Eöttevényi Olivér

Ferenc Ferdinánd

Akadémiai Kiadó · Budapest

EÖTTEVÉNYI OLIVÉR

FERENC FERDINÁND

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
REPRINT SOROZATA

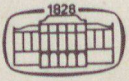

BUDAPEST, 1991

EÖTTEVÉNYI OLIVÉR

FERENC FERDINÁND

A MAGYAR KÖNYVBARÁTOK RÉSZÉRE KIADJA

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

508467

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvvételi 10626/15 31 sz

ELŐSZÓ AZ 1991. ÉVI KIADÁSHOZ

Az első világháború első halottjának — Ferenc Ferdinándnak — egyénisége, jelleme, élete és törekvései már évtizedek óta a kutatások, emlékiratok, regények középpontjában állottak. Ezek a kor kulisszatitkaiból számos részletet derítettek fel, nemegyszer mendemondákkal fűszerezve azokat.

Ferenc Ferdinánd egy emberöltőn át az általa eredetileg tervezett Nagy-Ausztria eszméjétől változatos utat tett meg, míg ötvenedik éve vége felé föladni látszott a már kész tervek alapján végrehajtani kívánt uralkodói programját és a Monarchia viszonylataiban maga próbálván tájékozódni, behatóan tanulmányozta a magyar közjogot, történelmet és a nemzetiségi memorandumokat. Ehhez a legellentétesebb politikai (és tudományos) irányzatok képviselőitől informálódott, Kristóffy Józsefen, Popovici Aurélon át egészen az amerikai J. W. Burgess közjogászig, és végül már csak a horvát kiegyezést kívánta bővíteni a magyar alkotmányban, ami kétségkívül — főleg magyar szempontból — haladást jelentett korábbi nézeteihez képest.

Ferenc Ferdinánd életét, működését 1945 után itthon alig vizsgálták. Ennek oka részben az ismert — és előttünk, magyarok előtt természetesen nem rokonszenves — magyarellenességében, részben a Habsburgokkal általában kapcsolatos dolgok nem aktuális voltában keresendő. A mégis megjelent — közérthető — művek többsége elfogult, illetve eleve marxista alapon áll, ami a kérdéseknek csakis egyoldalú megközelítését tette lehetővé.

Ez az állapot azonban nemcsak hazánkban uralkodott el, a témától a külföld figyelme is — többé-kevésbé — elfordulni látszott, egészen a közelmúlt évekig — természetesen a hazaiaktól eltérő okok miatt.

Hogy azonban az érdeklődés mind a Habsburg-házzal magával, mind annak történelmi — és a ma embere számára elsősorban a XX.

századi — szerepét nézve emelkedik, annak több oka, illetve jele van. Ezek közül csak néhányat említek meg.

Európa zaklatott történelmének talajából — mintegy védekezésképpen — nőtt ki a közismert Európa-gondolat, mely menedéket látszik nyújtani az esetleges további megpróbáltatások elől a földrész sokat megélt és szenvedett népeinek. E gondolat(kör) gazdája az Európa Tanács, melyben fontos szerepet játszik a Habsburg-ház jelenlegi feje, mint e törekvések meggyőződéses híve, aki e régen született elképzelés megvalósításának reményében fáradozik.

Mária Terézia császárnő és királynő halálának 200. évfordulóján, 1980-ban a schallaburgi kiállítás iránt mind osztrák, mind magyar részről nem várt, nagy érdeklődés nyilvánult meg, ami ékes bizonyíték arra. hogy a közönség a témakörrel foglalkozik.

Hazánkban az elmúlt években a Habsburgokkal kapcsolatban már jelentős monográfiák is megjelentek és ez a tény a közfigyelem növekedése mellett tanúskodik, pontosabban arról, hogy a történelem eseményeinek tárgyilagos bemutatását ma mind többen igénylik nálunk is.

Supka Géza a két világháború között, még a 20-as években írta meg *Habsburg Krónika* című könyvét. Ez a mű — Niederhauser Emil szerint — tulajdonképpen a Habsburgok kultúrtörténete. A könyv a nagyközönség számára sokáig nem volt hozzáférhető, csupán kéziratban létezett, míg 1986-ban — válogatott fejezeteit — végre kiadták.

A Habsburg-irodalom reneszánszának viszonylag korai terméke a Gonda Imre és Niederhauser Emil által írt: *A Habsburgok* című kötet. Ennek elévülhetetlen érdeme, hogy (már 1977-ben!) felszámolta az idealizált, rosszul felfogott kuruc szemléletű történetírás sablonjait.

Megemlítem még R. J. W. Evans véleményét, aki a 80-as években a Habsburg Monarchiáról azt írta, hogy az tulajdonképpen nem is állam volt, hanem egy finoman irányított szervezet, különnemű elemeknek a középpont felé törekvő összekapcsolódása, ahol az uralkodóháznak jóval nagyobb szerepe volt, mint az egyéb monarchiákban.

Azt hiszem, elegendő ennyit említeni bizonyságul a Habsburg-témakör iránti érdeklődés reneszánszára.

Most az olvasó olyan művet tart a kezében, mely a múlt széles körű irodalmából is figyelemre méltó.

Prof. Dr. Eöttevényi Olivér először 1942-ben megjelent könyve Ferenc Ferdinánd kortársainak hiteles nyilatkozatai alapján a személyes emlékek és információk nagy tömegét közérthető és népszerű formában csoportosítja a trónörökös alakja köré. A szerző a történel-

mi stúdiumokon túl sok adatát, értesülését kapta olyanoktól — közvetlen beszélgetés vagy levelezés révén — akik Ferenc Ferdinánddal személyes, baráti — sőt rokoni —, továbbá hivatalos kapcsolatban álltak, akik róla és környezetéről közvetlenül benyomást szerezhettek, maguknak ezúton képet alkothattak.

Érdekes, hogy e két csoportnak — akik a baráti kapcsolatokat jelentők, illetve a hivatalos állami élet képviselői (volt eset, hogy ezek azonosak is voltak) — Ferenc Ferdinándról alkotott véleménye kevéssé tér el egymástól, inkább a társadalmi elhelyezkedés illetve hivatás szerint ítélnek.

A véleményeknek ez a csekély eltérése azért is érdekes, mert az adatszolgáltatók széles palettáján Mária Terézia főhercegnőtől — Ferenc Ferdinánd mostohaanyjától — kezdve a miniszterelnökön, a főudvarmesteren át számos figyelemreméltó ember vonul fel, egészen a főkomornyikig és a főszakácsig, mind hitelesítve, színezve és helyzetükből adódó egyéni véleményükkel árnyalva a trónörökösről, mint emberről és politikusról, illetve koráról készült képet.

A mű nem is a Habsburg-házat, nem is a Monarchiát kívánja elsősorban bemutatni, hiszen ezekről sok ismert, hiteles és kevésbé hiteles, ennél a könyvnél bővebb és részletesebb írás készült, hanem egy ember életét, melyen keresztül azonban — az egyénen túl — a Habsburg-ház, a Monarchia és a kor képe mégiscsak megjelenik. E képen tulajdonképpen nem új, de a finom részleteiben mégis kevéssé ismert Ferenc Ferdinánd-portré markánsabb arculatot kap az eddigieknél.

Indokolt ez annál inkább, mivel — mint Galántai József mondja a Habsburg Monarchia alkonyáról írott műve kapcsán adott nyilatkozatában: „A hazai történetírás az indokoltnál keményebb bírálatban részesítette a Habsburg-házat."

El lehet gondolkodni a tragikus sorsú Rudolf trónörökös véleményén, aki a következőket írta Clemenceau-nak, a kor nagy francia államférfiának: „Németország sohasem fogja megérteni, milyen óriási jelentőségű az, hogy a Korona németeket, szlávokat, magyarokat és lengyeleket csoportosít maga köré... A Habsburgok állama régóta — ha miniatűr formában is — a Victor Hugo álmát, az Európai Egyesült Államokat valósította meg."

Ferenc Ferdinándot lehet kedvelni, lehet nem szeretni, de azt nem lehet állítani, hogy nem volt érdekes egyéniség és nem volt befolyása a Monarchia történelmére, még akkor is, ha tudjuk: az I. világháború a szarajevói gyilkosság nélkül is kitört volna.

Nézze és ítélje meg az Olvasó ilyen szemszögből is — sine ira et studio — azaz: pártatlanul, tárgyilagosan Ferenc Ferdinándnak, az embernek és a trónörökösnek az életét, törekvéseit.

A történelem a *ha* fogalmát nem ismeri, de — l'art pour l'art — el lehet játszani a feltételezéssel, mi történik, ha Rudolf nem hal meg fiatalon, ha Ferenc Ferdinándot nem ölik meg?

E gondolatok és észrevételek jegyében ajánlom a ma olvasójának szíves figyelmébe ezt a művet, hadd legyen ez is egy szerény építőkockája az ember történelmének kezdete óta érvényes, a régiek által így fogalmazott közmondásnak: a történelem az élet tanítómestere.

Bár megértették volna évszázadok politikusai ezt a tanítást!

Nem mulaszthatom még el a mai olvasó tájékoztatására megemlíteni a következőket. A könyv — mint ismeretes — 1942-ben jelent meg első ízben és az akkori politikai helyzetnek és felfogásnak megfelelően néhány olyan megjegyzést is tartalmaz, mely ma már megfogalmazásában nem időszerű, de akkoriban tényeken alapult. Utalok itt a 62. és 377. oldalon olvasható mondatokra. Megjegyezendő az is, hogy a II. világháborút megelőző időben és a háború alatt végbement zsidóüldözés már a trónörökös katonai irodája vezetőjének, Bardolff-nak, illetve magának Ferenc Ferdinándnak egyes antiszemita megnyilatkozásaiban is előrevetítette árnyékát (vö. 62, 195 és 388. l.).

Amit a szerző a 281. oldalon ír, az hű képe nemcsak az akkori hivatalos magyar politikának, hanem a magyar középosztály jelentős részében kialakult véleménynek is, amely — mint tudjuk — nemzeti katasztrófához vezetett. Ez ma már nem tabutéma, és bár általánosan ismert, egy történelmi mű reprint kiadásánál mégis ismételten rá kell mutatni mostani szemmel való értelmezésére. Az is magától értetődik, hogy minden kort a saját közegében kell vizsgálni — mai álláspontunk elhallgatása nélkül.

Végezetül engedjenek meg egy apró technikai megjegyzést.

A hasonmás kiadás jellege nem tette lehetővé a könyv szövegével szervesen összedolgozott pótlást, bővítést. A művet ezért a szerző — sajnos csak töredékeiben megmaradt — egykori forrásanyaga nyomán *Függelék*kel, továbbá a második kiadást már 1943-ban szorgalmazó akkori kiadó óhaját későn teljesítve — mivel ez az első kiadásból a háborús papírhiány miatt kimaradt — *Névmutató*val egészítettem ki.

Budapest, 1989. karácsonyán

Dr. Eöttevényi Tibor

BEVEZETÉS

C'est un homme d'autrefois, — mondja egy francia kifejezés. Azt jelzi, hogy vannak emberek, akik teljesen a multban élnek, s a jelen eseményei iránt nem is igen érdeklődnek. Amikor én is azokba a tanulmányokba mélyedtem el, amelyeket az 1914. június 28-án Sarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd trónörökös főherceg életének és jellemrajzának megírása végett esztendők hosszú sora óta lelkiismeretesen végzek, akkor gyakran cikázott át agyamon az a gondolat, hogy tulajdonképpen olyan problémán töröm a fejemet, amely ma már úgyszólván senkit sem érdekel s az én gondolatvilágom a több, mint negyedszázad előtti események homályában időzik. Kár minden sorért, amelyet leírok, mert hiszen az a mai nemzedékek érdeklődését úgysem köti le.

Viszont, mikor azt látom, hogy éppen napjaink lázas sietsége és sorsdöntő fordulatai mily gyorsan felejtetik el az eseményeket és mily hirtelen törlik ki az emberek emlékezetéből azokat a mozzanatokat, amelyek annak idején végzetes jellegűek voltak, amikor azt látom, hogy a ma embere úgyszólván egyáltalában nem is foglalkozik a multtal, mert túlságosan elfoglalja minden percét a jelen: akkor megszólal bennem az idős ember lelkiismerete és azt mondja, hogy még sem lesz felesleges az a munka, amely fellebbenti a mult fátylát és gondos kritika szemüvegén keresztül rávilágít olyan eseményekre, amelyeket a mai nemzedék nem ismer. Rávilágít azért, mert ezekből tanulságokat lehet levonni s mert a mult ismerete nélkül a jelen helyes megítélése mindig hiányos lesz. De nemcsak a mai fiatalabb nemzedéknek érdemes azokkal az eseményekkel foglalkoznia, amelyek hazánk sorsának is gyökeres változását idézték elő, hanem az idősebb generációnak is, mert hiszen vannak mozzanatok, amelyekről a közvélemény csak nagyon hiányosan, vagy nagyon ferdén van tájékozva. Ha tehát valakinek módjában áll bevilágítani egy fontosabb

probléma szövevényeibe, akkor ennek a teljesítésével becsületes munkát végez. Ez volt hosszú tépelődéseim eredménye.

Ferenc Ferdinánd annak az Osztrák-Magyar Monarchiának volt trónörököse, amely ma már a múlté, s amelynek hatalmáról a ma gyermeke csak mint történelmi emlékről tud. Ferenc Ferdinánd annak a családnak volt tagja, amely századokon keresztül Európa szívében elsőrendű hatalmi tényezőként szerepelt, amely országok felett uralkodott, s amelynek politikája a világ kialakulására nem egyszer sorsdöntőnek bizonyult. Ferenc Ferdinánd az újabb kor szele által már érintett korszaknak bizonyos fokig aktív tényezője volt, olyan koré, amely már megérezte a reformok szükségét, de azokat végrehajtani még nem tudta. Ferenc Ferdinánd akaratos egyénisége érteti meg, hogy a maga elhatározásainak csökönyös és meggyőződéses harcosa volt, s a nélkül, hogy ez elhatározások helyes, vagy helytelen voltáról itt, e bevezető sorokban mondanánk véleményt, el kell ismernünk koncepcióját. Jövendő hivatására, az uralkodásra, gondolkozva s terveket szőve készült.

A végzet máskép döntött. Néhány exaltált és a nagyszerb eszmétől megittasult diák Sarajevóban, az Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alatt néhány évtizeden belül olyan szépen fejlődött Bosznia fővárosában, merényletet követett el ellene és vele együtt utazó felesége, a rangban alatta álló Hohenberg Zsófia hercegnő ellen, s a gyilkos golyó mindkettejük életét kioltotta. Elmúlásukkal nemcsak két ember költözött el erről a földtekéről, haláluk után néhány évvel nemcsak egy hatalmas monarchia omlott össze, hanem megkezdődött az egész világot átfogó és a mostani nagy háború magvát is méhében hordó átalakulás. Tény, hogy az 1914—18-iki világháborút, az utána bekövetkező kényszerbékét s ennek természetes reakciójaként az újabb világháborút a sarajevói tragédia kezdte meg.

Azt szokás mondani, hogy a történelmi események tárgyilagos megítéléséhez bizonyos távlat szükséges és nincs az a jelentős mozzanat, melynek igazi fontosságát elfogultság nélkül meg lehetne állapítani akkor, amikor az író még az események s részben a szereplő személyek körében él. Elismerem, valamely történelmi eseményt minden vitán felüli tárgyilagossággal és az emberi szenvedélytől s talán elfogultságtól ment igazságérzettel jobban lehet az idők távlatából megítélni, mint akkor, ha az események, amelyekről írunk, aránylag a közelmultban folytak le. De viszont azt is látjuk, bármekkora időköz is választja el a történetírót attól a tárgytól, amelyet megvilágít, soraiból mégis rokonszenve, vagy ellenérzése csillámlik ki a szereplőkkel szemben és hősét

rendszerint vagy szeretettel, vagy ellenszenvvel mutatja be. Ezt a bizonyos fokig érthető elfogultságot a tárgyilagos bírálat korlátjai közé szorítani az író kötelessége.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy megérett-e már az idő a monarchia egykori trónörökösének jellemzésére, e tekintetben valóban fel lehet vetni a kérdést, hogy a feltétlen tárgyilagosság szempontjából talán még időelőtti Ferenc Ferdinánd politikai szerepének és programmjának jellemzése, mert nem állnak rendelkezésünkre mindazok a források, amelyekből az ő egész egyéniségét és terveit teljes hitelességgel lehetne megrajzolni. Egyébként úgy vagyok értesülve — biztosat nem tudtam megállapítani —, hogy a főherceg meggyilkolása után Ferenc József parancsára mindazokat az iratokat, amelyek a trónörökös levelezését, vagy hivatalos jellegű nyilatkozatait foglalták magukban, zár alá helyezték s ezekhez csak attól az időponttól számított 50 év múlva, tehát 1964-ben lesz szabad hozzányúlni. De ettől függetlenül mégis már egy sereg memoár és ujságcikk látott napvilágot, amelyek a főherceg életének egy-egy mozzanatát igyekeztek megvilágítani, s alig volt a világsajtónak egyetlen orgánuma, melyben ilyesmi meg nem jelent volna. Ezek közül mindazokat, amelyekhez csak hozzá tudtam jutni, gondosan áttanulmányoztam; a könyv egy-egy fejezete ad nagyobbára felvilágosítást arról, hogy a nyomtatásban megjelent forrásművek közül mit használtam fel, természetesen mindegyik adatait a magam lelkiismeretes kritikájának szűrőjén keresztül.

Kutatásaim kiegészítésére esztendők hosszú során át igyekeztem számos oly egyénnel kapcsolatot teremteni, akiknek személyes tapasztalataik alapján, személyes érintkezésük segítségével volt módjukban Ferenc Ferdinándnak nemcsak egyéniségéről, hanem még a gondolatairól is tájékozódást szerezni. Ezek a források énreám lélektanilag jelentősebb benyomást tettek, de nem szorul magyarázatra az, hogy ezeknek a forrásoknak megnevezésétől, publikálásától eltekintek.

És most még egy szót az olvasóhoz! Ferenc Ferdinándról — mint arra már rámutattam — sok memoár és hírlapi cikk jelent meg, s mi sem természetesebb, mint, hogy ezek sorában érdemes magyar szerzők megnyilatkozásai is akadtak. Az én könyvem nem akar ezeknek bírálata lenni, hálával vettem mindazt, amit a tárgyamra vonatkozóan belőlük meríthettem, de talán magyar kötelességet is teljesítek, amikor esztendők soksok napjának és éjtszakájának gondos elmélyedése után papírra vetem azt, amit erről a történelmi témáról tudok.

Még egy utolsó megjegyzésem van. Az abszolút objektivitásra törekvő életrajzírás jellemzésére mondta egy szellemes francia író: *Je n'impose rien, je ne propose rien, j'expose,* ami szabadon fordítva annyit jelent, hogy az író véleményét senkire ráerőszakolni nem kívánja, semmi tekintetben nem foglal állást, csupán a tényeket adja elő. Erre igyekeztem én is, amikor Ferenc Ferdinánd egyéniségét rokon- és ellenszenvtől mentesen kíséreltem meg az olvasó elé állítani. Ferenc Ferdinánd nem volt az az ember, aki a történelmi távlatból maga iránt lobogó lelkesedést tudna kiváltani, s még kevésbbé volt lelkesedésre érdemes nekünk, magyaroknak. Ezzel tehát azt az elfogultságot, amely őt esetleg körülrajongott hősként állítaná az olvasó elé, eleve kiküszöböltem. De vétenék a történetírói tárgyilagosság ellen, ha jó oldalait is be nem mutatnám, a nélkül, hogy ezzel bárkinek sérteném nemzeti érzését. A feltétlen tárgyilagosság, a minden melléktekintetet kizáró objektivitás az, amely az írót lelkiismeretileg kötelezi. Ez volt az én vezércsillagom is, s ha ehhez az alapelvhez hű maradtam, akkor ez legtermészetesebb jutalmam.

Budapest, 1942 őszén

A szerző

I.

FERENC FERDINÁND ŐSEI, SZÜLEI ÉS TESTVÉREI

Falkenegg báró Berlinben 1908-ban érdekes könyvet adott ki, melyben Ferenc Ferdinánd családjáról beszél, s egyúttal megmagyarázza azt is, miért viselte a főherceg nemcsak az *Este*, hanem az *Österreich-Este* címet. A főherceg környezetében annakidején köztudomású volt, hogy lehetőleg kerülte ezt a címzést, aminek a főherceg olaszellenes érzelme volt az oka, mivel az Este szó állandóan a Habsburgok egykori olasz uralmára emlékeztette. Ennek elmúlása egyik jelentős oka volt annak, hogy Ferenc Ferdinánd élete végéig averzióval viselkedett az olaszok iránt, de viszont tény az, hogy amikor reáhárult az egykori estei hercegeknek hatalmas vagyona — a beavatottak szerint ezáltal ő lett Európa leggazdagabb főura, akinek a vagyona több, mint 700 millió dollárt ért —, akkor egyúttal kötelezettséget is kellett vállalnia a cím viselésére. Ettől kezdve különösen katonai körökben Ferenc Ferdinándot röviden „*der Este*" címmel illették.

A Habsburg-család őshazája tulajdonképen Elszász. Az egykori alemannok és frankok lakóterülete között, a németek és gallusok hazája környékén lakott első ősük, Guntram, aki az úgynevezett Nordgau grófja volt. Ettől I. Ottó német császár elvette birtokait, mivel fellázadt ellene és csupán Aargau maradt meg neki, amely már a mai Svájc területén fekszik, s így a család ősi fészkévé most ez a terület vált. Guntram fiának, Lanzelinnak nagy családja volt, négy fia született, köztük Radbot, aki először nevezi magát *von Habsburg*nak. Nevét az e néven ismert családi vár után vette fel. Ő tekinthető a tulajdonképeni Habsburg-ősnek. Radbot fiától, Wernertől származott II. Ottó, aki magát már *Graf von Habsburg*-nak hivatja és V. Henrik császártól adományként a felső-elszászi grófságot kapja meg. Ettől

kezdve a Habsburg-család pozíciója mindinkább erősödik, különösen, amikor III. Albrecht útján, a XII. században, házasság révén rokonságba kerül a hatalmas Stauff-nemzetséggel. Az egyik Habsburg, jelesen IV. Albrecht, elesett a Szentföldön, s fia, Rudolf, már német császárrá lett. Rudolf alapította meg a Habsburgok világbirodalmát. Az övé volt már egy sereg svájci territóriumon kívül Kyburg vára is, amelyet az e várról elnevezett család férfiágának kihaltával örökölt. Rudolf nővérét, Erzsébetet pedig a nürnbergi *Burggraf*, Hohenzollern Frigyes vette el, s így kerültek a Habsburgok rokonságba evvel, a később nagy szerepre hivatott dinasztiával is.

Egyébként Rudolf volt az, aki Kún László magyar király segítségével a Morvamezőn döntő győzelmet aratott Przemysl Ottokár cseh király felett s ettől kezdve a Habsburg-család — melynek svájci szereplése a XV. század végén befejeződött — kelet felé jutott mind döntőbb szerephez. Habsburg III. Frigyes a német császári méltóságot viselte és ő vezette be családjába az *Erzherzog* (főherceg) titulust. Jelszava: *Austriae erit imperium orbis universi*, vagyis Ausztriáé lesz az egész világ feletti uralom. Ennek a III. Frigyesnek fia, Miksa (németül Maximilian), az úgynevezett utolsó lovag *(der letzte Ritter)*, 1477-ben nőül vette Mária burgundi hercegnőt, s vele megszerezte Németalföldet. Az 1493-tól 1519-ig uralkodott Maximilián császár valójában világhatalmat szerzett nemcsak magának, hanem családjának is, mert az ő fia volt Szép Fülöp, akinek a felesége viszont az úgynevezett Őrült Johanna, akivel a Habsburgok a spanyol királyi trónt szerezték meg. Szép Fülöp fia V. Károly császár és I. Ferdinánd császár, s az utóbbit választotta meg a magyar rendek gyűlése 1527-ben Magyarország királyává. Egyébként V. Károlynak II. Fülöp nevű fia alapította meg a Habsburg-dinasztia spanyol ágát, míg Ferdinánd az osztrák ág ősatyja lett.

Ami mármost az Este-családot illeti, ezeknek az őse Otbert őrgróf, aki I. Ottó német császár idejében úgynevezett *Pfalzgraf* volt Itáliában, ami annyit jelentett, hogy a császár helytartójaként működött ott. Később az Este-család két ágra szakadt, egy olaszra és egy németre, s az utóbbiból származott a braunschweigi és a hannoveri dinasztia. Az olasz Esték nagy művészet- és tudománypártolók voltak és pl. közülük Albert alapította 1402-ben a ferrarai egyetemet. I. Alfonzot pedig az egyik legnagyobb olasz poéta, Ariosto, dicsőítve énekelte meg, míg II. Alfonzot ugyanez a megtiszteltetés érte az olasz költészet másik nagy mesterétől, Torquato Tassotól. Ennek az Alfonznak volt második felesége Lucrezia Borgia. Az Este-családból származó II. Herculesnek

neje, Renata, XII. Lajos francia király leánya volt, viszont a fivére, Hippolyt bíboros építtette a tivolii Villa d'Estét.

Az Este-család, amely az appenini félsziget legrégibb fejedelmi dinasztiája volt, 1803-ban III. Hercules uralkodóherceg elhúnytával férfiágon kihalt. Ennek a hercegnek egyetlen leánya, Maria Beatrice, férjhez ment I. Ferenc osztrák császár és magyar király harmadik fiához, Ferdinándhoz, aki ilymódon az Este-család osztrák ágának megalapítójául tekintendő s ettől kezdve viseli a család az *Österreich-Este* nevet. Ez volt az úgynevezett modenai hercegi család, amelybe az említett Ferdinánd halálával 1875-ben lépett be Ferenc Ferdinánd, illetve, mivel ő akkor még kiskorú volt, a képviseletében édesatyja, Károly Lajos főherceg.

Ferenc Ferdinánd 50-ik születésnapja alkalmából 1913-ban az *Österreichische Rundschau* című osztrák folyóirat ünnepi számot adott ki, amelyben a főherceg életrajzi adataival kapcsolatban még arról is összefoglaló képet ad, hogy családfáján milyen nemzetiségű és hány előkelőség foglal helyet? Eszerint az ott szereplő 112 *nemzetség* között volt 71 német, 20 lengyel, 8 francia, 7 olasz és 6 egyéb. 11 nemzedéken keresztül összesen 2047 őst tudott Ferenc Ferdinánd hitelt érdemlően kimutatni, úgyhogy Forst Ottó genealógus szerint ő volt az egész világnak a legtöbb kimutatható őssel rendelkező embere. Az ősök közt volt 1486 német, 196 olasz, 124 francia, 89 spanyol, 52 lengyel és 1 magyar. Az Európában uralkodott dinasztiák közül a következők szerepelnek Ferenc Ferdinánd családfáján: 48 Wittelsbach, 40 Nassau, 29 Hohenzollern, 28 Hessen, 27 Capeting, 23 Habsburg, 20 Welf, 19 Lothringen, 19 Wettin, 19 Oldenburg stb.

Ferenc Ferdinánd atyja Károly Lajos főherceg, anyja Mária Annunziata Bourbon-sziciliai hercegnő. Atyja, aki 1833. július 31-én Schönbrunnban született, Ferenc József császár és király édestestvére. Károly Lajos főherceg szüleinek, Ferenc Károly főhercegnek és feleségének, a magyar szempontból szomorú emlékű Zsófia főhercegnőnek, születésére nézve bajor királyi hercegnőnek, négy fia volt. A legidősebb a trónra került Ferenc József, az utána következő, az 1864-ben mexikói császárrá kikiáltott, de aztán ott 1867-ben mártírhalált halt Miksa, a harmadik volt Károly Lajos s a negyedik Lajos Viktor. Mivel Ferenc Józsefnek egyetlen fiúleszármazottja, Rudolf trónörökös-főherceg, 1889. január 30-án Mayerlingben titokzatos módon elhúnyt (halálának körülményei egészen hitelt érdemlően még most sincsenek kiderítve, csupán az tény, hogy barátnőjével, a szép Vecsera Mária bárónővel együtt halt meg): így Ferenc József öccsére, Károly

Lajosra és fiúleszármazóira került a *Pragmatica Sanctio* és az úgynevezett házitörvény *(Hausgesetz)* értelmében a trónöröklési igény, mivel korra idősebb fivérének, Miksa császárnak nem maradt utóda (Lajos Viktor pedig sohasem nősült meg).

Hogy Ferenc Ferdinánd emberi és egyéni tulajdonságait megértsük, nem árt egy pillantást vetni származására, amelyet a fentiekben a régmultat illetően igyekeztünk megvilágítani. Közvetlen ősére nézve azonban egy kis egyéni képet kell adnunk Károly Lajosról és arról a feleségéről, aki Ferenc Ferdinándnak életet adott, mert hiszen a főhercegnek három felesége volt, s a két elsőt korán vesztette el.

Ellentétben Ferenc Józseffel, Károly Lajos nem volt határozott egyéniség, sőt élete végéig mindenkor hűséges és engedelmes követője volt azoknak a parancsoknak, amelyeket illetékes, magasabb helyről kapott. Jellemző, hogy császári bátyjáról még családi körben sem szólt másképen, mint *Seine Majestät*-ről. Szelídlelkű, polgárias gondolkozású, családját szerető és sokszor egy kispolgár életét élő, szerény ember volt, aki végigjátszotta azokat a szerepeket, amiket az uralkodó reáruházott, a tartományfőnökségtől egy-egy kiállítás protektorságáig, de sohasem arrogálta magának az önálló véleményt, vagy hogy őt vezető egyéniségnek tekintsék. Ezt az egyszerű lelkialkatot egyébként édesatyjától, Ferenc Károly főhercegtől örökölte, aki szintén félt a nyilvánosságtól, s akiben annyira nem volt semmi határozottság, hogy amikor 1848-ban, a viharos idők bekövetkeztekor fivére, Ferdinánd lemondott a trónról, s mivel az szintén gyermektelen volt, neki kellett volna trónra lépnie, azonnal lemondott igényjogáról, s legidősebb fiát, a 18 éves Ferenc Józsefet ültette az akkor a forradalmaktól lázadozó birodalom trónjára. Ferenc Károlyt a népnyelv a „szegények atyjának" nevezte, mert jószívéhez nem fért kétség, viszont szellemi képességeit nagyon kevésre becsülték. Gyermekei közül a világosan látó, sokszor hideg józan észt és akaraterőt az ő elsőszülöttje, Ferenc József, mint anyai örökséget, Zsófiától kapta, de úgy látszik, ezekből a lelki tulajdonságokból nem jutott minden gyermekre egyenlő mérték s legfeljebb még Miksában találhatjuk meg az önállósági hajlamot.

Károly Lajos gyenge szervezetű gyermek volt, sokat betegeskedett, azonban nevelését nem hanyagolhatták el. A bevett tanterv szerint éppúgy meg kellett tanulnia a legfontosabb tudományágak elemeit, mint ahogyan el kellett végeznie a szükséges testgyakorlatokat is. Már gyermekkorában megtanították csehül (magyarul élete végéig nem tudott). Lindenheim Alfréd, a főher-

ceg egyik nagyon tájékozott életrajzírója, annak illusztrálására, hogy a kis főherceget nyelvi szempontból is milyen sokoldalúan nevelték, megemlíti azt, hogy amikor az uralkodó család 1848-ban a bécsi forradalom elől a csehországi Olmützbe menekült, akkor a kis Károly Lajos főherceg ott Hoványi magyar paptól magyar órákat vett, amivel a magyarok iránt való hajlandóságát akarták bizonyítani. Olmützben történt egyébként az is, hogy egy magyar gyalogezred, a 37. számú, keresztülvonult a városon, és amint az életrajzíró beszéli, ennek a katonái megéljenezték a kis főherceget, amit aztán ő boldogan írt meg egy jóbarátjának.

Károly Lajos 1850-ben tett keleti utazása után 1853-ban Lembergbe került, a galíciai helytartósághoz a végből, hogy ott megtanulja a gyakorlati közigazgatást. Az a miniszter, aki alá akkor nemcsak a galíciai, hanem az egész osztrák közigazgatás tartozott, nem volt más, mint Bach, a nálunk annyira sötét emlékű osztrák politikus, aki a maga rendszerét az akkori egész Ausztriára megvalósította. A galíciai helytartó pedig a főherceg ottani működése alatt gróf Goluchowski Agenor volt, a későbbi osztrák-magyar közös külügyminiszter édesatyja. A főherceg két évet töltött Lembergben. Ezalatt társadalmilag is élénk életet élt, és a lengyel főnemességgel is gyakran érintkezett. Azonkívül ottartózkodását felhasználta arra is, hogy lengyelül jól megtanuljon. 1855. július 31-én, 22-ik életéve betöltésekor, a császár kinevezte Tirol helytartójává s egyúttal tábornokká a nélkül, hogy akár most, akár élete további folyamán is tényleges katonai szolgálatot teljesített volna. Az a tény, hogy Tirol helytartói székébe az uralkodócsalád egy tagját ültették — amire szintén volt egyébként is példa —, a dinasztikus politika szempontjából fontos lépés volt, aminthogy Magyarországon is a rendi korszak utolsó évtizedeiben a nádori szék Józseffel, I. Ferenc király fivérével volt közel félszázadon keresztül betöltve, azzal a József nádorral, akinek a leszármazói, élükön József főherceg tábornaggyal, a magyar közéletben ma is oly előkelő helyet foglalnak el és a magyar nemzettel őszintén és teljesen összeolvadtak. Károly Lajos a tiroli közigazgatás élén kereken hat esztendeig, 1861-ig állott és ezalatt az idő alatt megtanult jól olaszul is. Eleinte a tartomány székhelyén, Innsbruckban lakott, de később, amikor restauráltatta a közeli Ambras-kastélyt, akkor odatette át a lakóhelyét.

Az innsbrucki, egyébként a főherceg életében mindig boldogemlékű esztendőkre esik első házasságának története is. 1856-ban, 23 éves korában vette el János szász király leányát, Margit királyi hercegnőt. Ennek a házasságnak politikai előkészítésénél

nagy szerepet játszott az, hogy Ferenc József a szász királlyal igen jó viszonyt tartott fenn, továbbá, hogy Ausztria drezdai követe herceg Metternich, a nagy Metternich kancellár fia volt s végül, hogy Szászország államminiszteri székét akkor az a báró Beust töltötte be, aki aztán később, az 1867-iki kiegyezés után, az első osztrák-magyar külügyminiszter lett. Margit királyi hercegnő szép leány volt, de végzetes betegség, a tüdőbaj emésztette, s bár Károly Lajos, mint tiroli helytartó, a magas hegyek közt fekvő Innsbruckba vitte fiatal feleségét, az ottani levegő sem tudott segíteni rajta, és már két évvel később, 1858-ban, az olaszországi Monzában, tífuszos jellegű lázban megbetegedett és ugyanazon év szeptember 16-án el is húnyt. A fiatal férjet ez a nagy csapás annyira megrendítette, hogy kolostorba akart vonulni és jellemző arra a mély vonzalomra, amely a fiatal házasokat egymáshoz kötötte, az, hogy bár a főhercegnőt a bécsi kapucinusok kriptájában temették el, mint minden Habsburg-családbelit, szívét Károly Lajos óhajára Innsbruckba vitték és ma is ott őrzi azt az udvari kápolna egy ereklyetartója.

Károly Lajos néhány esztendei özvegység után, 1862-ben másodszor nősült, feleségül véve II. Ferdinándnak, mindkét Szicilia Bourbon-származású királyának leányát, Mária Annunziátát, aki szintén igen szép nő volt. Az esküvőt Velencében tartották meg 1862. október 22-én, de mivel a férj édesanyja, az erélyes Zsófia főhercegnő, nem akarta megengedni, hogy a főherceg fiatal és nem éppen vasegészségű feleségét azonnal a neki szokatlan északi klima alá vigye, azért egyelőre a déltiroli Görzben vettek állandó lakást. Itt jegyezzük meg, hogy a főherceg innsbrucki hivataloskodása 1861-ben azért szűnt meg, mert Ferenc József 1860-iki októberi diplomája és 1861-iki februári pátense alapján újjászervezték a birodalom közigazgatását és egy-egy tartomány élére olyan helytartó került, aki az osztrák belügyminiszternek tartozott felelősséggel. Viszont az uralkodóház valamely tagját a birodalomnak még oly nagyállású alattvalójával is (addig, a tiszta abszolutizmus idején, csakis császári bátyjának volt alárendelve), ilyen függő viszonyba hozni nem akarták, azért Károly Lajos visszavonult tiroli helytartói állásától, s ez tette lehetővé második házassága után Görzben történt letelepedését.

Mária Annunziata családjára vonatkozólag megemlítjük, hogy az az úgynevezett nápolyi és mindkét sziciliai királyság uralkodóháza volt. Dél-Olaszországnak ezt a részét a Bourbon-család tartotta hatalmában, amely állandó küzdelmet folytatott az ott úgyszólván napirenden lévő forradalmi mozgalmak ellen, mivel ezek mind Itália egységesítésére törekedtek. II. Ferdinánd király

1848-ban erélyes kézzel fojtotta el a lázadást, s állítólag az ő rendeletére végeztek ki többezer embert, sőt Nápolyban, Palermóban és Messinában az ő katonasága a tömeggel szemben csak bombavetéssel tudott rendet teremteni, s ezért nevezte el őt a gúnyolódó népnyelv *Re Bombának*, vagyis bombakirálynak. Érdekes, hogy ez a tulajdonképen autokratikus gondolkozású uralkodó a néppel meglehetős közvetlen kapcsolatot tartott fenn, sőt nem átallotta akárhányszor a nápolyi piacra lemenni s ott az egyszerű emberekkel, a lustálkodó *lazzaronik*kal is beszédbe elegyedett. A király felesége osztrák főhercegnő volt, Károly főhercegnek, Napoleon nagy ellenfelének, akit az *asperni győző* néven ismer a történelem, Mária Terézia nevű leánya, aki viszont roppant gőgös és a közönséggel semmiféle kapcsolatot fenn nem tartó, de arra nem is reflektáló dáma volt. A házaspár gyermekei közül Francesco, a trónörökös, szüleivel rossz viszonyban élt, sőt atyja megbuktatására titokban forradalmi körökkel is érintkezett, de a házaspár leánya, Mária Annunziata, tehát Károly Lajos későbbi felesége, atyjához melegen ragaszkodó teremtés volt, aki édesatyját gyermekkorában valósággal bálványozta és a fizikailag gyengén fejlett, tüdőbajra hajlamos leánykának atyja energiája a forradalmak leverésében roppantul imponált.

Mikor Mária Annunziata 18 éves lett, szülei kerestek neki megfelelő férjet és ekkor érkezett a nápolyi osztrák követhez olyirányú, bizalmas utasítás, hogy érdeklődjék, vajjon a fiatalon özveggyé lett Károly Lajos főherceg remélhetné-e a nápolyi királyleány kezét? Ez a gondolat Károly Lajos mindenható édesanyjától, Zsófia főhercegnőtől származott, aki nemcsak a politika minden szövevényét tartotta a kezében, hanem — ami könnyebben érthető — a családi kapcsolatok megteremtésére is rendkívüli befolyással volt. A nápolyi királyi pártól kedvező választ kapván, rövidesen megtörténtek a házasságkötésre vonatkozó előkészületek és az Rómában *per procuram* meg is történt akként, hogy a főherceget Trapani gróf képviselte — az ilyen, a katolikus egyházjog szerint képviselet útján való házasságkötés nem volt példátlan a Habsburg-családban, mert hiszen Napoleon is így vette nőül Ferenc császár és király leányát, Mária Lujzát —, majd Velencében, amely akkor még osztrák tartomány volt, lefolyt az igazi, tulajdonképeni esküvő. Winder regényíró beszéli, hogy amikor az oltár előtt térdeplő, feltűnően szép, de nagyon halovány menyasszonyt, mélyen bentülő fekete szemével meglátta Zsófia főhercegnő, magához intette az osztrák követet és azt sugta a fülébe: „Mondja, nem tüdőbajos a hercegnő, mert nékem úgy tűnik fel?" Mire a követ az óvatos diplomata símaságával ekként

felelt: „Fenséges Asszonyom, a megbízatásom arra nem terjedt ki, hogy e tárgyban is információkat szerezzek". Zsófia, ez az előrelátó és okos asszony erre maga vette kezébe a fiatalok ügyét és — mint fentebb említettük — nyomban kieszközölte a császárnál, hogy azok Görzben telepedhessenek le, amely klimát előnyösnek vélte a beteges fiatalasszony egészségének helyreállítása végett.

A görzi tartózkodás ebből a szempontból bizonyára jó hatással volt az ifjú hitvesre, de egyébként az az egyhangúság és Károly Lajosnak a nyárspolgáriasságig menő egyszerűsége a fiatal feleségnek — amint mondani szokták — az idegeire ment. A kettejük természete homlokegyenest ellenkező volt. Jellemző például, amit a főherceg 1863. januárjában egyik lembergi helytartósági főtisztviselőnek írt, akivel ottani működése idejéből jó viszonyt tartott fenn, és akinek erről a leveléről életrajzírója, a már említett Lindheim Alfréd emlékezik meg. A figyelemreméltó levélsorok így szólnak: „Nekem mindig erősebb érzékem volt a csendben és nyugalomban lefolyó, visszavonult életre, ahol a nagyvilág zaja nem zavar s ahol sokat foglalkozhatom olvasással, írással s a szép természetben való sétákkal". Ha meggondoljuk, hogy a levél keltezése idejében a főherceg 30 esztendős, tehát egészen fiatal ember, akkor eléggé megvilágítottuk az ő szelíden polgári hajlandóságait. Amikor azután a görzi tartózkodás befejeződött és a főherceg ki tudta a legmagasabb helyen eszközölni azt, hogy Grácban telepedhessék le, akkor ennél a lépésnél is a döntő szempont feleségének a gyenge tüdeje. Az átköltözés úgy történt, hogy egy főúri palotát béreltek ki ott és pedig az úgynevezett Sack-Gasseban fekvő, gróf Herberstein-féle palotát és ott rendezkedtek be, legjobb esetben egy jómódú, előkelő polgárcsalád igényeivel. Károly Lajos gondolatvilága itt sem változott meg, és a gráci letelepülés után megelégedetten írta, hogy igen kellemes tartózkodást remél ebben a városban, amely szép vidéken fekszik. Mosch Károly, a lembergi helytartótanács elnöke is kapott tőle levelet, amelyben tudatja vele, hogy Grácban lakik családjával, nagyon meg van elégedve, mert ez a város egy nagyváros előnyeit nyujtja, annak a kellemetlen oldala nélkül. „Sokat tudok magam számára dolgozni — írja — s nem vagyok abban az örökös nyugtalan zűrzavarban, amely elől ki nem térhetek."

Amíg Károly Lajos egyszerű lelke a gráci csendes környezetben megtalálta kielégülését — hiszen személy szerint ismerte őt ott úgyszólván mindenki s neki is jólesett, ha sétái közben egy-egy nyugdíjas tábornokot megszólíthatott s vele elbeszélgethetett —, addig uralkodni vágyó feleségét a végtelenségig idegesítette ez a nyárspolgári környezet. Szinte, mintha a halállal eljegyzett tüdő-

bajosoknak orvosilag is megállapíthatóan gyakran jelentkező állandó türelmetlensége kerekedett volna benne felül, bizony a fiatal házasok között gyakori volt a véleménykülönbség is, amelyet a jó férj mindenkor igyekezett a maga jámborságával elsimítani, de nem mindig kellő eredménnyel. Ha nem is adunk hitelt azoknak a híreknek, amelyek szerint ez a Bourbon-hercegnő egyenesen a ki nem elégített uralkodási vágy gyötrelmeit szenvedte volna végig és lelki beteggé lett volna a minden ambíció nélkül szűkölködő férje oldalán, de az valószínű, hogy különösen azokban a hónapokban, amikor későbbi gyermekeit szíve alatt hordta, olyan lelki tusákon ment keresztül, hogy ezek a biológia törvényei szerint vissza kellett, hogy üssenek a magzatokon is, akiket később a világra hozott.

Három esztendeig tartott a gráci séjour és mindjárt az első év végén, 1863. december 18-án, reggel $^1/_2 8$ órakor született meg a főhercegi házaspár első gyermeke, aki a keresztségben a Ferenc Ferdinánd Károly Lajos József Mária nevet kapta. A Habsburg-család gyermekei rendszerint valamelyik ősük nevét kapták a keresztségben, míg a Mária nevet sok újszülött meg szokta kapni. Az 1863. december 18-án világrajött elsőszülöttnél a Ferenc név az atyai dédatya, Ferenc császár emlékét örökítette meg és Ferenc Ferdinánd attól kezdve, hogy felserdült, egyedül ezt a nevet szokta használni, ekként: *Erzherzog Franz*, amivel a dédatya iránt kimutatni kívánt kegyeleten kívül kétségtelenül annak az abszolutisztikus felfogása iránt érzett rokonszenvét is hangsúlyozni kívánta. Ferdinánd keresztnevet azért kapott, mert anyai nagyatyját, az egykori nápolyi királyt, hívták így. A Károly Lajos neveket édesatyja, a Józsefet pedig az uralkodó iránti tiszteletből adta neki a keresztség. Ferenc Ferdinánd keresztelője még születése napján délután 3 órakor megtörtént és gróf Attems, seckaui herceg-püspök végezte el. A keresztelői vendégek között megjelent Zsófia főhercegnő, a nagyanya férjével, Ferenc Károly főherceggel, aztán Ferdinánd Miksa főherceg, a későbbi mexikói császár feleségével, Saroltával; az örömapán, Károly Lajoson kívül ott volt továbbá legfiatalabb testvére, Lajos Viktor is, nemkülönben Henrik főherceg. A keresztatyai tisztséget a nagyatya, Ferenc Károly főherceg viselte. Érdemes a megemlítésre, hogy az uralkodóház említett tagjain kívül a keresztelői ünnepségre meghívták a gráci állami hivatalok több vezetőjét is, gróf Strassoldo helytartót, aztán báró Handel altábornagyot, gróf Mitrowski törvényszéki elnököt, gróf Gleispach tartományi kapitányt *(Landeshauptmann)*, Franck polgármestert stb. Az újszülött erős csecsemő volt, s a boldog fiatal atya azt írta róla gróf Dzieduszycki lem-

bergi helytartósági tanácsos, cs. és kir. kamarásnak, hogy „*Er ist ein kräftiges, gesundes Kind*", azonban a későbbi évek folyamán igazán sokszor töltötte el aggodalommal a szülők szívét a gyermek beteges fejlődése.

Ferenc Ferdinánd későbbi élete folyásáról e munka során részletesen beszámolunk, de vessünk most egy pillantást szülei és testvérei otthonára, tehát Károly Lajosék családi életére.

Károly Lajosnak Mária Annunziatával kötött házasságából 1865. április 21-én született ugyancsak Grácban Ferenc Ferdinánd közvetlen öccse, Ottó főherceg (teljes nevén Ottó Ferenc József), aki a monarchia életében még jelentős szerepet játszott: fia, Károly Ferenc József, röviden Károly főherceg, került Ferenc Józsefnek 1916. november hó 21-én bekövetkezett halála után Ausztria és Magyarország trónjára, mivel Ferenc Józsefnek közvetlen fiúleszármazója akkor már nem volt, korban legidősebb öccse, Károly Lajos szintén nem élt, Károly Lajos elsőszülött fia, Ferenc Ferdinánd akkor már ugyancsak nem volt életben, és a gyermekeinek, a Hohenberg-hercegeknek, nem volt trónöröklési joguk. Ottó főherceg bátyjának éppen ellentéte volt, mert míg Ferenc Ferdinánd már fiatal korában is komoly, zárkózott, hirtelen haragú és az életet rendszerint sötétebb oldaláról szemlélő ember volt, addig Ottó csupa fény és derű, a könnyelműségig élvvágyó és az élet örömeit mindenek fölé helyezte. Amikor felnőtt, külsejében valósággal a férfiszépség ideáljaként szerepelt, sudárnövésű, éjfekete szemű, hullámos, fekete hajú férfi volt, szépen ívelt orral, igazán olyan jelenség, aki a nőket már puszta megjelenésével is le tudta kötni. Előnyös tulajdonságaival élt is, sőt talán nem egyszer vissza is élt. Fiatalon házasították meg, amikor nőül vette a szász király leányát, Mária Jozefát, aki mintaszerű feleség és példás családanya lett, de a természetében oly homlokegyenest ellentétes a férjével, hogy ezt a házasságot bensőségesnek és boldognak mondani igazán nem lehetett. Ottó élvezte Bécsben és a vidéken a rangjából folyóan őt megillető örömteljes napoknak és éveknek minden előnyét. A bécsi pletyka állandóan tudott suttogni különböző kalandjairól és Ottó soha nem is ambicionálta, hogy őt túlságosan komolyan vegyék. Tipikus epikureista volt, akinek az volt az életfelfogása, hogy addig érdemes élni, amíg ez az embernek gyönyörűséget okoz. Sajnos, egy, a Keleten tett utazása alkalmával szerzett betegsége ezt a gyönyörű szál férfit idő előtt megrokkantotta és hosszú sínylődésének tartama alatt feleségén — és bizalmas mende-mondák szerint egy régi barátnőjén — kívül csak az áldott lelkű, jó mostohaanyja, Mária Terézia főhercegnő volt az, aki szeretettel vette őt

körül, aminthogy ugyanez a fejedelmi asszony annyira a szívébe zárta idősebb mostohagyermekét, Ferenc Ferdinándot, sőt annak egész családját is, hogy a vérbeli édesanya és nagyanya sem bánhatott volna családja tagjaival melegebben. Ottó főherceg férfikora delén, 41 éves korában, 1906-ban halt meg.

A Károly Lajos-Annunziata frigy harmadszülött fia Ferdinánd főherceg volt, teljes nevén Ferdinánd Károly Lajos József Mária, aki már nem Grácban született, mert atyjuk időközben ottani lakását felhagyta és a bécsi Favoritenstrassei palotájába költözött, ahol az év egy részét töltötték. Ferdinánd Károly itt látott napvilágot 1868. december 27-én. Érdekes véletlene a sorsnak, sőt azt mernők mondani, hogy jellemző a kiszámíthatatlan sorsfordulatokra, hogy amíg a kettős monarchia trónjára később elhivatott elsőszülöttnek keresztelője egy vidéki városban, udvari szempontból aránylag szerény keretek közt folyt le, addig Ferdinánd főherceget nagy fénnyel keresztelték meg, melyen az egész császári család megjelent, sőt maga Ferenc József is. Beust gróf, az Osztrák-Magyar Monarchia első külügyminisztere, vagy amint régebben nevezték: a birodalmi kancellár, mint a császári és királyi ház minisztere, szintén a meghívott vendégek közt volt. És mégis, ennek az ilyen fényes külsőségek közt a rokonság előtt bemutatott fiatal főhercegi sarjnak élete szintén olyan szomorú, sőt bizonyos fokig megrázó volt, mint a bátyjaié. Ő is a szíve vágyát követte, amikor egy polgári származású nőbe szeretett bele s temérdek akadály után, de az uralkodóház fejének az engedélyével feleségül is vette. Egy prágai német egyetemi tanárnak, Czubernek, Berta nevű leánya volt az, aki a főherceg szívét rabul ejtette és amíg Ferdinánd küzdött és harcolt a szerelméért, addig csodálatos módon semmi támaszra nem talált Ferenc Ferdinánd oldaláról. Tehát az, aki maga is rangján alól nősült, saját édes testvérének a hasonló elhatározása elől mereven elzárkózott. Hiába fordult Ferdinánd Károly hozzá segítségért, Ferenc Ferdinánd feudális gondolkozása előtt valósággal lehetetlenségnek tűnt fel az, hogy egy Habsburg főherceg egy polgári származású nőt vegyen el feleségül, viszont azon nem talált semmi kivetni valót, hogy ugyancsak egy Habsburg főherceg — ő saját maga — egy grófnőt tegyen hitvestársául. Ferdinánd főherceg aztán végre is megkapta a ház fejének, az uralkodónak a beleegyezését, de csak azzal a feltétellel, hogy a családból kilép, főhercegi rangját és katonai állását leteszi, s a monarchia területét elhagyja. Mindez meg is történt és az egykori Ferdinánd főherceg ezután Burg Ferdinánd néven élt feleségével együtt külföldön, nagyobbára Münchenben, azonban a minden valószínűség szerint édesanyjától

öröklött tüdőbaj őnála is korán elvégezte romboló munkáját, amihez bizonyára hozzájárult nem megfelelő életmódja is, úgyhogy már 1915-ben, tehát férfikora delén, 47 éves korában elhalálozott. Érdemes a megemlítésre, hogy amikor Ferenc Ferdinándot temették, akkor bár nem a hivatalos udvari körben, hanem mint szerényen érkezett utas, a gyászolók közt ott volt az ő Ferdinánd öccse is, aki éjjel jött meg a Duna melletti Pöchlarn állomásra, szomorúan végigállta a temetési szertartást s azután viszszatért a számüzetésbe, ahonnan alig egy év mulva megérkezett halálhíre.

Károly Lajos és Mária Annunziata negyedik gyermeke az 1870. május 13-án, Artstettenben született Margit Zsófia főhercegnő volt. Artstetten befejező állomása annak a tragikus életregénynek, amelyet Ferenc Ferdinánd megfutott, hiszen ennek a dunamenti kies kastélynak kriptájában van ő és felesége eltemetve. Artstettent egyébként Ferenc Károly főherceg, Ferenc Józsefnek és Károly Lajosnak trónigényről lemondott édesatyja szerezte meg magánbirtokul és attól örökölte fia, Károly Lajos, majd ennek elsőszülött fia, Ferenc Ferdinánd. A vár és a hozzátartozó birtok később Ferenc Ferdinánd elsőszülött fiának, Hohenberg Miksa hercegnek tulajdonába ment át. Margit Zsófia főhercegnő férjhez ment aztán Albert württembergi herceghez, akivel boldog házaséletet élt és Ferenc Ferdinánd életében abból a szempontból játszott megemlítésre méltó szerepet ez a szintén igen fiatalon, már 32 éves korában elhúnyt fejedelmi nő, hogy Ferenc Ferdinánd nagyon ragaszkodott hozzá, bizalmas gondolatait is nem egyszer közölte vele, s ezt a benső viszonyt kiterjesztette férjére is.

Nem is egy évvel a negyedik gyermek világrahozatala után, 1871. május 4-én elköltözött az élők sorából Mária Annunziata, Károly Lajos második felesége. Még csak 28 éves volt akkor, tehát igazán mint fiatal asszony, élete virágjában halt meg. Szép volt, jó volt, akire az egyik életrajzírója, a híres német költőnek, Walter von der Vogelweidének azt a jellemzését tartja a legmegfelelőbbnek, hogy ő: tövisnélküli rózsa, epenélküli galamb (*„Die Rose sonder Dornen, die Taube sonder Galle."*) Halálával tehát Károly Lajos fiatalon, 38 éves korában, másodszor is özveggyé lett. Pedig a főherceg mindent elkövetett, hogy a lappangó tüdőbajjal éveken át küszködő felesége egészségi állapotát a kedvező környezettel is megjavítsa. Ennek tulajdonítható, hogy már 1867 óta, mikor elköltöztek Grácból, nem annyira Bécsben tartózkodtak, bár itt is sokszor kötelező volt számukra az udvari etikett szempontjából megjelenésük, hanem az alsó-ausztriai Rax-hegység lábánál, egy alpesi völgyben, a Reichenau melletti Rudolfs-Villában vettek

szállást. Majd a főherceg felépíttette az úgynevezett Wartholz-kastélyt, reneszánsz stílusban, s itt lakott a legszívesebben egész családjával együtt. 23 esztendőn keresztül ennek a vidéki kastélynak — amely később előkelő penzióvá lett, nagyrészt a főhercegi család egykori bútoraival — falaihoz fűződnek a család legkellemesebb emlékei, de bizonyos, hogy egyúttal tragikus sorsfordulata is. Károly Lajos itt a maga lelki egyszerűségének egészen megfelelő miliőt talált. A kastély a községtől elkülönítve, ötven holdas parkban fekszik, de egyáltalában nem fényűzéssel megépített otthon, s bizony a régi Ausztria akárhány jómódu polgári családja ennél fényesebb nyári lakokat mondhatott magáénak. Károly Lajos lelkivilágát gyermekeinek nevelése, birtokainak kezelése, amellett bélyeggyüjtő szenvedélye teljesen kitöltötte, ha pedig a környékbeli polgárok egy névnap, vagy újesztendő alkalmával eljöttek hozzá deputációba és hódoló köszöntéssel üdvözölték őt, akkor a főherceg túlboldogan válaszolt nekik, mert mindig nagy súlyt vetett arra, hogy a lakossággal harmónikus együttérzésben éljen. Az egyik, a család ottani életfolyamát jól ismerő író ugyan azt mondja, hogy Károly Lajosnak voltak némelykor összetűzései is a lakossággal és például elbeszéli, hogy a főherceg egyszer az akkor 10—12 éves Ferenc Ferdinánddal a közeli erdőben sétált, s a kisfiúnak feltűnt, hogy a parasztok már nem köszönnek nekik oly szívesen, mint azt régebben tették. Megkérdezte atyjától ennek az okát, amire megtudta, hogy ezek az emberek elül-hátúl lopnak, az erdőiből mindenki ingyen akar élni, s természetes, hogy ő ezt nem engedheti; emiatt duzzognak most. „Vigyázz fiam — folytatta — ne bízz az emberekben, mindig gondold meg, hogy a legtöbbnek, amikor hízeleg neked, hátsó gondolata van." Mondják, hogy Ferenc Ferdinánd bizalmatlan természete és az emberek iránt nem egyszer tanúsított megvetése jelentős részben ebből a gyermekkori emlékből fakadt.

A Wartholz-Villa Mária Annunziata elköltözésével asszony nélkül maradt, s bizony két hosszú évnek kellett eltelnie, amíg az özvegy férfi új feleséget, gyermekeinek pedig jó mostohát hozhatott. 1873. július 23-án ment férjhez az akkor 18 éves Mária Terézia portugál infánsnő, Dom Miguel, egykori portugál király leánya, Károly Lajoshoz. Mária Terézia 1855. augusztus 24-én született a németbirodalmi Unterfranken tartományban lévő Heubach községben, illetve az ott levő Bronnbach-kastélyban, mely a Löwenstein-Wertheim-Rosenberg hercegeké volt. Löwenstein herceg felesége, Zsófia, születésére nézve Lichtenstein hercegnő volt, II. János ottani uralkodó herceg nővére és Dom Miguel halála után ő nevelte annak gyermekeit. A heubachi kastély a

legszebb német főúri lakok közé tartozott és Dom Miguel özvegye, egyébként Adelhaide Löwenburg hercegnő, igen szép asszony és emellett kitűnő mostoha volt és példás családi életet élt, de a családnak rangjához képest igen szerény keretek között folytak a napjai. Mária Terézia, mint fiatal leány, a nála ifjabb testvéreinek valósággal szerető édesanyjuk lett, és szerény visszavonultságában a házimunkát éppúgy elvégezte, mint kifogástalanul megállta a helyét a nagyvilág előtti megjelenések alkalmával is. A fiatal infánsnő — így nevezték a portugál királyi család nőtagjait — bár azokban az években, amelyekről szólunk, még úgyszólván gyermek volt maga is, olyankor, ha ifjabb testvéreit este lefektette, elővette a fehérneműjüket, elvégezte rajtuk a szükséges javításokat s mielőtt maga nyugovóra tért volna, bement még a testvérei hálószobájába megnézni, hogy jól pihennek-e, be vannak-e jól takarva és nincs-e valami kívánságuk? Ez a már a gyermekleányban észlelhető melegszívű, anyáskodó természet figyelemreméltó mozzanat azért, mert hiszen a Gondviselés Mária Teréziát arra teremtette, hogy úgyszólván egész életét kitöltse a mások életéért való aggódó gondoskodás. Amikor Károly Lajos feleségül vette, a korkülönbség nagy volt közöttük, hiszen a 40 éves férfi és a 18 éves leány házassága, különösen, ha meggondoljuk, hogy a férfi már kétszeresen özvegy volt és máskülönben is öreges természetű, ezt a korkülönbséget nagyon is megfontolandóvá tette. Azonkívül ne felejtkezzünk el a férjnek a világi szerepléstől visszavonuló természetéről sem. De a fiatal feleség a maga végtelenül alkalmazkodó, szeretetteljes egyéniségével nemcsak hozzá tudott símulni idősebb férjéhez, hanem, ami nem kevésbbé fontos, az előző házasságából megmaradt gyermekeivel szemben is mindvégig az igazán szerető anya maradt, akire a „mostoha" szót alkalmazni, kedvezőtlen értelemben, igazán bűn lenne. És ha meggondoljuk hogy férjhezmenetelekor ő 18, a legidősebb mostohagyermeke, Ferenc Ferdinánd pedig 10 éves volt, akkor még inkább szemünkbe ötlik, hogy ezt az aránylag csekély korkülönbséget akként áthidalni, hogy az anya és a gyermek közötti viszony megmaradjon, csak nagy-nagy szeretettel és a női lélek fínomságával volt lehetséges. Hogy Mária Terézia főhercegnő angyali jósága és mostohagyermekei iránt érzett szeretete milyen mértékű volt, arra nézve jellemző egy mondása, melyet Ferenc Ferdinánddal szemben tanúsított családi érzéséről tett: „Nem én hoztam őt a világra, de én voltam az anyja." *(Ich habe ihn nicht auf die Welt gebracht, aber ich war seine Mutter).* Megjegyezzük még itt, hogy Mária Teréziának hat testvére volt, öt leány és egy fiú, s ez utóbbi Dom Miguel néven, mint Braganza herceg, az osztrák-

magyar hadseregben mint huszártiszt, idővel mint a 7-es huszárok, az ú. n. Vilmos-huszárok ezredese szolgált. Végül ugyancsak Mária Terézia családjára vonatkozóan megjegyezzük még azt, hogy édesatyja, Dom Miguel portugál exkirály éppúgy a Braganza-család tagja volt, mint a nagybátyja, Dom Pedro, Brazilia egykori császára. Brazilia aztán köztársasággá lett, amit 1910-ben Portugália is követett, de ekkor már nem a Braganza, hanem a Coburg dinasztia egy tagja ült a portugál trónon.

A Wartholz-kastélyban látott napvilágot, mint Károly Lajos és Mária Terézia gyermeke, 1876. július 31-én Mária Annunziata Adelhaide főhercegnő és ugyanott 1878. július 7-én Erzsébet főhercegnő. E két nő volt tehát Károly Lajosnak harmadik házasságából eredő leszármazója. Mária Annunziata később a prágai Hradsinban székelő nemes hölgyalapítványnak lett apátnője, hajadon maradt, míg Erzsébet férjhez ment Lichtenstein Alajos herceghez.

Ebben a környezetben élt Károly Lajos 1896. május 19-én bekövetkezett haláláig, ami szintén az ő polgáriasan egyszerű, azt lehetne mondani, naiv vallásosságának következménye. Ebben az esztendőben ugyanis Ferenc Ferdinánd beteg tüdejének gyógyítása végett Egyiptomban töltött huzamosabb időt, s amikor ott már végleg felőrölte idegeit a Nilus egy hajóján töltött hosszú hónapok unalma, kétségbeesett levelet írt haza szüleihez, hogy látogassák meg őt. Ez meg is történt, Károly Lajos feleségével és leányaival együtt kereste fel beteg fiát, majd az egyiptomi látogatás befejezésével a Szentföldre utazott, hogy ott imádkozzék Ferenc Ferdinánd felgyógyulásáért. Vallásos buzgalmában állítólag ivott a Jordán vízéből és ettől tífuszos megbetegedést kapott, úgyhogy a család vele együtt kénytelen volt azonnal visszatérni. Károly Lajos röviddel hazaérkezésük után el is húnyt. A sürgősen az édesatyja betegágyához hívott Ferenc Ferdinánd nem is tudott már életben találkozni vele, édesatyját már csak a halotti ágyon látta viszont. Amilyen egyszerű volt Károly Lajos élete, amennyire nem tudott és nem is akart soha senkinek terhére lenni, olyan volt elmúlása is. És röviddel a spanyol etikett által előírt halotti szertartás után a világ napirendre is tért Károly Lajos, amint őt nevezték: „a kiállítások örökös védnöke" és „a Vöröskereszt Egyesület alakuló gyűléseinek örökös parádés elnöke" fölött. A történelem szekere tovább robogott, az események súlypontja most ráterelődött a leszármazottjaira, és elsősorban Ferenc Ferdinándra, aki bár nem váratlanul, de mégis előkészítetlenül lett 33 éves korában a kettős monarchia trónörökösévé.

Mária Terézia főhercegnő tudtommal még ma is él és öregségének a napjait túlnyomórészt egy karinthiai kastélyban tölti.

II.

FERENC FERDINÁND NEVELÉSE ÉS JELLEMFEJLŐDÉSE

Ámbár a gyermekkori nevelés nem mindig jár oly eredménnyel, hogy a szülők és a neveléssel foglalkozók intenciói a gyermek későbbi fejlődésének korában teljesen érvényesülnének, mégsem férhet szó ahhoz, hogy a jellem és gondolkozásmód kialakulására erős befolyással van az, hogy valaki már ifjúkorában milyen környezetben nőtt fel s nevelésével kik és mily irányban törődtek? Ferenc Ferdinándot a sors a Habsburg-dinasztia oly családja körébe hozta, amely az uralkodóhoz való legközelebbi rokoni kapcsolata révén már emiatt is arra volt kötelezve, hogy a gyermekek nevelésére különös gondot fordítson. Evvel nem akarjuk azt mondani, mintha a dinasztiának az uralkodótól távolabb álló ágai a gyermekek nevelését — természetesen az e szempontból régóta kialakult udvari nevelési módszer szerint — nagy körültekintéssel ne végezték volna, hanem azt, hogy a család fejéhez való legközelebbi rokoni fok e téren talán fokozottabb előrelátást kívánt, hiszen itt számolni kellett azzal, hogy a gyermekek valamelyikére esetleg sokkal súlyosabb feladatok is hárulhatnak majd, mint a dinasztia távolabb álló tagjaira. Viszont nincs adatunk arra nézve, hogy Károly Lajosnak különösen fiúgyermekeit ez ok miatt a szokásos *Fürstenerziehung* kereteit meghaladó módon nevelték volna, de ez érthető is, mert mikor ezek a fiúgyermekek, az 1870-es években, serdülő korukat élték, a monarchiának megvolt Rudolf főherceg személyében a majdan uralkodásra hivatott trónörököse, viszont tény az is, hogy Károly Lajos gyermekeit gondos, a dinasztia felfogása szerint minden irányban kifogástalan nevelésben részesítették.

A fiatal Ferenc Ferdinánd nevelésére mindenekelőtt édesatyjának és mostohaanyjának egyénisége tették a maguk bélyegét,

aztán pedig nevelőié. Atyja, Károly Lajos, bár Ferenc Józsefnek — ennek a közismert *grandseigneur*-nek — édes testvére, mégis — mint arra már rámutattunk — egész egyéniségében és gondolkozásában teljesen elütő természetű volt, lényegében egy jóindulatú nyárspolgár, akinek nem voltak messzetörő vágyai. Jól tudta, hogy hivatása nem a birodalom kormányzása, hanem az ő felséges bátyja akarata szerint itt, vagy ott, egy-egy kis hivatalos tevékenység ellátása, aminek az elvégzése után csakis családjának élt. Egy ilyen felfogású férfi gyermekeit rendszerint meleg, családias érzéssel és jóindulattal neveli, hiszen már az a körülmény is erre ösztönzi őt, hogy hivatalos elfoglaltsága nincs, tehát családjával sokat foglalkozhat. Hozzájárult ehhez, hogy amikor a fiúk (Ferenc Ferdinánd, Ottó és Lajos Ferdinánd) növekedni kezdtek — mint azt már említettük —, akkor Károly Lajosék az év nagyrészében, a bécsi élet zajától elvonultan, a Reichenau melletti Wartholz-kastélyban, nagyon egészséges vidéken laktak és ez a világ forgatagától elzárt életmód is mintegy rávitte az atyát arra, hogy családjával többet foglalkozzék. Igaz ugyan, hogy Károly Lajosék az évnek bizonyos részét Bécsben töltötték, a Favoritenstrassei palotában, de ez aránylag rövid idő volt és az esztendő javát mégis a szerény kis kastélyban élték át.

Ha Károly Lajos egyszerű és családias szelleme hatással volt a gyermekek nevelésére, akkor még inkább érvényesült ez a mostohaanya, vagyis Mária Terézia főhercegnő részéről. Említettük, hogy ez a valósággal apostoli lelkületű asszony csak 18 éves volt akkor, amikor a nála jóval idősebb főherceg harmadik feleségévé lett, de természetes jósága és közvetlensége mostohagyermekeivel szemben elenyésztette a köztük fennálló, aránylag csekély korkülönbséget. Jóllehet Ferenc Ferdinánd már tízéves volt akkor, mikor Mária Teréziában egy csupán tizennyolcesztendős mostohát kapott, de ő mégis mindenkor a jó édesanya szerepét tudta nemcsak vele, hanem öccseivel szemben is betölteni. Az olyan lelkületű asszony, mint Mária Terézia, gyermekei nevelésével mindig odaadóan foglalkozik, mert az neki nemcsak kötelességbeli, hanem szívügye is, tehát joggal állíthatjuk, hogy mindegyik gyermek fejlődését nemcsak állandó figyelemmel kísérte, hanem arra a maga egyéniségével befolyást gyakorolni is igyekezett.

A nélkül, hogy a gyermeknevelésnél a politikai irányításra súlyt lehetne vetni — hiszen a serdülőkorban lévő fiúk még nem érettek meg arra, hogy őket politikai szempontból képezzék — mégsem tagadható, hogy a családi környezet felfogása, különösen az élénkebb észjárású és komoly gondolkodásra hajlamos gyermekeknél,

jelentős hatással van azok későbbi, politikai nézetei kialakulására is. Hogyan állott a helyzet e tekintetben Ferenc Ferdinánd szüleinél? Az atya, Károly Lajos — mint arra már rámutattunk — a monarchia életében politikai szerepet ugyan nem játszott, de már ifjúkori emlékeinél és édesanyja, Zsófia főhercegnő behatása miatt is centralisztikus gondolkozású, az abszolutizmusra hajló természetű volt. Ámbár ezt kifelé soha nem mutatta — s mivel politikai szerepet nem adtak neki, tehát nem is volt rá alkalma — mégsem férhet kétség ahhoz, hogy a magyar nemzeti törekvések iránt megértés benne nem lakhatott. Ennek a többi közt még az is oka lehetett, hogy az itt-ott felmerülő reprezentációs kötelességén kívül a magyar társadalmi körökkel, jelesen a magyar arisztokráciával, közelebbi kapcsolata egyáltalában nem volt, és mivel egész életét osztrák környezetben töltötte el, nem valószínű, hogy neki a magyar ügyekről oly értelmű felfogása alakult volna ki, mely magyar szempontból kívánatos lehetett. Átvíve ezt most, mint nevelőapának, fiaival szemben alkalmazott nevelési elveire, azok, ha nem is szándékosan, de a nemismerés alapján bizonyára híján voltak a magyar törekvések iránti megértésnek, ami aztán kétségtelen hatással lehetett Ferenc Ferdinánd politikai és jellem-kialakulására is.

És milyen volt e tekintetben a helyzet az anyánál, Mária Teréziánál? Bármily angyali lelkületű asszony volt is ő, bármily jó anya, mégis tény az, hogy idegen, portugál-német házasságból származása megakadályozta őt abban, hogy a mi viszonyainkat ifjúkori benyomások alapján ítélje meg. Később pedig, házassága alatt, egyrészt a gyermekek nevelése kötötte le, másrészt meg a miliő, melyben élt, kizárta azt, hogy speciálisan magyar benyomásokat szerezhessen. Arról sem tudunk, hogy valamely magyar főúri családdal bizalmasabb viszonyban élt volna. Mindez valószínűvé teszi, hogy a nevelésére bízott fiúk tőle sem kaphattak a magyarság különös megbecsülésére irányuló hajlandóságot.

És maguk a nevelők? Ezekről mindjárt bővebben szólunk, előljáróban csak azt szögezzük le, hogy kivétel nélkül osztrákok voltak, nagyrészt konzervatív, sőt feudális felfogású férfiak. Ez a körülmény pedig sokat megmagyaráz Ferenc Ferdinánd politikai nézeteinek későbbi kialakulásánál is.

Mária Teréziának egyébként egyszerre négy gyermek nevelésével kellett törődnie. Ferenc Ferdinánd akkor, midőn Mária Terézia 1873-ban férjhez ment, 10 éves volt, Ottó 8 éves, Ferdinánd 6 éves, Margit pedig csak 5 esztendős, tehát ez a fiatal mama egész gyermekkertet kapott gondozásra, de az ő végtelen jóságának derűjével szinte bearanyozta a reichenaui Wartholz-villát

és környékét. Bizonyos, hogy a nevelésben melegszívű segítőtársra talált szelídlelkű férjében, azonban bármily jószívű ember volt is Károly Lajos, ilyen kisgyermekek gondozása mégis inkább asszonyi feladat volt és az atya csak később foglalkozhatott behatóbban a gyermekeivel, amikor azok már növekedőben voltak.

Olyan forrásból, amelynek megnevezését diszkréciónk tiltja, de amelynek az abszolút megbízhatóságához szó nem fér, betekintést kaphatunk abba, hogy a főhercegi család gyermekeinek nevelése milyen módon és kik által, minő intenciókkal ment végbe? Mi magyarok igen kellemetlen emléket őríztünk meg Ferenc József és testvérei édesanyjáról, Zsófia főhercegnőről, mert hiszen köztudomású, hogy nem volt barátunk, sőt 1848-ban az ő befolyásának volt tulajdonítható az a végzetes politikai irány, amelyet a fiatal Ferenc József akkor választott magának. Zsófia főhercegnő kétségkívül nagyon eszes és nagyon céltudatosan gondolkodó asszony volt, aki addig, amíg a fiatalok felett uralkodni tudott, a maga kezében tartotta nemcsak a bécsi császári palota, a Burg, hanem egész Ausztria kormánypálcáját is. Mi magyarok azt is tudjuk, hogy Zsófia főhercegnő nagyon kiméletlenül és önösen viselkedett Erzsébet királynéval szemben is és nagy része volt abban, hogy Erzsébet, ugyancsak bajor hercegnő, aki fiatalsága teljességében került Bécsbe, az idők folyamán szeszélyessé és sokszor kiszámíthatatlan természetűvé vált. Hiszen egykori megbízható tanúk állítják azt, hogy amikor fiúgyermeke, Rudolf trónörökös megszületett, akkor még a vele való foglalkozást, a kicsiny gyermek ápolását is az anyós, Zsófia követelte magának s mi sem természetesebb, mint hogy a fiatalasszony ilymódon mindjobban elidegenedett a családi élettől és elfoglaltságát a sportban, különösen a lovaglásban, valamint utazásokban és olvasmányainak sokszor nem egészen gondosan megválogatott sorozatában kereste. Zsófia főhercegnő azonban mint anya, addig, amíg saját gyermekei kicsinyek voltak, rendkívül gondos és azoknak minden kis ügyével, bajával törődő asszony volt, akire még ellenségei sem foghatták rá, hogy másnak, mint a gyermekeinek élt volna. Férje, Ferenc Károly főherceg — aki 1848. december 2-án, Ferdinánd császár és királynak a trónról történt lemondásakor, elhárította a monarchia koronáit, s így jutott az ő elsőszülött fia, Ferenc József uralomra — passzív természetű, sokak szerint nagyon gyenge szellemi képességű egyén volt, aki mellett a felesége viselte a gyermekek nevelésének egész gondját. Az ő keze alól került ki tehát nemcsak Ferenc József, hanem Károly Lajos is, s ahogyan az egyik, úgy a másik is oly irányú nevelést kapott,

amely a dinasztia ősi jogai iránt való feltétlen tisztelet mellett erősen katolikus-konzervatív és a családi életet megbecsülő volt.

Ha mármost ily környezetben nőtt fel a különben lágy természetü Károly Lajos, akinek önálló egyénisége csekély volt, akkor feltételezhetjük, hogy saját gyermekeivel szemben szintén ezt a bensőséges, a gyermekekkel gyengéden foglalkozó életmódot valósította meg, amit szeretettel és gondoskodással egészített ki Mária Terézia érzelmivilága. Joggal állapíthatjuk meg Károly Lajos gyermekeinek valóban gondos nevelését, ami a teljes sikert feltételezhette azok későbbi, felserdült korában is. Érdekes fordulata, vagy fejlődése azonban az eseményeknek, hogy a gondos nevelés ellenére is, Károly Lajoséknak mind a három fiúgyermekük többé-kevésbbé abnormis, vagy legalább is a szülők mentalitásától eltérő férfivá serdült. Ferenc Ferdinándról alkalmunk van alább e szempontból bővebben is megemlékezni, de testvéréről, Ottóról tudjuk, hogy egészen fiatalember korában már csak a világi örömöket hajszoló, meglehetősen léha életet folytatott, s bár valóban pompás kiállítású férfi, aki a Habsburgok szokásos szőke típusától eltérően, a toscanai ág fekete, magas, sudárnövésű férfiszépségét valósította meg, az élet komolyabb feladatai iránt kevés érzékkel viselkedett. A bájosan könnyelmű emberek szeretetreméltóságával minden dolgot a könnyebb oldaláról fogott fel. Egy-egy tréfás megjegyzés, sokszor már a keserűség határán mozgó egy-egy gúnyos kifakadás volt mindaz, amit ez az úgynevezett „szép" főherceg a nagy nyilvánosság részére produkált. Nem tekintve azt, hogy mint úgynevezett „fess" és kitűnő fellépésű lovastisztet ismerték a monarchiában — a magyar huszároknál is szolgált, ahol szintén kedves emléket hagyott maga után — egyébként csak akkor hallott róla a nagyközönség, hogyha kisebb-nagyobb kaland, sőt némelykor egy-egy botrány középpontjába került. Kedvesen könnyelmű gondolkozására jellemző, hogy mikor számára a bécsi pompás *Augarten*-palotát jelölték ki lakóhelyül, erre nyomban talált gúnyos elnevezést és *Auweh-Garten*-nek nevezte azt el.

Kétségkívül lélektani szempontból is érdekes, hogy Ottó főherceg egy annyira gondos nevelés után, felserdült korban, és lelki jósága megtartásával, a szülei iránt érzett meleg tisztelete megőrzésével ugyan, de ilyen bohém természetté tudott fejlődni. Jellemző, amikor éppen azért, hogy könnyelmű életmódjáról letegyen, megházasították és számára, elég szerencsétlenül, Mária Jozefa személyében egy olyan szász királyi hercegnőt választottak feleségül, aki kiváló asszony és pompás anya volt, de a maga szigorú életfelfogásával nem tudott férjének könnyűvérü néze-

Mária Annunziata főhercegnő, Ferenc Ferdinánd édesanyja.

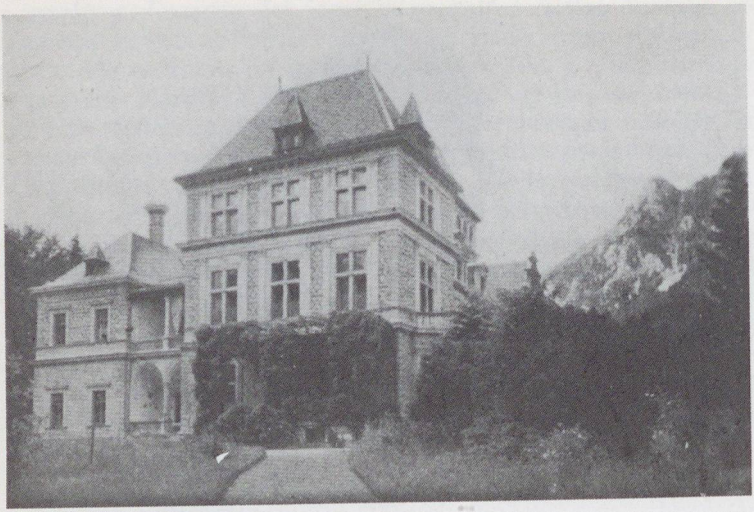

A Reichenau melletti Wartholz-villa, hol Ferenc Ferdinánd gyermekéveit töltötte.

Ferenc Ferdinánd és Ottó főhercegek, mint fiatal lovastisztek.

hez alkalmazkodni, akkor Ottó az ő bécsi palotáját *Hofkäfig*-nek nevezte el, ezzel akarván érzékeltetni azt, hogy ketrecbe zártnak érzi magát, amikor saját, úgynevezett otthonában van. Mária Jozefa aztán saját gyermekeibe és így a később oly tragikus sorsra jutott Károly császár és királyba is a maga korrekt és magába mélyedő életfelfogását igyekezett beoltani. Talán nem vagyunk messze az igazságtól akkor, midőn megállapíthatjuk, hogy a szerencsétlen Károly király egyéniségében nemcsak édesanyjának feltétlen becsületessége és korrektsége nyilvánult meg, hanem édesatyjának bizonyos könnyűvérű egyénisége is, amely szereti magát a nehéz dologokon túltenni s egy hirtelen elhatározással befejezett tényeket teremteni. Azért nevezte őt el a bécsi néphumor ekként: *Karl, der Plötzliche.*

A harmadik fivér, Ferdinánd, bár hasonló nevelést kapott, mint a két bátyja, az élet nagy iskolájában — mint már rámutattunk — szintén a tévelygők sorába jutott. Voltak tervei, roppantul lelkesedett a művészetekért, terveit azonban valóra nem válthatta. Végül akadt egy nagy szerelme, amelynél házassága elhárithatatlan akadályba ütközött. Rangjáról történt lemondása s külföldre költözködése után úgyszólván nem találta fel magát új környezetében, s rendetlen életmódja gyorsan végzett vele.

Ferenc Ferdinánd nevelési programmját édesatyja néhány bizalmasával maga dolgozta ki, s állandóan ellenőrizte. A fontosabb tantárgyak tanításánál, mint amilyen volt a hittan, a történelem, vagy a későbbi időszakban a köz- és a nemzetközi jog, személyesen is résztvett a kis főherceg részére tartott előadási órákon. Mária Terézia szintén gyakran megjelent ott, de az ő munkaköre inkább arra terjedt, hogy a gyermekekkel a tanítási óráktól maradt szabad idejében foglalkozzék, tehát velük tette meg nagy sétáit, velük lovagolt ki, velük indult egy-egy szép kirándulásra. Amikor aztán a nap ekként eltelt, akkor a gyermekek este éppúgy a szülőkkel vacsoráztak, mint ahogyan a reggelit és az ebédet is családiasan, a szüleikkel együtt költötték el, ami az ilyen előkelő családoknál ritkaságszámba ment. Ha néha-néha egy-egy nagyobb ebédet adtak meghívott vendégekkel, akkor erre nemcsak a főhercegi udvar tagjai, hanem a beosztott tanárok és nevelők is meghívást kaptak. Mikor a család Bécsben időzött, olyankor elvitték Ferenc Ferdinándot, különösen mikor már nagyobbacska fiú volt, a Burgszínházba is, de csupán egy-egy klasszikus darab meghallgatására, vagy pedig az Operába, ahol valamelyik jelesebb zeneművet adtak elő. A főhercegi család egyébként Reichenaun és Bécsen kívül hosszabb-rövidebb ideig szokott tartózkodni Károly Lajos egyéb vidéki kastélyaiban is, így a Duna melletti Artstetten-

ben, Persenbeugben, s Eckartsauban, meg a tiroli Ambrasban és Rottensteinban, csupa szép vidéken fekvő helyen.

Ferenc Ferdinánd és Ottó első nevelője gróf Degenfeld Ferdinánd ezredes, akinek az úgynevezett *Fürstenerziehung*, vagyis a fejedelmi vérből származó gyermekek nevelése terén nagy tapasztalatai voltak és azért élvezte a főhercegék teljes bizalmát. A Degenfeld-családnak ez az osztrák ága — tudvalevően van a familiának magyar ága is, hiszen pl. Tisza Kálmán felesége, tehát gróf Tisza István édesanyja is Degenfeld grófnő volt — állandóan az udvar környezetében élt. Degenfeld Ferdinánd fia, Henrik, a számüzetésben meghalt Károly királynak volt nevelője, míg egy ugyancsak Degenfeld Ferdinánd a bécsi egyetemen, mint professzor működött. A második nevelő gróf Nostitz János, a harmadik pedig gróf Wallis György volt, aki ugyancsak később Károly királynak lett nevelőjévé. Végül gróf Coreth Károly szintén mellettük működött, s amikor Ferenc Ferdinánd már kinőtt a gyermekcipőből, akkor Coreth gróf Ferdinánd főhercegnek lett első nevelőjévé. Láthatjuk ebből a nevelői névsorból, hogy tisztára osztrák, illetve talán nem is az, hanem dinasztikus környezet volt, amelyet a családfő a maga tradiciói és az egész familiában szokásos eljárás alapján választott ki olyan németszármazású osztrák mágnások köréből, akiknek az udvarhoz való viszonyuk, illetve megbízhatóságuk a bizalmat megokolttá tette. Egyedül Coreth grófról tudnánk némi magyar vonatkozást leszögezni azzal, hogy leánya, Mária Terézia grófnő, Batthyány-Strattmann László herceghez ment nőül. Mindebből pedig levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a főhercegi gyermekek, tehát a minket különösen érdeklő Ferenc Ferdinánd nevelése is gondos, azonban tisztán és kizárólag dinasztikus jellegű volt, ahol a monarchia nemzetei kétségkívül csak mint egy nagy birodalom részei jutottak kellő megvilágításhoz. Ez pedig sokat megmagyaráz a főherceg későbbi politikai és életfelfogását illetően is.

Arról, hogy Ferenc Ferdinándot már egyenesen a trónra nevelték volna, akkor még szó sem volt, mert hiszen — mint már említettük — akkor, amikor ő tanuló-éveit élte, a monarchiának élő trónörököse volt Rudolf személyében. Amikor Rudolf tragikus halála 1889-ben bekövetkezett, akkor Ferenc Ferdinánd már 26 éves, tehát érett férfi volt és ebben az esztendőben is a trón tulajdonképen csak az ő atyja számára nyilt meg. A főherceg nevelése tehát kétségkívül azon az általános szinten mozgott, amely minden főhercegi gyermek nevelésénél irányadó volt. Itt ismét le kell szögeznünk, hogy Ferenc Ferdinánd a benyomásokra leginkább hajlamos serdülő korban nemcsak sajátmaga nem gon-

dolt arra, hogy valamikor a kettős monarchia trónjára kerüljön, hanem a szülei által irányított nevelésénél sem voltak erre tekintettel. Ez sokat megmagyaráz a tárgyilagosságnak abból a hiányából, amely máskülönben az uralkodókat és az uralkodásra hivatottakat feltétlenül kötelezi.

Érdekelhet bennünket most már az is, hogy vajjon a főherceg, mint gyermek, milyen tulajdonságokat mutatott. Bizalmas helyről azt mondják, hogy gyermekkorában igen kiváló szellemi képességeket produkált, tanárai kivétel nélkül dícsérték gyors felfogását és a tantárgyak iránti érdeklődését, valamint szorgalmát is. Különösen kiemelték pompás emlékezőtehetségét, de amíg a tanulóórák befejeztével visszavonult és egyéb tanulmányok, vagy a maga jószántából választható foglalkozások iránt nem mutatott nagy érdeklődést, addig például Ottónak határozott tehetsége volt a festőművészetre és a zenére s már fiatal korában mind a két téren elég figyelemreméltót produkált is. Ferenc Ferdinánd zenei érzéke férfikorában sem haladta meg a könnyű bécsi zene élvezését, a művészetek, vagy a tudományok iránt pedig felnőtt korában sem mutatott nagy érdeklődést. Azt beszélik róla, hogy megütközéssel jegyezte meg, ha egy-egy költőnek, vagy művésznek a halála után szobrot emelnek, azonban a kiváló tábornokok nagy része hiába vár erre.

Ferenc Ferdinánd egyébként már fiatal korában is szinte túlzott zárkózottságával és komolyságával tünt ki és vele szemben Ottó a zseniális közvetlenséget képviselte. Ferenc Ferdinándra — vagy ahogyan a családban nevezték, Francira — némelyik tanára különösen mély hatást tett. Ilyen volt mindenekelőtt Klopp udvari tanácsos, korának egyik ismert történésze. Tőle szívta magába a dinasztia nagy multjáról és jelentős hivatásáról alkotott későbbi nézeteit. Kloppot konzervatív, sőt aulikus gondolkozású tudósnak ismerték, akinek erősen kifejlett katolikus világszemlélete a dinasztia históriai hivatásába vetett rendületlen hitével együtt maradandó nyomot hagyott a gondjaira bízott főherceg mentalitásának későbbi fejlődésében is. Knauer tanár, aki a természetrajzot tanította, a fiatalokkal gyakran tett élet- és növénytani ismereteik fejlesztése végett a szabad természetbe kirándulást. A fiataloknak rajzot is kellett tanulniok Vörndle festőművésztől, nemkülönben hegedűt, amelyet Henke, a bécsi Opera zenekarának tagja tanított, s mindezeken felül — ami a főhercegi nevelés egyik legsúlyosabb feladata volt — a sok nyelv elsajátítása is a tanrendbe volt illesztve. Károly Lajos gyermekei a kötelező iskolai latin nyelvi oktatáson kívül a francia nyelvből is rendszeres leckéket vettek, Ferenc Ferdinánd azonkívül még a

magyar, az olasz és a cseh nyelvből is kapott órákat. Úgy látszik azonban, hogy nevelése ezen a téren csekély eredménnyel járt, mert hiszen a későbbi trónörökös az idegen nyelveket igen hiányosan beszélte. Ez volt az egyik oka annak is, hogy velünk, magyarokkal szemben soha sem tudott felmelegedni, mert nyelvünket alig bírta a szükséges mértékben. Glaise-Horstenau tábornok és miniszter, a volt Osztrák Hadi Levéltár igazgatója írja, hogy Ferenc Ferdinánd egyáltalában nem volt nyelvtehetség és Czernin grófra, a későbbi külügyminiszterre, a trónörökös bizalmasára hivatkozva állítja, hogy a főherceg érett korában is, német anyanyelvén kívül csak közepesen beszélt franciául és valami keveset csehül, magyarul és olaszul. Hogy angolul nem tudott, az meglehetős kényes helyzetbe hozta őt az angol királyi udvarhoz történt hivatalos kiküldetései alkalmával, 1902-ben és 1913-ban. Köztudomású, hogy az angolok általában igen ritkán tanulnak idegen nyelveket — s ha igen, akkor is rendszerint jellegzetesen rossz kiejtéssel beszélik azokat — ellenben a világ legtermészetesebb dolgának tartják, hogy mindenki, aki velük érintkezni kíván, tökéletesen beszéljen angolul. Itt mellékesen megjegyezzük azt is, hogy ezek a nyelvi nehézségek a világ sorsának irányítására nem egyszer kedvezőtlen hatással voltak, mert sorsdöntő kérdések elbírálásánál a hatalmasok nagyobbára csak tolmács útján tudtak egymással érintkezni. (A hírhedt 1919-iki párizsi béketárgyalásoknál pl. Lloyd George, a mindenható angol miniszterelnök és Wilson, az amerikai köztársasági elnök nem beszélt franciául.) Ferenc Ferdinánd különösen a magyar nyelvvel állott hadilábon, s ámbár házas korában magyar papot is tartott udvaránál, akinek éppen az volt a feladata, hogy papi funkcióin kívül a főhercegnek magyar nyelvleckéket adjon — Lányi József, a későbbi nagyváradi felszentelt püspök és Borsitzky Oszkár, a későbbi soproni kanonok töltötte be ezt a szerepet — Ferenc Ferdinánd magyar nyelvi ismeretei mégis hiányosak maradtak.

A trónörökös averziója a magyarsággal szemben az évek folyásával mindinkább elmélyült. Amint a közügyekkel — legalább elméletileg — foglalkozni kezdett s azt látta, hogy Magyarországon az állami függetlenség érzete általános, tehát, hogy itt mindenféle „birodalombeolvasztási" kísérlet eredménytelen, akkor a maga impulzív s az ellenérvet meg nem hallgató természetével ezt a nálunk természetesnek talált és évezredes multunkból folyó közfelfogást a dinasztia és a monarchia elleni merényletnek ítélte. Ebből a nézetéből lassankint konok meggyőződés alakult ki nála. Ez a konokság már hozzátartozik jellemrajzához. Konok tudott

lenni némelykor szinte a józan ész megtagadásáig, amint erre politikai felfogásának rajzánál még részletesen kitérünk.

Maurice Muret „*L'Archiduc François Ferdinand*" című 1932-ben Párizsban megjelent könyve nem tarthat ugyan eredetiségre számot, mert hiszen adatait csak olvasmányaiból merítette, bár ezen a téren eléggé levonta a maga logikus következtetéseit, de nem értéknélküli az, hogy Ferenc Ferdinánd jellembeli tulajdonságait miként állítja elénk. Szerinte Ferenc Ferdinándnak nem volt igazi műveltsége, mert nem nevelték trónra. Azt írja, hogy gróf Czernin, a későbbi külügyminiszter, aki pedig a főherceg bizalmasai közé tartozott, egyszer akként nyilatkozott róla, hogy „nem volt ostoba", ellenben mindenféle újságot összeolvasott s ha olyant talált, amely nem az ő véleményét tükrözte vissza, akkor mérhetetlen dühre gerjedt. Vaskezünek tartották a főherceget, holott katonai irodájának egyik főnöke úgy nyilatkozott róla, inkább explozív, mint impulzív természetű. Ha valami nem tetszett neki, akkor erőszakosságra hajlott és meggyőzően kapacitálni őt egyáltalában lehetetlen volt. Szeszélyes is volt, amiből következik, hogy kedvenceit könnyen elejtette, ha olyan álláspontot foglaltak el, amely nem tetszett neki. Elég példa erre báró Beck Wladimir, egykori osztrák miniszterelnök, aztán Marschall felszentelt püspök, nemkülönben gróf Aehrenthal külügyminiszter és Conrad von Hoetzendorf vezérkari főnök esete, akik mindnyájan esztendőkön keresztül legbizalmasabb környezetéhez tartoztak s aztán egy alkalommal felmerült kontroverzia után kegyvesztettekké lettek. Muret szerint gőgös is volt a főherceg, különösen a kisemberekkel szemben s ebből folyt, hogy a népjogokat nem ismerte el. Sokan hangoztatták udvariatlanságát is, mert pl. megtörtént egyszer Sanct-Moritzban, ahol időzött, hogy az ott lévő idegen hölgyek elől minden bocsánatkérés nélkül elvitte székeiket. Hirtelen haragu is volt Ferenc Ferdinánd s ez okozta azt, hogy Vilmos császárral is összekülönbözött, ha pedig útközben valamiért nagyon megharagudott, akkor a vonat vánkosait is összevissza dobálta. Meggondolatlan volt haragjában s ilyenkor oly rendelkezéseket tett, hogy az adjutánsai jónak látták, ha nem hajtják azokat azonnal végre. Másnap maga a főherceg is örült, hogy parancsai teljesítését elodázták. Bizalmatlan természete nemcsak a környezete tagjaival, hanem sok politikussal szemben is megnyilvánult, s éreztette velük, hogy elvileg mindenkiről inkább rosszat feltételezett s csak később változott meg véleménye az illető javára. Elmondják Muret szerint szigorú bírálói azt is, hogy igen fukar volt, aki még azt is ellenőrizte, hogy az erdeiben a szegény asszonyok rőzsét ne gyüjthessenek. A vadászatban kegyet-

lennek mutatta magát, mert csak a tömegre nézett, arra, hogy minél nagyobbszámú vadat ejtsen el. Az irodalom iránt Muret szerint nem volt érzéke és a művészetet is csak mint rossz dilettáns kedvelte. Erre nézve Muret szerint jellemző, hogy egy időben Szent György-szobrokat gyüjtött, a konopisti kastélyban állítólag 4000 darabot tudott lassankint összehozni. Konopist, kedves rezidenciája, valamikor Wallensteiné, a híres hadvezéré volt, s a trónörökös egy Lobkowitz hercegtől vette meg és gyönyörű parkot létesített körülötte. Végül pedig a főherceg — Muret szerint — nem is volt igazában vallásos, hanem inkább csak formailag tartotta meg vallását és türelmetlen volt a nem azonos vallási felfogásúakkal szemben. Vallási türelmetlensége egyébként, Muret szerint, érdekesen nyilvánult meg akkor is, amikor egyszer a bécsi Tudományos Akadémián kellett volna neki a császár képviseletében megjelennie. 48 órai meggondolási időt kért, s ekkor kijelentette, hogy képtelen üdvözölni az Akadémia gyűlését, mert az a szabadgondolkozók, a szabadkőművesek és a zsidók gyülekezete.

Muret a határozottan nem jóindulatú s bár itt-ott a dolgok elevenére tapintó, de valójában maliciózus állításait arra használja fel, hogy végül párhuzamot vonjon Ferenc József és Ferenc Ferdinánd között, az előbbi javára. Ferenc Józsefet szerinte a következő tulajdonságok jellemezték: rendszeres agy, amivel szemben Ferenc Ferdinánd ötletszerű; azután az, hogy az uralkodó ismerte a monarchia nyelveit, viszont a trónörökös azoknak a híjával volt. Az öreg uralkodó korán kelt fel és korán feküdt le, a főherceg akkor kel fel és fekszik le, amikor neki jólesik. A császár elhatározásaiban megfontolt, a főherceg hirtelen, az uralkodó jó katolikus, de formalisztikus, míg a főherceg — s az érdekes ellentét Muret előbbi fejtegetéseivel szemben — hívő katolikus. Ferenc József nem olvas újságot, vagy legalább is nagyon keveset, a főherceg pedig mindegyiket elolvassa. Az uralkodó a külföldi helyzetről mindig a követei útján értesül, a főherceg csak a katonai attaséitől szerez információt. De mindezeken felül a legjellemzőbb, hogy Ferenc József statikus egyéniség, míg Ferenc Ferdinánd dinamikus. A statikus életfelfogás, amelyet különben uralkodása utolsó évtizedeiben előrehaladt kora is megmagyarázott, annyira kifejlődött az öreg uralkodóban s annyira óvakodott a monarchiában minden gyökeres változástól, hogy reá valóban alkalmazni lehetett Renan szavait, amelyeket Déroulèdenek mondott: *Jeunhomme, la France se meurt, ne troublez pas son agonie!* (Fiatalember, Franciaország haldoklik, ne zavarja meg a halálát.) Ez nyilvánvaló túlzás, de jellemző volt reá a nagyon öreg emberek természetes nyugalomvágyának ez a már szinte poli-

tikai bűnszámba menő statikus volta, amely aztán még a technika minden modern újításától is írtózott. Nem használta a telefont, nem ült autóra, soha nem ment liften, úgyhogy reá nézve valóban alkalmazható volt gróf Taaffe volt osztrák miniszterelnöknek az a mondása, hogy: „a monarchia népeit az egyforma elégedetlenség jól szabályozott kereteiben kell megtartani, ez az uralkodás művészete."

Egy kis bepillantás a két férfi, az uralkodó és utódja itt vázolt ellentétes életfelfogásába megengedi, hogy a magunk konzekvenciáit is levonjuk: itt is, mint az élet legtöbb megnyilvánulásánál, középütt van az igazság. Ferenc Ferdinánd gondos nevelésben részesült, de nem nevelték a trónra, az a körülmény pedig, hogy évekig tartó betegsége bizalmatlanná tette őt mindenkivel szemben, egyúttal szakadékot idézett elő közte és a monarchia népei között is. Ebből a szemszögből nézve az eseményeket, a szimpátiánk határozottan az öreg császár és király korrekt álláspontja mellé áll, de az is kétségtelen, hogy a főhercegben nemcsak azok a kedvezőtlen jellembeli tulajdonságok voltak meg, amelyeket az irónikus francia szerző annyira kiélez.

Térjünk át tehát jellemének kedvező oldalaira is, mert ilyenek is voltak, elvitázhatatlanul. Mindenekelőtt, minden kétségen felül rendkívül ki volt fejlődve Ferenc Ferdinándban a családi érzés és ez oly tiszteletreméltó jellembeli tulajdonsággá fejlődött benne, hogy nemcsak szüleihez és különösen mostohanővéreihez, Károly Lajosnak Mária Teréziától született leányaihoz ragaszkodott bensőségesen, de rá kell mutatnunk édes nőtestvére, Margit főhercegnő, Albrecht württembergi hercegnek korán elhúnyt felesége iránt érzett és tanúsított mindenkori mély, testvéri szeretetére is, melyet még a sógorára is átvitt, akit egészen bevont bizalmasai körébe. Fényesen igazolja meleg családi érzését feleségéhez való, mindvégig szeretetteljes viszonya és gyermekei iránt tanúsított, sokszor egészen polgárias gondolkozást visszatükröztető érzelme is. Katonai irodájának főnökei nem egyszer az összes családtagok jelenlétében beszéltek meg vele egyetmást és Konopistban nem volt ritka az az eset, hogy míg katonai irodájának főnöke, Brosch, vagy Bardolff referált főhercegi urának, addig ugyanabban a szobában Hohenberg hercegnő kézimunkázott, a gyermekek pedig játszottak. Aztán maga az a tény, hogy ezért a morganatikus házasságért olyan szívósan és annyi esztendőn keresztül küzdött, igazolja szívbeli érzelmeinek mélységét. Mostohaanyját, Mária Teréziát, igazi fiúi szeretettel vette körül, amit ez a szerető anya minden gondoskodásával ki is érdemelt. Ne feledkezzünk meg továbbá arról sem, hogy mikor Ferenc Ferdinánd súlyos tüdő-

bajjal Egyiptom azúrkék ege alatt keresett gyógyulást és gyógyulásának természetszerűen lassú folyamata nemcsak türelmetlenné, hanem ingerlékennyé is tette, megnyugvást abban keresett, hogy egész családját — akkor még nőtlen volt — édesatyját, mostohaanyját és hajadon nővéreit magához kérette s azok a napok, amelyeket velük együtt töltött el ott lenn, a Niluson, valóságos üdülést jelentettek számára.

Tudott tehát ő szeretni, de bizonyos, hogy tudott gyülölni is, s míg az előbbi lelki tulajdonságaiban kizárólag csak a legszűkebb családja tagjait részesítette és környezetének még oly hűséges tagjai iránt is valóban soha fel nem melegedett — nagyon megtartotta a köztük fennálló *distanz*-ot, autokrata volt — addig az oly egyéneket, akik az ő jövendő hivatása szempontjából nem hajoltak meg előtte, hanem a maguk meggyőződését védték, gyűlölni is tudta. Ezeknek a keménynyakú, valódi férfiaknak csoportjába kell soroznunk gróf Tisza Istvánt is, ezt az önérzetes magyart, aki a maga meggyőződéséből bizonyos politikai kérdésekben akkor sem csinált titkot, ha ez a főhercegnek nem volt ínyére. Ezért mondta egyszer a főherceg keserűségében azt, hogy „ha ez a Tisza Bécsbe jön, akkor mindenki hasra vágódik előtte". Ennél találóbb értékítéletet Tisza, a főherceg szavainak bursikóz volta ellenére is, senkitől sem kaphatott volna, saját jelentőségét és elvhűségét illetően.

Ha Ferenc Ferdinánd kedvező jellembeli tulajdonságait boncolgatjuk, akkor a vázolt családi érzelmein kívül rá kell mutatnunk kifejlett kötelességérzetére is. Bárhová állította őt fejedelmi urának parancsa, egész energiájával igyekezett a megbízást teljesíteni. E téren nemcsak katonai megbizatásaira gondolunk — hiszen a hadnagyi rangtól kezdve az osztrák-magyar haderő legfőbb felügyelői méltóságáig mindenféle munkakör végzésére nyilt neki alkalma — hanem arra is, hogy amikor elhatározta magát végzetes sarajevói útjára, akkor is a kötelességteljesítés vezette a lépéseit. Sok mindenféle előjel szólt ez ellen az utazás ellen, amiről más helyen szólunk. Ez a körülmény pedig egy oly magas polcon levő férfiúnak, mint amilyen ő volt, módot adott volna valamely, a nagy nyilvánosság előtt is elfogadhatóvá tett ok felhozásával, az út lemondására. Ő azonban kitartott az uralkodónak tett ígérete mellett, s mint katona, teljesítette a parancsot. Lehet, ebben közrejátszott bizonyos makacsság is, hiszen kétségtelen, hogy ez a jellembeli tulajdonság erősen ki volt benne fejlődve. Azonban, ha tárgyilagosak akarunk lenni, nem zárkózhatunk el annak a megállapítása elől, hogy ennél a fátumszerű lépésénél is férfias volt.

Néhány szót kívánunk most szólni a trónörökös bizalmatlan természetéről. Ifjúkorában — említettük már — egyszer még az édesatyja, a különben szelid természetű Károly Lajos figyelmeztette őt arra, hogy az emberek hálátlanok. Amíg szükségük van valakire, addig hizelegnek annak, akitől várnak valamit, de ha nem kapják meg tőle azt, amit vártak, vagy az illetőnek nincsen arra hatalma, hogy kérésüket teljesítse, akkor hátat fordítanak neki. Sajnos, ezt a tényt az élet igazolja. Most már, hogy valaki miként fogja fel a hálátlanságot, az az illető lelkialkatától függ. Az olyan lelkületű ember, aki könnyed felfogású, s az életet derűs oldaláról nézi, mosolyog ezen az emberi gyarlóságon. Ilyen volt pl. Ottó főherceg, aki nem vett magának fáradságot arra, hogy ilyesmin tépelődjék s belsejében bizonyára gyenge megvetéssel tért fölöttük napirendre. De Ferenc Ferdinánd, természeténél fogva zárkózott, a szerzett benyomásokon tépelődő ember volt. Hozzájárult ehhez hosszas betegsége, amikor a halál gondolatával kellett neki megbarátkoznia. Kik számítanak erre az eshetőségre, kiknek az érdekük az, hogy ő elmenjen az útból? Kik az őszinte barátok és kik az alakoskodók? Kik akadályozzák közéleti téren is az általa egyedül helyesnek ítélt reformok megvalósítását? Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy amit ő közéleti téren elgondolt, az helyes volt, vagy legalább is minden tekintetben elfogadható lett volna. De mindenki lelkivilága saját, belső meggyőződése, és ha azt látja, hogy ezt még a hatalom élén álló egyén sem tudja realizálni, akkor bizalmatlanná válik. Ennek pedig külső megnyilatkozása más és más mindenkinél, mert az egyik magába fojtja keserűségét és nem árulja el, a másik pedig, amilyen ő is volt, explodál s ez némelykor csak egy-egy szarkasztikus megjegyzésben, máskor azonban meggondolatlan — s különösen felelősségteljes állása ellenére a kötelező önmegtartóztatást semmibe vevő — nyilatkozatban tör magának utat.

Ennek a túlfűtött, érvényesülni akaró, de a viszonyok kényszere alatt önfegyelmezésre kötelezett, viszont ezt sokszor elviselni képtelen természetnek voltak aztán olyan kitörései, amelyek némelykor már valósággal pathológikus méreteket öltöttek. A főherceg szerette az úgynevezett *Kraftausdruck*-okat. Ha valaki nem akart neki *parirozni*, azonnal készen volt a legkiméletlenebb kijelentésekkel, illetve szavakkal, aminők: *Niederschiessen! Niederwerfen! Einmarschieren!* Az utóbbi kifejezést egyízben olyankor használta báró Beck Wladimir osztrák miniszterelnök előtt, amikor fel volt háborodva amiatt, hogy a magyarok a hadsereg kérdésében az övétől eltérő politikát követtek. Erre aztán a higgadt természetű Beck báró bonhomikusan jegyezte meg —

mivel a báró annak idején a főherceg közjogi nevelője volt és bizalmas viszony fejlődött ki köztük, tehát megkockáztathatta ezt a maliciózus megjegyzést —, hogy kivel akar a főherceg Magyarországba bemasirozni, talán Brosch-sal (a katonai irodája főnökével) és Janaczekkel (a komornyikjával)?

A bizalmatlanság jellemének lassankint egyik legfőbb tulajdonságává lett. Conrad von Hoetzendorf vezérkari főnöknek egyszer ezt mondta: „Ön mindenkit angyalnak gondol, akit először lát! Ez rossz tapasztalatokra fogja Önt vezetni! Én azt, akit először látok, aljas fráternek *(gemeiner Kerl)* tartom és csak lassanként alkotok magamnak róla jobb véleményt." Vitán felüli, hogy ez egyike a trónörökös legmeggondolatlanabb kijelentéseinek, de ha lehámozzuk róla a szenvedélyszülte mázt, akkor előttünk áll egyik legjellegzetesebb karaktervonása: a bizalmatlanság. Ezt pedig szintén betegségével hozhatjuk kapcsolatba, mert tudvalevő, a beteg ember gyanakvó, mivel attól fél, hogy nem őszinték vele, hogy elhallgatnak előtte valamit. Éveken át tartó ilyen lelki krízis aztán egész életére alapjában befolyásolja az ember jellemét.

Ferenc Ferdinánd autokratikus életfelfogása magyarázza meg azt is, hogy még azok is, akiket bizalmával tüntetett ki, kegyvesztettekké lettek nála olyankor, ha akaratát nem respektálták. Előzően szóltunk arról, hogy ez a sors érte báró Beck volt osztrák miniszterelnököt és Conrad von Hoetzendorf vezérkari főnököt is. Most azonban a kegyvesztettek sorából még egy férfiúra óhajtunk rámutatni, aki, mint a főherceg hittantanára, növendékének serdülőkorában megszerezte teljes bizalmát, s ámbár az ilyen gyermekkori benyomások maradandók szoktak lenni, a főherceg mégis szakított vele akkor, amikor az az ő életének sorsdöntő stádiumában ellene szegült. Ez a férfi Marschall, az egykori prépost, a későbbi felszentelt püspök volt.

Marschall szerény családból származott, s tanulmányai végeztével, mint egy kis falu plébánosa kezdte meg a papi pályafutását. Azonban ambiciója sokkal magasabbra tört, semhogy megelégedett volna a falusi hívek lelki gondozásával. Tehetséges, s emellett jó fellépésű ember volt: magas termetű, impozáns megjelenésű, jó modorú, megnyerő társalgó. Érthető ambícióját tehát csakhamar siker koronázta: Bécsbe került, ahol rövid idő alatt a legfelsőbb körök rokonszenvét is megnyerte, s azokon a miséken, amelyeket a *Stephansdom*-ban ő celebrált, a bécsi főúri nők egész gárdája szokott megjelenni. Nemsokára megkapta préposti kinevezését, ez azonban ambícióját még távolról sem elégítette ki, mert végső vágyaként a bécsi érsekségre és a bíborosi kalapra törekedett, s ennek legbiztosabb útja pedig az lett volna, hogy bejusson az

uralkodó családjába, mint nevelő. Ez azonban nem sikerült neki, s ekkor minden összeköttetését felhasználta, hogy Károly Lajos főherceg családjába kerüljön, mint hitoktató. Amikor vágya teljesült, s ekként a lelki gondozása alá került az akkor serdülőkorban levő Ferenc Ferdinánd is, aki nagyon megkedvelte őt, az okos pap gondoskodott arról, hogy ez a befolyása megmaradjon akkor is, amikor a főherceg már régen kikerült keze alól. Bizalmasa maradt tehát Ferenc Ferdinándnak, aki úgyszólván élete minden fontosabb mozzanatánál világos jelét adta becsülésének. Egyszerre aztán felmerült Ferenc Ferdinánd házassági terve és a főpap — bizonyára sok töprengés után, de alighanem az uralkodócsalád befolyásos tagjainak, sőt magának az uralkodónak információja alapján — ellene fordult ennek a tervnek és kitartott az álláspontja mellett még akkor is, amikor maga Chotek grófnő igyekezett őt megnyerni. Ezzel aztán megpecsételődött sorsa a főhercegnél. Kegyvesztetté lett és Ferenc Ferdinándnak volt elég befolyása arra, hogy elvágja előle a magasabb érvényesülés útját is. Ez a mellőzöttség, törekvéseinek kilátástalansága lelki beteggé tette Marschallt, aki nem is élte túl sokáig sorsa megfordulását. Korai halála bizonysága volt annak, hogy aki hatalmas emberek bizalmára építi maga életét, az nagyot bukik, ha velük ellentétbe kerül. Marschall püspök sorsa: emberi sors. De talán nem volt érdektelen ez az epizód sem Ferenc Ferdinánd lelki habitusának megrajzolásánál, melyre nézve idézzük még két, hitelt érdemlő férfi nyilatkozatát is. Az egyik Czernin Ottokár gróf, a későbbi külügyminiszter, aki noha Ferenc Ferdinánd legbizalmasabb emberei közé tartozott, Bibl Viktor professzor tanúsága szerint titkos naplójában ekként jellemezte őt: az európai átlagmértéket messze meghaladó őszinteséghiány volt egyik főtulajdonsága *(das europäische Durchschnittsmass hochüberragende Unaufrichtigkeit)*, ami meglehetősen csípős, sőt talán egyenesen rosszakaratú beállítás. A másik feljegyzés Friedjung professzortól származik, aki a főherceg családi érzéséről azt írta, hogy „mindazzal, ami benne szelíd és jóságos volt, felesége és gyermekei felé fordult." Ez kétségkívül dicséret Ferenc Ferdinánd családi érzelmeire.

Nem érdektelen az sem, amit Menghin, egy egyszerű meráni néptanító beszél róla. Azt mondja, Ferenc Ferdinánd tudott az egyszerű emberekkel érintkezni, ha kedvelte őket, minden póz nélkül, közvetlen modorban is. Menghin (abban az időben Merán még Ausztriához tartozott) elbeszéli, hogy Ferenc Ferdinánd tőle érdeklődött egy ízben déltiroli népszokások és néprajzi dolgok iránt. Komornyikját küldte hozzá az iskolába, kérve, legyen segítségére a holmik gyüjtésénél, illetve vásárlásánál. A szerény nép-

tanítót kocsijában maga mellé ültette, s úgy járták végig a megjelölt helyeket. Megfordultak nemcsak régiségkereskedőknél, hanem egyszerű tiroli parasztházakban is, ahol a főherceg mindenütt közvetlen, barátságos hangon érintkezett az emberekkel.

Bardolff, katonai irodájának a főnöke, Ferenc Ferdinánd jellemét találóan határozta meg két évtizeddel a trónörökös halála után közzétett egyik visszaemlékezésében: *Stimmungsmensch* volt, a hangulatok embere. Állítólag kegyetlen? Nem igaz — mondja —, csak akaraterős, s az ilyen ember nem lehet szentimentális. Nem őszinte? Nem igaz, csupán nem tudott alakoskodni. Bigott? Nem igaz, ellenben mélyen vallásos. *Nem az volt az ambíciója, hogy kedveljék, hogy „jóságosnak" tartsák, hanem az, hogy tiszteljék.*

Az emberekkel szemben tanúsított bizalmatlanságára, sőt nem egyszer a megvetésére nézve jellemző kis dolgot beszél el Eichhoff báró volt osztrák követ, akit annak idején bizalmával nem egyszer megtisztelt. A báró egy német költőből idézett annak az igazolására, hogy előbb az embereket lelkileg kell megnyerni, a magunkévá tenni, s akkor építhetünk is rájuk. Erre a trónörökös félig tréfásan, félig komolyan így felelt: „Magának könnyű, de nálunk ez a bizalmatlanság talán már örökölt tulajdonság, mert a Habsburgok elé hétszáz esztendő óta járulnak olyan emberek, akiknek a hízelgése mögött mindig van valami hátsó gondolat: előléptetés, rendjel, vagy pénz."

Az bizonyos, hogy a kedves embereitől szerette az őszinte szót, abban az értelemben, hogy mindig az igazat mondják neki és ne vezessék félre. Mikor egyik kedvelt kamarása meg akart nősülni s ezt a szándékát bejelentette azzal, hogy őszinte sajnálatára kénytelen az állásáról lemondani, mert nős katonatiszt meg nem maradhatott benne, azt felelte neki tréfásan: „Áldásomat adom magára, de azért ne lógjon meg *(Sie sollen mir nicht davonrennen)*, mert maga soha nekem nem hazudott!" Viszont mikor egyik titkára nem tőle közvetlenül kérte a megházasodásához szükséges engedélyt, hanem „kiprotegálása" végett Hohenberg hercegnőhöz fordult, ez végletekig felbőszítette a trónörököst.

Glaise-Horstenau beszéli, hogy Ferenc Ferdinánd a haragban igen kitartó volt, akire egyszer megharagudott, azt gyűlölni tudta. Ilyen volt Lajos Viktor főherceg, Ferenc József testvéröccse, aztán Goluchowski és Aehrenthal grófok, külügyminiszterek, Schönaich báró hadügyminiszter, Beck Wladimir báró osztrák miniszterelnök, aki valamikor nemcsak közjogi nevelője volt, hanem egyik legőszintébb híve, aki a házassága érdekében

is igen sokat segített neki, de Ferenc József alatt vállalta a miniszterelnökséget, ahelyett, hogy megvárta volna, amíg majd Ferenc Ferdinánd, mint uralkodó ajánlja ezt fel neki. Kegyvesztetté lett. Végül Marschall felszentelt püspök, akiről már szóltunk. A fentebb említett két külügyminisztert és a hadügyminisztert hivatali munkájukban vele szemben elfoglalt álláspontjukért gyűlölte, Lajos Viktort illetően közelebbi adataink nincsenek, de ismerve ennek a különc agglegénynek egyéniségét — császári bátyja végül is a Salzburg melletti Klesheim-kastélyba internálta —, ezen a gyűlölködésen kevéssé csodálkozhatunk.

Ferenc Ferdinánd anyagiasságát és minden szentimentalizmustól mentességét is nem egy életrajzírója emeli ki. Strobl pl. elbeszéli, hogy a trónörökös utazásai során meglátogatta Korfu szigetét is, ahol a szerencsétlen véget ért Erzsébet királyné oly szívesen tartózkodott, s ahol tetemes költséggel, gyönyörű villát is építtetett. Ferenc Ferdinánd a villa megtekintésekor egyáltalában nem élte bele magát a gyönyörű környezet romantikus hangulatába, hanem azonnal azt kezdte vizsgálni, vajjon a kastély milyen anyagból van építve és megütődve jegyezte meg, hogy az nem valódi, nem értékes márvány. A kalauzoló őr aztán megerősítette, hogy valóban mindent túlfizetett a császárné az Olaszországból hozott, kevésbbé értékes anyagért. A főherceg túlságosan reális kiritikáját még csak fokozta az őrnek az a további megjegyzése, hogy az építés előtt a császárnénak a szükséges telket is drága pénzen kellett megvásárolnia, elannyira, hogy mivel a telektulajdonos olasz ember szerint minden olajfa évente öt líra értékű termést hozott, tehát ezt tőkésítve, minden fáért száz líra vételárat kért és kapott is. Képzelhető, hogy ez az amúgyis olaszellenes trónörökösre minő benyomást tett. Nem is tűrtőztette magát s azt mondta, hogy ez a fejedelmi villa épp olyan, mint az ő olaszországi Este-öröksége: nagyra értékelik, de semmi hasznot nem hoz, sőt a fenntartása még pénzbe is kerül.

Annak jellemzésére, hogy a trónörökös minden hirtelen haragja ellenére is könnyen megbékült, ha látta, hogy őszinte megnyilatkozással áll szemben, jellemző kis esetet beszélt el nekem valaki, aki hosszabb ideig volt mint katonatiszt az ő közvetlen környezetében. Egyszer Tirolban nagy hadgyakorlatok voltak, melyek során ünnepi alkalmakra is sor került. A főhercegnek szüksége volt tábornoki díszruhájára. Az a megbízott azonban, aki ezt utána hozta, lekésett egy vonatcsatlakozást és Ferenc Ferdinánd nem tudott úgy, mint a többi tábornok, teljes parádéban megjelenni a legfelsőbb hadúr előtt. Képzelhető, hogy milyen éktelen haragra gyulladt miatta. A megbizottat kegyetlenül le-

hordta, aki megadással hallgatta végig dühkitörését és nem igyekezett a mulasztást sem más személyre, sem a körülményekre áthárítani, hanem így felelt: „Császári fenség, én vagyok a hibás!" A hibának ez a közvetlen beismerése annyira levette a lábáról a főherceget, hogy elnevette magát, s minden rendben volt.

Egy más alkalommal fajdkakas-vadászaton vettek részt, amikor tudvalevően már hajnali két órakor ki kell menni a lesre. Amint a főherceg és kísérője csendben üldögélnek a leshelyen s várják a vadat, a főherceg egyszerre szigorú hangon, láthatóan ingerülten odaszól a kísérőjének: „Mondja, miért nem borotválkozott ma?" Mire a megszólított nem ijedt meg és nem keresett kibúvót, hanem őszinte nyiltsággal így felelt: „Ezt megtenni ilyen hajnali órában a legjobb akarattal sem voltam képes!" A főherceg hirtelen elnevette magát és így válaszolt: „Lássa, én sem!" És haragja eltűnt.

Ugyanez a bizalmi ember egy másik, hasonló, irodalmilag ferdén felhasznált esetre is felhívta figyelmemet. Nagyon ismeretes Bruno Brehmnek „Apis und Este" című regényes korrajza, amely Ferenc Ferdinándról és az ellene szőtt szerb titkos összeesküvés szellemi vezéréről, az Apis álnéven szereplő Dimitrijevics vezérkari ezredesről szól. Ebben az író kifejezetten patologikus tünetként rajzolja meg azt a jelenetet, amikor a főherceg, tábornoki uniformisban, egy tiroli paraszttáncot, az ú. n. *Schuhplattler*-t járja s a térdét ütögeti. A valóság azonban más volt. A trónörökös vadászaton tartózkodott kedvelt salzburgi nyaralóhelyén, Blühnbachban, s mint ilyenkor mindig szokása volt, most is tiroli vadászruhát hordott, vagyis rövid bőrnadrágot, csupasz térdekkel. Egyszerre hozza az inas a napi postát s e között egy csomagot is. A főherceg kérdezi, mi van benne, mire azt a választ kapja, hogy az új *Waffenrock*. A főherceg jókedvében van, megparancsolja az inasnak, hogy bontsa ki a csomagot s az előkerült kabátot nyomban meg is próbálja. Kétségkívül bizarr látvány lehetett a csupasztérdű tiroli nadrághoz a tábornoki díszkabát, de elvégre senki sem volt jelen, a legközelebbi környezet néhány tagján kívül. A trónörökös maga is mulat ezen a tréfás helyzeten és nevetve jegyzi meg: most még csak az hiányzik, hogy a *Schuhplattler*-t is eljárjam s valóban jókedvűen néhányat a meztelen térdére üt. Ebben a pillanatban lép be felesége, aki ijedten mondja: „De Franci, ne légy oly gyerekes!" Mire Ferenc Ferdinánd hamisítatlan bécsi dialektusban vág vissza: „*Bin'i denn nit fesch?*" Erre mindketten elnevették magukat, s a hercegnő tréfás rosszallással kiment a szobából. Ebből a kis jelenetből vezette le Brehm

a főherceg beszámíthatatlanságára vonatkozó egyik következtetését.

Ferenc Ferdinánd jellembeli sajátságait azonban nem csupán egyetlen író helyezte ferde világításba és pedig rendszerint olyan, aki sem őt, sem a környezetét nem ismerte, sőt a legtöbb híjával volt az udvari életben való tájékozottságnak is. Hogy aztán mindebből ferde beállítások következtek, az érthető. Egy oly egyén, aki esztendőkön keresztül a trónörökös közvetlen szolgálatában állott, de aki egyúttal ismerte az udvari élet bizalmas részleteit, beszélte el e sorok írójának, hogy Felix Salten, az annak idején felkapott osztrák író, egy állatregényt írt, Fábián címmel (magyarul is megjelent). A regény hőse egy lipicai mén, az udvari istállók egyik legszebb paripája s ezzel az exotikus témával kapcsolatban Salten leír egy, a bécsi udvari ú. n. Spanyol-lovardában, tehát annak idején fényes lovas-ünnepségek színhelyén állítólag lejátszódott jelenetet is, amikor az említett parádés ló produkcióit Ferenc József bemutattatta fejedelmi vendégének, Edward velszi hercegnek. Ferenc Ferdinánd pedig csak azért, mert a paripa az öreg császár tulajdona volt és a császár akart vele vendége előtt parádézni, valóságos dühkitörést kapott, becsmérelte a lovat s így az udvari körökben egészen szokatlan házi botrányt csinált. Az író nyilvánvaló célja egy ily jelenet előadásával az volt, hogy a trónörökös emlékét ellenszenvesen rajzolja meg. Informátorunk ezzel szemben a leghatározottabban állítja, hogy Ferenc József uralkodásának utolsó huszonöt éve alatt, amikor ő már megöregedve, a nyilvános szerepléstől mindinkább visszavonult, a Spanyol-lovardában ilyen parádék egyáltalában nem is voltak. Az író tehát — bár az írói szabadság elve alapján némely dolgokat kiszínezve adhatott elő — egyenesen rosszhiszeműen talált ki ilyen epizódot, hogy Ferenc Ferdinánddal szemben a közvéleményben amúgyis meglevő averziót még jobban kimélyítse. Ez az egész dolog különben nem nagy jelentőségű, csupán annak illusztrálására hoztuk fel, hogy annak, aki Ferenc Ferdinánd egyéniségét tárgyilagosan óhajtja bemutatni, mennyire lelkiismeretesen kell mérlegelnie minden rávonatkozó adatot.

*

Azt hisszük, elég sok oldalról s elég változatos források alapján rajzoltuk meg Ferenc Ferdinánd jellemét. Befejezésül még csak két mozzanatra szeretnők felhívni a figyelmet. Az egyik az a kitörölhetetlen benyomás, amelyet reá gyermekkori történelemtanára, Klopp, akiről röviden már megemlékeztünk, gyakorolt. A másik annak a körülménynek megvilágítása, hogy Ferenc

Ferdinánd igen sokáig türelmetlenül várakozott a trón megüresedésére — hiszen a sarajevói tragédia idejében már elmult ötven esztendős — és ez kifejlesztette benne a keserűség, a dac, a mindennel elégedetlenség oly nagy fokát, mely kétségkívül elítélendő, de amely többé-kevésbbé mindazoknál a trónvárományosoknál észlelhető volt, akik tele tetterővel, nem tudtak a hatalomhoz jutni.

Klopp, Ferenc Ferdinánd történelemtanára, egyik megbízható forrásunk szerint eredetileg protestáns volt, s mint az a hasonló esetekben gyakori, mint konvertita sokkal buzgóbb volt a katolikus hitben születetteknél. Abban az időben került Ausztriába, amikor a trónjától megfosztott hannoveri király 1866-ban ugyanott keresett menedéket, ahol jó viszonyba került Károly Lajos főherceggel. Amikor aztán ez a gyermekei számára történetoktatót keresett, az exkirály Kloppot ajánlotta, akinek a gondolatvilágára s ultrakonzervatív felfogására kétségkívül jellemző az is, hogy protektora, György, a hannoveri önálló királyság utolsó fejedelme (Hannovert tudvalevően akkor kebelezte be Poroszország) maga is reakcionárius irányzatú ember volt. Egyébként Marschall Gottfried azt mondta egyszer, hogy ő, a katolikus pap volt kénytelen két kis növendékének a reformáció és ellenreformáció tárgyilagos magyarázatát megadni, annyira egyoldalú és elfogult volt Klopp. Ennek a tanárnak elfogult egyénisége Ferenc Ferdinándra egész életén keresztül befolyással volt.

A trónörökösök közös sorsa, amíg hatalomra juthatnak, a várakozás. Hogy a várakozási időt milyen érzelmekkel és önmegtartóztatással viselik, az temperamentumuktól függ. Edward velszi herceg, Viktória királynő fia, ugyancsak kivette a részét a várakozásból, de azalatt élte a maga főúri életét. Frigyes, az öreg Vilmos német császár fia, különösen felesége, egy angol királyi hercegnő befolyása alatt, mindennel elégedetlen volt, az igaz, hogy őt sem vonták be a kormányzat titkaiba. Ferenc Ferdinánd elégedetlenségéről tanúskodik egész élete, viszont nem érdektelen, ha — bár nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz — bepillantunk kissé Rudolf trónörökös elégedetlenségének kulisszái mögé is. Ez a fiatal főherceg — amint ezt tárgyilagos történetírója, Mitis báró közli — egészen néhány radikális gondolkozású ember behatása alá került, akiknek tipikus képviselője volt Szeps bécsi zsidó lapszerkesztő. Rudolf hozzá több levelet is írt, melyekben kritika tárgyává teszi Ferenc József egyéniségét, akinek szerinte nincsenek barátai, tehát egyedül áll egy magaslaton és nem ismeri a nép hangulatát, ellenben vele — a trónörökössel —

szemben bizalmatlan, mivel ő liberális gondolkozású. Megjegyzendő, hogy amikor Rudolf e levelet írta, huszonhároméves volt, mégis hivatottnak érezte magát atyja felett ítéletet mondani. Védekezik később az antiszemitizmus vádja ellen, beismeri, hogy ideálja a radikális Franciaország, ami pedig a nemzetiségi (ma így mondanók: faji) eszmét illeti, az őszerinte tulajdonképen a testi ösztönök győzelme a szellemi értékek felett. Ebből a néhány adatból is láthatjuk, hogy Rudolf világszemlélete homlokegyenest ellenkezett Ferenc Ferdinándéval, viszont egyezett kettőjük felfogása — amint ezt Bibl professzor is megállapítja — Ferenc József politikájának elítélésében. Megegyezett továbbá ellenszenvük, vagy inkább féltékenységük Németország iránt (tudjuk, Ferenc Ferdinánd is csak élete utolsó évtizedében lett a Németbirodalom barátja), amit Rudolf így fejezett ki: „Franciaországnak igen sokat köszönhetünk, mert onnan áradtak szét a nagy eszmék, micsoda azonban ezzel szemben Németország? Egy végletekig kibővített porosz szoldateszka, egy tiszta katona-állam, az, ami régente is volt, de most megnagyobbodva." És egyezett felfogásuk a hadsereg osztrák nagybirodalmi fenntartásának szükségességében is. Jellemző erre Rudolfnak 1884 februárjában Szepshez, az említett újságíróhoz, a Neues Wiener Tagblatt főszerkesztőjéhez — aki aztán a hozzáintézett leveleket közzétette — írt következő sorai: „*Die Armee ist das einzige Bindemittel, noch welches in diesem Chaos das Reichsgedanken vertritt: sie ist grossösterreichisch.*" Mindkét trónörökös tehát a hadsereget olyan nagyosztrák intézménynek tekintette, mely a *birodalmi gondolat* legfőbb őre. Kétségkívül érdekes adat, évtizedekkel a dualizmus megalkotása után. Érdekes abból a szempontból is, hogy Rudolfot másnak mutatja, mint ahogyan őt a magyarok romanticizmusa képzelte.

Mitis báró szerint Rudolf határozottan liberális, sőt bizonyos fokig radikális felfogású volt, ami részint édesanyja s általában a Wittelsbachok öröksége volt. Megnyilvánult ebben bizonyos dac Ferenc József konzervativizmusával szemben, s ez csak kimélyült, amikor Rudolf egészen szélsőséges irányú újságírók behatása alá került. Ennek a befolyásnak tulajdonítható, hogy ő, egy ősi, feudális dinasztia tagja s trónjának jövendő örököse, a hitbizományok ellensége volt és megvalósítandó programmjául állított egy bizonyosfokú földosztást. De ugyancsak a radikalizmusa vitte arra is, hogy a nemzeti és faji eszmét is elítélte — mint erre már rámutattunk — és érzelmeiben kozmopolita volt. Reánk magyarokra nézve azonban még érdekesebb az az álláspontja, amelyet a mi állami önállóságunk és a dualizmus ügyében vallott.

Nálunk az ő személyét még ma is, félszázad távlatából, mint jeleztük, bizonyos romantikus emlék veszi körül, amelynek a lényege az, hogy nagyon szerette a magyarokat. Mitis báró, ez a pragmatikus történetíró, meglehetősen kiábrándít bennünket ebből a hitből. Az ő adatai szerint Rudolf a dualizmusnak kifejezett ellensége volt és centralisztikus felfogásával nem voltak a hadsereg kérdésében esetleg adható, ú. n. engedmények sem összeegyeztethetők. Amikor pl. 1882-ben nálunk az ú. n. Janszky-affér alkalmából — egy Budapesten állomásozó tábornok tüntetőleg megkoszorúzta akkor Hentzi tábornoknak a budai Dísztéren levő emlékművét, aki 1849-ben összelövöldöztette a fővárost — országos izgalom támadt, melyet csak nehezen lehetett lecsillapítani, Rudolf éppúgy az osztrák csapatokkal Magyarországba leendő bemasírozást kívánta, mint Ferenc Ferdinánd később e század elején a katonai kérdés miatt beállott válság idején. Mitis báró azt állítja, hogy a hadsereg kérdésében Rudolf éppúgy gondolkozott, mint minden Habsburg: centralisztikus és dinasztikus hatalmi szervnek tekintette azt.

Ez a kis kitérés talán nem volt felesleges annak a megvilágítására, hogy nem Ferenc Ferdinánd volt az első, aki Ferenc Józseffel sok szempontból éles ellentétben állott. De nem volt talán felesleges azért sem, mert megörökíti, kidomborítja előttünk Ferenc József uralkodói nagyságát, aki élete nagy tanulságai után, alkotmányos esküjéhez híven, nem állott útjába azoknak a magyar nemzeti törekvéseknek, amelyek a dualizmus keretében és szellemében megvalósíthatók voltak.

III.

A KATONÁSKODÁS ÉVEI

A Habsburg-dinasztiában évszázados gyakorlat és a családi törvény által szentesített jogszokás, hogy férfitagjai tizennyolcadik évük befejeztekor nagykorúvá lettek nyilvánítva. Megkapták a spanyol eredetű Aranygyapjas Rendet is, melyet az alattvalók csak igen ritkán, az uralkodó által különösen megbecsült érdemek elismeréséül nyerhettek el. A nagykorúsággal járt az is, hogy a fiatal főherceg a monarchia valamelyik ezredében hadnagyi rangot kapott, ami nem jelentette azt, hogy ott tényleges szolgálatot is teljesítsen, bár ez is gyakori volt. De tanúsította, hogy az uralkodó családja minden férfitagját a hadsereg szolgálatába kívánta állítani. Megtörtént aztán, hogy akadtak, akikben nem volt semmi hajlandóság erre az életpályára, tényleges katonai szolgálatot egyáltalában nem, vagy pedig csak igen rövid ideig teljesítettek. Ilyen volt például éppen Ferenc Ferdinánd édesatyja, Károly Lajos, aki ámbár az uralkodó Ferenc József édes testvére volt, de soha katonai megbizatást nem kapott. Hogy aztán a főhercegi katonatisztek sokkal gyorsabban haladtak a katonai ranglétrán, mint más halandó, az természetes volt egy monarchikus államszerkezetben. Sőt még azt is magától értetődőnek vette a közvélemény, hogy a tényleges katonai szolgálatban egyáltalában nem álló főhercegek is avanzsáltak, s itt megint Károly Lajosra mutathatunk, aki altábornagyságig vitte, és ha a nyilvánosság előtt mutatkozott, mindig egyenruhában jelent meg. A csapattestet és a fegyvernemet változtatták a főhercegek, míg végül egy fegyvernemnél maradtak. Ennek viszont az volt a magyarázata, hogy a főhercegeket ki akarták tanulmányozni, vajjon melyik fegyvernemnél tudnak a hadseregnek legjobban szolgálatot tenni? Volt köztük, aki a gyalogság állományában maradt, volt, aki a lovasságnál állapodott meg, sőt a tüzérségnél is akadt

olyan főherceg, aki magasabb, tehát vezető állásba került. Ilyen volt Lipót Salvator főherceg, a zágrábi hadtestparancsnok. Emlékezetem szerint Frigyes főherceg, Albrecht főherceg édesatyja sokáig gyalogsági státusban szolgált, míg hadosztály-, majd pozsonyi hadtestparancsnok nem lett. A világháborúban, Ferenc József alatt, a hadrakelt sereg főparancsnoka volt, míg Károly király trónraléptekor saját maga nem vette át a főparancsnokságot. József főherceg tábornagy, a dinasztia magyar ágának mai doyenje, amikor hadnagyi rangot kapott, a pozsonyi cs. és kir. 72. gyalogezredbe kapott beosztást. Akkor nősült, feleségül vevén Auguszta főhercegasszonyt, aki tudvalevően Ferenc József unokája, mivel édesanyja, Gizella főhercegnő, aki Lipót bajor kir. herceghez ment nőül, Ferenc József és Erzsébet leánya volt. József főherceg csak rövid ideig szolgált a pozsonyi gyalogosoknál, hogy aztán Brünnbe helyezzék át, a dragonyosokhoz. Ott született fia, József Ferenc főherceg. József főherceg hű maradt a lovassághoz, később a honvédhuszárokhoz került. A honvédség már az ő édesatyjának, az idősebb József főhercegnek is nagyon a szívéhez nőtt, hiszen az 1867-i osztrák-magyar kiegyezés nyomán 1868-ban megalakult magyar királyi honvédségnek ő lett idővel a felügyelője. A honvédség — melynek a közös hadsereg mellett az akkori idők vezető tábornokai meglehetősen alárendelt szerepet, olyan miliciafélét szántak — éppen az idősebb József főherceg lelkes, szívbeli magyarsága révén kezdett megerősödni és mind jelentősebbé lenni. Akadt olyan főherceg is, aki a haditengerészetnél emelkedett magas polcra és ott tényleges szerepet játszott. Ilyen volt régebben Miksa főherceg, Ferenc József idősebbik öccse, aki a mult század hatvanas éveiben, az ő — és még inkább a felesége, Sarolta főhercegnő — vágyától hajtva, elfogadta a neki felajánlott mexikói császári trónt, hogy ott a rövidesen kiütött forradalom áldozata legyen. Az osztrák-magyar haditengerészetben a mult század utolsó s a mostani első éveiben Károly István főherceg vitt bizonyos fokig vezető szerepet. A főherceg az 1914—1918-iki világháború alatt, akkor, amikor a monarchia irányadó tényezői komolyan foglalkoztak egy önálló lengyel királyság felállításának az eszméjével, a lengyel trónnak volt jelöltje, minthogy nagy birtokai feküdtek Galíciában és jól beszélte a lengyel nyelvet.

Ezt a kis kitérést azért tettük, hogy megvilágítsuk a főhercegek katonai pályafutásának bizonyos rendszerét. Mert a Habsburg-dinasztiában, különösen Ferenc József alatt, minden pedáns rendszerességgel volt szabályozva s ahogy a gyermekek nevelésénél, az általunk már említett, ú. n. *Fürstenerziehung*ban meg-

voltak a szigorú alapelvek, úgy volt a katonai nevelésnél, majd beosztásnál is. Ferenc Ferdinánd 18 éves korában gyalogsági hadnagyi kinevezést kapott a budapesti ú. n. háziezredhez, a Mária Terézia nevét viselő cs. és kir. 32. gyalogezredhez, de bizonyára gyenge testalkata miatt — a főherceg, mint egykorú arcképei is mutatják, akkortájt halavány, szűkmellű ifjú volt, tüdőbajos édesanyja betegségének úgyszólván letagadhatatlan nyomaival — nem osztották be tényleges katonai szolgálatra, hanem várták kissé, amíg megerősödik és ekkor a dragonyosokhoz helyezték át s egyúttal főhadnaggyá léptették elő. Így vonult be 1883-ban, tehát 20 éves korában, egy kis felsőausztriai helyőrségbe, a Linz tartományi fővárostól nem messze levő Ennsbe. (Enns volt a határfolyó Alsó- és Felsőausztria közt, így is nevezték németül a két osztrák tartományt: *Erzherzogtum ober der Enns* és *unter der Enns*. Ma ez a hivatalos neve: *Gau Oberdonau* és *Gau Unterdonau.)* Nos, a kis garnizon részére nagy megtiszteltetés volt, hogy egy főherceg, sőt egyenesen a császár unokaöccse jött hozzájuk, de a főherceg úgylátszik, nem volt nagyon elragadtatva ettől a beosztástól s bár mint lelkiismeretes fiatalember pontosan ellátta a szolgálatot, mégis szabad idejében gyakran járt Bécsbe, vagy vadászatra, ha pedig otthon volt, akkor mind nagyobb szenvedéllyel gyüjtötte a környék háziipari termékeit, különösen a Szent Györgyre vonatkozó, népies emléktárgyakat. Ezekből a későbbi évek folyamán aztán szép gyüjteményre tett szert, aminthogy gyüjtési vágya idővel valóságos szenvedéllyé vált, amivel nem egyszer kihívta kritikusainak (persze csak titokban nyilvánított) gúnyos megjegyzéseit. Ráfogták, hogy gyüjt minden haszontalan lim-lomot, értéktelen festményt, szobrokat, bútorokat, azzal a megokolással, hogy azok értékes régiségek s amellett nem restelli értük a végletekig menő alkudozást, amit viszont fukarságával magyaráztak meg. Az igazság itt is a középen volt. Alig lehet kétséges, hogy a főhercegnek — különösen abban az időben — még nem volt kellő jártassága, sőt talán művészi érzéke sem ahhoz, hogy csak a bizonyos szempontból értékesebb holmikat szerezze meg. Másrészt elismerésre méltó, hogy olyan fiatal korban, amikor másoknak — s különösen a főhercegeknek — inkább egyéb szórakozásra van gondjuk, ilyen komoly tevékenységet is mutatott. Idővel természetesen igen kiterjedt a gyüjtendő tárgyak köre s ehhez hozzájárult vadász-szenvedélyéből fakadó szarvas- és őzagancs gyüjtése is, melyből aztán valóban impozáns gyüjteményt állított össze későbbi rezidenciájában, a csehországi konopisti kastélyban. Érthető, hogy ezt a gyüjteményét is nem egy oldalról gáncs érte. Sokan azt mondták — erre egyébként később még visszatérünk —,

hogy vadászatai alkalmával azért rendez valóságos irtóhadjáratot az eléje terelt szarvasok és őzek között, hogy minél több agancsra tegyen szert, s ezzel kérkedhessék. A vadászszenvedélye valóban külön lapra tartozik. Czernin Ottokár gróf, a monarchia egykori külügyminisztere, akivel személyes jóviszonyt, sőt barátságot tartott fenn, emlékirataiban azt mondja, hogy beavatottak szerint közvetlenül a sarajevói tragédiát megelőző időkben ejtette el az ötezredik szarvast s erről lesz még mondanivalónk annál inkább, mert némelyek ezt valósággal patológikus tünetnek tartották nála. Egyelőre csak azt óhajtjuk leszögezni, hogy gyüjtési szenvedélye már fiatal korában, az ennsi napok alatt kezdődött.

Ferenc Ferdinánd egyéniségének megértése végett nincs is okunk ezekkel az évekkel bővebben foglalkozni, mert hisz lelki és jellembeli kialakulása úgyszólván csak akkor kezdett határozott alakot ölteni, mikor Rudolf trónörökösnek 1889-ben történt tragikus elhúnyta megváltoztatta életét, s foglalkoznia kellett azzal a gondolattal, mit csinál majd akkor, ha trónra kerül? Igaz ugyan, hogy a trón várományosa egyelőre édesatyja lett, de ha ő trónra is jut, neki nem nagyon messze időben mindenképen követnie kellett. Édesatyja azonban hét évvel Rudolf halála után, 1896-ban elhúnyt s így ő lett a valóságos trónörökös. Nem akarjuk azt mondani, mintha tulajdonságai csak akkor alakultak volna ki, hiszen 1896-ban 33 esztendős volt, vagyis oly korú, amikor a férfi egyénisége már kifejlett: ámde bizonyos, hogy jövőjét illetően ezek az események sorsdöntően szerepeltek életében. Jellemének alapvonásai megmaradtak: zárkózott, bizalmatlan, befelé élő, aki csak igen kevesek előtt enged tartózkodásából. Az a gyérszámú adat, amely ennsi éveiből fennmaradt, ilyennek mondja őt. Sőt jellemző és emberileg érthető, hogy a nőkkel való érintkezésében is tartózkodó természete és nem éppen hódító külseje miatt mögötte maradt ú. n. „jobb vágású" és a nőkkel jobban bánni tudó tiszttársainak, ami aztán bizonyosfokú irigységet fejlesztett ki benne. Milyen más volt ő, mint öccse, Ottó! Mintha nem is egy anyától születtek volna, vagy talán így mondhatnók: az egyikben a lappangó betegségét sejtő s emiatt pesszimizmusra hajló, a másikban meg a derűs olasz eget, a nápolyi levegőt mindennek ellenére szinte tudat alatt érező asszony adta ekként a maga énjét első- és másodszülöttjének. Ferenc Ferdinánd egyébként soha sem állott az öccsével nagyon jó lábon, felületesnek, élvhajhásznak tartotta, akinek semmi érzéke sincs komoly feladatokra, míg ő már fiatal korában is bizonyos hivatást érzett magában egyelőre még ki nem alakult irányba, de konok elszántsággal. Így megérthető az is, hogy az — erős kifejezéssel élve — tucat-főhercegek

sorsa nem elégítette ki. Zárkózott, tépelődő természete miatt, állandó keserűséget okozott neki az, hogy életét úgy töltse el, mint családjának sok tagja: katonáskodjék, reprezentáljon, családot alapítson és — minden percben attól tartson, hogy valami lépése, vagy cselekedete nem nyeri meg az uralkodó, a szigorú családfő tetszését s akkor egyéb beosztásba kerül, vagy büntetésből még színtelenebb életet folytathat. Nem, Ferenc Ferdinánd érezte magában, hogy egyéniség, hogy önálló gondolatai vannak, s ha azoknak nem tudott érvényt szerezni, akkor elkeseredetté, maliciózussá, sőt akárhányszor rosszindulatúvá lett. Akik elgondolásait nem támogatták, vagy akikről azt feltételezte, gyűlölte is. Szellemileg nem volt kimagasló lélek, de gyors volt felfogása és ítélete, hirtelen — némelykor túlságosan hirtelen. Ez bárkinél hiba, de kétszeresen az olyan kiváltságosnál, akire milliók feletti uralkodás vár. Egyelőre még nagyon messze volt ettől. A mult század két utolsó évtizede, a 80-as évek egészen és a 90-esek nagy részben, csak különböző helyőrségekben látják őt, ahol szenvedelmes, sokszor kitörő természete különböző módon keresett enyhülést.

A dragonyosoknál eltöltött időt a gyalogságnál teljesített szolgálata váltotta fel és pedig Csehországban, Prágában, ahol mint zászlóaljparancsnok-törzstiszt annyira belevetette magát a katonai nyelven „komisz-szolgálat"-nak nevezett tevékenységbe, egyedül a kaszárnyának élő csapattiszt egyoldalúságába. A napnak úgyszólván minden óráját kötelességének szentelte, s igazán nem volt kellemes feljebbvalónak mondható. Mint zászlóaljparancsnok, úgyszólván réme volt alantas tisztjeinek, valamint a legénységnek is. Bár nem tanúsított inkorrekt magatartást, csakis és kizárólag a csapattiszt szolgálata érdekelte. Sokszor jelent meg váratlanul a laktanyában, valamiféle ellenőrzés végett. Nem egyszer még ú. n. *mondúrvizitet* is tartott, és azon nyargalt, hogy a legénység *Waffenrock*-ján elég fényesre van-e tisztítva a sárgarézgomb? Ilyenkor jaj volt annak, aki nem táncolt úgy, ahogy ő akarta. Az ott szolgált tiszteknek örökre emlékezetes maradt ez az idő, a legénységet pedig nem egyszer csekélységek miatt is feltűnő szigorúsággal büntette. Haragjában néha úgyszólván beleheccelte magát a dühkitörésekbe, úgyhogy a tisztek ezt az elnevezést adták neki (persze maguk közt): a dühöngő *(der Wüterich)*. Vannak, illetve voltak ilyen katonatiszttípusok, akik csakis a szolgálatnak és pedig az ú. n. komisz-szolgálatnak éltek. Ilyen volt ő is. Meg lehet állapítani, hogy akkor is, később is, valami ki nem elégített vágy tombolt benne, hisz ezekben az években 26—27 esztendős volt, tehát egy fiatalembernek olyan korában, amikor leginkább a nők szokták azt érdekelni. Nála azonban nem így volt, tartózkodó,

zárkózott, sokszor egyenesen félénk természete a nőkkel alig tudott foglalkozni s talán egy-két, semmi nyomot nem hagyó kalandot kivéve, nem találta még meg életének regényét, azt az időt, mikor egy nőért szívből tudjon lelkesedni, mikor a nő képes legyen őt állandóan lekötni. Megjött aztán ennek is az ideje, de csak később. Addig még át kellett esnie egy magyarországi helyőrségnek általa nem kívánt életiskoláján és egy súlyos betegségen. Az előbbit a „soproni esztendők" gyüjtőneve alá foglalhatjuk, az utóbbit pedig egy magával meghasonlott, életúnt lélek vergődésének. Mindkét mozzanat maradandó nyomokat hagyott lelkületén, azért karaktere megismeréséhez nélkülözhetetlen epizódok.

Katonai pályafutása során később is éveket töltött Csehországban. Volt dandárparancsnok Budweisban és élén állott egy hadtestnek is Prágában. Ezekre részletesen kitérni talán nem szükséges, mert hiszen életének ezek nem voltak formáló időszakai, ellenben külön fejezetet szentelünk soproni szolgálatának, az egyetlennek, melyet magyar földön végzett. Házasságkötése után, az uralkodó kívánságára, mind több olyan katonai állást töltött be, ahol alkalma nyilt a hadsereg egyetemes ügyeibe való elmélyedésre (pl. csapatfelügyelő lett), majd Őfelsége közvetlen rendelkezése alatt állott, végül az egész fegyveres erő legfőbb felügyelőjének fontos pozicióját töltötte be. Érdekes, hogy a haditengerészet is mennyire lekötötte vonzalmát. Tudnunk kell, hogy Ausztria-Magyarország — bár tengerpartja csupán a majdnem zárt tengernek tekinthető Adrián volt — mégis tekintélyes és világszerte megbecsült hadiflottával rendelkezett. Ennek kiváló és még a tengeri nagyhatalmaknál is tekintélyt élvező tisztikara — közöttük szolgált s végül főparancsnoka lett Magyarország kormányzója is — sajnálattal látta, hogy a flotta fejlesztésére nem fordítanak elég gondot. Ezt az észleletet különben a tengerészet iránt érdeklődő politikusok, sőt a nagyközönség is megtette. Ferenc Józsefnek, úgylátszik, a haditengerészet nem volt szívügye, noha a mult század hatvanas éveiben, Tegethoff admirálissal az élén, az osztrák hadiflotta fényesen megállta a helyét a harcok során is. Később korszerű fejlesztését mégis, meglehetősen elhanyagolták. Jellemző pl. hogy a haditengerészet sokáig nem volt önálló adminisztrációs egység, hanem a tengerparthoz legközelebb eső gráci hadtestparancsnokság vezetőjének felügyelete alatt állott. Később a közös hadügyminisztériumban mégis felállítottak egy külön tengerészeti osztályt, melynek vezetője egy tengernagy, vagy altengernagy volt, azonban teljes önállóságot ez sem élvezett.

Ferenc Ferdinánd, bár soha aktív tengerésztiszt nem volt, élénk rokonszenvet érzett a haditengerészet iránt. Ehhez kétség-

kívül hozzájárult az is, hogy gyakran tartózkodott Brioni szigetén, Pola mellett s ilyenkor nem mulasztotta el, hogy az ott állomásozó magasabbrangú tengerésztisztek egyikével-másikával ne találkozzék. Aztán Vilmos német császárral az évek folyamán kimélyülő barátsága során alkalma volt a német haditengerészet hatalmas fejlődését megfigyelnie és ez is sarkalta, hogy a mi flottánk fejlesztését szorgalmazza. Sajnos, ezen a téren is érezhető volt az az ellentét, mely a haderő minden intézményének kiépítését a magyar nemzeti követelmények honorálása nélkül vette programmba. A magyar és az osztrák parlamentek által kiküldött delegációk ülésein a flottaparancsnokok általában kedvelt egyének voltak, az a körülmény pedig, hogy nem tudtak magyarul (Spaun, Montecuccoli, Haus admirálisoknak bizony *terra incognita* volt a magyar nyelv), szükségessé tette, hogy melléjük a tengerésztisztikar magyar tagjait osszák be, akik mintegy az összekötő kapcsot alkották a flotta és a magyarság közt. E tengerésztisztek sorában szerepelt ugyancsak Kormányzó Urunk is — aki különben Ferenc Józsefnek volt éveken keresztül kedvelt szárnysegéde —, azonkívül Lucich Károly, jelenleg ny. altengernagy, László ny. ellentengernagy stb.

Ferenc Ferdinánd életének egyik legboldogabb napja volt, mikor Őfelsége kinevezte őt tengernaggyá is, az általa már élvezett lovassági tábornoki rang mellé. Ettől kezdve még élénkebb részt vett a haditengerészet ügyeiben és megjelent új hadihajók vízrebocsátásánál, kombinált szárazföldi és tengeri hadgyakorlatokat csinált végig. Ezen a téren is beigazolta, hogy izig-vérig katonának érzi magát. Nem egyszer szerepelt a hadgyakorlatokon mint döntőbíró. Általában nem tartották őt kellemes feljebbvalónak, de ambícióját, hogy a haderőt magas színvonalra kívánta fejleszteni, már csupán abból a szempontból is megértjük és méltányoljuk, mivel jövendő uralkodása alappillérének a hadsereget tekintette. Mindezekben az állásokban pontos és lelkiismeretes katonának mutatta magát. *Általában élete végéig elsősorban katona maradt, s mindent, a politikát is, a katona szemüvegén keresztül ítélte meg.* Magyar szempontból talán még azt érdemes megörökíteni, hogy Rudolf trónörökösnek 1889-ben bekövetkezett halála után Ferenc Ferdinánd lett a 19. gyalogezrednek, a Győrből és környékéről újoncozott, ú. n. *Kronprinz*-bakák ezredének tulajdonosa, — akiket ettől kezdve Este-bakáknak hívtak —, de hogy ezekkel mint ezredtulajdonos bármilyen szorosabb kapcsolatot keresett volna, erről nem tudunk. Esetleg jobban érdeklődött volna irántuk, ha véletlenül nem magyar hadkiegészítő kerületből került volna ki a legénység.

IV.

AZ ESTE-ÖRÖKSÉG

Ha gúnyolódni akarnánk — ami komoly tárgykörünkhöz egyáltalában nem méltó —, szinte kínálkoznék erre az alkalom akkor, amikor Ferenc Ferdinánd Este-örökségéről emlékezünk meg. Arról a hatalmas vagyonról, melyet ő egy tulajdonképen olasz eredetű és határozottan olasz mentalitású Habsburgtól örökölt. Ó, aki egész életén át az olaszok ellen érzett antipátiájáról, sőt sokak szerint egyenesen olaszgyűlöletéről volt ismeretes. A főherceg — híven ahhoz a mindenesetre elítélendő szokásához, hogy gondolatait és érzelmeit nem tudta korlátok közé szorítani, sőt gyakran kíméletlen kifejezésekkel, úgynevezett *Kraftausdruck*-okkal élt — nem egyszer tett lekicsinylő megjegyzést az olasz fajra. Sem Olaszország mint hatalom, sem az olaszok, mint nemzet, nem tartoztak kedvencei közé. Hogy ennek mi volt tulajdonképeni oka, azt bajos lenne megállapítani, hiszen a trónörökös édesanyja egyik olasz királyi trón szülöttje volt. De talán éppen az a körülmény, hogy a nápolyi királyságot elsöpörte a történelem szele, s így az a kapcsolat, mely az ő szívében bizonyos olaszszimpátiát kelthetett volna, megszűnt, továbbá, hogy a dinasztia elvesztette egyéb, olaszországi közvetlen uralmi területeit is, Velencét, Lombardiát stb., az ő explozív egyéniségét csak keserűségre hangolta azok ellen, akik olasz földön a hatalom zenitjén álltak. És hozzájárult ehhez a korabeli Olaszországnak a Vatikánhoz való feszült viszonya is, mely a pápai államnak az egységes Olaszországba való bekebelezése óta állandó jellegű volt egészen addig a messzetekintő rendezésig, amelyet Mussolini a lateráni egyezmény megalkotásával hozott létre, s mely Olaszország és a pápaság viszonyát nemzetközi szerződéssel szabályozva megteremtette a Vatikánvárost, mint állami szuverenitást élvező területet. Beszélik, hogy ha a trónörökös, igen kivételesen, átutazóban,

olasz földre tette lábát, akkor vagy nem szakította meg útját, vagy teljes inkognitó utazott, még nem is a szokásos álnév, Graf Artstetten alatt. Amikor pedig Ferenc József arra akarta rábirni, hogy helyette ő viszonozza az olasz király évekkel megelőzően Bécsben tett látogatását, akkor ez elől is kitért. Alig lehet kétségünk abban, hogy az udvariassági látogatásnak ez a szinte tüntető halogatása nem utolsó sorban járult hozzá a monarchia és Itália közti viszony elhidegüléséhez. Azt megengedjük, tekintettel éppen a Habsburg-dinasztiának erősen katolikus jellegére és felfogására, az innen kiinduló viszontlátogatás diplomáciai tekintetben kemény dió lett volna, hiszen abban az időben a pápa Olaszország foglyának tekintette magát és egy Rómában megjelenő s az osztrák-magyar uralkodót képviselő főherceg számára nem lett volna könnyű olyan megoldási módot találni, hogy se az egyik, se a másik szuverén — az olasz király és a pápa — sértést ne szenvedett volna. Mégis alighanem közel állunk az igazsághoz, mikor állítjuk, hogy Ferenc Ferdinánd kevésbbé merev felfogása esetén meg lehetett volna oldani ezt a kényes problémát. Viszont tudjuk azt is, hogy mikor Conrad von Hoetzendorf vezérkari főnök egy, Olaszország ellen indítandó preventív háború eszméjének kívánta megnyerni a főherceget, a század első évtizedében, Conrad szerint Olaszország ekkor még egyáltalában nem volt katonailag akként felkészülve, hogy a monarchiára komoly veszedelmet jelentett volna az ellene indítandó háború, melynek sikerében a vezérkari főnök feltétlenül bízott. Ettől remélte, hogy a hármas-szövetségben úgysem jószívvel résztvevő Itáliát, mint európai s különösen balkáni versenytársat, örökre ki lehet szorítani. A trónörökös ezt a tervet nemcsak, hogy nem helyeselte, de egyenesen kárhozatosnak ítélte. Minthogy pedig Ferenc József, már csak korára és a multban szerzett sok, keserű tapasztalatára tekintettel sem volt háborúspárti, így Conrad terve, a trónörökös minden olaszellenes beállítottsága ellenére meghiúsult.

De beszéljünk arról, miként lett Ferenc Ferdinánd Este-vé, s így a Habsburg-család olasz kapcsolatainak örökösévé? Az Este-nemzetség — mint erről a Ferenc Ferdinánd őseit tárgyaló fejezetben már részletesen megemlékeztünk — olasz fejedelmi család volt, mely már egy évezred előtt uralkodott és az Árpád-dinasztiával is rokonságba került II. Endre király felesége révén, Mátyás király neje, Beatrice pedig sógorságban állt velük. Ami azonban azt illeti, hogy az Este-család miként került rokoni kapcsolatba a Habsburgokkal és miként lett Ferenc Ferdinánd a családi vagyon örököse, ezt már szintén megállapítottuk — itt csak a kapcsolat folytonosságának a leszögezése érdekében említ-

jük fel újból —, hogy az utolsó Esténck, az 1803-ban elhúnyt III. Herkulesnek nem maradt fia, Maria Beatrice nevű egyetlen leányát pedig nőül vette Ferenc osztrák császár és magyar király Ferdinánd nevű fia, aki megalapította az ausztriai Este-családot s 1806-ban halt meg. Fia, Ferenc az olaszországi Modenában uralkodott, azonban ennek a fia, szintén Ferenc, az 1859-iki szabadságmozgalmakkor elvesztette a trónját és ekkor Bécsbe költözködött, ahol 1875-ben halt meg. Felesége Adelgunda bajor királyi hercegnő volt, házasságukból azonban gyermek nem származott, nagy vagyona felett szabadon rendelkezett s így hagyta azt az akkor még kiskorú Ferenc Ferdinánd főhercegre.

Ferdinánd Este-herceg, vagy tekintettel a volt uralkodói minőségére, a modenai herceg, teljesen olaszos műveltségű férfi volt, aki társalgásban is állandóan az olasz nyelvet használta és bár hivatalos neve a detronizálás után *Österreich-Este* főherceg volt, mégis 1873-ban és 1876-ban kelt végrendeletei is olaszul voltak fogalmazva s ekként voltak aláírva: *Archiduca Francesco d'Austria-Este, Duca di Modena*, vagyis Ferenc ausztria-estei főherceg, modenai herceg. A végrendeletben kötelezte örökösét, hogy az *Österreich-Este* címet állandóan viselje, ellenkező esetben a tekintélyes örökség más, végrendeletileg sorban megjelölt örökösökre száll. Ugyancsak köteles az örökös saját főhercegi címere mellett használni az Este-címert is. Mindennek megfelelően állapította meg a bécsi Főudvarnagyi Hivatal 1897. április 24-én kelt rendeletében, hogy Ferenc Ferdinánd *hivatalos* címe a következő: *Erzherzog Franz Ferdinánd von Österreich-Este* és határozottan megparancsolta azt is, hogy a trónörökös címében az *Österreich* szónak mindig benn kell lennie. Még csak azt említjük meg, hogy a végrendelet az örököstől és utódaitól azt kívánja, hogy *gavallér szavukkal* megerősített ünnepies nyilatkozatot tegyenek a vázolt kötelezettségek vállalásáról. Ezt a kiskorú Ferenc Ferdinánd helyett édesatyja, Károly Lajos főherceg meg is tette.

A bécsi Állami Levéltárban őrzött adatok szerint az Este-örökség a következő vagyontárgyakból állott: 7228 hektár földbirtok különböző, nagyobbára olaszországi területeken, mint Venezia, Padova, Mantova, Torino, Modena környékén, Toscanában, Lombardiában, Piemonteban és Rómában. Az örökséghez tartozott több kastély, így a Róma melletti Tivoliban, aztán Veneziában és Mantovában, nemkülönben több lakóház és pedig Padovában, Pisában és Rivoliban, végül igen sok, nagyértékű műkincs. Mindezekből látható, hogy a vagyontárgyak száma tetemes.

Abban a pillanatban, amikor Károly Lajos főherceg kiskorú fia, Ferenc Ferdinánd nevében az örökséget ezekkel a feltételekkel elfogadta, az akkor 12 éves főherceg olyan tekintélyes magánvagyon birtokába jutott, mely őt nagykorúsága idejére rangjához mindenképen méltó életmódra jogosította. Ámde az öröklött vagyonnak csak egy része hajtott tényleges jövedelmet, amennyiben a paloták, aztán a műkincsek, ékszerek, bár rendkívül tekintélyes értéket képviseltek, a mindennapi élet szükséges kiadásait mégsem fedezhették. Ferenc Ferdinánd nem egyszer keserűen meg is jegyezte ezt. Egyébként Ferenc Ferdinánd a modenai vagyontárgyak jelentős részét később eladta és ebből szerezte meg kedves, állandó tartózkodási helyét, a Prága melletti Konopistot, mely — mint jeleztük már — egy Lobkowitz hercegé volt, sőt eredetileg Wallensteiné, a nagy hadvezéré. Itt szenvedélyesen kertészkedett, a mintegy ezer holdnyi, hatalmas parkban úgyszólván minden bokrot ismert. Azonkívül a kastélyt is kibővíttette, és minden évben hol itt, hol ott építtetett valamit. Látszott, hogy ez igazán az otthona. Ezt igazolta ott folytatott családi élete is, mely szemtanuk állítása szerint valóban meleg volt. A modenai örökségből vette továbbá a trónörökös Konopiston kívül a forró nyári évadok alatti kedves tartózkodási helyéül választott, Salzburg tartományban fekvő Blühnbach-kastélyt is.

A trónörökösre, a vállalt kötelezettség alapján „előírás" volt az Este cím és címer használata, amely őt alighanem állandóan a vagyon olasz eredetére emlékeztette. A köztudatban, különösen a hozzá legközelebb álló katonai körökben személyének a rövid megjelölése *der Este* volt. Képzelhető, ez nem nagyon tetszett neki, ha a fülébe jutott, ami különben biztosra vehető. Az Este-név használatát katonai helyeken természetesen rigorózusan alkalmazták s pl. mint a 19. (győri) gyalogezred tulajdonosa is *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este* szerepel.

V.

A NÁDASDY-HUSZÁROKNÁL

A magyar társadalom idősebb korosztályai még jól emlékeznek az úgynevezett „közös" huszárokra, akik az osztrák-magyar hadsereg tagjai voltak, ellentétben a honvédhuszárokkal, akik a magyar közvélemény által mindig szeretettel ápolt, tisztára magyar intézmény, a honvédség kötelékébe tartoztak. Belső érzelmeik és magyarságuk szempontjából nem volt köztük különbség, de mivel a közös hadsereg szolgálati nyelve a német és jelvényei az ú. n. „császáriak" (kétfejű sas, feketesárga szín, stb.), a felületes megfigyelő azt gondolhatta volna, hogy a „közösek" valójában nem olyan tiszta magyar huszárezredek, mint a honvédek. Pedig ha valaki belepillanthatott egy-egy császári és királyi huszárezred életébe, tapasztalhatta, hogy majdnem kivétel nélkül magyar jellegű volt. A huszárezredek legénysége úgyszólván tisztára magyar volt és bár tény, hogy a tisztikarban nem magyarok is szolgáltak, az ezredparancsnok is gyakran nem a mi fajtánkhoz tartozott, ez nem változtatott azon, hogy bizony az ilyen „közös" huszároknak túlnyomórészt színmagyar tisztikaruk volt, a német nyelvet pedig, a szorosan vett szolgálaton kívül, alig-alig használták. Egyébként, amint a közös hadsereg huszárjait még a katonai körök is magyar lovasságnak tekintették, német és cseh nemzetiségűek voltak a dragonyos-ezredek, az ulánusok sorai közt pedig túltengett a lengyel elem. Ferenc József nagyon büszke volt lovasezredeire s bizony, ha meggondoljuk, hogy — emlékezetem szerint — 16 huszár-, 14 dragonyos- és 11 ulánusezredet számlált az armádia, akkor elképzelhetjük, hogy ez a pompás lovashadsereg micsoda értéket képviselt az uralkodó szemében.

A „közös" huszárok attilája sötétkék, vagy világoskék volt, a páratlanszámú ezredeké sötétkék, a párosszámúaké pedig világoskék. Egymásközt a tisztek, a bajtársakról beszélve, csak úgy nevezték őket, hogy *dunkelblau* és *lichtblau* (mert német katonai

elnevezéseket használtak rendszerint magyar társalgás közben is). Volt aztán a huszárezredek közt is bizonyos előkelőségi versengés, mert egyiket-másikat vagy tisztikarának különösen előkelő családi származása, vagy pedig az ezred hadtörténelmi multja, estleg az ú. n. ezredtulajdonos kimagasló személyisége miatt különösen megbecsülték. Ilyen volt pl. az 1. számú, amelynek maga az uralkodó volt tulajdonosa, s azért *Kaiser-Husaren* névvel nevezték őket. (Nem voltak ezek császárpártiak kontra királypártiak, hanem így volt a név a mindennapi beszélgetésben rövidebb!) Elitezrednek tekintették aztán a 7-es huszárokat, mert II. Vilmos német császár volt az ezredtulajdonosuk, aki mindig fenn is tartotta velük a bajtársi kapcsolatot. Előkelő szerepet játszott az 5. (Radetzky), a 9. (Nádasdy), a 11. (Württembergi herceg), no meg a 13. (jász-kun) huszárezred is, mert ezek tisztikarában igen erősen volt képviselve az arisztokrata és a gentry-elem, úgyhogy ha az ember végiglapozgatta a katonai sematizmust, tisztjei közt nagy számban találta a grófi és bárói (nem egyszer a hercegi) származásúakat is. A köznemesi családokból valók közt igen soknak a neve mellett volt látható a császári és királyi kamarási kulcs, tehát az ősnemesi származás bizonyítéka. Mindezzel távolról sem akarjuk azt mondani, mintha a többi közös huszárezred tisztikara bármi tekintetben is mögötte állott volna ezeknek, de éppen az említett sok „nagy" család miatt az emberek az említett ezredeket a közös hadsereg vezető huszárezredeinek tekintették.

Közülük az egyik, az ú. n. Nádasdy-huszárezred, mely a nevét Mária Terézia híres lovasgenerálisától kapta, Sopronban tartózkodott helyőrségben huzamosabb időn át. Egyébként érdemes fölemlíteni, hogy Nádasdy Ferenc grófot, akinek nevét az ezred viselte, Mária Terézia, számos nagy győzelme után, marsallá, tábornaggyá nevezte ki. És ez a híres generális unokája volt annak a Nádasdy Ferenc grófnak, akit száz évvel megelőzően a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt, Bécsújhelyen lefejeztek. El lehet ezen gondolkozni. Elénk vetíti annak a Habsburg-uralom alatti magyarságnak a portréját, amelynek egyrésze a függetlenség vágyától fűtött kuruc volt, a másik pedig a tényleges helyzettel megalkuvó labanc, anélkül, hogy az utóbbiak javarésze ne lett volna éppolyan jó magyar. Csupán a magyarság vágyainak és érdekeinek megvédését inkább az uralkodói hatalom árnyékában remélte elérni, mint a vele éles ellentétbe jutott nemzeti küzdelem révén.

A soproni Nádasdy-huszárokat 1890-ben nagy megtiszteltetés érte. A prezumtív trónörököst, Ferenc Ferdinándot, az uralkodó ebbe az ezredbe ezredessé, majd ezredparancsnokká nevezte ki.

Nagy dolog volt ez akkoriban, mivel a dinasztia tagjai — az egészen magyarrá lett József nádori ág kivételével — kizárólag nem-magyar ezredekben szolgáltak. Okának kellett tehát lenni, hogy Ferenc József ekként rendelkezett. És volt is oka. A főherceg a dragonyosoknál töltött felsőausztriai, ennsi évek után — ezt egyszer már megemlítettük — mint zászlóaljparancsnok, őrnagyi rangban, Prágába került. Csehország fővárosa az ármádiában mindig a kivételesen jó helyőrségek közé tartozott, mert nem tekintve a radikális cseh irányzatot követő elemek politikai viselkedését, Prága valóságos kis főváros szerepét játszotta, ahol a történelmi nevű, régi arisztokráciának, a Kolowratoknak, a Kinskyeknek, a Schwarzenbergeknek, a Lichtensteineknek s a többi nagy nemzetségeknek családi palotáik voltak, Csehország régi királyi várában, a Hradsinban pedig rendszerint a dinasztia valamelyik tagja székelt (ott lakott néhány esztendeig, mint fiatal főherceg, a későbbi tragikus sorsú Károly király is édesanyjával, Ottó főherceg özvegyével). Nos, érthető, hogy Ferenc Ferdinánd szívesen időzött ebben a városban, hol megfelelő arisztokratikus környezetet is talált, azonkívül pedig Csehországban feküdt a chlumetzi kastély is és ott, Prága közelében szerezte meg Konopistot is, élete későbbi folyamán legkedveltebb családi fészkét. Ezt a miliőt volt kénytelen otthagyni, mikor az uralkodó 1890-ben a soproni huszárokhoz helyezte át azért, hogy szolgáljon magyar környezetben is és ismerje meg a magyar társadalmat is, nem is szólván arról, hogy ekként alkalma nyílik neki a magyar nyelvet megtanulni, amellyel addig hadilábon állott. Néhány, vele szemben jóindulatú életrajzírója azt mondja, hogy igyekezett is a soproni évek alatt magyarul megtanulni legalább tűrhetően, azonban nem sokra ment vele. Bizalmas embereinek nem egyszer panaszkodott miatta. A trónörökös különben — mint mondtuk — franciául is csak törve beszélt, angolul meg egyáltalában nem.

Ferenc Ferdinánd Sopronba helyezésével Ferenc József egyébként korrekt gondolatot valósított meg, sőt még azt az előzékenységet is megtette vele, hogy a trónörökös olyan magyar városba kerüljön, amelynek lakossága jórészben német volt, tehát nyelvileg sem érezhette magát izoláltnak. Aztán meg Sopron oly közel volt a „császárvároshoz", Bécshez, hogy ha a szolgálat megengedte, a gyorsvonat egy óra alatt felrepítette oda.

Ferenc Ferdinánd antipátiával érkezett Sopronba. Semmiképen sem tetszett neki, hogy Prágát el kellett hagynia és egy, számára idegen környezetbe került. A soproni huszároknak előkelő, nagyrészt magyarokból álló tisztikara volt, amelynek a tagjai bizony szolgálaton kívül magyarul beszélgettek egymással. A legénység

pedig, noha kénytelen volt megtanulni a német szolgálati nyelvet, ahol csak lehetett, magyarul beszélt még szolgálati jelentéseiben is, vagy pedig úgy kicsavart egy-egy német katonai műszót, hogy ember legyen, aki ezt az ehhez már hozzászokott tiszturakon kívül megértette. Szájról-szájra járt a katonai körökben az, hogy az egykori hatalmas katonai parancsnokot, Albrecht főherceget, a közhuszárok *Halbrex* titulussal illették, a *halb rechts*, *féljobb* katonai vezényszó huszárosan elferdített visszaadásával. Dehát arra, hogy „*Albrecht*", a közhuszár nyelve alig tudott rászokni, éppúgy, mint ahogyan az egykori ezredtulajdonost, *Lichtenstein* herceget, minden sértő szándék nélkül így magyarosította meg: *Lik István*.

Az ilyesmin, akinek érzéke van a humor iránt, mosolyog, de Ferenc Ferdinánd — ámbár akkor még egészen fiatal ember volt, 27—28 éves — nem tartozott, vagy legfeljebb csak igen intim társaságban tartozott a mosolygós emberek közé és tendenciát látott olyankor is, amikor bizony annak a valóságban nyoma sem volt. Legény ember lévén, a tiszti étkezőben étkezett. A magyar nyelv őszerinte tüntető használatát persze ott is tapasztalhatta.

A mellette ülő magasabbrangú tisztek kivételével, a messzebb ülő, különösen fiatalabb urak vígan beszélgettek magyarul, hiszen nem voltak ezek hivatalos jellegű étkezések, amikor a legfőbbeken kívül a többieknek hallgatniok illett. És ezen a magyar beszéden a főherceg mérhetetlenül felháborodott: hogyan mer az ő jelenlétében egy *császári* tiszt — mert ő csak ilyent ismert — máskép, mint a hadsereg hivatalos nyelvén beszélni? És ez még nem minden. Mikor a fiatal gavallérok lerázták magukról a főherceg jelenléte miatt kényszerült etikett terhét és maguk közt maradtak, sőt esetleg még jó cigány mellett magyar nótákat is énekeltek, no, nem kellett több a főhercegnek. Ilyenkor a lelke mélyén meg volt győződve arról — most kelt ki az a mag, amelyet gyermekkorában a hyper-aulikus Klopp professzor csepegtetett beléje — hogy ezek a tisztek éppúgy, mint minden magyar ember, a szívük mélyén forradalmárok, akik bármely pillanatban éppúgy detronizálnák a dinasztiát, mint elődjeik 1707-ben Ónodon, vagy 1849-ben Debrecenben megtették. Ebben a társaságban tehát, — melyet ilyennek képzelt —, nem tudott felmelegedni, a soproni polgári köröket pedig kerülte — egy-két családot kivéve. Amikor tehát csak lehetett, felutazott Bécsbe, hogy ott megtalálja a neki tetsző környezetet. Ha hosszabb szabadideje volt, akkor elment valamelyik kastélyába. Neki a magyar környezet valósággal olyanfajta gyarmati szolgálatfélének tűnt fel, melyet a legfelsőbb hadúr parancsára el kellett ugyan végeznie, de boldog volt, amikor

abból, akármilyen rövid időre, elmenekülhetett. Jellemző, hogy soproni évei alatt még azt is kifogásolta, hogy egy-egy kirándulása alkalmával a közeli magyar falvakban magyar himnusszal fogadták, míg ha átlépte a közeli osztrák határt, ott már a *Gott erhalte* hangjait hallhatta. Semmiképp sem ment ez a fejébe és nem vette figyelembe, hogy elvégre Magyarország önálló állam, amelynek polgársága és iskolás gyermekei más dalt énekeltek nemzeti imádságul, mint az osztrákok. Ezt a tényt is tüntetésnek tekintette a dinasztia és a *birodalom* egysége ellen. Pedig hát mennyi ellentétet, mennyi keserűséget lehetett volna elkerülni, ha ehhez a néphimnuszhoz (mert a *Gott erhaltet* hivatalosan *Volkshymne*-nek nevezték, holott bizony császárhimnusz volt az) ott fenn oly konokul nem ragaszkodtak volna. Emlékezzünk csak vissza a boldogtalan Károly királynak közvetlenül az 1918-iki őszi forradalom előtt tett debreceni útjára, mikor szintén ezzel a szerencsétlen himnusszal rontották el a legveszedelmesebb időben a magyar közhangulatot. Haydnnak egyébként ez a gyönyörű melódiája ma az újjáteremtett Harmadik Német Birodalom hivatalos himnuszává lett. Ma tiszteljük benne nagy barátunk nemzeti imáját. De 1918. előtt, hiába, a *Gesamtmonarchie*, a magyar függetlenséget el nem ismerő, abszolutisztikus, császári akarat melódiájának tartottuk, melynek a hangjainál végezték ki 1849. október 6-án az aradi 13 honvédtábornokot. Nem értett meg bennünket Ferenc Ferdinánd ebben a kérdésben sem.

Szomorú dolog ez számunkra, de amikor a trónörökös jellemzésében ezt a mozzanatot is megörökítjük, csupán a tényeket szögezzük le, olyan sajnálatos tényeket, amelyek a főhercegek egyoldalú nevelésének, a magyar nemzet jogos kívánságaival szemben a meg nem értésnek voltak következményei. Pedig akkor, azokban az években, Ferenc Ferdinánd még nem politizált, akkor még nem fejlődhetett ki benne valóságos gyűlölet a magyaroknak a hadsereg kérdésében érvényesíteni kívánt, jogos vágyaival szemben. De hiába, a történelemtanár hatása erre a magábazárkózott, töprengőtermészetű férfira itt is félreismerhetetlen volt. S érdekes, hogy ugyanaz a Klopp tanár tanította Ottó főherceget is a történelemre és az mégis milyen kedves felületességgel rázta le magáról ezeket a tanításokat. Ottó ugyan nem csinált magának problémát sem Wesselényi összeesküvéséből, sem Rákóczi Ferenc forradalmából, sem 1848 szabadságküzdelmeiből. De Ferenc Ferdinánd az uralkodó abszolút presztizsének, a feltétlen meghódolást követelő nagyúrnak volt típusa. Érthető, hogy Sopron és a soproni huszárok nem voltak kedve szerinti miliő, s ebből nem is csinált titkot.

Élénk bepillantást enged a főherceg akkori gondolatvilágába az a memoár, melyet egy nagyúri hölgy, Fugger grófné (később, mikor férje a nemzetség feje lett: hercegné) írt meg sok, színes asszonyi megfigyeléssel, úgyhogy érdemes kissé elidőzni könyvénél. Fugger grófné születésére nézve Hohenlohe-Bartenstein Nóra hercegnő volt, amikor férjhez ment Fugger grófhoz, aki a bécsi császári lovastestőrség tisztje volt, majd a 9-es huszárokhoz került, akkor is egyenrangú házasságot kötött, mert a férje egyelőre ugyan csak a grófi címet használhatta, de atyjának halála után ő lett a majoresco, akit már a birodalmi hercegi *(Reichfürst)* cím illetett meg. A Hohenlohe-család különben szintén olyan mediatizált hercegi, tehát az uralkodóházakkal egyenlőrangúnak tekintett nemzetség volt, mint a Thurn und Taxisok, stb. Régente a maguk kicsiny uralmi területükön uralkodói jogokat gyakoroltak, mint az egykori Németrómai Szent Birodalom fejedelmei, de ennek megszűnése után szuverénitásuk nem maradt meg. De tagjaikat születési rang tekintetében a tényleges uralkodóházbeliekkel egyenlőknek tekintették. Ez magyarázza meg azt is, hogy Fugger-Hohenlohe hercegnő Ferenc Ferdinánddal majdnem rokoni hangon beszélgetett és levelezett, ami elképzelhetetlen lett volna akkor, ha köztük nagy rangbeli szakadék áll fenn.

Természetes tehát, hogy a trónörökös gyakran érintkezett Fuggerékkel — a férfi akkor kapitányi rangban szolgált a Nádasdy-huszároknál — s ez alkalmat adott neki olyan bizalmas megjegyzésekre is, amilyeneket idegenek, s főleg rangban alatta állók közt nem kockáztathatott volna meg. A magasrangúak ugyanis a velük nem egy rangban levőkkel szemben rendszerint zárkózottak s őszinte szó ritkán hagyja el ajkukat. Ebben a kérdésben csupán két kivétel van: az orvos és a komornyik, illetve a nőknél a komorna. Mert amint az orvos előtt nincs titka a mégoly magasrangúnak sem, éppúgy alig tesz a legtöbb nagyúr a szájára lakatot olyankor, mikor bizalmas cselédjével beszélget. Mert örök emberi gyengeség, hogy valakinek csak őszintén el kell mondanunk azt, amit igazán érzünk! Amikor Fugger hercegné a trónörökösről intimitásokat mond el, akkor nem akarja a nagyrangú egyén bizalmába beférkőzött jólértesültet játszani, hanem sok évtized előtti közvetlen, bizalmas emlékeiből mond el egy-egy mozzanatot.

Nem egyszer figyelmeztette a főherceget, hogy ha a magyarok egyik-másik ügyében nem helyesli felfogásukat, akkor ne mondja meg nyíltan, mert csak ellenségeket szerez magának. Ferenc Ferdinánd ilyenkor haragosan vágott vissza: „Hát csak tudják meg, miként gondolkozom!" Egyszer ezredünnepet tartot-

tak, amin a legénység csárdást táncolt. A főherceg gúnyolódva jegyezte meg: „Nézze, micsoda medvetánc ez! Első dolgaim egyike lesz, hogy eltiltom". Micsoda elfogultság és milyen meggondolatlanság! Egy táncot eltiltani, s hozzá még egy nemzeti táncot! Pedig tudott a trónörökös kedélyes is lenni, ritkán ugyan, de a maga bécsi módján. Szívesen hallgatta a bécsi zenét, sőt Konopistban még a verklist is, de hát a magyar zenét nem értette meg, nem is igyekezett megérteni. Milyen más volt ebben is öccse, Ottó főherceg, aki később szintén a Nádasdy-huszárok közé kapott beosztást. Ottó nagyokat mulatott a magyar huszártisztekkel, húzatta a cigánnyal és fenékig ürítette az élvezetek poharát. De Ferenc Ferdinánd, ha már nagyon jókedvű volt, arra kérte Fugger grófnét, hívja meg őt vacsorára és főzessen neki „pájslit" gombóccal. Ez volt kedvenc étele.

Előfordult, hogy felbőszítette egy-egy, az újságírók által felkapott és élénken kiszínezett riportanyag is. Megtörtént, hogy az ezred valamelyik fiatal tisztje nem avanzsált, mert a főhercegezredparancsnok szerint nem érdemelte meg. Viszont ugyanez a fiatal tiszt nagy bújában valami nagy murit rendezett, cigánnyal, nótázással és talán még — uram bocsá'! — a Kossuth-nótát is eljátszatta. Lett ebből aztán nagy vizsgálat, miegymás. És az újságok megírták, hogy a főherceg üldözi a magyar tiszteket. Így, ekként beállítva, hamis volt a hír, volt benne riportéhség és pletykakeresés. Sajnos, az ilyen esetek igazán nem erősítették meg a két fél közti jóviszonyt.

Amikor a főherceg később betegeskedni kezdett, s a tüdőbaj félreismerhetetlen jelei mutatkoztak — kétségkívül szomorú anyai örökség, a szépséges nápolyi királyleány, a fiatalsága teljességében elhúnyt Mária Annunziata öröksége —, de különösen, mikor már a politikai kérdésekkel is foglalkozni kezdett: akkor a pesszimizmus, az önmagát szinte emésztő sötétlátás fejlődött ki benne. Esztendőkön át keserítette vele a maga életét. Alaptermészete amúgyis zárkózott és gyanakvó volt, 30 éves korának emlékei, a kedves Nádasdy-huszárok köréből csak derüt áraszthattak volna reája, de valahogyan olyan volt a lelkisége, hogy majdnem örült annak, ha valaminek a rossz oldalát láthatta meg. És ilyen is maradt egészen addig, míg a családi élet melegéhez el nem jutott. Mert akkor nagyrészt megváltozott, bár egyéniségét egészen feladni akkor sem tudta, ami érthető is egy, a 40-es éveket taposó férfinál.

Hanem Soprontól nem búcsúzott fájó szívvel. Viszont a Nádasdy-huszárok sem siratták meg őt!

VI.

A FÖLDKÖRÜLI ÚT ÉS A BETEGSÉG ÉVEI

Fugger grófné beszéli azt is, hogy egyszer Ferenc Ferdinánddal néhányan felrándultak Bécsbe és ott kellemes estét töltöttek el. Sopronba visszautazásukkor a főherceg folyton arról panaszkodott, hogy a vasúti szalonkocsiban nagy a hőség és idegesen nyitogatta az ablakokat, holott útitársai egyáltalában nem észlelték, mintha nagy meleg lett volna. Kétségtelennek látszott tehát, hogy a főherceget belső hőség, egy kis láz tette idegessé, amiről később bizalmasai előtt itt-ott tett egy-egy megjegyzést is. Majd az is kiderült, hogy már konzultált a katonaorvosokkal. Később Bécsben felkeresett több szakorvost, de titokban. Valószínű, hogy az orvosok sem merték neki nyíltan megmondani betegsége tulajdonképeni nevét. Ferenc Ferdinánd attól a perctől kezdve, hogy betegségének a gyanus előjeleit észrevette, még gyanakvóbb lett, mint már azelőtt is volt, jellemének ez a tulajdonsága össze volt forrva vele. Mostantól kezdve még inkább hitte, hogy senki sem őszinte vele, mindenki el akar előtte hallgatni valamit. A betegsége akuttá válásakor aztán akarva-nem akarva el kellett magát határoznia a radikális kúrára, de odáig még hosszú volt az út.

1892 őszén megkapta tábornoki kinevezését, evvel állomáshelyet is kellett változtatnia, mivel ezzel a ranggal már a dandárparancsnoki állás jár. Illetékes helyen tanakodtak, hova helyezzék? A főherceg csak azt kötötte ki, hogy új garnizonja ne legyen Magyarországon, mert ott keserű tapasztalatokat szerzett. (Arról persze nem lehetett volna meggyőzni őt, hogy ezeket önmagának tulajdoníthatja!) Így állapodtak meg végül a csehországi Budweisben, ahol aztán rövidesen meg is kezdte újra a szolgálatot. Betegsége akkor még nem öltött olyan arányokat, hogy szolgálatképtelenné tette volna. Sőt a budweisi idővel függ össze később kötött házassága is, mert innen gyakran rándult át Prágába, ahol

résztvett különböző ünnepélyeken és mulatságokon és ott ismerkedett meg a csehországi helytartó bálján Chotek Zsófia grófnővel. De most nem erről akarunk beszélni, hanem betegsége lefolyásáról. Amikor a tünetek — úgy látszik — már nagyon nyugtalanították, felkereste a bécsi egyetem híres belgyógyász professzorát, Schröttert, aki alapos vizsgálat és a szokásos górcsővi megállapítások után nyíltan megmondta neki, mi a baja s megmondta azt is, hogy ha meg akar gyógyulni, akkor minél előbb teljesen ki kell kapcsolódnia rendes és hivatásos életmódjából. Feltétlen nyugalmat, tiszta levegőt kell élveznie és a megszabott koszton kell élnie. Ez előtt a súlyos diagnózis előtt ő is, meg az illetékes udvari hatóságok is azt hitték, hogy egy nagyobb tengeri út meghozza a javulást. Az uralkodó megparancsolta tehát, hogy az egyik hadihajót, a *Kaiserin Elisabeth*-et helyezzék útrakész állapotba, mert a főherceg több hónapig fog tartózkodni azon és egy földkörüli utat tesz. Hogy pedig a nagyközönség előtt az utazás ne legyen feltűnő, az utazás okául nyilvánosan azt mondták, hogy a főherceg tanulmányutat tesz, ismeretei kibővítése céljából. Valóban be is osztottak melléje néhány természet- és földrajzi szakférfiút, ezuttal még egy magyar ember is került környezetébe, Prónay Gyula 11-es huszárezredbeli főhadnagy személyében, aki mint szolgálattevő kamarás kapott beosztást. Prónay egyébként huzamosabb ideig teljesített szolgálatot mellette s mikor a földkörüli útra is magával vitte, akkor némely, a magyarok érzékenységén gúnyolódni szerető bécsi körök azt a megjegyzést tették, hogy nagyon helyes, ha a trónörökös egy magyar embert is visz magával, mert ha az utazás valamelyik jelenetéről majd fényképet közöl egy-egy illusztrált lap, s azon nem lesz látható magyar ember is, akkor ez bizonyosan egy magyar miniszter bukását okozza. Ez a gúny különben nem akarta tudomásul venni azt, hogy Ferenc Ferdinánd kíséretében ugyancsak ritka volt a magyar ember. A világkörüli úton is Prónayn kívül a kíséret tagjai Wurmbrandt, Clam és Kinsky grófok voltak. Amikor Ferenc Ferdinánd 1891-ben Szentpétervárott járt, akkor Schwarzenberg és Hohenlohe hercegek, meg Uexküll-Gyllenband és Wurmbrandt grófok voltak kíséretének tagjai.

A Trieszt melletti Miramare-kastélyban, a szerencsétlen végű egykori mexikói császár, Miksa kedves otthonában, töltötték az útra készülő főherceg és a szülei, meg testvérei a földkörüli útra elindulás előtti utolsó éjtszakát. A megható búcsúzáskor — a főherceg az úton a *Graf von Hohenberg* nevet használta, (ebből a nemzetségből származott a Habsburgok ősanyja) — a főherceg szívét nemcsak a pillanat ünnepélyessége töltötte el örömmel, ha-

nem az is, hogy midőn a hajó kifutott a kikötőből, a császárhimnuszt, a *Gott erhalte*-t intonálta a katonai zenekar. És aztán megkezdődtek a közel egyesztendős tengeri út élményei. Ez az út az Adrián és a Földközi-tengeren át, a Szuezi-csatornán keresztül Indiába vezetett. A főherceget mindenhol rangjának megfelelően fogadták. Indiában hódolhatott vadász-szenvedélyének is, amit egyébként már a tengeren is kipróbált, mert ha kedve tartotta, a sirályokat s egyéb tengeri szárnyasokat vette célba; meg kell adni, pompás lövő volt. A későbbi időből is feljegyezték, hogy a vadászatok alkalmával szinte páratlan lövési eredményeket ért el. Igaz, feléje hajtottak minden vadat, ő meg akárhányszor a *stand*-on olvasgatott közben, vagy hivatalos aktákat is intézett. Amikor nagy vad közeledett feléje, célbavette és leterítette. Természetes, hogy a nagy vadász-eredményeket nem egy, hanem a rendelkezésére álló több puskával érte el, s a szolgálatára álló vadászati alkalmazottnak elég munkát adhatott a fegyverek gyors kicserélése. A tengeri út folyományaként érdekes vadászkalandokra nyilt alkalma. Indiában tigrisek és egyéb vadak leterítésével szerzett becsületet vadász-hírnevének. A tengeri útról visszatérése után nagy tudományos munkában számolt be. Persze a munka nyilvánosságra hozatalánál az ilyenkor megszokott pletyka tagadásba vette az ő szerzőségét, ámde illetékes egyének nyilatkozata szerint a munka egyrészét valóban ő személyesen írta, s abban éles megfigyelő-képességről és élvezetes stílusról tett tanúságot. Sőt az egész munka összeállításában és anyagának elrendezésében is tevékenyen közreműködött. Ha ismerjük pontosságot szerető természetét, ezt el is hisszük, sőt megértjük azt is, hogy a főherceg egyenesen ambícionálta azt, hogy a földkörüli útjáról szóló beszámoló kellő színvonalon álljon.

Amikor aztán Kelet-Ázsiában lepergett a hivatalos programm s a különböző indiai fejedelmeknél tett látogatások, akkor Amerika felé vette útját, de most már nem az osztrák-magyar hadihajón, hanem egy, az Északamerikai Egyesült Államokba induló személyszállító gőzösön. Itt már nem érezte magát olyan jól, mert a környezettől nem lehetett egészen elzárkózni. Az utasok közé lassan kiszivárgott, hogy kicsoda az az inkognitó utazó idegen, a kíváncsiak nem is voltak tapintatosak, sőt mindezeken felül a koszt sem ízlett a főhercegnek. Hiába, itt nem adhatta ki a parancsot a szakácsnak, hogy jó bécsiesen főzzön, amint azt otthon és a hadihajón megtehette.

Észak-Amerikában mindent megnézett, amit egy jó turista meg szokott nézni, de az ottani élet üteme, örökös hajszája, az emberek kíméletlensége semmiképen sem tetszett neki. Boldogan

tért vissza a hajójára. Különösen ellenszenvesnek tartotta az akkor terjedni kezdő — azóta, sajnos, nálunk is elterjedt — dzsesszzenét, melynek borzalmas kakofóniáját, az ő, a dallamos bécsi zenéhez szokott füle semmiképen sem tudta megszokni. De az Egyesült Államokból olyan benyomást is hozott magával, amely hatással volt későbbi politikai nézeteire is. Megtetszett neki az Egyesült Államok alkotmánya abból a szempontból, hogy az U. S. A. tagállamai tulajdonképen egy-egy önálló államot alkotnak, de a szövetséges államban mégis egy nagy egységbe olvadnak össze. Milyen nagyszerűen lehetne ugyanezt itthon is megcsinálni, gondolta magában. Minden nemzetnek, vagy ahogyan azt ő elgondolni szerette: minden néptörzsnek *(Volksstamm)* — tehát köztük természetesen nekünk, magyaroknak is — meglenne a maga tartományi önállósága, de a birodalom szempontjából fontos kormányzati ágak, a külpolitika, a pénzügy s magától értődően, mindenekelőtt a hadsereg egységes, birodalmi lenne. Ezt a gondolatot később is nem egyszer hangoztatta, s hiába vetették ellen azt, hogy az U. S. A. először is egynyelvű államtest, azután ugyanaz a faj lakja minden tagállamát, végül pedig ott, egy annak idején a semmiből felépített alkotmánylevélben lehetett ekként intézkedni, sőt ez a rendszer ott be is válhatott, de nálunk a különböző nemzetek, az eltérő nyelvek, a történelmi mult, stb. ilyesmit lehetetlenné tesz. Mégis ez egyik, majdnem rögeszméjévé lett, amit csak megerősített az, hogy Popovici Aurél román publicista — egyébként erdélyi ember — kiadta a munkáját Nagy-Ausztria Egyesült Államairól. Fantazmagória volt, de az ő, a nagy egységre törekvő lelki világa sokszor felkapott egy-egy ilyen, az ő elgondolásainak tetsző eszmét és úgyszólván azon nyargalt, amíg meg nem únta, illetőleg, amíg új eszmének a bűvkörébe nem jutott. Kétségtelen, hogy nemcsak kifejlett intellektus, hanem fantázia is volt a főhercegben, de úgy látszik, nem rendelkezett elegendő mértékben a politikai ítélőképesség, a judícium adományával, amely megmondja a töprengőnek, hogy reális okoskodás szerint mi a *possibilis* és mi az *impossibilis*.

Schrötter professzor annak idején azt is javasolta, hogy a kúra kellő vezetésére és az állandó ellenőrzés gyakorlására a főherceg mellé orvost kellene beosztani. A főherceg kérdésére pedig meg is nevezte egyik fiatal asszisztensét, Eisenmenger Viktort. Igaz ugyan, hogy ő már egy magyar arisztokrata mellé van, hasonlóképen, mint orvos-kísérő, lekötve, de nem lehet kétséges, hogyha az illető főúr értesül arról, kinek az érdekében kellene a már szerződtetett orvosáról lemondania, haladék nélkül meg is teszi. Így is történt, és Eisenmenger ettől kezdve éveken keresz-

tül állandóan Ferenc Ferdinánd kíséretében volt, sőt mikor a beteg már meggyógyult és itthon elfoglalta közéleti helyét, az orvos akkor is megmaradt egyik bizalmasának, pedig ez nagy szó. Azonban Eisenmenger — úgy látszik — a maga közvetlen, néha talán kissé nyers őszinteségével imponált a főhercegnek. Bárminként volt is, az bizonyos, hogy a főherceg javarészt neki, az ő gondos, állandó és következetes eljárásának köszönhette, hogy a mult század utolsó éveiben ismét visszatért a munkaképes, dolgozni szerető emberek társaságába.

Eisenmenger néhány évvel ezelőtt kiadta memoárjait is, amelyek bepillantást engednek Ferenc Ferdinándnak ezekbe az éveibe, a mult század kilencvenes éveinek javarészébe, tehát a főherceg fiatal férfikorába. A lapokról a 30—40 év közt levő Ferenc Ferdinánd valódi egyénisége tárul elibénk. Amikor arról volt szó, hogy a fiatal orvosnak tiszteletdíjat kell megállapítani, akkor azt a teljes ellátáson kívül havi száz koronában állapították meg s ez bizony éppen nem mondható bőkezűnek, ha meggondoljuk, hogy az orvos feladata a súlyos beteggel s hozzá még egy ilyen magasrangú beteggel való állandó foglalkozást, annak leggondosabb kezelését s a mindezzel járó nagy felelősséget jelentette. Viszont egy fiatal orvosnak egy ilyen páciens megalapozhatja a hírnevét és vagyoni gyarapodását. E tekintetben Eisenmenger nem látta beteljesülni reményeit, mert szerette volna, hogy majdan az udvari orvos *(Hofarzt)* előkelő címét viselje, de csak hosszú évek mulva kapta meg az udvari tanácsos *(Hofrat)* címét, amelyet akkoriban más, neves egyetemi tanárok is megkaptak. Ahhoz nem fér kétség, hogy ez is nagy megtiszteltetés volt számára, de mégsem az, amire vágyódott, úgyhogy a kezelőorvos e tekintetben némi keserűséggel gondolt vissza a főherceg mellett, fiatal kora legszebb évei alatt eltöltött időre. Viszont Eisenmenger higgadt, logikusan gondolkozó ember volt, aki magában bizonyára mérlegelte a kényes megbízatás fény- és árnyoldalait s úgy látta, hogy az előbbiek túlszárnyalják az utóbbiakat. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy nem tekintve a főherceg és közte hébe-korba felmerült, szinte elkerülhetetlen, kisebb véleménykülönbségeket, megmaradt a főherceg mellett, messze a hivatalos orvosi kezelés megszabott idején túl, akkor is, mikor az a tüdőbaj gonosz jelenségeit régen leküzdötte. A trónörökös nem egyszer kérte ki egészen tragikus halála időpontjáig is tanácsát, amire annál inkább szüksége volt, mert hipochondrikus természete miatt sokszor súlyos betegnek képzelte magát. Így egy alkalommal Konopistba hívatta az orvost, mert nyelvén egy kis hólyag keletkezett s ő attól tartott, hogy abból nyelvrák fejlődik. Máskor meg arra kérte Eisenmengert, hogy állítson

ki neki bizonyítványt arról, hogy teljesen egészséges és tüdőbajjal soha többé baja nem lesz. Az orvos, mit tehetett egyebet, kiállította ezt a szokatlan bizonyítványt, melyet aztán a trónörökös állandóan magánál hordott, saját maga megnyugtatására. Különben az egész főhercegi család bizalmát igazolja az a tény is, hogy ugyancsak őt kérte meg Ferenc Ferdinánd testvére, Ferdinánd Károly főherceg is, betegségének a gyógyítására.

Elmondtuk már, hogy Ferenc Ferdinándnak két fi- és három nőtestvére volt, az előbbiek ugyanazon anyától származtak s ugyancsak attól való volt édes nővére is, a két másik leány pedig mostohanővére volt. A fiúk közül munkánk során a többször említett Ottóra még visszatérünk, mert azokban az években, amikor Ferenc Ferdinánd súlyos betegsége miatt számolni kellett azzal, hogy esetleg nem foglalhatja majd el a trónt, a korban közvetlenül utána jövő Ottó nagy közéleti szerepet játszott. A kisebb öccs, Ferdinánd Károly azonban csekély számú s nagyobbára a művészet köréből származó ismerősén kívül alig volt ismeretes. Szelídlelkű ember, úgynevezett *Schöngeist* volt, akinek legmeszszebbmenő terve a bécsi udvari színházak, a világhírű *Hofoper* és *Hofburgtheater* igazgatása volt. Mikor vágya nem teljesült, azokban a polgári körökben, ahol rendszerint forgolódni szokott, megismerkedett — mint már szóltunk róla — Czuber Bertával, akit aztán el is vett. A szép nápolyi királyleánynak, Károly Lajos főherceg második feleségének gyenge tüdejét Ferdinánd Károly is örökölte, s ez nála éppúgy, mint a bátyjánál, élete harmincas éveiben mutatkozott. A főherceg akkor még nem szakított a dinasztiával, itthon élt, s mivel Eisenmengerrel történt konzultálása nála is megállapította ezt a betegséget, neki éppolyan szigorú, szinte aszkétikus életmódot kellett volna folytatnia, mint bátyja tette. De Ferenc Ferdinándnak sokkal nagyobb volt az akaratereje, ő meg *akart* gyógyulni és számos ellenkezés után meg is hódolt az orvosi parancsoknak. Nem így Ferdinánd Károly, aki eleinte ugyan viszavonult egy szanatóriumba, de onnan kezelőorvosa tudomása és engedélye nélkül eltávozott és egy szép napon kijelentette, hogy ő már egészségesnek érzi magát, tehát a további kúrára nincs szüksége. Ez persze nagy tévedés, illetve önámítás volt, mert az orvosi látlelet bizony most sem volt kedvezőbb, mint azelőtt. Hoszas rábeszélésre végül is beleegyezett, hogy Bécs közelébe vonuljon, valamelyik magaslati helyre, amelyek közül a Semmering jött elsősorban számba. Oda járt ki aztán az orvos ellenőrző látogatásra, de bizony nem nagy eredménnyel, mert a páciens nem igen követte az előírásokat, tovább is kedvelte a máskülönben egészséges ember számára veszélytelen poharazgatáso-

kat. Közben aztán szerelmi regénye is a befejezéshez közeledett, megnősült és külföldre távozott. A fáma azt beszéli, hogy itt is folytatta előbbi életmódját, sokat időzött a művészek közt füstös kávéházakban és ez megpecsételte sorsát. Így ment el ő is, hamarosan a két bátyja után, úgyhogy a monarchia összeomlásakor már egyetlen főhercegi rangú férfitagja nem volt a dinasztia emez ágának. Megdöbbentőek a végzet útjai.

Ferenc Ferdinánd tanulmányútja után eleinte Déltirolban, a Mendelhágón keresett gyógyulást, majd az Adriára ment, annak egyik bájos szigetére, Lussinba. A kúrát aztán Egyiptomban folytatta, ahol a Niluson, egy hosszú kirándulásokra alkalmas hajón töltött hónapokat, Kairótól Assuánig hajókázva és időzve Luxorban is. Innen a Rivierára vezetett útja, Monte Carloból Barcelonába is átrándult. Territetben töltött hónapjai után hazajött, de ismét útrakelt és Meran, Ajaccio, Algír és Cannes volt útjának további állomása. Elképzelhetjük, hogy ilyen hosszú betegeskedés milyen próbára tette nemcsak őt, hanem egész környezetét is. Lelki állapotáról bizonyítékot szolgáltatnak azok a levelek, melyeket Fugger grófnénak írt. Ezek a levelek az 1895—1898. évekből valók és kivétel nélkül külföldön, betegsége gyógyítása végett felkeresett helyekről származnak. Az egyikben panaszkodik, hogy nagyon nyomorúltan érzi magát, pedig mindenben követi kezelőorvosa tanácsát. Egyiptomból egyszer azt írja, úgy él, hogy hozzá képest egy karthausi barát valóságos világfi, pedig mennyivel szívesebben időzne az ő kedves Bécs városában, mint a „szent" Níluson. 1896 decemberében az Ajaccioból, Korzika szigetéről küldött levelét így írja alá: *Erzherzog Franz, Märtyrer.* Assuanból keltezett levele tele van panasszal, az egyiptomi meleg levegő nagyon is szükséges volt a meggyógyulásához: „Én amúgy is roncs vagyok és biztosan az is maradok. *(Ich bin und bleibe auch sicher ein Krüppel).*" Mikor aztán arról értesül, hogy öccse, Ottó főherceg számára Goluchowski gróf külügyminiszter javaslatára nagyobb udvartartást állítanak fel, mert arra kell számítani, hogy Ferenc Ferdinánd súlyos betegsége miatt neki kell majd a trónörökös szerepét betöltenie, akkor elemi erővel tör ki belőle a keserűség és Goluchowskit 1897 februárjában Algírból Fugger grófnéhoz írt levelében „hamis polyáknak" *(ein falscher Polake)* titulálja, aki szerinte minden eszközt megragad az ő tönkretételére. Ezt a levelet keserű gúnnyal, ekként írja alá: „várakozási illetménnyel szabadságolt trónörökös" *Mit Wartegebühr beurlanbter Thronfolger).*

Mikor meggyógyult és hazatért, akkor visszanyerte életkedvét is, és 1898 végén már azt kéri Fugger grófnétól, hogy ajánljon neki egy szép, kedves, okos és jó asszonyt, mert ő ilyent a megfe-

lelő korban levő hercegnők közt nem talál. Az ő feleség-ideálja — írja — a következő: *az illető nő ne legyen nagyon fiatal s legyen szilárd jelleme és érett nézetei.* Mintha a Chotek-regény már megindította volna az események forgatagát.

Ferenc Ferdinándot a mult század kilencvenes éveinek közepén a súlyos betegség nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is megviselte, s tetézte a bajt, hogy ebbe az időbe esik édesatyjának halála, melynek a híre őt távol az otthonától érte, úgyhogy apját élve már nem is láthatta viszont, csak a koporsójához tudott hazaérkezni. Ferenc Ferdinánd lelkivilágát fájdalmasan sújtotta szeretett édesatyjának az elköltözésén kívül az a tudat, hogy betegségének csíráit az a nála, Egyiptomban tett látogatása után éppen nagybeteg fia gyógyulása végett a Szentföldre tett zarándokútjáról hozta haza.

Képzeljük el ezt az akkor 33 éves férfit — Károly Lajos 1896-ban halt meg — aki érezte, hogy még nem egészséges és egyszerre megnyílt előtte a kettős monarchia trónja. Gigantikus feladatokat látott maga elé tornyosulni. Töprengéseiben nem egyszer kirajzolta magának jövendő uralkodása alapelveit: erős lesz, letöri a szétnyúzó erőket, a Habsburg-dinasztiát ismét olyan centralisztikus és abszolútisztikus magaslatra emeli — ez volt ideálja — mint az az ő lelki szemei előtt eszményként lebegő I. Ferenc császár alatt volt, a korzikai zsarnok bukása után, a bécsi kongresszus után következő évtizedek alatt, 1815-től 1848-ig. Azért nem is használta a kettős nevét. A Ferdinánd név őt anyai nagyatyjára emlékeztette, ellenben a Ferenc név maradt előtte mindig a császári mindenhatóság szimbóluma. Leveleiben nem is használt más aláírást, mint *Erzherzog Franz*, ezzel is emlékeztetni akart arra, hogy ő is olyan elveket fog vallani, mint az a császár, aki a Szent Szövetség idejében nagyhatalom volt, de akinek a magyar alkotmányt nem egyszer mellőző uralkodása, Metternich korszaka, nekünk, magyaroknak annyi keserű emléket idéz fel történelmünkben.

Amíg távoli országokban járt, azalatt mi sem természetesebb, mint, hogy itthon a közhangulat testvéröccse, Ottó főherceg felé fordult. Ha Ferenc Ferdinánd esetleg meg nem gyógyul, akkor a két korona erre a daliás, akkor ifjúkora virágában élő fiatal főhercegre, a mindig jókedvű, a társaságot mindenek felett kedvelő férfira várt, aki pedig igazán nem kívánta, sőt nyűgnek tekintette azt a sok szertartást, amelyet most kötelezőnek kellett tekintenie. Alig férhet kétség ahhoz, hogy az illetékes tényezők kissé meggondolatlanul siettek olyan intézkedésekkel, amelyek a nagyközönség előtt azt a látszatot keltették, hogy Ferenc Ferdinándot

már ki kell kapcsolni a trón várományosai közül. Különösen az akkor mindenható Goluchowski Agenor gróf közös külügyminiszter, aki ebbeli állásánál fogva egyúttal a dinasztia minisztere is volt — ahogyan az osztrák hivatali terminológia mondta: *Minister des Äussern und des Kaiserlichen Hauses* — az uralkodónak a fentebb említett oly értelmű előterjesztést tett, hogy Ottó főherceg, *mint prezumtív trónörökös* részére, ebbeli, rangjának megfelelő udvartartást adjanak és lakást jelöljenek ki. Így külön udvarmestert kapott, lakóhelyéül pedig a császári Bécs egyik legszebb palotáját, az ú. n. *Augartent* jelölték ki, pedig a feszes udvari etikettet gyűlölő Ottó útálta a reprezentálást. Szegény Ottó, mikor később egy gyötrő, kínos betegség hosszú időre az ágyhoz kötötte őt, amelyből nem is kelt fel többé, akkor rajta is beteljesedett a hatalomból kiesett emberek sorsa: kiméletlenek lettek vele szemben. Utolsó katonai állása az volt, hogy az osztrák-magyar hadsereg lovasságának felügyelői tisztét viselte, ő, a lovastisztek ideálja. És egy hadügyminiszteri rendelet kurtán tudatta vele, hogy mivel tisztségét betegsége miatt már huzamosabb idő óta nem tudja betölteni, ezennel felmentik alóla. Keservesen panaszkodott emiatt egy bizalmasához írt levelében. Legalább kérdezték volna meg előbb — írja —, hisz tudja, hogy visszalépni kénytelen, de így, egyszerűen meneszteni, mint bármelyik, a hivatalának meg nem felelő tábornokot, őt, aki prezumtív trónörökös volt, ez mégis sok! De hát ilyen az élet, amely keresztültapos azokon, akiktől már nincs mit tartania. A nagyeszű, de cinikus Talleyrandról mondják, hogy amikor 1821-ben hírül hozták neki a Szent Ilona szigetére száműzött Napoleon halálát, ezt a megjegyzést tette rá: „Hat évvel politikai bukása után Napoleon halála már nem *esemény*, hanem csak *hír!*" És ezt az az ember mondta, aki a bukottat annakidején állítólag hűséggel szolgálta.

Ferenc Ferdinánd persze mindarról értesülve volt, ami Ottónak, mint prezumtív trónörökösnek előtérbe lépésével összefüggött. Izzó gyűlölete legelőször Goluchowski ellen fordult, akit halálos ellenségének, de egyúttal alattomos, rosszakaratú embernek tartott és mivel a gróf lengyel arisztokrata volt, Ferenc Ferdinánd impulzív, gyakran meggondolatlan ítéletében az egész lengyelséget — már t. i. az Ausztriában élő lengyeleket — tekintette a maga ellenségének. Most már tehát gyanakvó természete a monarchia két nemzetét vélte személyes ellenlábasainak: a magyarokat és a lengyeleket. *Diese Ungaren und Polacken!* Ez volt dühkitöréseinek rendes mottója. De majd megtanítja őket, ha trónra kerül! Addig pedig — nos, hazatérte után, szinte gyermekes haraggal, akként engedett szabad folyást érzelmeinek, hogy az egyik nyári tartóz-

kodási helyén munkálkodó jámbor csacsinak azt a nevet adta: Goluchowski.

Azt mondtuk, hogy értesülve volt távolléte alatt is mindenről, ami itthon történt. Mivel egész életében szorgalmas újságolvasó volt, érthető, hogy milyen hatással voltak reá azok a hírlapi cikkek, melyek szenzáció-éhségből, több-kevesebb tapintattal tárgyalták betegségét és bocsátkoztak jóslásokba affelől, hogy mi lesz, amikor ő már nem lesz? Valamelyik magyarnyelvű bulvárlap aztán egyszer — mikor egészségi állapotáról ismét kedvezőtlen hírek érkeztek haza — egy cikkének azt a kiméletlen címet adta: „Már imádkoznak érte." Durva cím volt ez, mert arról számolt be, hogy a trónörökös életéért már könyörgő istentiszteleteket akarnak tartani, tehát a katasztrófa már alig lehet messze. És ezt a lapot valaki — állítólag egy magyar mágnás, aki ezzel ugyancsak nem tett jó szolgálatot nemzete ügyének, akármilyen dinasztikus, vagy talán inkább aulikus felfogását akarta is ezzel kimutatni — beküldte a főhercegnek, aki mérhetetlen dühre gerjedt. *Kleine Ursachen — grosse Wirkungen!* Így szól a német közmondás. Egy riportéhes újságíró meggondolatlan szavakat írt és egy nemzet itta meg a levét.

A súlyos betegség aggasztó jelei azonban mindinkább eltünedeztek. A türelmetlen beteg egy szép napon hazatérhetett. Ismét megnyílt előtte az érvényesülés útja. De az öreg uralkodó csak katonai téren adott alkalmat rá. Beosztást kapott *zur Allerhöchsten Disposition*, vagyis közvetlenül Őfelsége rendelkezése alá került. Aztán, évek mulva, az összes haderő legfelsőbb felügyelője lett. Katonai téren tehát kielégíthette az ambicióját. De ő politikai tényező akart lenni, és ezt a gyeplőt Ferenc József, agg kora ellenére, nem engedte ki kezéből. Megismétlődött az, ami a történelem tanúsága szerint a legfelsőbb hatalmasságoknál is, nem csupán a közönséges halandóknál, a törvényszerűség szabályai szerint meg szokott történni: a fiatalok harca az öregekkel.

VII.

A TRÓNÖRÖKÖS KÜZDELME HÁZASSÁGA ÉRDEKÉBEN ÉS SZÉLL KÁLMAN BIZALMAS IRATAI

Ferenc Ferdinánd fiatal korának azokban az esztendeiben, amikor más ily korú férfiak rendszerint már a házasságra gondolnak, nem foglalkozott ezzel a gondolattal. Voltak ugyan neki is kisebb szerelmei, hogy ne mondjuk kalandjai, de ezek mélyebb nyomot nem hagytak benne. Egyik bizalmasa beszéli, hogy egyszer szóba jött, vajjon miért nem házasodik meg, mire a főherceg a maga szarkasztikus modorában emlékezett meg a Habsburg-dinasztiának azokról a nőtagjairól, akik ebből a szempontból szóba jöhetnének, s akik szerinte sem külső, sem szellem tekintetében nem feleltek meg igényeinek. Külföldi, egyenrangú családból származó nőt pedig alig ismert. Van azonban egy eléggé hitelt érdemlő forrás, mely azt mondja, hogy Ferenc Ferdinándot egy angol királyi hercegnővel szerették volna összeházasítani és ez Mary volt, VII. Edward király huga. Arra nézve nincs adatunk, hogy ez a terv komolyabb stádiumba lépett-e, de a benfentesek akkortájban sokat beszéltek róla. Az bizonyos, hogy Edward velszi herceg korábban többször járt a monarchiában — Budapesten is — s az előkelő körök nem egy tagjával szívélyes és jó viszonyt tartott fenn. Politikailag igyekezett kimélyíteni a monarchia és Nagybritannia közti viszonyt. Hogy aztán ezt azon az áron akarta elérni, hogy a monarchia viszont szakítsa meg a Németbirodalomhoz való szövetséget, s ez az elgondolás merev elutasításra talált Ferenc József korrekt szövetségi hűségén: az a kérdés másik oldala. Ferenc Ferdinánd — úgy látszik — nem lelkesedett a házasság gondolatáért, lehet, Edward személye és politikája sem volt neki rokonszenves. Annak idején környezeté-

ben feltűnést keltett, hogy Edward egy ízben Ischlben, Ferenc József kedvelt nyári tartózkodási helyén kereste fel az öreg uralkodót, hogy vele bizalmas eszmecserét folytasson, Ferenc Ferdinánd egyáltalában nem sietett oda. Holott erre bizonyosan alkalma nyílhatott volna már csupán azért is, mert akkor az Ischlhez közelfekvő Blühnbach-kastélyban tartózkodott. Mindezt azért említjük fel, hogy rámutassunk a trónörökösnek erre az állítólagos házassági tervére, vagy a terv elleni elhárító mozdulatára. Más, komoly házassági tervéről nem tudtak a beavatottak sem.

Említettük, Ferenc Ferdinánd a földkörüli út befejezése és betegségéből történt meggyógyulása utáni években különböző magasabb katonai megbízásokat kapott. Volt dandár-, majd hadtestparancsnok, és szolgálata két ízben Csehországhoz kötötte. Mivel pedig az ottani arisztokráciával összeköttetést tartott fenn, természetes, hogy annak a mulatságain is megjelent. Elment tehát Prágában a helytartó báljára is, ahol jól érezte magát, s a szokásos udvariasság keretein belül elszórakozott a megjelent arisztokrata hölgyekkel is. Figyelmét lekötötte egy magas, karcsú, élénkszemű hölgy, aki nem volt ugyan szépnek mondható, de határozottan intelligens benyomást keltett, akivel az eszes asszonyokat kedvelő férfiak szívesen társalognak. Megkérdezte adjutánsát, hogy ki az a hölgy? A feleletet megkapta: adjutánsának távoli rokona, különben a diplomáciai kar egyik tagjának leánya. A főherceg sürgetésére az adjutáns bemutatta a hölgyet s az már az első szavak váltásánál is láthatóan mély benyomást tett rá. Sokáig elbeszélgettek. A bál közönségénél — elsősorban természetesen a hölgyeknél — nagy meglepetést keltett, mert az ekként kitüntetett hölgy nem tartozott a prágai arisztokrácia körülrajongott tagjai közé, már csak azért sem, mert akkor már nem volt egészen fiatal — abban az időben a húsz éven felüli lányokat már vénlányoknak tartották —, aztán feltűnő szépnek sem volt mondható, a gazdag családok közé pedig egyáltalában nem lehetett számítani familiáját.

Tehát ki is volt ez a nő?

Chotkowai és Wognini Chotek Zsófia grófnő, Chotek Bohuszláv gróf és Kinsky Vilma grófnő egyik leánya, aki 1868. március 1-én Stuttgartban született. Ferenc Ferdinánddal történt megismerkedése idején már harminc év körül járt. A Chotek grófok régi cseh főnemesi család tagjai voltak. A család eredetére nézve — mint a neve is mutatja — szláv származású, s a harmincéves háború után emigrált. 1556-ban bárói, majd 1723-ban németrómai birodalmi grófi rangra emelkedett, sőt érdekes, hogy Mária Terézia alatt, 1765-ben, a familia egyik tagja a magyar indige-

nátust is megkapta. Akkoriban Mária Teréziának több hűséges, nem magyar főúri alattvalóját fogadták be a magyar főrendek soraikba, így a Migazzi és Salm grófokat, a Colloredo és Silva-Tarouca hercegeket s ezek sorában szerepelt az 1765 : 46. t.-cikk szerint Chotek János gróf is, aki akkor már a Szent István Rend nagykeresztese, belső titkos tanácsos, kamarás, táborszernagy és főhadbiztos volt, tehát nemcsak kiváló katonai pozíciót töltött be, hanem Mária Teréziának mindenesetre igen kedvelt híve lehetett, hiszen a királyné által alapított Szent István Rend nagykeresztjével tüntette ki őt. A Chotek grófi családnak azután voltak olyan leszármazottjai is, akik tényleg Magyarországon laktak, s azért a magyar főrendiház reformjáról intézkedő 1886 : 8. t.-cikk ezt a családot az örökös magyar főrendiházi tagságra jogosultak jegyzékébe is felvette.

Chotek Zsófia grófnő édesatyja, Bohuszláv gróf, abban az időtájban halt meg, mikor Zsófia grófnő megismerkedett Ferenc Ferdinánddal. Zsófia grófnő születése idejében Chotek Bohuszláv az Osztrák-Magyar Monarchiát követi rangban Stuttgartban, a württembergi királyság székhelyén képviselte. Utána egy darabig Csehország helytartója is volt, majd utolsó állomása a szász királyság, hol Drezdában működött, mint követ. Elég nagy családja volt — Zsófia grófnő a házaspár ötödik leányaként született —, ellenben a család vagyoni viszonyai, rangjához képest, szerények, úgyhogy az atya elhalálozása után — az anyagrófnő már előzőleg meghalt — a család leánytagjainak, ha férjhez nem mentek, maguknak kellett létfenntartásukról gondoskodniok. Előkelő arisztokrata családoknál ez vagy azt jelentette, hogy igyekeztek valamely nemes hölgy-alapítványba bejutni, hol rangjukhoz méltó ellátásukról gondoskodtak, vagy pedig valamelyik főhercegi családnál, illetve főhercegnőnél udvarhölgyi állást vállaltak. Zsófia grófnő ez utóbbit választotta s így került Frigyes főherceg, hadtestparancsnok felesége, Izabella főhercegnő mellé Pozsonyba.

Frigyes főherceg családja akkor Pozsonyban közkedvelt volt, s általános tiszteletnek örvendett. A főhercegék a város egyik legszebb pontján, a XVIII. században Grassalkovich hercegtől épített és hatalmas parkkal körülvett palotában laktak. (Itt említjük meg, hogy ezt az épületet ugyanaz a Grassalkovich Antal herceg emelte, aki a gödöllői kastélyt is építtette, azt, mely ma a koronauradalomhoz tartozik, s melyben Ferenc József és Erzsébet gyakran tartózkodtak, napjainkban pedig Magyarország kormányzójának kedvelt tavaszi és őszi tartózkodási helye.) Frigyes főhercegék körül csoportosult a magyar és az osztrák arisztokrácia sok előkelő családja, úgyhogy akkortájt Pozsonyban olyan udvari

élet folyt, mint bármely kisebb német rezidenciában. (A pozsonyi Grassalkovich-palotában egyébként jelenleg Tiso, Szlovákia államelnöke székel.)

Frigyes főherceg családjában sok leány volt, míg fiú csak egy, a sok magyar társadalmi mozgalomban vezető szerepet játszó Albrecht főherceg. Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia prágai megismerkedése után a trónörökös gyakrabban jött el Pozsonyba, a főhercegi udvar meglátogatására. Vannak, akik azt mondják, hogy a grófnő már azzal a céllal keresett a Bécshez közelfekvő Pozsonyban ily elhelyezkedést, hogy a trónörökös látogatásai ott feltűnés nélkül történhessenek meg. Ez különben nem lényeges, de tény az, hogy Ferenc Ferdinánd több ízben járt Pozsonyban, s az is érthető, hogy Izabella főhercegnő, mint jó anya, szívesen látta volna, ha a trónörökös egyik leányát veszi nőül. Egyszer azonban Ferenc Ferdinándnak Pozsonyból hirtelen kellett elutaznia és feledékenységében zsebóráját szobájában hagyta. Az órán valami kis zsuzsu volt, aranylánc, medaillonnal. A szolgálattevő inas jelentette az esetet a főhercegnőnek, aki erre magához vette az órát a lánccal együtt, hogy majd elküldi a trónörökösnek. Nem lett volna azonban nő, ha érdeklődését fel nem keltette volna, vajjon a medaillonban kinek az arcképe van? Felnyitja, s óriási megdöbbenésére udvarhölgyének, Chotek grófnőnek képmása tárul szeme elé. Nagy izgalommal hivatja Zsófiát, heves szemrehányást tesz neki, s felszólítja, hogy hagyja el a palotát. A következő események sorozata ezzel olyan fordulatot vett, melynek nemcsak Ferenc Ferdinánd egész életére, hanem — közvetve — a monarchia sorsára is befolyása volt. Mert most kezdődött meg Ferenc Ferdinándnak évekre menő küzdelme, mi több, valóságos viaskodása azért, hogy a grófnőt feleségül vehesse. Ez a harc — mely magának a mindenható uralkodónak szívós ellenállásával is szembeszállt — nem nélkülözte a drámai fordulatokat sem. Vitán felüli, hogy úgy a trónörökösnek, mint szíve választottjának semmitől vissza nem riadó szívósságát, és emögötti mindenre elszánt nagy szerelmét is igazolta, s azért tiszteletreméltó.

A Habsburg-dinasztiában nem ez volt az első eset, hogy valamelyik tagja rangján alul nősült, csakhogy aki ezt tette, le kellett vonnia lépése minden következményét. Aki ilyen, morganatikus házasságot kötött, az lemondott főhercegi rangjáról, s külföldre távozott. Így tett annak idején — hogy csak ezt említsük — János főherceg, aki Orth János név alatt aztán a tengereket járta, míg egyszer nyomtalanul el nem tűnt. Ferenc Ferdinánd esete után hasonló sors érte testvéröccsét, Ferdinánd főherceget is. Ferenc Ferdinánd azonban nemcsak főherceg, hanem trónörökös

is volt, s amikor szerelmi regénye elkezdődött, tehát a mult század utolsó éveiben, akkor Ferenc József már közel járt a hetven évhez, és özvegy ember volt. Egyetlen fia, a trón várományosa, Rudolf nem volt már az élők sorában. Az uralkodó testvéröccsei közül a közvetlenül utána következő, Károly Lajos főherceg már szintén nem élt. Ennek három fia közül valamelyik, korszerinti sorrendben volt tehát a trón várományosa. A legidősebb Ferenc Ferdinánd, ha házassága miatt kiesnék, a *Pragmatica Sanctio* és a *Hausgesetz* értelmében a korban közvetlenül utána következő Ottó főherceg számára nyílt volna meg a trónralépés lehetősége. Ezzel számoltak is akkor, midőn Ferenc Ferdinánd súlyosan beteg volt. Ámde Ottó nem mutatkozott alkalmasnak a trónra. Igaz ugyan, hogy Ottó 1906-ban halt meg, ámde halálát hosszas betegség előzte meg, melynek jelei már régebben mutatkoztak. Ottó fia, a későbbi Károly király, 1887-ben született, tehát azokban az esztendőkben, mikor Ferenc Ferdinánd a házassági harcát vívta, még gyermek volt, akire az öreg uralkodó nehéz szívvel hagyta volna kettős trónját, félve a kiskorúság alatti gyámkormányzásnak mindenkor kiszámíthatatlan esélyeitől. A helyzet tehát akként alakult, hogy Ferenc Ferdinánd trónöröklési igényét minden esetre fenn kellett tartani, a monarchia és a dinasztia érdekében, de ha a trónörökös végletesen ragaszkodik házassági tervéhez, akkor valami olyan megoldást kellett találni, hogy uralkodói jogainak a csorbítatlan fenntartásával eleve kizárassék az, hogy megkötendő házasságából esetleg születendő gyermekeinek trónigényük legyen. Ez ellentétben állana a *Hausgesetz* ama rendelkezésével, mely szerint uralkodó csak valamely ausztriai főherceg lehet, viszont ausztriai főherceg csak az lehet, aki ugyanilyen rangú, katolikus atyának egy vele egyenrangú nővel kötött törvényes házasságából származik.

Ferenc József és Ferenc Ferdinánd közt nem állott fenn valami szívélyes viszony, aminek több oka volt. Először is az uralkodó oly magasságban volt mindenkivel, még családja tagjaival szemben is, hogy benső viszony közöttük alig fejlődhetett ki. Ferenc Ferdinánd, ha Ferenc Józsefnél megjelent, ez nem az unokaöcs látogatása volt a nagybácsinál, hanem a család egy tagjáé a család mindenható fejénél, aki a *distanz*-ot mindig megtartotta még familiája tagjaival szemben is. Aztán igen nagy volt köztük a korkülönbség, harminchárom esztendő, ami az élet rendes viszonyai közt is nehézzé teszi az érdekeltek közti bizalmasabb viszony kifejlődését. Emberileg érthető, bár kétségtelenül bizonyos elfogultságra vall, hogy a tényleges hatalom birtokosa az arra törekvő iránt féltékeny, különösen ha azt tapasztalja, hogy annak

önálló gondolatai és tervei vannak, melyeket meg is akar valósítani. Ferenc Józsefet a mult század végén és századunk elején már megtörték a sorscsapások. Tragikus módon vesztette el egyetlen fiát, feleségét és, hogy mégsem roskadt össze, azt csak legnagyobb erényének, páratlan kötelességérzetének lehet tulajdonítani, hiszen mikor 1916-ban, nyolcvanhatéves korában, megtért őseihez, akkor is, úgyszólván az utolsó percig íróasztalánál ült és hivatalos ügyeket intézett. Ez a magaskorú férfi akkor, amikor Ferenc Ferdinánd valóságos trónörököse lett, már félszázad óta ült a trónon, ezalatt megingathatatlanul kialakultak benne bizonyos kormányzati elvek, melyekből nem engedett. Annak idején Mária Terézia sem engedett a kormányzati ügyekbe beleszólást máskülönben nagytehetségű fiának, a későbbi II. Józsefnek. És az öreg Vilmos német császár hasonlóan, szinte féltékeny volt fiára, aki aztán III. Frigyes néven alig néhány hónapi uralkodás után meghalt. Frigyes még mint trónörökös egy ízben ideiglenesen gyakorolt uralkodói jogokat, amikor atyja, egy ellene elkövetett súlyos merénylet miatt, néhány hónapig teljesen a gyógykezeltetésnek volt kénytelen átadni magát, azonban egészségét visszanyerve, ismét kezébe ragadta a gyeplőt. Szóval, Ferenc József és unokaöccse közt emiatt a féltékenység miatt sem lehetett bizalmas viszony. Az uralkodónak volt néhány bensőséges kortársa, Paar gróf és Bolfras báró főhadsegédek, Kerzl udvari orvos s egy-két más előkelőség, velük érintkezett legtöbbet. A minisztereket és pedig úgy a magyarokat, mint az osztrákokat, hivatalosan természetesen fogadta ugyan, de közelebbi, melegebb viszony velük szemben sem jött létre. Mindez Ferenc Ferdinánd távolállását is megmagyarázza s nem járunk messze az igazságtól, midőn azt állítjuk, hogy aligha volt egyetlen pillanat is, amikor a két férfi, a nagybácsi és az unokaöcs, teljesen nyílt szívvel, belső énjük teljes őszinteségével álltak volna szembe egymással.

És a trónörökösnek ettől a tőle korban, rangban, hatalomban oly távol, illetve felette állótól kellett kieszközölnie, hogy egyezzék bele házasságába! De nemcsak a császár-király állott a terv elé, hanem a dinasztiának úgyszólván mindegyik tagja. Érthető, hogy elsősorban Izabella főhercegnő követett el minden tőle telhetőt a terv megakadályozására. Ismerve a főhercegnő eszes voltát és élénk temperamentumát, nem kételkedhetünk abban, hogy célja elérésében érvényesítette is. Azonban a dinasztia többi tagja is averzióval fogadta a rangonaluli házasság gondolatát. Talán csak a mostoha anya, az áldott jószívű Mária Terézia főhercegnő volt az, aki ekkor is megmutatta, hogy Ferenc Ferdinándnak vér szerint ugyan csak mostohája, de szíve és lelke szerint édesanyja volt.

Aztán felzúdult az egész arisztokrácia, melynek konzervatív tagjai, nem egy közülök hamisítatlan feudális felfogással, még annak a gondolatát is elutasították maguktól, hogy valamikor egy volt udvarhölgy legyen az uralkodó felesége. Eulenburg herceg, Németország akkori bécsi nagykövete, aki tehát maga is a „legfelsőbb tízezer" tagja volt, beszéli, hogy Festetich Tasziló hercegnek, az egyik leggőgösebb főúrnak felesége, aki született Hamilton hercegnő volt, egészen megbotránkozva jelentette ki, hogy „egy Chotek császárnénak nem fogunk meghódolni". A bécsi *high life*-ben vezető szerepet játszó Metternich Paulina hercegnő pedig, a nagy kancellár menye — született Sándor grófnő, az egykori lovasbravúrjairól híres Sándor gróf leánya — a bécsi arisztokráciát valósággal megszervezte az ellenállásra, és ilyen kijelentést tett: „Térdenállva kérhetjük az Istent, hogy ez az ember (t. i. Ferenc Ferdinánd) haljon meg, hogy Ausztria meg legyen kímélve attól a szégyentől, amit ő a monarchiára hoz!" Már pedig a császári Bécsben a magas arisztokráciának mindig nagy volt a befolyása.

És Ferenc Ferdinánd mégis — sőt éppen emiatt — rendületlenül kitartott a házassági terve mellett. Az uralkodó ekkor bizalmasan egy oly férfi közbenjárását vette igénybe, akiről tudta, hogy Ferenc Ferdinánddal nemcsak bizalmas, jó viszonyban van, hanem annak bizonyos fokig — ha ez egyáltalában lehetséges volt — imponál is. Ez Marschall Gottfried felszentelt püspök volt, a trónörökös egykori vallástanára, akinek a pályafutásáról más helyen már megemlékeztünk s akit Ferenc Ferdinánd mindenkor, meglett férfi korában is, nagyrabecsült. Marschallra hárult tehát az a kényes feladat, hogy a trónörököst és Chotek grófnőt lebeszélje a házassági tervről. Meddő vállalkozás volt ez is. Hiábavaló volt itt minden érv, hiába helyeztek kilátásba bárminő, a grófnő ambícióit egyébként kielégíthető megoldást, éppolyan hajthatatlan maradt, mint jövendőbelije. Vannak források, melyek azt mondják, hogy Chotek grófnőt kolostori vezeklésre és az apácafogadalom letételére is kényszerítették volna és mintegy bűnbánata beismeréséül aláírt volna egy nyilatkozatot is, mely szerint véglegesen lemond házassági tervéről. Amikor azonban Ferenc Ferdinánd ezt megtudta, semmi áron sem járult hozzá, sőt most még elkeseredettebben vette fel az utolsó harcot házassága érdekében. Állítólag azt is kijelentette, hogyha a dinasztia házitörvénye nem engedi meg ezt a házasságot: sebaj, majd azt is megváltoztatjuk. És mikor ezt az elkeseredett nyilatkozatot megtette, hivatkozott arra, hogy a Chotek-nemzetség olyan régi, mint a Habsburgok, és elvégre is német-római szent birodalmi grófi rangjuk van. A közbenjárásnak

végül maga a püspök lett az áldozata, végképen kegyvesztett lett a trónörökösnél, a jövendő uralkodónál s ami ezzel egyértelmű volt, nagyratörő ambíciói is derékban törtek ketté, s csillaga örökre letűnt.

És telt az idő. Ferenc Ferdinándot lávaként emésztette ez a szerelmi szenvedély, melynek sikere érdekében most már ő, a hajthatatlan, a magyar ügyeket nem valami szimpatizáló szemüvegen át szemlélő férfi, szinte megalázta magát és levélben fordult Széll Kálmánhoz, az akkori magyar miniszterelnökhöz. Csak aki ismerte autokratikus gőgjét, az tudja kellően értékelni ezt a lépését. Ő, a jövendő uralkodó, egy több, mint ötven millió lelket számláló monarchia jövendő cézárja, kér, szinte könyörög a magyar miniszterelnöknél, hogy vesse közbe magát az öreg uralkodónál és eszközölje ki annak a házasságra való beleegyezését, mert különben nem áll jót semmiért.

A Széll Kálmánhoz írt levelek döntő bizonyítékai annak, hogy Ferenc Ferdinánd mindent elkövetett jövendő boldogsága elérése érdekében, amikor egy jövendő alattvalójához — mert gőgös lelke előtt az volt Széll is — könyörögve fordult. De bizonyítékai ezek a levelek annak is, hogy lelkileg egymástól mily távol állott a nagybátya és az unokaöcs, aki egy idegen, egy — bár igen magasrangú, de mégis csak — alattvaló protekcióját kérte ki a saját nagybátyjánál elérendő siker érdekében.

Széll Kálmán egyéniségéről és államférfiúi képességeiről a mai idősebb generáció tájékozva van, ellenben a fiatalabb nemzedéknek talán nem felesleges elmondani azt, hogy Széll Kálmán négy esztendeig (1899—1903) volt a magyar kormány feje. Amikor elfoglalta állását, akkor tett nyilatkozatában jelmondatot választott magának: Jog, törvény és igazság! Ezzel azokra a politikai előzményekre célzott, melyek kormányra jutása előtti években játszódtak le, amikor is a kormányzat érdekében nem mindig kifogástalan fegyverekkel folytatták a küzdelmet. Széll ezzel szemben fogadalmat tett, hogy a törvényesség útjáról soha le nem tér, s intézkedéseit mindenkor a szigorú jog és az igazságosság irányítja. Nem térhetünk ki ehelyütt arra, hogy ígéretét egész kormányzása alatt teljes értékében beváltotta-e, hiszen neki éppúgy, mint minden felelős kormányférfinak, nem egyszer Scylla és Charybdis között kellett hánykolódnia. Kormányzati évei alatt az Ausztriával kötendő újabb vám- és kereskedelmi megegyezések éppúgy megnehezítették munkáját, mint ahogy a hadvezetőség által felállított követelmények teljesítésének kérdése is. De feltétlenül igaz, hogy nagy rugékonysággal, fínom elmeéllel, pompás debatteri készséggel tudta akaratát keresztülvinni és Magyarorszá-

gon, különösen pedig a parlamentben olyan tekintélyt élvezett, hogy akaratának megvalósítása elé az ellenzék minden manővere sem tudott soha — legalább is esztendőkön keresztül — számbavehető akadályt gördíteni. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy Ferenc Ferdinánd, akinek a magyarországi viszonyokról igen jó információi voltak s bár kétségtelen, hogy közvetlen környezete nem volt magyarbarát, de őhozzá odaférkőzött az olyan információ is, amelyeknek a jólértesültségéhez kétség nem fért, egészében átérezte annak fontosságát, hogy a házasságáért folytatott harcban Széll Kálmán őmelléje álljon. Hogy hányszor és hol tudtak ők egymással négyszemközt bizalmas eszmecserét folytatni, arra nézve megbízható adatokkal nem rendelkezünk, de hogy ilyen találkozó többször megtörtént, az kétségtelen. Ma már egykori bizalmas közlésekből tudjuk azt is, hogy nemcsak Széll kapott kihallgatást a főhercegtől minden olyan alkalommal, amikor erre kérelmet terjesztett elő, hanem maga a főherceg is titokban több ízben lerándult Budapestre, minden kíséret nélkül, polgári ruhában. Rendszerint az éjjeli vonattal indult el Bécsből, reggel érkezett ide és zárt bérkocsiban egyenesen a Hungária-szállóba hajtatott, ahol bizalmas értesülések alapján szobát tartottak fenn számára és Rudnay rendőrfőkapitányon kívül más nem is tudott ittlétéről. Itt a szállodaszobában folytatott Széll Kálmánnal bizalmas megbeszéléseket, aztán röviddel később feltűnés nélkül tért vissza Bécsbe.

Amíg azonban ezekről a találkozókról az egykorúak megbízható elbeszélése alapján szólhatunk, addig annak a levélváltásnak néhány értékes darabja kezünkben van, amely a főherceg és a miniszterelnök között folyt erről a témáról. Nem hisszük, hogy ezek az adatok eddig nyilvánosság elé kerültek volna s épp azért talán felkeltik azok érdeklődését is, akiket különben ezek a rég lejátszódott események már nem izgatnak. Széll Kálmán családja kegyelettel őrizte meg ezeket a történelmi értékű dokumentumokat, amelyek nyilvánosságra hozása ma már semmiféle érdeket nem sért, ellenben bemutatja egyfelől a főherceget teljes emberi mivoltában, abban a pózban, amikor nem a monarchia jövendő ura, hanem a szerelméért reszkető és aggódó férfi, másfelől pedig elénk vetíti annak a kiváló magyar államférfiúnak portréját, aki ekkora hatással tudott lenni a máskülönben zárkózott és magyarbarátnak nem mondható főhercegre. Széll Kálmán elsőrangú politikusi képességeinek ez is mindennél fényesebb bizonyítéka.

Az első levél 1900. február 2-án kelt Bécsben. A levél nyelve természetesen német, de elejétől végig a főherceg kezeírása, sőt a levélborítékon látható még a főhercegi címerrel lenyomott

spanyolviaszkos pecsét is. A levél magyar fordításban így hangzik: „Nagyméltóságú Úr! Mivel én valószínűleg már e hó 15-én teljesen inkognitó egy órára Budapestre érkezem és nagyon örülnék, ha ez alkalommal Nagyméltóságodat viszontláthatnám, arra kérem, hogy addig a tegnap általunk megbeszélt ügyről senkivel ne váltson gondolatot. Nagyon hálás voltam Excellenciádnak azért, hogy tegnap oly nyiltan beszélt velem, s ebben annak az újabb bizonyítékát látom, hogy én mindenkor bizalommal fordulhatok Önhöz. A legszivélyesebb üdvözletekkel vagyok az Ön őszinte Ferenc főhercege." E sorokból tehát látható, hogy az 1900. február 2-án kelt levelet megelőzően kettejük között már volt megbeszélés, továbbá, hogy február 15-ére jelezte a főherceg Budapestre jövetelét, további bizalmas eszmecsere céljából.

A második levél ugyancsak Bécsben kelt 1900. március 16-án és ekként hangzik: „Nagyméltóságú Úr! Egy hosszabb üdülőszabadságról éppen most visszaérkezve, alkalmam volt gróf Goluchowskival találkozhatni. Ő közölte velem azt az örvendetes hírt, hogy Ön Budapesten vele ismételten beszélt az én házassági ügyemről és ugyanebben a dologban Őfelségének is előterjesztést tett. Abból, amit Goluchowski gróf nekem elmondott, azt veszem ki, hogy Nagyméltóságod azon felfogás értelmében járt el, amelyet velem szemben nyilvánított és hogy Önt azok a rám nézve annyira fontos intenciók vezették, amelyeket Ön beszélgetéseinkkor képviselt. Fogadja ezért legmélyebb köszönetemet és engedje meg, hogy ehhez azt a reményemet csatoljam, hogy Ön nem fog a félúton megállni, hanem a továbbiakban is segítségemre lesz ügyemnek szerencsés befejezésében *(dass Sie nicht auf halbem Wege stehen bleiben, sondern mir auch ferners behilflich sein werden, meine Sache einem glücklichen Ziel zuzuführen).* Hogy milyen fontos rám nézve vágyaimnak minél előbbi megvalósítása, azt Önnek nem kell még egyszer megmagyaráznom. Csak azt szeretném megjegyezni, hogy azok a hírek, melyek különösen az utóbbi időben a napilapokon keresztülszáguldtak, számomra, érthetően, különösen célirányosnak mutatják azt, hogy mielőbb kikerüljek a zsurnalisztikai feltevések és konjunktúrák területéről. Mivel Goluchowski gróf azt mondta nekem, hogy Ön legközelebb Bécsbe szándékozik jönni és Őfelségének egy, az én ügyemre vonatkozó tervezetet készül előterjeszteni, arra kérem Önt, hogy ezt a szándékát, amennyire csak lehetséges, minél előbb valósítsa meg és engem ideérkezéséről értesítsen. Kérem Önt, hogy engem azonnal megérkezése után a Belvedereben látogasson meg, hogy egyetmást még megbeszélhessek Önnel. Amikor Nagyméltóságodat a

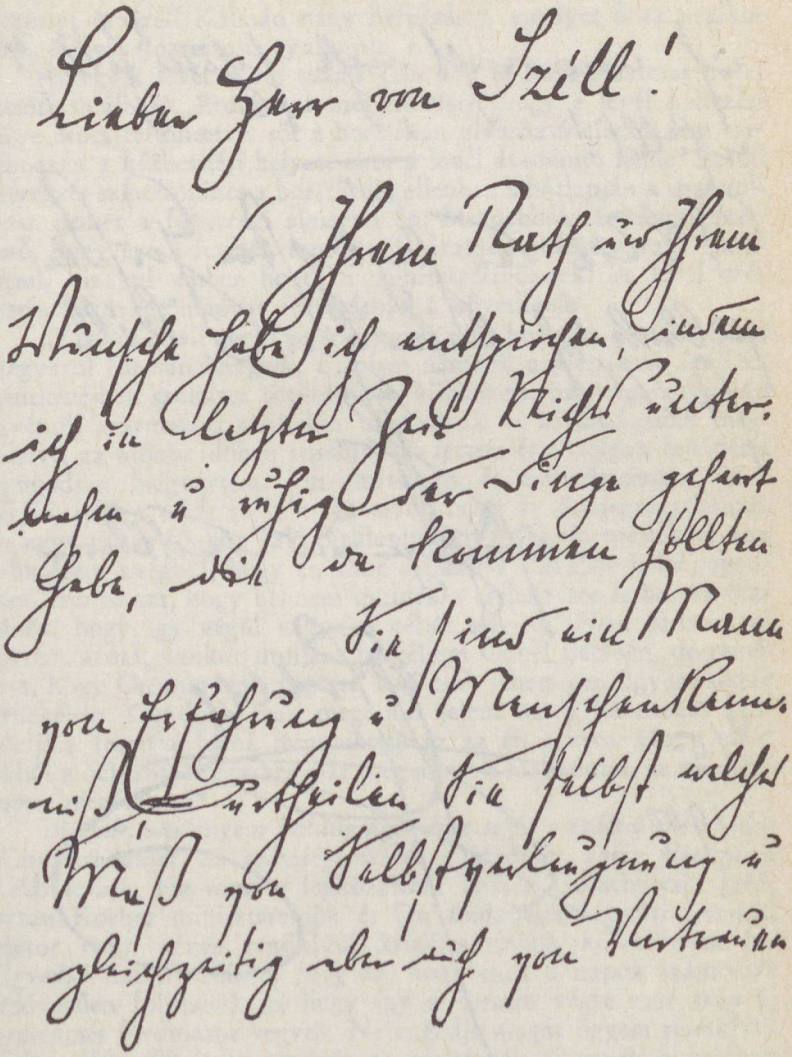

Ferenc Ferdinándnak Széll Kálmánhoz közvetlenül a házasságkötés előtt írt sajátkezű levele. Bevezető sorok.

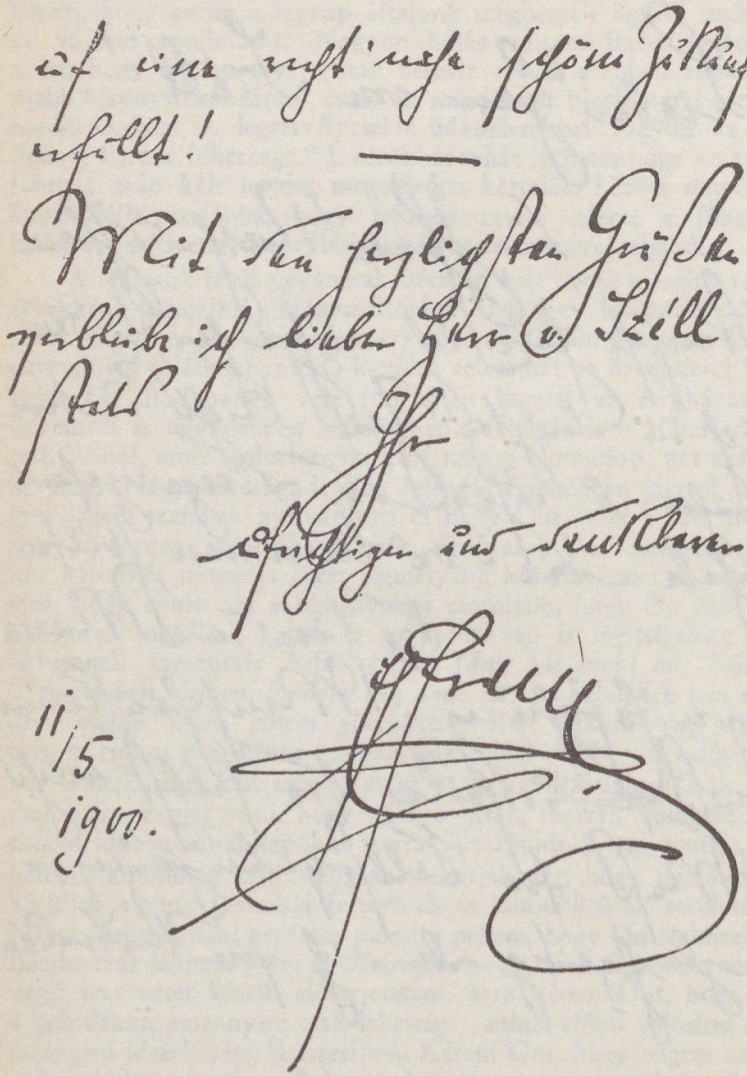

Befejező sorok.

legszívélyesebb hálámról biztosítom, maradok az Ön mindig őszinte Ferenc főhercege."

De e két levél után most bemutatunk még két olyan levelet is, amelyek még inkább igazolják a kettejük közötti szívélyes viszonyt és Széll Kálmán nagy befolyását, amelyet ő az uralkodóra, Ferenc Józsefre is gyakorolt.

Az egyik levél 1900. május 5-én kelt és Széll bizalmas iratai között található. Érdekes a megemlítésre, hogy e levél keltezési helye nincs feltüntetve, sőt a borítékon olvasható címzés sem tartalmazza a kézbesítési helyet, ahol a levél átadandó lenne. Postai bélyegzés szintén nincs a borítékon, ellenben a hátlapján a spanyolviasz pecsét a főhercegi címerrel ép. Mindebből az következtethető, hogy ezt a levelet, rendkívül bizalmas jellegére való tekintettel, bizalmi ember hozta a miniszterelnöknek. A levél szószerinti szövege magyar fordításban a következő:

„Kedves Széll Úr! (Itt megjegyezzük, hogy ez a megszólítás magyarul furcsán hangzik, ellenben németül a *Herr von Széll* az érintkezésben szokásos titulus volt, különösen, ha magasabbrangú egyéntől származott.) Az Ön tanácsának és kívánságának megfelelve, az utóbbi időben semmit sem tettem és a dolgok fejlődését nyugodtan megvártam. Ön tapasztalt és emberismerettel bíró férfiú, ítéljen tehát saját maga arról, hogy az önmegtagadásnak, de egyúttal az Önhöz való bizalomnak is mekkora mértékére van szükségem avégből, hogy én ebbe a passzív szerepbe belenyugodjam, érezve azt, hogy bennem minden a cselekvésre és harcra ösztönöz, hogy így végül vágyaim célját elérjem. Nem tudom, mi történt azóta, amikor utoljára beszéltem Önnel Bécsben, de remélem, hogy Ön mindent megtett, ami csak lehetséges, ügyem sikere érdekében. Gondolja csak meg, mit jelent az, a várakozás kínpadjára feszítve lenni, mint ahogy ez az én esetem. Hogy tehát ebből a helyzetből egyszer már meg akarok szabadulni, az mindenesetre megérthető.

Annak, aki engem boldogságomhoz segít s ezáltal visszaadja a nyugalmamat, az egészségemet és a jövőmet, egész életemben hálás leszek. Ha most a legközelebbi időben Goluchowski gróf, aztán Körber miniszterelnök és Ön Budapesten együtt lesznek, akkor reám nézve rendkívül kritikus napok köszöntenek be. *Egyedül Excellenciádtól függ az,* hogy ezek a napok számomra kedvezően folyjanak le, hogy így a sorsom végre már szép és szerencsés fordulatot vegyen. Ne engedje magát ügyem rendkívülisége által félrevezettetni és ne zárkózzék el ennek a valóban emberi ügynek felismerése elől, amely engem foglalkoztat és amely csak jó gyümölcsöt teremhet, ha bármely irányban érvényesül is,

ez pedig *Ön és hazája iránti hálás elismerésben is meg fog nyilvánulni.*

Kérve kérem Önt, hogy jól ismert energiájával és ügyességével hasson oda, hogy az irányadó miniszterek egyidejű ott tartózkodását felhasználja egy, minden irányban világos és egyszerű megoldásra, olyan megoldásra, amely Goluchowski és Körber urak pesti tartózkodása alatt Őfelsége elé terjesztessék s ilymódon a további megfontolásból sok anyag kiküszöböltessék.

Az a megértő előzékenység, amelyet Önnél eddig mindig tapasztaltam, arra jogosít fel, hogy Öntől a két kormánynak Őfelségénél egyöntetűen előterjesztett javaslata haladéktalan elfogadását várjam, vagyis azt, hogy Ön a Felség hozzájárulása érdekében fog közbenjárni.

Én eddig hónapról-hónapra, hétről-hétre vártam erre a döntésre és *bizalmasan megvallom Önnek, hogy egyenesen emberfeletti dolog lenne, ha engem szívbeli kívánságom teljesítésében még május végén túli időre is várakoztatnának.* Ez annál kevésbbé lehetséges, mert eddig önmagamat megtagadva és a nyilvános érdeklődéstől visszavonulva, valóban csak szenvedő fél voltam. *A folytonos izgalmak, a szívbeli gyötrődés, a hónapról-hónapra kitolódó hosszú várakozás egészségemet és idegeimet már veszedelmesen megviselték* és ha a megváltás az engedély alakjában mihamar meg nem érkezik, akkor félek, hogy ennek komolyabb következményei lesznek. Én azt hittem, hogy egy év megpróbáltatása és szenvedése után, január elején, az általam kívánt házasságot már megköthetem, de ez nem volt lehetséges. Akkor aztán minden reményemet a húsvéti időre toltam ki, de ez is hiábavaló volt. Majd május elejét vártam meg, sajnos, ekkor sem következett be és most összes reményeimet, mint utolsó terminusra, május végére összpontosítom, mert most már *ellenállóképességemnek határára érkeztem el.*

Ezt a lépésemet soha meg nem tettem volna, hogy ha az lenne a meggyőződésem, hogy abból a monarchiára kár háramlanék, de biztosítom Nagyméltóságodat, amit Önnek szóbelileg már oly gyakran mondottam, hogy az egész monarchiára, *különösen pedig az Ön hazájára a legelőnyösebb lesz,* ha én ismét boldog, megelégedett és egészséges ember lehetek, aki szolgálatait a legfelsőbb Úrnak és a hazájának örömest áldozza, semmint hogy életem végéig elkeseredett és kétségbeesett legyek.

Kérésemet megismétlem és biztosítom Excellenciádat, hogy *az én ügyem Önnél jó kezekben van* és az a mielőbbi szép jövő biztos reményével tölt el engem.

Chlumetz

Euer Excellenz!

Erlauben Sie daß
ich Ihnen mit diesen Zeilen
ausspreche welch große Dankba-
keit ich Ihnen entgegenbringe.
Ich werde es E. Excellenz nie
vergessen welch warmen Antheil
Sie an meinem Herzens Wunsch.

Ferenc Ferdinándnak Széll Kálmánhoz a házasságkötés után néhány hónappal írt sajátkezű levele. Bevezető sorok.

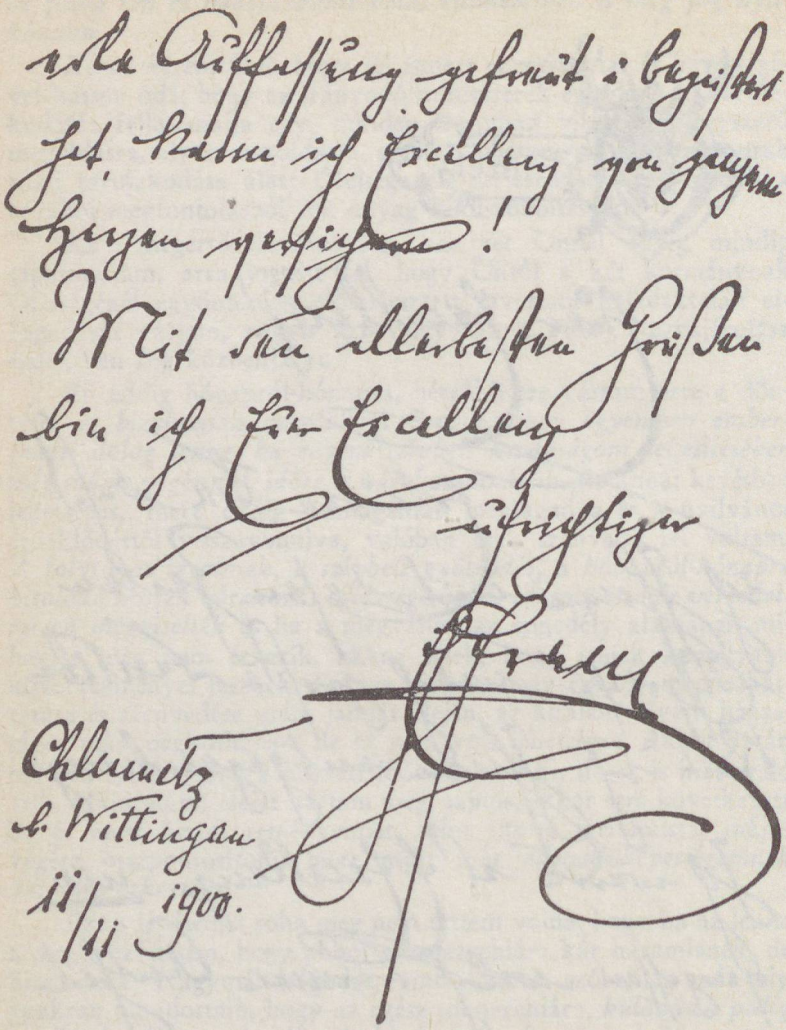

Befejező sorok.

A legszívélyesebb üdvözlettel maradok, kedves Széll Úr, az Ön őszinte és hálás Ferenc főhercege."

A másik — tehát a sorrendben a negyedik — levelet a főherceg 1900. november 11-én Chlumetzből írta Széll Kálmánnak. Az előző három levél a házasság megkötése előtti időből származik, ez a negyedik már a házasságkötés után több, mint négy hónappal kelt. Ennek a levélnek a hitelességéhez sem fér semmi kétség, postán érkezett, feladva az említett helyen november 12-én, Budapestre érkezett, a postabélyegző szerint, november 13-án. A levél magyar fordításban így hangzik:

„Kegyelmes Úr! Engedje meg, hogy e soraimmal fejezzem ki azt a nagy hálámat, amellyel Önnek tartozom. *Soha sem fogom elefelejteni azt*, hogy Excellenciádnak milyen nagy része van az én szívbeli kívánságom teljesítésében s hogy milyen őszinte és hű tolmácsa volt érdekeimnek és felfogásomnak. *Tisztán áll előttem az Ön érdeme abban a tekintetben is, hogy most boldog és megelégedett ember lehetek* s nem is tudom eléggé ismételni, hogy ez milyen jól esik nekem, s milyen jótékony hatással van rám az, hogy boldog és békés otthonom lehet.

Excellenciád minden, eddig tanúsított barátságára most még feltette a koronát azzal, hogy a parlamentben oly szép beszédeket mondott ügyem érdekében. Hogy az Ön meleg szavai végtelenül jól estek és nemes felfogása annyi örömöt okozott nekem, arról Excellenciádat őszinte szívemből biztosíthatom.

A legszívélyesebb üdvözletekkel vagyok Excellenciád őszinte Ferenc főhercege."

Az éveken át tartó küzdelem tehát befejeződött és a közölt levelek mutatják, hogy Ferenc Ferdinánd nem feledkezett el azokról a nagy szolgálatokról, amelyeket neki Széll Kálmán tett. Sajnos azonban, alig két évvel később olyan esemény történt, amely a kettejük közötti jóviszonyt, úgylátszik, örökre megzavarta. Arról volt szó, hogy az orosz cár meglátogatására Ferenc József a maga képviseletében Ferenc Ferdinándot küldje ki Szentpétervárra. Ekkor a főherceg már nős volt. Mivel ilyen ünnepi alkalommal megfelelő kíséretet kívánt magával vinni, így felkérte gróf Zichy Jánost is, az ismert magyar főurat, hogy menjen vele, mint úgynevezett *Ehrencavalier*. Amikor azonban ezt gróf Széchenyi Gyula, az Őfelsége személye körüli magyar miniszter megtudta, Széll miniszterelnök tudomásával a Felségnél előterjesztést tett, mert a magyar parlamentben Zichy János, mint néppárti képviselő, az ellenzéki csoporthoz tartozott, s így a magyar kormányelnök nem vélte megfelelőnek, ha egy ily jelentős állami aktusnál a monarchia trónörökösét, a magyar kormánnyal ellentétes állás-

ponton lévő parlamenti férfi kíséri. Ez azonban Ferenc Ferdinándnak semmiképen sem tetszett és azt a maga jogkörébe való beavatkozásnak tekintette. Ezt bizonyítja az a Széll Kálmánhoz Budapestre ajánlva küldött és ugyancsak a pecsétjével ellátott, de már a multhoz képest sokkal hidegebb hangú levél is, amely 1902. január 31-én Bécsben kelt és magyar fordításban a következőleg hangzik:

„Kegyelmes Úr! Amint Nagyméltóságod tudni fogja, Őfelsége elrendelni kegyeskedett, hogy én legközelebb Szentpétervárra utazzam, az ottani udvarhoz. Mint az hasonló hivatalos utazásoknál szokásos, nekem is módomban volt kíséretem tagjait kiválasztani és ezeket Őfelségének jóváhagyás végett javaslatba hozni. Saját elhatározásomból egy magyar urat is javaslatba hoztam, s kértem a Felséget, hogy ehhez járuljon hozzá. Ez az úr ifj. gróf Zichy János és pedig azért választottam őt, mert jól beszél franciául és őt magát is, fivére útján, aki az én fivéremnél, Ottó főhercegnél éveken keresztül teljesített szolgálatot, jól ismerem s ő különben is minden tekintetben mint igen korrekt ember ismeretes. Mikor az utazást illetően már minden elő volt készítve, Zichy grófot kellő időben értesítettem arról, hogy ő fog engem elkísérni, hogy ekként ő is megtehesse a maga előkészületeit s természetes, hogy nagyon örvendett ennek a megbízásnak.

Gróf Széchenyi *a latere* miniszter azonban meghallotta, hogy Zichy gróf fog engem elkísérni és a legelső kínálkozó alkalommal, amikor a Hofburgban egy diner-n vett részt, amelyen különben én is megjelentem, Őfelségének — állítólag az Ön tudomásával — előterjesztést tett oly értelemben, hogy a Felségnél, mint teljesen lehetetlen dolgot állította be azt, hogy engem Zichy gróf kísérjen el, aki a Néppártnak a tagja, tehát az ellenzékhez tartozik, s ilymódon ez az ügy interpellációkra adhatna alkalmat. Én erre Őfelségétől azt a parancsot kaptam, hogy Zichy grófnak részvételét mondjam le, s értesítsem őt, hogy mivel Széchenyi grófnak és Nagyméltóságodnak kételyei vannak, tehát az ő utazása maradjon el.

Nagyméltóságod előtt nem tudom eltitkolni, hogy nekem ez az egész ügy rendkívül kínos és kellemetlen, mert Zichy gróffal szemben blamirozva vagyok. Én nem tudtam, hogy egy főherceg külföldi utazásánál és különösen a kíséret megválasztásánál szerepet játszhat az, hogy az illető az ő szűkebb hazájában milyen politikai párthoz tartozik, ha máskülönben rendkívül tisztességes és reprezentábilis úr. A Néppárt céljai elvégre is nem elítélendők, habár ez a párt pillanatnyilag a jelenlegi kormánnyal szemben ellenzékben is van. Egy Ausztriában lejátszódott hasonló esetre

utalhatnék. Amikor tíz évvel ezelőtt Oroszországban voltam, akkor az én javaslatomra herceg Schwarzenberg Károly kísért el engem, aki az akkori kormánnyal a legélesebb ellentétben állott s mégsem volt ez ellen senkinek sem aggálya.

Excellenciád tudja, hogy én a felfogásomat mindig nyiltan megmondom és ebben a mostani ügyben is így járok el, mert én ezt az esetet nagyon sajnálatosnak tartom. Nagyméltóságodnak meg kell vallanom, hogy nemcsak magamban, hanem másnak szemében is, aki erről az ügyről tud, ezek után igen könnyen az a felfogás alakulhat ki, mintha a kormány félne a Néppárttól, de viszont önmagának állít ki szegénységi bizonyítványt akkor, amidőn Őfelsége előtt Zichy grófnak, mint kísérőnek lehetetlenségét hangoztatja.

Arra kérem Excellenciádat, hogy a legfelsőbb elhatározás netáni visszavonása érdekében semmiféle lépést ne tegyen, mert én Zichy grófot már személyesen és szóbelileg tájékoztattam mindenről. Én csak a tényeket hoztam Excellenciád tudomására és azt, hogy az egész ügy és Széchényi gróf magatartása engem igen kellemetlenül érintett.

A legjobb üdvözletekkel vagyok Excellenciád őszinte Ferenc főhercege."

Alig lehet kétségünk az iránt, hogy ez a főherceg erős felindulásában írott levél egyúttal pontot tett Széll Kálmánnal szemben eddig táplált érzelmeire is. Arról ma már késő elmélkedni, hogy vajjon kettőjük álláspontja között melyik volt helyes? Politikailag Széll Kálmánnak volt igaza és pedig azért, mert elvégre a trónörökös nem mint magánember ment Szentpétervárra, hanem mint a kettős monarchia uralkodójának képviselője, ilyenkor pedig a kíséret megválasztására az alkotmányos kormánynak is befolyással kell lennie. Felkérni egy aktív politikust anélkül, hogy erről a miniszterelnök tudott volna, a trónörökös részéről kétségkívül bizonyosfokú politikai iskolázatlanságra vallott. De viszont a főhercegnek volt igaza abban, hogy amikor a személyes bizalmát élvező Zichy János grófot már felkérte, akkor Széll Kálmán és Széchenyi Gyula részéről alig volt tapintatos ezt a hibás lépést panaszképen egyenesen Őfelsége tudomására hozni, s hozzá azon a módon, amint ezt a főherceg elpanaszolja. Ismerve az uralkodó és a trónörökös közötti, melegnek egyáltalában nem mondható viszonyt, csak elmérgesítéséhez járult hozzá és azonkívül a főhercegnek a magyarokkal szemben táplált érzelmeit sem mélyítette ki előnyösen. A trónörökösnek amúgy is az volt a felfogása, hogy mi mindenben közjogi sérelmeket keresünk. Azonkívül ő mindig az összmonarchia képviselőjének tartotta magát, tehát bizonyára ele-

get vélt tenni a kötelességének, sőt nagyon is lojális eljárásnak gondolta azt, amikor egy magyar arisztokratát *is* felkért kísérőjéül. Ennek a már megtörtént felkérésnek az ő tudta nélkül „lefujása" bizonyára mélyen sértette érzékenységét. Ez az eset aztán, sajnos, további következményekkel is járt, mert úgyszólván lerombolta azt a bizalmas, jó viszonyt, amely a trónörökös és Széll Kálmán közt addig fennállott. Ennek pedig végső eredményben a magyarság vallotta kárát.

Ehelyütt különben még két érdekes mozzanatról szeretnénk megemlékezni. Az egyik az, hogy Széll Kálmán iratai között található Goluchowski Agenor gróf közös külügyminiszter egy saját-kezű levele is, amely 1900. április 16-án Bécsben kelt, s amely titkosnak van jelezve. A levél abból az időből származik, mint fentebb rámutattunk, amikor a trónörökös házasságának előkészületi tárgyalásai folytak. Ennek a levélnek nincsen postajelzése, tehát nyilvánvalóan bizalmas úton jutott el Széllhez, de a boríték hátlapján látható Goluchowski gróf nagy családi pecsétje. A levél magyar fordításban így hangzik:

„Igen tisztelt Barátom és Kollégám! Őfelsége megbízott engem, hogy arra kérjem Önt, hogy a Ferenc főherceg *netáni* házassága ügyében semmit ne hozzon nyilvánosságra és ennek következtében ezt az ügyet a továbbiakig *bizalmasan se tárgyalja* azokkal a személyiségekkel, akiket Ön erre nézve javaslatba hozott, a hangulatnak Magyarországban való előkészítése végett. Amidőn ugyanis ezt az ügyet a *birodalom itteni felének* a szempontjából vettük vizsgálat alá, olyan fontos közjogi aggályok merültek fel, melyek *a megoldást majdnem lehetetlenné teszik*, de mindenesetre még igen alapos megfontolást tesznek szükségessé.

Az Őfelsége által tervezett miniszteri tanácskozásnak az elhalasztásába legfelsőbb helyen beleegyeztek és én a magam részéről is hozzájárulok az Ön által felhozott okokhoz. A legszívélyesebb üdvözleteket küldve Önnek, a régi barátsággal vagyok őszintén tisztelő Goluchowskija."

Ez a levél tehát fényt vet arra, hogy a végleges döntés előtt Goluchowskinak, aki az uralkodóház bevett gyakorlata szerint nemcsak közös külügyminiszter volt, hanem egyúttal az uralkodócsalád háziminisztere is, a házasság eldöntésénél nagy súlya volt, s mintegy Ferenc József bizalmi embereként intézte ezt az egészen bizalmas jellegű levelet a magyar miniszterelnökhöz. Érdemes itt egyébként a leszögezésre az is, hogy a közös külügyminiszter, aki tehát a monarchia mindkét államának volt a minisztere, Ausztriáról, mint „a birodalom itteni (tehát ausztriai) *felérő*l" beszél. Ez a mozzanat is bizonyítja azt, hogy a Lajtán túl még a felelős

kormányférfiak is a birodalmi egység elvének voltak szószólói s tudatosan leplezni akarták Magyarország teljes állami önállóságát.

A másik adat, amelyet ezen a gondolatkörön belül leszögezni még érdemesnek tartunk, Széll Kálmán bizalmas iratai között szintén feltalálható, s ez sajátkezű feljegyzése 1902. június 9-éről, félesztendővel későbbről, mint Ferenc Ferdinánd szentpétervári kiküldetése. Ekkor arról volt szó, hogy a londoni királykoronázásra (VII. Edward) küldjék ki Ferenc Ferdinándot, Őfelsége képviseletében. Széll megjegyzi, hogy magának Őfelségének íróasztalán, a neki tett előterjesztéskor, egy ott levő, másik szöveg helyett írta ő az alábbi fogalmazványt, amely, úgylátszik, a Felség jóváhagyását is megnyerte. A német szövegű fogalmazvány így hangzik: „Ő császári és királyi Fensége, Ferenc Ferdinánd főherceg, a londoni koronázáson Ő császári és apostoli királyi felsége képviseletében résztvesz. Szokásos, hogy ilyen utazásoknál olyan kíséretet is vigyen magával a kiküldött, aki nem tartozik a rendes udvartartáshoz, s ilyen kíséret kiválasztásánál mindenkor ügyelnek arra is, hogy a Felség képviselőjét mind a két államból való egyének közül válasszák ki (*... der Begleitung stets Angehörige beider Staaten zugeteilt werden ...*)." Őfelsége sajátkezűleg írta rá erre a fogalmazványra a következő szavakat: „*Mir genehme Stilisierung.*" A dolog hisztorikumához tartozik, hogy a főherceg, mint Őfelsége, Magyarország királyának *is* a képviselője, ez alkalommal gróf Festetich Tasziló zászlós urat is maga mellé vette. Tehát a londoni koronázáson a dualizmus teljes respektálásával, de egyúttal az udvari szabályoknak is megfelelően egy előkelő magyar mágnás is szerepelt. (Festetich grófot később hercegi rangra emelte a király.)

Bizonyára érdeklődésre tarthat számot most már az is, ha néhány bizalmas adat alapján képet festünk arról is, vajjon Ferenc József és Széll Kálmán akkori miniszterelnök között a magyar javaslat előkészítése tárgyában milyen megbeszélések folytak? Eddig ugyanis Széll Kálmán szerepével abból a szempontból foglalkoztunk, hogy mennyiben kérte ki az ő hathatós befolyását a trónörökös és ennek a során betekintést kaptunk abba is, hogy milyen jelentőséget tulajdonított Széll szerepének „az uralkodóház minisztere", Goluchowski gróf. Az alábbiak azonban azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy Széll most már miként érvényesítette befolyását Őfelségénél Ferenc Ferdinánd kérésének teljesítése érdekében? Ezeknek a lépéseknek bizonyítékai azok a Széll-féle sajátkezű feljegyzések, amelyek szintén hátrahagyott iratai közt találhatók. Mindenekelőtt megtaláljuk itt a miniszterelnök eredeti fogalmazványát a renunciációról szóló okirat kiegészítése tárgyá-

ban. Széll szerint a lemondó oklevél befejező részének a magyar törvénybe leendő felvétele végett megállapított szövege (magyar fordításban) a következőkkel lett volna *kiegészítendő:* „Ebből folyólag az ebből a házasságból esetleg születendő gyermekek és azok utódai, akik a Felséges Uralkodóháznak nem tagjai, sem Ausztriában, sem pedig a Magyar Szent Korona Országaiban az 1723 : II. t.-c. értelmében trónöröklési joggal nem bírnak s ebből ki vannak rekesztve." Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Széll-féle bizalmas jegyzetben ez a feljegyzés németül van megírva, aminek az az oka, hogy a miniszterelnök a Felségnek tett bizalmas előterjesztéseinél éppen a könnyebb megérthetés végett ezt a nyelvet használta. A most közölt kiegészítő szöveg azonban nem kapta meg Ferenc József hozzájárulását, a kék ceruzás áthúzás erről tanúskodik és ennek az az oka, hogy a király a renunciáló okiratot egymagában is elegendőnek tekintette, tehát a vonatkozó adatoknak újból leendő hangsúlyozását feleslegesnek vélte.

Ugyancsak Széll bizalmas jegyzetei között találjuk annak meghatározását is, hogy az uralkodócsalád úgynevezett Házitörvénye magyar közjogi szempontból milyen jogforrásnak tekintendő. Erre nézve a miniszterelnök leszögezi egy előző időbeli igazságügyminiszternek 1895. január 6-án 3313. szám alatt kelt felterjesztését, mely az akkor parlamenti tárgyalás alá kerülő magyar házasságjogi törvény ötletéből boncolgatja ezt a kérdést. A vonatkozó felterjesztés elmondja, hogy a Családi törvény Ausztriában valójában törvényként kezelendő, mert amikor ez a statutum létrejött, akkor Ausztriában nem volt alkotmányos élet, tehát a fejedelem nemcsak a végrehajtó, hanem a törvényhozó jogkört is gyakorolta. Magyarországon ellenben, ősi alkotmányunk szerint, a fejedelem a törvényhozó hatalomnak csupán egyik tényezője, akinek azonban, ugyancsak közjogi felfogásunk szerint, kétségtelen joga van királyi rendeletek kibocsátására is, így tehát ez az úgynevezett *Hausgesetz* ilyen uralkodói, illetve *királyi rendeletnek tekinthető,* amellyel szemben viszont a törvény magasabb jogforrást jelent. Érdekes különben az is, hogy az említett miniszter ezt megelőzően, 1894. január 24-én is intézett már felterjesztést a Felséghez 351. szám alatt, amelyben ugyancsak az új magyar házasságjogi törvénnyel kapcsolatban szükségesnek ítélte, hogy az uralkodóház tagjainak a házasságkötése nálunk törvényes intézkedés tárgyává tétessék, mert enélkül ezek a házasságkötések az alakszerűség, a házassági akadályok s a házasság netáni megszűnésének szempontjából nálunk vitás anyagot alkothatnak. Arról, hogy ennek a felterjesztésnek lett-e és milyen eredménye, nem tudunk, de nem is valószínű, viszont a magyar igazságügy-

miniszter állásfoglalása azért érdemel figyelmet, mert alkotmányos felfogásunknak az uralkodó előtt ismételt megrögzítését tartalmazza.

Abból következőleg, hogy a magyar miniszterelnök a fontosabb és bizalmasabb előterjesztéseket Ferenc József elé hivatalból elkészített német fordításban terjesztette, különösen leköti figyelmünket a Széll-féle bizalmas iratok között levő és fekete-sárga zsinórral átfűzött kis memorandum, amely ugyancsak Ferenc Ferdinánd többször említett lemondó nyilatkozatára vonatkozik. Ezt a nyilvánvalóan Széll által tett javaslatot Ferenc József még stilárisan is módosította. Például a főhercegről ez volt a javaslatban: „császári herceg és ausztriai főherceg, Magyar- és Csehország királyi hercege stb., stb.". Ezt a Felség nyilván sajátkezűleg kitörölte s helyette a főherceg címe gyanánt a következő áll beiktatva: „császári és királyi főherceg" *(kaiserlicher und königlicher Erzherzog)*. Mindenesetre érdekes és eddig ismeretlen címzés, amelyre jogforrásainkban is alig tudnánk precedenst. Ugyanebben az előterjesztésben van egy hely, amely szerint a főherceg Magyarországra és társországaira való tekintettel beleegyezik abba, hogy a lemondó nyilatkozatát magában foglaló törvény alkotmányos úton hozassék meg és a Magyar Törvénytárba becikkelyeztessék. Úgy látszik, ez a szövegezés nem nyerte meg a Felség helyeslését, mert magába a nyilatkozatba ez a passzus nem került bele, viszont a nyilatkozat egész terjedelmében törvénybe lett iktatva.

A Széll-féle bizalmas jegyzetek között találjuk továbbá azokat a sorokat is, melyeknek margójára Széll sajátkezűleg ráírta azt, hogy azok az Ófelsége legfelsőbb elnöklésével 1900. május 30-án lefolyt ülésről vétettek fel. Kétségtelen, hogy akkor fogadták el a végleges szöveget, és ez került azután a négy héttel később megtörtént lemondás alkalmával a nyilatkozatba. E szerint a jegyzet szerint is *kimaradt* a Széll-féle tervezettel szemben az a passzus, hogy a főherceg hozzájárul Magyarországban a nyilatkozatnak törvény útján való publikálásához. Úgylátszik, *nem akarták azon a koronatanácson Magyarország külön álláspontját kihangsúlyozni*, viszont azáltal, hogy a nyilatkozat be lett cikkelyezve, teljesítették a lényeget.

1900. június 28-áról, tehát a lemondás napjáról van a Széll-féle iratok között annak a legfelsőbb kéziratnak a másolata, *amelyet Ferenc József írt alá és Széll ellenjegyzett*. A kézirat e szavakkal végződik: „Önt erről értesítem és utasítom, hogy a Főherceg úr ezen nyilatkozatának becikkelyezése végett a szükséges intézkedéseket megtegye."

Végül szögezzük le a bizalmas feljegyzéseknek azt a darabját is, amelyre Széll feljegyezte, hogy ez Őfelsége sajátkezű korrektúrája, 1900. június 26-án, tehát két nappal a lemondás előtt. És itt egy, a laikus előtt jelentéktelen, de a Ferenc József gondolatvilágát ismerő emberek előtt nagyon jellegztes kis mozzanat érdemes a megörökítésre. Tudvalevő, hogy az öreg uralkodó a dualizmus meggyőződéses híve volt, aki ennek törvényszerinti rendelkezéseit pontosan megtartotta, de minden kibővítését, vagy olyan irányú fejlesztését, amely uralkodói jogait korlátozta volna, *ab ovo* elutasította. Ilyen kényes kérdés volt magának a trónöröklésnek problémája is, amelyre nézve azon az álláspontón volt, hogy *mivel* a magyar trónra csak az kerülhet, aki ausztriai főherceg, az utóbbi minőséget pedig a *Hausgesetz* állapítja meg, így az e kérdésre vonatkozó magyar intézkedések ezen az elvi alapon épülnek fel. Az eredeti magyar fogalmazvány német fordítása a trónörökös gyermekeinek a trónöröklésből való kizárására nézve ezt mondotta: „mivel a legfelsőbb uralkodóháznak nem tagjai", tehát a trónöröklés nem illeti meg őket, s a fogalmazványban külön volt az is megemlítve, sem Ausztriában, sem Magyarországon. A német szöveg akként hangzott, hogy a *Reichsratban* képviselt királyságokban és tartományokban (tehát Ausztriában), *sowie auch im Sinne des Gesetzartikels 1. und 2. vom Jahre 1723.* (tehát Magyarországon) nem illeti őket meg a trónöröklés. A felség a *sowie* szót kitörölte és helyébe a *somit* kifejezést írta, aminek az az értelme, hogy az ő felfogása szerint a kérdés nem egyrészről Ausztria, másrészről Magyarország szempontjából lett eldöntve, hanem *mivel* a trónöröklési jogot a Házitörvény állapítja meg, *tehát* ennek a folyománya, hogy Magyarországban sem lehetnek trónöröklésképesek Ferenc Ferdinánd gyermekei. Kétségkívül két mozzanatot világít meg az öreg királynak ez a stiláris módosítása. Az egyik, hogy ő feltétlenül ragaszkodott a dinasztia trónöröklési szabályzatának a *Hausgesetz*-be beiktatott felfogásához, amelyet tehát alapvető, döntő jelentőségűnek tekintett. A másik érdekes mozzanat az, hogy az akkor már 70 esztendős uralkodó oly lelkiismeretesen fogta fel uralkodói hivatását — s bizonyára dinasztiájának az ő megítélése szerint érdekeit is — hogy a renunciáció szövegezésének, illetve megokolásának még a szabatos stilizálásába is személyesen befolyt.

Ferenc Ferdinándnak a házassága engedélyezése érdekében folytatott küzdelmére érdekes fényt vetnek azok az adatok is, amelyeket Sieghart Rudolf memoárjaiban olvasunk. Ez az osztrák politikus a monarchia idejében szédületes karriért futott be. A családi körülményeit ismerők azt mondják, hogy galíciai szár-

mazású szegény zsidófiú volt, aki egyetemi hallgató korában az egyik osztrák politikai párt irodájának szolgálatába került s így jó sajtóösszeköttetéseket szerzett, amelyeket később a maga érdekében érvényesített. A miniszterelnökségen kapott hivatalt, s ott egészen szokatlan iramban emelkedett. Körber Ernő miniszterelnöksége alatt mindenható osztályfőnökként működött. Sieghart aztán a pályáját a monarchia összeomlása után a *Wiener Creditanstalt* már előzetesen elfoglalt kormányzói állásában meglehetősen dicstelenül fejezte be. Mindezt csak azért említjük meg, hogy pályafutását és közéleti helyzetét illetően tájékozást adjunk. Emlékirataiban szereti saját jelentőségét és befolyását előtérbe helyezni s így elbeszéléseit bizonyos kritikával kell fogadni, de az általa elmondottakban mindig van érdekes anyag és tagadhatatlan, hogy különösen Körber alatt igen nagy befolyása volt Ausztria, sőt közvetve a monarchia közügyeinek intézésében.

Sieghart elbeszéli, hogy Ferenc Ferdinánd trónlemondó okiratának, illetve az ünnepies nyilatkozatnak osztrák részről előterjesztett fogalmazványát ő (Sieghart) készítette és az az öreg Rainer főherceg, mint a dinasztia legidősebb tagjának elnökletével lefolyt értekezlet elé került, ahol aztán *a trónörökös kötendő házasságából netán születendő gyermekekre vonatkozó előzetes trónlemondást* okiratilag megszövegezték. Míg azonban Ferenc Ferdinánd idáig eljutott, Körber osztrák miniszterelnököt nem egyszer kétségbeesetten sürgette, hogy vesse magát közbe az uralkodónál a házasság engedélyezése ügyében. Egyik, erre vonatkozó levelében azt írja: „Kérem Nagyméltóságodat, bírja rá Őfelségét arra, hogy könyörüljön meg rajtam... Ön azon kevesek egyike, akik törődnek velem, hogy a katasztrófát megakadályozzák." Más helyen így ír: „Életemről, existenciámról és jövőmről van szó." Mindezek az idézetek nagyon hasonlítanak a Széll Kálmánhoz írt levelek stílusához.

Alig fér tehát ahhoz kétség, hogy Ferenc Ferdinánd, ez a gőgös ember, szinte megalázta magát az osztrák miniszterelnök előtt is. És mindezt Chotek grófnőért tette, akiről Marschall püspök egyszer azt mondta: „Ennek az asszonynak a törekvései már az eget ostromolják!"

VIII.

A RENUNCIÁCIÓ ÉS A HÁZASSÁGKÖTÉS

A trónörökösnek hosszú időn keresztül változatlan kitartással, sőt folyton fokozódó szenvedélyességgel folytatott küzdelme Chotek Zsófia grófnővel kötendő házassága engedélyezése érdekében végül is sikerrel járt. Ferenc József, aki eleinte hallani sem akart a házasságról, látta, hogy olyan szívós harccal áll szemben, amelyet tovább folytatni az idős embernek inkább a nyugalomra vágyódó természete is céltalannak tekintett. Most már tehát minden aggódása csak affelé összpontosult, hogy Ferenc Ferdinánd, kikerülhetetlen házasságkötését megelőzően, olyan ünnepies nyilatkozatot tegyen, amely az ő uralkodói jogkörének érintetlenül hagyásával örökre lehetetlenné tegye, hogy az ebből a házasságból származó gyermekek a kettős monarchia trónjára kerüljenek. A dinasztia érdeke és hagyományai voltak nála éppúgy döntőek, mint bármely Habsburg-uralkodónál. Azt semmiképen sem engedhette meg, hogy egy nem egyenrangú nővel kötött házasságból született gyermek bármikor is osztrák császár, vagy magyar király legyen. Az *Ebenbürtigkeit* elvét — amint mondani szokás — *sacrosanct*-nak tekintette, abból semmiesetre sem engedett. Lelki világában elképzelhetetlen volt az, hogy a trónon oly egyén üljön, aki nem tiszta fejedelmi vérből származik, már pedig a Chotek grófok, bármily előkelő főúri nemzetségből valók, mégsem voltak egyenrangúak. Chotek Bohuszláv gróf, Zsófia grófnő édesatyja, cs. és kir. kamarás volt, kiállotta az ú. n. őspróbát is, édesanyja, egy Kinsky grófnő családfáján szintén nem volt hiba. De hiába, mégsem voltak egyenrangúak. Eredménytelenül hangoztatta Ferenc Ferdinánd, hogy a Chotekek olyan régi nemzetség, mint a Habsburgok. Sem a tényleg uralkodó dinasztia tagjaival, sem az ú. n. mediatizált, vagyis az egykoron trónon ült, de később detronizált családok tagjaival nem lehetett őket egy kategóriába sorolni. Itt tehát csak arról volt már szó, hogy magát

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Ferenc Ferdinándot — ha már a házasságot semmiképen megakadályozni nem lehet — mily módon kötelezzék arra, hogy utódjai trónigényéről lemondjon? E körül a kérdés körül forogtak a Goluchowskival, Széllel és Körberrel folytatott tanácskozások, ebből keletkeztek a különböző javaslatok, míg végre találtak olyan formulát, hogy abba az uralkodó is beleegyezett. Aligha vagyunk messze az igazságtól, mikor azt állítjuk, hogy ennek megtalálásában nagy rutinra tett szert mindkét miniszterelnök, akik egyéb, jelesen politikai, de különösen gazdasági téren is, körmönfont érvelések és hosszas tárgyalások után ugyan, de mindig meg tudtak egyezni egy olyan formulában, mely mindkét felet többé-kevésbbé kielégítette, vagy legalább az ellentétek élét elvette. Teljesfokú kiegyezések úgy sincsenek.

Ez a formula az volt, hogy Ferenc Ferdinándnak ünnepies formák közt kell a megfelelő renunciációt, vagyis lemondó okiratot aláírnia és megtartására megesküdnie. 1900 májusának végén és júniusának elején a helyzet már megérett arra, hogy ezt a nagyjelentőségű aktust előkészítsék. Ferenc József tudomásul vette Marschall püspök intervenciójának balsikerét és ekkor magához hivatta kihallgatásra Ferenc Ferdinándot. Rendkívül feszes magatartással, a spanyol etikett szabályaihoz ragaszkodva, e szavakat mondta a trónörökösnek: „Vajha sohase bánja meg ezt a lépését! A házasság morganatikus lesz és az Ön felesége soha, de soha nem lehet a császári ház tagja. Tisztában van ezzel?" Amikor a trónörökös erre igenlően felelt, az uralkodó közölte vele, hogy feleségének a Hohenberg hercegnői címet adományozza, de a netán születendő gyermekek sohasem lehetnek az uralkodóház tagjai. Ferenc Ferdinánd mindezt tudomásul vette és megköszönte a kihallgatást. Ferenc József ekként válaszolt: „Ne köszönje meg. Mindez azoknak a reményeimnek kárára megy, amelyeket Önbe vetettem. Minthogy minden áron így akarta, mindent elintézve szeretnék látni, mielőtt Ischlbe utazom."

Az a forrás, amely ennek a döntő audienciának lefolyásáról beszámol — olyan mozzanatról, melynek mindkét tanúja ma már halott —, arra hivatkozik, hogy nyomban lefolyása után értesült róla és pedig teljesen hitelt érdemlően. Minthogy pedig semmiesetre sem az uralkodó beszélte el a jelenetet, csak a trónörökös lehetett az, aki bizalmas emberének elmondta, aki viszont azonnal feljegyezte. Jellemző különben Ferenc József megközelíthetetlen uralkodói magatartására, hogy az ügyet azért is szerette volna egyszer már elintézni, hogy Ischlbe utazhassék, szokásos nyári pihenőjére. Mintha az egész házasság neki csak állami akta lett volna, mellyel a vakáció előtt el akar készülni.

Az uralkodó egyébként — mint láttuk — ekkor már megígérte azt is, hogy Chotek grófnőt a házasságkötés után hercegnői rangra emeli és neki a Hohenberg nevet adományozza. Ez nagy kegyelmi tény volt, mert megemlítettük, hogy Ferenc Ferdinánd külföldi utazásai alkalmával, amikor nem viselte főhercegi rangját, Hohenberg gróf, vagy Artstetten gróf nevet szokott használni. Az uralkodó mintegy szentesítette a nevet a jövendő feleségnek adományozott hasonló névvel. Talán gavallér gesztust kívánt kifejezni az új pár felé. De dinasztikus szempontból még jelentősebb volt ez a fejedelmi elhatározás azért, mert a Hohenberg-nemzetség magának a Habsburg-dinasztiának középkori családfáján is szereplő család volt, sőt Rudolf hercegnek, a Habsburgok ősének felesége volt Hohenberg hercegnő. Nagy kitüntetésnek kellett tekinteni, hogy a trónörökös jövendő hitvese ezt a nevet viselhette. A házasság *morganatikus* lesz, vagyis nem egyenrangú felek közt kötött, de ezt a katolikus egyházjog teljes érvényű, törvényes házasságnak ismeri el. A házasság morganatikus voltának házasságjogi szempontból semmiféle kedvezőtlen konzekvenciája nincs, ellenben családjogi, örökösödési, aztán a főhercegeknek máskülönben járni szokott apanázsok tekintetében elütő intézkedésekkel jár.

Elérkezett a renunciáció napja, 1900. évi június 28. A szertartás — amint ez a szinte tragikus jellegének megfelelt — ünnepiesen komor hangulatban folyt le a bécsi császári palota, a *Burg* szertartási termében. A jelzett napon déli 12 órakor megjelentek ott az összes, hivatalosan meghívott személyiségek. Ott voltak Ferenc Ferdinándon kívül Ottó, Ferdinánd Károly, Lajos Viktor főhercegek, Ferdinánd toscanai nagyherceg, valamint Lipót Ferdinánd, József Ferdinánd, Péter Ferdinánd, Henrik Ferdinánd, Lipót Salvator, Ferenc Salvator, Frigyes, Jenő, József (a magyarországi ág feje), József Ágost (a jelenlegi József főherceg tábornagy) és Rainer Főhercegek. Jelen voltak a valóságos belső titkos tanácsosok közül mintegy százan, köztük Vaszary Kolos, Magyarország bíboros hercegprímása és Schlauch Lőrinc, nagyváradi bíboros püspök, az összes közös, aztán az osztrák és a magyar miniszterek, valamint az uralkodó udvartartásának tagjai. Amikor a király a terembe lépett, elfoglalta helyét a trónon s állva, észrevehetően mély felindultságot elárulló hangon, a következő németnyelvű beszédet olvasta fel:

„A mai ünnepre meghívtam uralkodóházam tagjait, titkos tanácsosaimat és minisztereimet, mert a ma teendő nyilatkozat úgy uralkodócsaládomra, mint a monarchiára igen nagyfontosságú. Mindig attól az óhajtól vezéreltetve, hogy uralkodócsaládom

javáról gondoskodjam és hogy unokaöcsém iránt való szeretetem újabb bizonyítékát mutassam, beleegyezésemet adtam abba, hogy ő Chotek Zsófia grófnővel házasságot köthessen. Chotek Zsófia grófnő, ámbár nemes vérből származik, de családja nem tartozik azok közé, amelyek uralkodóházunk szokásai értelmében egyenrangúnak tekinthetők lennének. Minthogy csupán egyenrangú családból származó feleségek tekinthetők egyenrangúaknak, azért ezt a házasságot morganatikus házasságnak kell tekinteni és ebből a házasságból Isten áldásával születendő gyermekek nem osztozkodhatnak az uralkodócsalád tagjainak jogaiban. A fenséges főherceg úr tehát, hogy ezt a jövőre is bizonyossá tegye, ma esküt fog tenni oly értelemben, hogy ő mindezt teljesen elismeri, hogy Chotek Zsófia grófnővel való házassága morganatikus házasság, hogy tehát minden, ebből eredő következmény folytán a házasságot nem lehet egyenrangúnak tekinteni és az abból származó gyermekek sem bírhatják az egyenrangú gyermekek jogait. Felkérem császári és királyi Házam miniszterét, hogy az esküt olvassa fel a Főherceg úrnak."

Erre Goluchowski Agenor gróf közös külügyminiszter, aki ebben a minőségben, régi gyakorlatnak megfelelően, egyúttal az uralkodóház családi miniszterének hatáskörét is viselte, felolvasta az eskü bevezetését. Kiemelte, hogy a két, a német- és magyarnyelvű példány teljesen azonos szövegű, majd Ferenc Ferdinánd mélyen meghajolva Őfelsége előtt, a trón mellé helyezett ahhoz az asztalhoz ment, amelyen két égő viaszgyertya közt a feszület állott. Jobbkezéről lehúzta a kesztyűt, keze két ujját a Gruscha bécsi bíboros érsek által eléje tartott evangéliumra tette, — a kereszt, illetve a keresztet tartó asztal másik oldalán ott állott Vaszary Kolos esztergomi hercegprímás, a dualizmus elvének tehát ekként is elég lett téve. Majd Ferenc Ferdinánd az *eskümintát* balkezébe vette s annak a német szövegét felolvasta:

„Én, Ferenc Ferdinánd, Isten kegyelméből ausztriai főherceg, esküszöm a Mindenható Istenre, hogy a Házi törvényeket általában s különösen a Chotek Zsófia grófnővel kötendő házasságom alkalmából teljesen elismerem, továbbá, hogy az előttem felolvasott esküszöveg-bevezetést egészen és mindenestül, záradékával együtt elfogadom és ennélfogva elismerem, hogy Chotek Zsófia grófnővel kötendő házasságomat morganatikus házasságnak tekintem, hogy a gyermekeket, akik Isten áldásával abból származni fognak, nem egyenrangúaknak és így a *Pragmatica Sanctio* értelmében is Ausztriában és Magyarországban a trónöröklésre nem jogosítottaknak tekintem."

A feszület, melyre Ferenc Ferdinánd az esküt letette, a Habsburg-dinasztiában hagyományos kegyeleti tárgy volt. Ez a feszület, illetve kereszt a XVII. században II. Ferdinánd császáré volt, aki akkor imádkozott előtte, amikor a protestáns rendek szorongatták Bécs városát. A császár környezete ekkor mindenképen rá akarta bírni őt arra, hogy teljesítse a protestánsok követeléseit és engedélyezze az evangélikus vallás gyakorlását. De Ferdinánd nem engedett, és egyszerre váratlanul megjelent a bécsi burg kapui előtt egy dragonyos-ezred, mely kimentette őt veszedelmes helyzetéből. Így beszéli ezt az udvari hagyomány, mely azóta ezt a keresztet csodaereklye gyanánt tiszteli és az uralkodócsalád tagjai ünnepies alkalmakkor mindig erre tettek esküt.

Az aktus egyik szemtanúja beszélte, hogy a szertartás a maga komor ünnepiességében olyan megrázó volt, hogy szinte hideg borzongás futotta át a jelenlevőket.

A renunciáció megtörtént, az esküt letette a trónörökös. Ezután aláírta a két eredeti, egy magyar és egy német példányban kiállított okiratot, s az állami jegyző ellátta azokat a trónörökös pecsétjével. Ezzel a szertartás véget ért. Az eredeti okiratokat a Cs. és kir. Házi, Udvari és Állami Levéltárban *(Kais. und königl. Haus-, Hof- und Staatsarchiv)* helyezték el.

Most már tehát nem volt semmi akadálya annak, hogy a régóta vágyott frigyet egyházilag megkössék. Az esküvő 1900. július 1-én, vasárnapon, a csehországi Reichstadtban fekvő főhercegi kastély kápolnájában történt meg, igen szűkkörű násznép részvételével. Chotek grófnő ekkor már hercegnő *(Fürstin)* volt, s ezzel az *Ihre Fürstliche Gnaden*, tehát ő hercegi kegyelmessége cím járt. A *Fürstin* és a *Herzogin* cím közti különbséget a magyarban nem lehet jól kifejezni, mert mind a kettőt a hercegnő szó jelöli, de rang szempontjából a Herzogin magasabb, aminthogy Hohenberg hercegnő ezt a címet csak később kapta meg az uralkodótól a Fenség *(Hoheit)* titulussal együtt, ami azonban, bár jelentős rangemelés volt, nem változtatott azon, hogy rangja az uralkodócsalád legfiatalabb főhercegnője *után* sorakozott. Jellemző azonban, hogy a *Fürstin*-né kinevezés tényét Goluchowski gróf Ferenc Ferdinánd udvarmesteri hivatala útján hozta a kitüntetettnek tudomására, tehát nem közvetlenül a főherceghez, vagy nejéhez, illetve menyasszonyához intézett legfelsőbb kézirat alakjában, amely utóbbi forma kétségkívül szokatlan lett volna.

A reichstadti esküvő egyébként a jelzett napon, délelőtti 11 órakor folyt le. Ferenc Ferdinánd a menyegzői menetben anyját, Mária Terézia főhercegnőt vezette, aztán jött a főherceg két mostohanővére, Mária Annunziáta és Erzsébet főhercegnők, majd

Hohenberg hercegnő, jobbján nagybátyjával, Löwenstein herceggel, balján Chotek Károly gróffal. Utánuk jöttek a menyasszony legközelebbi rokonai, továbbá Nostitz gróf, a főherceg főudvarmestere, aki egyúttal a főherceg házassági tanúja is volt. Végül Malliard de Chatonnaye udvarhölgy és Cavriani gróf kamarai elöljáró. Az esketést Hikisch reichstadti esperes-plébános végezte András és Flórián kapucinus atyák segédletével. Az esperes rövid beszédet is mondott. „Legyenek e gyűrük — mondotta a gyűrűváltáskor — minden időkre az Önök zavartalan családi boldogságának tanúi. Ez a legforróbb óhaja sok milliók szívének." A szertartás után az orgonán a *Gott erhalte*-t játszották, majd a mátkapár csendesmisét hallgatott. Az esküvő után villásreggeli volt, amelyen Mária Terézia háromszoros *Hoch*-ot mondott a fiatal házasokra, majd a katonai zenekar is a *Gott erhalte*-t intonálta. A villásreggeli után Ferenc Ferdinánd és felesége Konopistba utazott.

Bizony nagyon egyszerű volt ez az esküvő ahhoz képest, hogy egy nagy monarchia trónörökösé volt! A vőlegény mostohaanyján, a valóban édesanya szerepét betöltő Mária Terézián és annak két, hajadon leányán kívül nem volt ott az uralkodócsaládnak egyetlen tagja sem, s az esketést is egy egyszerű falusi plébános végezte. Ferenc Ferdinánd kétségkívül így *akarta* ezt, megmutatandó, hogy az összes hatalmasságok ellenére is elérte a célját.

IX.

A HÁZASSÁG BECIKKELYEZÉSE A MAGYAR TÖRVÉNYEK KÖZÉ

A reichstadti esküvő után hátra volt még a lemondó okirat törvényhozási letárgyalása és törvénybe iktatása, mert hiszen csak ilymódon lett a monarchia két államában közjogilag is kötelező erejűvé.

Az osztrák *Reichsrat* tárgyalásai megrázkódtatások nélkül bonyolódtak le és ámbár a magyar Országgyűlésnek sem voltak ebből kifolyólag nagyobb viharai, mégis érdemes rámutatni arra, hogy a becikkelyezés nem történt egészen símán. A 48-as Függetlenségi Párt kötelességének tartotta, hogy kifejezze az úgynevezett renunciáció, tehát a lemondás ténye ellen a maga elvi aggályait.

A vonatkozó törvényjavaslat akként szól, hogy: „A magyar törvényhozás becikkelyezi Ausztriai Estei Ferenc Ferdinánd Károly Lajos József Mária Főhercegnek Chotek Zsófia grófnővel kötött házassága alkalmából tett ünnepélyes nyilatkozatát, mert az az 1723 : 1. és 2. t.-c. rendelkezéseivel teljesen egyezőnek találtatott." A nyilatkozatnak becikkelyezés alá kerülő szavait a törvényjavaslat a következőképen idézi: „Szavunkkal kötelezzük magunkat, hogy jelen nyilatkozatunkat — jelentőségének és horderejének teljes tudatában — minden időkre úgy magunkra, mint hitvestársunkra és ebből a házasságból származó gyermekeinkre nézve kötelezőnek elismerjük és sohasem kíséreljük meg jelen nyilatkozatot visszavonni, vagy bármit foganatba venni, aminek célja lenne annak kötelező erejét meggyengíteni, vagy megszüntetni." Itt meg kell jegyeznünk, hogy a főherceg esküszövege az írásban tett nyilatkozat lényegét magában foglalja ugyan, de az utóbbi — mint a mostani idézetből is látható — határozottabb és pontosabb.

Ferenc Ferdinánd renunciációs nyilatkozatának törvényjavaslatát legelőször a Képviselőház igazságügyi bizottsága vette tárgyalás alá és erről a plénumnak 1900. október 25-én tett jelentést. A bizottság elnöke Szilágyi Dezső, a kor egyik legkitűnőbb magyar jogásza volt, előadója pedig Engelmayer József. A bizottsági jelentés javasolja, hogy a főherceg nyilatkozata egészíttessék ki az ott hiányzó aláírással és dátummal, továbbá megállapítja, hogy a nyilatkozat hiteles másolatban mutattatván be, az eredeti nyilatkozat előterjesztésének szüksége fel nem merült. A most említett hitelesítést Széll Kálmán miniszterelnök eszközölte, úgyhogy a trónörökös renunciációjának a Képviselőház elé terjesztett másolata kétségkívül hiteles volt. Amikor tehát az igazságügyi bizottság beterjesztette a javaslatot, az a Képviselőház többnapos ülésén keresztül volt a tárgyalás anyaga és 1900. október 30-tól kezdődőleg november 14-ig foglalkoztatta a Házat. Ekkor harmadszori olvasásban is elfogadtatván, lekerült a napirendről. A Képviselőház ülésein Perczel Dezső elnökölt, a kormány részéről jelen voltak: Széll Kálmán miniszterelnök, Plósz Sándor igazságügyminiszter, Lukács László pénzügyminiszter, Darányi Ignác földmívelésügyi miniszter és Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter. Engelmayer előadó hangsúlyozta, hogy a trónörökös nyilatkozata nem tartalmaz a trónöröklésről való lemondást, amiből folyik, hogy az 1723 : 1. és 2. t.-c.-ben megállapított trónöröklési rendet nem módosítja. Mivel pedig az 1723 : 2. t.-c. 7. §-a szerint a trónöröklési jog előfeltételeként az Ausztriai Házból főhercegi, vagy főhercegnői minőségben történt származás meghatározására vonatkozólag a Házitörvény intézkedik, így magára a trónöröklési jog megváltoztatására a renunciáció semmiféle kijelentést nem tévén, akadály nélkül becikkelyezhető.

A javaslathoz a 48-as Függetlenségi Párt nevében Kossuth Ferenc szólt hozzá. Leszögezte a maga és pártjának álláspontját, amely szerint a javaslat sérti a magyar közjogot, de sérti általában a magyar alkotmányt, sőt magánjogunkat is, tehát be nem cikkelyezhető. A magyar közjog ugyanis eddig soha nem ismerte el az uralkodóház ugynevezett Családi, illetve Házi Törvényét, már pedig az uralkodó, mint családfő kívánta a bemutatott főhercegi nyilatkozatot. Az úgynevezett Házi Törvény utoljára 1839-ben lett szövegezve, mi azonban — mondta Kossuth — tartalmát nem ismerjük, ellenben amikor a magyar rendi országgyűlés 1722-ben az úgynevezett Pragmatica Sanctiót tárgyalta, akkor Nagy István alnádor bemutatta az Ausztriai Ház Családi Törvényének hiteles másolatát, tehát ebből annak lényegét mégis megismerhetjük. De — folytatta a szónok — a trónörökös nyi-

latkozata sérelmes és veszélyes lévén, s a magyar közjoggal ellentétes álláspontot foglalván el, érvényesnek nem tekinthetjük. *Közjogunk ugyanis nem ismeri a nem-egyenrangú szülőktől való származás fogalmát és az ilyen jellegű, tehát az úgynevezett nem-egyenrangú (morganatikus) házasságot sem.* Amikor a Pragmatica Sanctiót tárgyalták, akkor is csak az udvar nyomására és sok, különböző jutalmazás segítségével tudtak többséget szerezni a javaslatnak. Tény, hogy a Pragmatica Sanctio megvitatása után a hunyadmegyei Nagy András ivadékai felvették a Hunyady nevet s ezeknek egy László nevű leszármazottja királyi személynöki kinevezést kapott. Ugyanakkor Pálffy Miklós nádor és Pálffy János horvát bán királyi adományként kapták meg a pozsonymegyei Bazint és Szentgyörgyöt, Nagy István alnádor pedig jószágot kapott ajándékul, míg Szluha Ferenc ítélőmester ugyancsak jószágot és bárói rangot kapott jutalmul. Aztán elmondotta Kossuth, hogy a magyar trón öröklésének három kelléke van: 1. hogy a trón öröklésére hivatott ivadék legyen törvényes származású, 2. legyen római katolikus és 3. osztrák főherceg leszármazója legyen. Mindebből következik, hogy a királynak *csak törvényes utódnak, nem pedig egyenrangú leszármazónak* kell lennie. A magyar közjog szerint *feleség is csak egyféle van és a rangkülönbséget a mi alkotmánytörténetünk nem ismeri.* Nagy Lajos királyunk hitvese, Erzsébet királyné, Kotrománovics bosnyák bánnak, tehát Nagy Lajos király hűbéresének és alattvalójának volt leánya, mégsem gondolt senki arra, hogy ne lenne teljes jogú királyné s különben is senki sem mondhat le felesége jogairól, még kevésbbé menyasszonyáéról, mert hiszen azok önálló, jogképes egyének, akiknek maguknak van jussuk arra, hogy saját ügyükben intézkedjenek. A „főhercegi utód" kifejezés nem jelenti azt, hogy az utódnak főhercegnek kell lennie, hanem csak azt, hogy főhercegtől, vagy főhercegnőtől kell származnia s különben is: „nem szükséges, hogy osztrák főherceg legyen a magyar király". Kossuth felszólalását e szavakkal fejezte be: *„Tiltakozunk az ellen, hogy a trónörökös törvényes felesége ne lehessen királyné és törvényes ivadéka ne örökölhesse a trónt."*

Kossuth után Holló Lajos, a 48-as Függetlenségi Párt másik frakciója nevében szólalt fel és szintén a javaslat elutasítását kérte, mert nézete szerint előbb az úgynevezett Házi Törvényt kellene törvénytárunkba becikkelyezni s e nélkül az erre alapított javaslat sem kerülhet tárgyalás alá. Holló után Mezőssy Béla (a későbbi földművelésügyi miniszter) beszélt ugyancsak a 48-as párt részéről. Felszólalásának legpregnánsabb részét a következő szavak tartalmazzák: „Ferenc Ferdinánd Őfensége törvényes házasságot

kötött Isten és ember előtt és így feleségét meg kell, hogy illessék mindazon jogok, amelyeknek ő természetes várományosa". Majd történeti példákat hozott fel. A Luxemburgi házból származó Zsigmond király első felesége ugyan királyleány volt, Nagy Lajosnak leánya, Mária, de második neje Czillei Borbála, tehát egy alattvaló leánya, aki azonban nemcsak magyar királynévá lett, hanem 1405-ben Aachenben a császári koronával római császárnévá is megkoronázták. Éppúgy Károly Róbert királyunk első felesége, Margit tescheni grófnő, tehát a javaslat felfogása szerint szintén nem egyenrangú nő volt. „De hát mi lesz ő, ha nem magyar királyné — kérdi a szónok, a trónörökös hitvesére célozva. Közjogi események határköveinél nem fogjuk talán soha sem látni nemes, tisztelt alakját? Amikor minden becsületes magyar szív kitágul, lelkesedése kiárad, csak ő fog hiányozni és ő lesz az az elkárhozott egyén, akihez nem hatolhat el a mi szeretetünk és ragaszkodásunk ereje?" Valóban, Chotek grófnő megbecsülésének ennél melegebb és határozottabb szavait alig képzelhetjük el, de Mezőssy még megtetézte ezt azzal, mikor kifejtette, hogy „jövendő királynénkat ósdi felfogások, elavult, megpenészesedett szokások miatt elevenen akarjuk sírba eltemetni, egy egész hosszú életre?" És azzal fejezte be felszólalását, hogy *bármit fog is becikkelyezni a magyar törvényhozás, „a magyar nemzet, mint királynéját fogja tisztelni és szeretetének melegével fogja övezni"*.

Az író, aki átélte azokat az időket is, de ma már történeti távlatból ítéli meg az eseményeket, szinte értetlenül áll a 48-as pártnak e szokatlan, szinte hyperlojális magatartásával szemben s csodálkozik Ferenc Ferdinándnak a későbbi évek folyamán tanúsított és a magyar jogos törekvéseket mindezek ellenére elutasító álláspontján. Ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy a főherceg nem bízott ezeknek a nyilatkozatoknak őszinteségében és tanácsadóinak információja alapján azt hitte, hogy csak taktika, amely mögött a magyar néptömegek komoly és eltökélt szándéka fel nem lelhető. A 48-as párt, közjogi felfogásánál fogva, nem lehetett kedves előtte, hiszen minden olyan politikai programm, amely a monarchia egységes szervezetét lazítani igyekezett, szemében elítélendő volt. Lehet, ez okozta a 48-as párt lojális magatartása ellenére is a vele szemben kimutatott későbbi ellenszenvét. De lehet ennek egy másik oka is és ez az, hogy amikor a Függetlenségi Párt részvételével 1906-ban az úgynevezett koaliciós kormány megalakult, akkor leplezetlenül követelték a hadseregben a régi magyar kívánságok haladéktalan teljesítését, a magyar vezérleti és vezényleti nyelvet, stb. A főherceg ezen a téren homlokegyenest ellenkező, teljesen elutasító felfogást tanúsított. 1900. évi emlékei

akkora már elmosódtak s ne felejtsük el, hogy mielőtt a koalíciós kormány uralomra lépett, megbukott a Széll-kabinett, ugyancsak visszalépett Tisza István első kormánya, lejátszódott az úgynevezett darabont-korszak, napvilágot látott a chlopy-i hadparancs és a dinasztia és a magyar nemzet közötti ellentétek már nem egy ponton igen élesen rajzolódtak ki. Ez az elfogadható magyarázat arra, hogy a most vázolt lojális nyilatkozatok ellenére sem tudta a magyar nemzet sem Ferenc Ferdinándnak, sem feleségének rokonszenvét a szükséges mértékben megszerezni.

A képviselőházi tárgyaláson legjellemzőbb, hogy a kormánypárt részéről egyáltalában nem jelentkezett szónok, úgyhogy az ellenzéki felszólalásokra maga Széll Kálmán miniszterelnök válaszolt. Felolvasta az úgynevezett *Hausgesetz*, tehát az Ausztriai Uralkodóház Házitörvényének azokat a részeit, amelyek idevágóan fontosak, majd így folytatta: „Bármily fájdalmas legyen is, bármennyire sajnálom én is éppúgy és nem kevésbbé, mint a tisztelt Képviselő Urak, igenis *Ferenc Ferdinánd főherceg neje magyar királyné nem lehet. Ez végérvényesen eldöntött kérdés.*" Ezután a súlyos kijelentés után kifejezte még Széll azt a meggyőződését, hogy majd ha Ferenc Ferdinánd trónra kerül, akkor az egész nemzet őszinte tisztelettel fogja körülvenni nejét is.

A vita további folyamán egy sereg figyelemreméltó ellenzéki felszólalás hangzott még el. Eötvös Károly, Polónyi Géza, Barabás Béla, Thaly Kálmán, tehát az akkori politikai világ ellenzéki kapacitásai egymás után kértek szót, míg a kormány álláspontját Horánszky Nándor védte. Szilágyi Dezső nagyszabású, jogászilag kitűnően megalapozott beszédben ajánlotta a javaslatot elfogadásra. A nélkül, hogy e felszólalások mindegyikével részletesen foglalkozni óhajtanánk, a történeti mult adatainak világos feltárása okából talán nem lesz érdektelen Thaly Kálmán, a kiváló történettudós beszédéből megemlíteni egy-két részt, Thalyéból, akinek fáradhatatlan munkássága néhány évvel később, 1906-ban, Rákóczi hamvainak hazahozatalában érte el legszebb jutalmát. Elmondotta Thaly, hogy 1722-ben a Pragmatica Sanctio inditványozója a magyar országgyűlésen az a Szluha Ferenc volt, aki előzetesen báró Szirmay István ítélőmesternek, Rákóczi Ferenc bizalmas tanácsadójának irodaigazgatói tisztét töltötte be. Mikor aztán 1703-ban urát, Szirmayt elfogták, Szluha figyelmeztette Bercsényi Miklós grófot a veszedelemre, hogy őt is keresik, ne menjen Bécsbe, mert letartóztatják. Bercsényi ezért tudott Lengyelországba menekülni és ott előkészítette a Rákóczi-féle szabadságharcot, Ágost király minisztereivel és a francia követtel együtt. Mikor aztán Rákóczi Ferenc kiszabadult Wiener-Neustadtból,

akkor már a szabadságharc talaja termőföld volt. Szluhát akkor Bécsbe küldték, hogy szabadítsa ki Szirmayt, de mert ott már gyanút fogtak ellene, Rákóczihoz szökött, aki aztán megtette őt a prímási uradalmak prefektusává, főélelmezési biztossá. Azonkívül a hadifogoly-kicseréléseknél Rákóczi megbízásából mindig ő tárgyalt a császáriakkal. Közben anyagilag megszedte magát. 1710-ben Érsekújvárt az ő javaslatára adták fel a kurucok, mivel azt jelentette, hogy ott nincs már eleség. Mikor azonban Pálffy János, a császári generális bevonult oda, akkor dícshimnusszal fogadta, sőt bevallotta, hogy volt még elég eleség, de ő már a császáriaknak akarta átadni a várat. Ki is nevezték aztán ítélőmesternek, báró is lett belőle, jószágot is kapott. Mindezt azért mondotta el Thaly, hogy beigazolja: a Pragmatica Sanctio megszavazását nem valamilyen önzetlen hazafiak eszközölték.

A tárgyalás további folyamán nem egy izgatott véleménycserére is került sor. Rakovszky István Zichy János grófnak egy kis módosítását védte, majd Pulszky Ágost szólalt fel a javaslat mellett, Polónyi Géza pedig, az ellenzék szenvedélyes szónoka, megbotránkozva említette, hogy egy bécsi lap a magyar parlament tárgyalásait, illetve az itt elhangzott ellenzéki beszédeket szemtelenségnek *(Frechheit)* mondja. Kifogásolta azt is, hogy a renunciáció ügyében Bécsben több előkelő osztrák jogász véleményét előzetesen meghallgatták, s ezeket a sajtó *Kronjurist* titulussal illette, tehát mintegy az uralkodó hivatalos jogászainak minősítette, nálunk ellenben senki véleményét sem kérdezték meg. Polónyi után még Ugron Gábor, majd ismét Szilágyi s végül Széll miniszterelnök szólalt fel és a javaslatot az ő záróbeszédének a hatása alatt nagy szótöbbséggel elfogadták.

Most már csak a Főrendiház volt hátra, amely gyors ütemben tárgyalta le a javaslatot. Gróf Csáky Albin elnökletével 1900. november 20-án folyt le az az ülés, amelyen a közjogi és törvénykezési bizottságok együttes javaslatai alapján tárgyalás alá vették Ferenc Ferdinánd házassági nyilatkozatának becikkelyezését. Ambrózy István báró elfogadta a javaslatot annál inkább, mert nézete szerint „nálunk nem az ország adja az uralkodóháznak a hatalmat, a nimbuszt, ellenkezőleg, az a gyenge kötanyag és heterogén atomokból álló konglomerátum, melynek hivatalos neve Osztrák-Magyar Monarchia, éppen az ősrégi dinasztia fényében sütkérezik". A Főrendiház második szónoka gróf Zichy Nándor, a jól ismert néppárti vezér, a magyar konzervatív politika egyik kiválósága volt. Kijelentette, hogy magáévá teszi Zichy János gróf képviselőházi kis módosítását, amelynek a legfőbb értelme,

hogy az 1723 : 1. és 2. tc. magában megítélendő, önálló törvény, erre másnak befolyása nincs és nem lehet.

Jellemző, hogy e két felszólalással a főrendiházi úgynevezett vita már véget is ért és még csak Széll miniszterelnök polemizált Zichy Nándor gróf némely kijelentésével, majd általánosságban és részleteiben is elfogadták a javaslatot. A királyi szentesítés után a Magyar Törvénytárba került Ferenc Ferdinándnak előzőleg sok port felvert és a politikai életben sokoldalú vihart támasztott renunciációja.

X.

A SZERZŐ EGYKORÚ VEZÉRCIKKE A TRÓNÖRÖKÖS HÁZASSÁGÁRÓL

Érthető, hogy Ferenc Ferdinándnak nemcsak házasságkötése, de ezt megelőzően, a házasság legfelsőbb helyen leendő engedélyezése, illetve a trónörökösnek e végből folytatott szívós küzdelme a bel- és külföldi sajtót majdnem állandóan egyaránt foglalkoztatta. Nem volt ez szenzációéhség — bár kétségtelen, hogy nem egy riport csak ilyen célt szolgált — hanem a nagyvilág érthető érdeklődése. Vajjon milyen fordulatot vesz, vajjon mikép dől el az a harc, amelynek a központjában elvégre is nem magánember, hanem az akkori Európa egyik leghatalmasabb monarchiájának jövendő ura állott.

Messze menne, ha mi ebből az esztendőkre terjedő hírlapi híranyagból, vagy elvi állásfoglalásokból akárcsak szemelvényeket is idézni óhajtanánk. Elég talán annak megállapítása, hogyha a trónörökös küzdelme úgyszólván zárt ajtók mögött folyt is le, ő maga és hozzátartozói a legnagyobb diszkréciót őrizték meg, a Felség környezetéből pedig a nagy nyilvánosság számára alig szívároghatott ki komoly hitelt érdemlő híranyag — a hírlapok mégis napirenden tartották az ügyet s egyrészük, ha nem tudott minden tekintetben megbízható értesülésekhez jutni, szabadjára eresztette fantáziáját. Komoly hozzászólások abban az időben láttak napvilágot, amikor a Felség hozzájárulása már megvolt, sőt később is, a renunciáció megtörténte után.

Ebben az időben különben a magyar közvéleményt már nem annyira az érdekelte, hogy a trónörökös valóban megházasodik-e, hanem inkább az, hogy jövendőbeli felesége jogosult lesz-e a trónra, s általában miként fog alakulni Ferenc Ferdinánd nejének és születendő gyermekeinek közjogi helyzete — majd évtizedek

múlva, mikor a természet örök törvénye szerint, minden valószínűség figyelembevételével, már nem a 70 éves uralkodó, hanem ő maga fog a trónon ülni. Anélkül, hogy a közönség komoly része kételkedett volna abban, hogy az eskűvel megerősített lemondás hatályának megszüntetése felette komplikált és bizonytalan vállalkozás: tagadhatatlan, hogy ily alapgondolatú eszmeáramlatok akkor nagyon el voltak terjedve nálunk. Ennek különben legjobb bizonyítéka az, hogy a Képviselőház Függetlenségi Pártja — mint azt az előző fejezetben láttuk — komoly politikai vitát folytatott a trónörökös akkor már megesküdött feleségének királynéi jogállása érdekében.

A közhangulat egyik visszatükröződésének kell tekintenünk azt a vezércikket is, melyet *e könyv szerzője írt* akkor, egy nappal a renunciáció *előtt*. Abban az időben előkelő szerepet játszott az ország közéletében a volt királykoronázó város, Pozsony, melynek a Duna partján fekvő legszebb terén állt Fadrusz János, a zseniális magyar szobrász alkotása, a koronázási emlékmű, a Mária Terézia szobor, ragyogó karrarai fehér márványból, a századokon keresztül ezen a helyen lefolyt királykoronázások emlékére. (Ezt a gyönyörű műemléket az összeomlás után, az ú. n. „nyugati kultúra" nagyobb dicsőségére, a csehek ledöntötték és darabokra zúzták.) Pozsony a század elején a magyarosodás útján rohamlépésekkel haladt, azonban polgárságának idősebb korosztályai még szívesebben használták anyanyelvüket, a németet.

A pozsonyi napisajtónak több németnyelvű orgánuma volt, azonban magyar csak egyetlenegy: a dr. Vutkovich Sándor jogakadémiai tanár által alapított s annak főszerkesztősége alatt megjelenő Nyugatmagyarországi Hiradó, melynek e sorok írója, rendes vezércikkírója, majd főmunkatársa volt, egyébként akkor pozsonyi gyakorló ügyvéd és kir. jogakadémiai előadó. Fejezetünk címében említett cikkünk nem csupán az ő egyéni véleményét fejezte ki, hanem a függetlenül gondolkozó magyarság egy részéét is. A cikk megjelenési helyének érdekességét talán növeli az a körülmény, hogy Pozsonyban lakott akkor Frigyes főherceg, hadtestparancsnok, családjával, akiknél — mint tudjuk — Ferenc Ferdinánd házasságának megkötése előtt többször volt látogatóban.

A cikk így hangzik:

„A trónörökös házassága közjogi szempontból.

Ki hitte volna, hogy a pozsonyi Grassalkovich-téri palota egy oly szerelmi idillnek volt a kezdete, amely két birodalom népét, sok-sok jogászfőt és a külföldi diplomáciát fogja foglal-

koztatni? Ki hitte volna, mikor a már régóta gyakran megújuló házassági híreket a félhivatalos kőnyomatosok oly bámulatraméltó következetességgel „légből kapott koholmányoknak" jelentették ki, hogy a regény tényleg megkezdődött, sőt egy-két nap mulva már be is lesz fejezve? Ki hitte volna, hogy az uralkodócsaládban kötött szerelmi házasságoknak azt a sorát, amelyet a legutóbb lefolyt két év alatt királyunk unokája, Seefried báró hitvese kezdett meg és Stefánia, az özvegy trónörökösné folytatott, Ferenc Ferdinánd kir. herceg fogja kiegészíteni? Ki hitte volna, hogy a szerelem hatalma oly nagy, amely nemcsak szigorú családi szabályokat, de még az alkotmányjogi nehézségeket is le tudja küzdeni?

És mindez valóra vált. Holnap, csütörtökön délben Ferenc Ferdinánd kir. herceg nagy ünnepségek közt le fog mondani leendő hitvese, Chotek Zsófia grófnő, valamint az esetleg ebből a házasságból származó gyermekek trónöröklési s általában kir. hercegi jogairól. Ez már befejezett tény. De itt felmerül a másik kérdés, amelyet magyar alkotmányjogi szempontból egyelőre még nem lehet megoldani s ez az, hogy vajjon törvényeink szerint érvényes-e ez a lemondás?

A házassági jogot szabályozó 1895. évi XXX. t.-c. 113. §-a kimondja, hogy a házasság érvényessége a házasságkötés alaki kellékei tekintetében a házasságkötés idejében és helyén fennálló törvények szerint ítélendő meg. Minthogy pedig Ausztriában — ahol a trónörökös házasságot fog kötni — jelenleg az egyházi házassági jog áll fenn, amely szerint a morganatikus házasság teljesen érvényes, csupán a nő és a gyermekek nem követik a férfi rangját s öröklési tekintetben létezik a házasság e fajánál eltérés a rendes szabályok szerinti házasságkötéstől: világos, hogy magyar szempontból Ferenc Ferdinánd kir. herceg házassága teljesen szabályszerűen létrejött házasság lesz. Minthogy továbbá az u. n. Pragmatica Sanctiót tartalmazó 1723. évi I. és II. t.-c. meghatározza, hogy magyar király a Habsburg-családnak csak az a tagja lehet, aki törvényes ágyból született és katolikus; minthogy végre Chotek Zsófia grófnő katolikus s így az ő és a trónörökös házasságából esetleg születendő gyermekek is katolikusok lesznek: kétségtelen, hogy magyar alkotmányjogi szempontból a Ferenc Ferdinánd kir. herceg és Chotek Zsófia grófnő *házastársaktól származó gyermekek a magyar trónra öröklési joggal bírnak.*

Ha a trónörökös erről lemond, ennek jogérvényessége csak úgy lesz, *ha a magyar törvényhozás hozzájárul*, azaz az Országgyűlés erről törvényt hoz, esetleg az 1723. évi I. és II. t.-c. vonatkozó intézkedéseit módosítja és ezt a király szentesíti.

Ezért közlik már most félhivatalosan, hogy Széll Kálmán miniszterelnök erre vonatkozólag törvényjavaslatot fog benyujtani a Képviselőházhoz az őszi ülésszak kezdetén. A magyar törvényhozás tehát igazán korszakalkotó törvényt alkot majd, ha a Ferenc Ferdinánd kir. herceg utódjainak a trónöröklésre való képtelenségét tárgyalja. A mostani országgyűlési ülésszak alkonyának óriási jelentőséget kölcsönöz majd annak a törvénynek a megalkotása, amely idővel az ország ú. n. alaptörvényei között fog helyet foglalni."

Így hangzik az említett vezércikk, melyhez még csupán azt fűzzük hozzá, hogy félreértést meg nem engedő okfejtése szerint, ámbár a trónörökös jövendő hitvese és a házasságból netán származó gyermekek mellett foglal állást, azonban ezt köz- és magánjogi érvekkel támasztja alá, végső megállapítása pedig az, hogy amennyiben a lemondó nyilatkozathoz a magyar törvényhozás hozzájárul, tehát a parlament azt elfogadja s a király ezt a törvénycikk alakjába foglalt lemondó nyilatkozatot szentesíti, akkor a magyar közjog szempontjából nem vitás, hogy a lemondás, minden konzekvenciájával együtt, érvényes. A vezércikk alapgondolata tehát a magyar közjogban mindenkor fennállott és magyar részről mindenkor féltékenyen megőrzött az az alapelv volt, hogy egyrészt minden jog forrása a nemzet, másrészt pedig az, hogy a törvényben, mint legmagasabb fokú jogforrásban kifejezett nemzeti akarat minden fenntartás és ellenvetés nélkül respektálandó.

XI.

BOLDOG HÁZASSÁG — TOVÁBBI HARC A FELESÉG RANGJÁÉRT

Ha azok alatt az esztendők alatt, amikor ennek a munkának bizalmas adatait összegyüjtöttem, olyanoktól, akik Ferenc Ferdinándot közelről ismerték, azt kérdeztem, hogy boldog volt-e a trónörökös házassága, kivétel nélkül mindenkitől csak igenlő választ kaptam. Ferenc Ferdinándnak lehettek hibái, lehetett az emberekkel nem egyszer kíméletlen, lehetett a magyarsággal szemben sokszor elfogult: azonban családján belül más emberré lett. Ez a *más* volta: ez volt leginkább az, amelyre ráillett az, amit politikai tekintetben szerettek róla elmondani, hogy *szfinx* volt, akinek valódi énjét senki nem ismerte. Véleményem szerint szfinx volt azért, mert más volt benne a közélet embere és más a családi emberé. És hogy itt oly nagy ellentét állott fenn lelkében, ez egyéniségének ha nem is rejtélye, de lélektani szempontból kétségkívül igen érdekes tulajdonsága. Nem akarom ezzel azt mondani, mintha családi körében levetkőzte volna jellemének egyik legpregnánsabb vonását, az erős akaratot. Ő családjában is feltétlenül megmaradt annak, akinek az akarata parancs. Ellenben amíg egyik oldalon, a gyermekek szaporodásával, ez a merevség mindinkább engedett, s bizonyos fokig talán helyet adott édesatyjától örökölt, jó polgárias gondolkozásának, addig a másik oldalon rendkívül enyhítette időközönként jelentkező nyakasságát feleségének asszonyi tapintata, aki jól kiismerte férje lelkivilágát s nem egyszer szinte észrevétlenül tudta eleinte ellentétes álláspontját áthangolni a maga javára.

Bennfentesek beszélik, hogy a trónörökös Konopistban érezte magát a legjobban. Ott meghallgatta katonai irodája főnökének, vagy esetleg valamely oda beosztott katonatisztnek a jelentését,

megadta utasításait. Aztán fogadta a gazdasági vezetőt és kiadta annak is parancsait. A nap egyéb részében szenvedélyesen kertészkedett a gyönyörű, hatalmas parkban, melynek mintaszerű fejlesztése neki is, meg a feleségének is valóságos szívügye volt. A konopisti park gyönyörű flórájának messze földön híre ment. De ha nem tartózkodott itt, hanem valamelyik más kastélyban, Chlumetzben, Blühnbachban, vagy egyebütt: a kertészkedést ott is nagy kedvvel űzte és boldog volt, ha virágjait — azok fajtája légiószámra szaporodott — nemcsak növénytani nevükön ismerte, hanem megfigyelte rajtuk az általa végzett beoltás, nemesítés eredményeit is. Ha pedig befejezte a kertészkedést is — télen persze egészen ki kellett kapcsolni ezt, s legfeljebb a melegházat látogatta gyakran —, akkor elvégezte meglehetősen kiterjedt levelezését és ami nála igen nagy szerepet játszott: elolvasta az újságokat és a folyóiratokat, meg azokat a könyveket, amelyeknek a tartalma érdekelte, tehát elsősorban katonai, majd politikai, aztán történelmi, természettudományi és művészeti műveket. Mindezekkel természetesen az átlagos művelt ember sokoldalúságával foglalkozott, vagyis nagyon nem mélyedt el egyikben sem és világnézete körülszabta olvasmányai körét is. Azonban tagadhatatlan, hogy érdeklődése széles ívelésű volt, s az ő rangjában levők közül kevesen akadtak, akik annyit olvastak volna, mint ő. Estefelé — télen már a délutáni órákban, ozsonna idején is — a gyermekekkel időzött, ugyanabban a szobában, ahol felesége kézimunkázott. A gyermekek, amíg kisebbek voltak, eljátszogattak, mikor pedig már felnövekedőben voltak, végezték a másnapi leckére való előkészülésüket, ő maga meg feltette cvikkerét — ezt az olvasáshoz aránylag már fiatalon kénytelen volt használni — és olvasgatott. Valóban olyan jelenet volt ez, hogy bármely tisztes polgári család megirígyelhette volna.

A trónörökös családja egyébként feleségén kívül a következő gyermekekből állott: 1901. július 24-én született Zsófia, aki később egy csehországi német arisztokratához, Thun grófhoz ment nőül, — 1902. szeptember 29-én született Miksa és 1904. május 27-én Ernő. Miksa felesége egy csehországi arisztokrata nő, míg Ernőé egy amerikai diplomata leánya.

A trónörökös családi életének ebből a rajzából tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy az bensőséges és szeretetteljes volt. Közéleti tevékenységében mutatott kemény, sokszor gúnyolódó és nem egyszer rideg magatartásának a rugója — a súlyos betegsége alatt benne kifejlődött bizalmatlansága és zárkózottsága által még inkább fokozódott egocentrikus jellemvonásán kívül — különösen az uralkodóval szemben fennállott viszonya volt, amely minden-

nek volt inkább mondható, mint szivélyesnek. Ezt már fiatalabb korában is érezhette s amely még inkább rideggé vált akkor, mikor mint trónörökös nemcsak be nem kapcsolódhatott a monarchia hajójának az irányításába, hanem Ferenc József részéről sem tapasztalhatott valami meleg vonzalmat. Minderről érdekes adatokat olvashatunk abban a munkában, melyet Kürenberg Joachim írt a mult század végének s e század első másfél évtizedének egy nagyon tájékozott művésznőjéről, Schratt Katalinról.

A bécsi Hofburgtheaternek ez a tagja jelentős szerepet játszott úgy Ferenc Józsefnek az életében, mint a bécsi irányadó körökben is. Schratt Katalin rokonszenves lényével és fínom tapintatával mintegy arra volt hivatva, hogy a mindinkább magába vonult és csak hivatalos kötelességeinek élő Ferenc József napjait egy kedves, élénk és közvetlen modorú asszony bájával bensőségesebbé tegye. A művésznő egyáltalában nem volt az az egyéniség, amilyenek a nagy uralkodók úgynevezett barátnői szoktak lenni. Mikor első ízben jutott abba a helyzetbe, hogy Ferenc József elé került, abban az időben az uralkodó már közel járt a hetvenhez, tehát túl volt azon a koron, melyben egy férfi és egy nő viszonyának a megszokott értelemben lehetett volna háttere. Ellenben a király megkedvelte a művésznőt, mint közvetlen modorú, kedves asszonyt, aki őt a császári palota falain kívül lejátszódott eseményekről tájékoztatta, akivel el tudott beszélgetni oly dolgokról, melyek nem tartoztak az uralkodó „resszort"-jába. Elvégre Ferenc József is ember volt s ha életének legfőbb hivatását, a hivatali kötelességteljesítést, napról-napra elvégezte, akkor jól esett neki az, hogy fesztelenül elbeszélgethetett egy okos asszonnyal, olyannal, aki őt kérésekkel nem zaklatta s akitől megtudhatott oly dolgokat is, amelyekről az eléje járuló miniszterek és magasrangú katonák természetszerűen nem beszélhettek neki. És hogy Schratt Katalin ennyire megnyerte Ferenc József bizalmát, azt végtelen jó modorán kívül annak is köszönhette, hogy minden szavában a póznélküli, igazi bécsies humorral rendelkező nő maradt, aki nem egyszer meg is nevettette a máskülönben zárkózott és érzelmeit a nagy nyilvánosság elé nem vivő uralkodót. Ennek tulajdonítható, hogy a művésznőt Erzsébet királyné is kedvelte és mielőtt a királyné 1898-ban Genfben orgyilkosság áldozata lett, néhány éven keresztül már — feldúlt idegállapota miatt, különösen egyetlen fiának, Rudolf trónörökösnek 1889-ben bekövetkezett tragikus halála miatti bánatában folytatott külföldi utazgatásai alatt még inkább magára hagyva férjét — a királyné maga kérte meg Schrattot, hogy távollétében

törődjék a királlyal és vidítsa fel ennek a magára hagyott, öreg embernek az óráit.

Az uralkodó minden reggel négy órakor kelt fel és mivel rendszerint a schönbrunni császári kastélyban lakott, Schrattnak a közelben levő villájába naponta már kora reggel átjött, ahol ízletes reggelivel várták őt s aztán egy-egy órát elidőzött ott, a művésznő mindent elmondott neki, amit csak hallott, úgy országos dolgokat, mint különösen bécsi híreket s ezek sorában is leginkább a „legfelsőbb tízezer", tehát a vezető körök sorai közt szerzett ujságokat, de mindezt kedvesen és gyakran természetes humorral, úgyhogy Ferenc József mindig szívesen hallgatta őt. Nem csoda, hogy ennek aztán híre ment és sokan, akik az uralkodótól valamit kérni akartak, Schratthoz fordultak. Így aztán a befolyása évről-évre nőtt, sőt még az uralkodóház tagjai közül is nem egy őt kereste fel, ha valamit ki akart eszközölni Ferenc Józsefnél. Viszont ez utóbbi nem egyszer tett bizalmas megjegyzéseket a közélet egyik-másik emberéről, sőt saját családjának a tagjairól is Schratt előtt, aki nem élt ezzel vissza és azok a kis nüanszok, amelyek ezekről a nyilvánosság elé jutottak, nagyjában csak a művésznő halála után, az említett életrajzíró közvetítésével kerültek a közönség elé.

Ezek közé tartoznak azok a megfigyelések és megjegyzések is, melyek Ferenc Ferdinándra vonatkoztak s melyek bepillantást engednek abba, hogy Ferenc József érzelmileg mily távol állott unokaöccsétől. Lapozgassunk kissé ezekben, érdekes dolgokat olvashatunk. Így például Ferenc Ferdinánd arra vonatkozóan, hogy őt nem készítették elő az uralkodásra, ezt mondta egyszer Schrattnak: „Papával és mamával annak idején sok mindenről beszélgettünk, de arról soha, hogy én még valamikor császár is lehetek". Mikor pedig Rudolf trónörökös halála után Ferenc József fogadta az öccsét, Károly Lajos főherceget, akire a trón várt, majd utána ennek a fiát, Ferenc Ferdinándot, ez utóbbinak a trónutódlás lehetőségéről egyetlen szó említést nem tett, jóllehet ez Károly Lajos halálával rövidesen aktuálissá lett. Ferenc Ferdinánd akkortájt betegeskedett és az uralkodó meg is jegyezte róla: „Nagyon halovány, a köhögés gyötri, alighanem tüdőbajos. Nem nagyon tetszik nekem, Rudolffal össze sem lehet hasonlítani". Sokkal később, közvetlenül a sarajevoi tragédia előtt, mikor Ferenc Ferdinándot utoljára látta Schratt, feltűnt neki, hogy az milyen halaványy, erősen elhízott és az arca szinte szivacsosan duzzadt. Mindez a céltudatosan felhízlalt tüdőbetegeknél szokott előfordulni. Mikor aztán Schratt ezt elmondta Ferenc Józsefnek, megjegyezve, hogy a főherceg külsejében nincsen semmi Habs-

burg-vonás, a király ezt felelte: „*Er heisst ja auch Este*", amivel mintegy a főhercegnek a többi családtagtól való elütését akarta kifejezni.

A trón birtokosa és várományosa közti hideg viszonyt még inkább jellemzi az, amit Schratt a sarajevoi gyászhír megérkezésekor történtekről beszélt el. Ferenc József akkor, 1914. június végén, szokása szerint, Ischlben nyaralt s ugyanott tartózkodott Schratt Katalin is. A sürgönyt Paar gróf főhadsegéd adta át az uralkodónak, aki látható megdöbbenéssel fogadta a hírt, de csakhamar visszanyerte hidegvérét és utasítást adott az Ischlből Bécsbe leendő utazásra. Bolfras báró, a másik főhadsegéd pedig, mikor a király kísérete már útrakészen állott, azt a közlést tette, hogy „az ischli séjourt csak néhány napra szakítjuk meg". Ez polgári nyelven szólva annyit jelent, hogy az uralkodó hivatalos ügyben néhány napra távozni kénytelen, de aztán ismét folytatja nyári pihenését. Igazán „szertartásos" elintézés, amelyet nem enyhít az a Schratt által is idézett uralkodói nyilatkozat sem, mely szerint Ferenc Ferdinánd halálával a Mindenható helyreállította azt a rendet, amelyet ő — a császár — nem tudott megvédeni.

A Ferenc József és Ferenc Ferdinánd, valamint közvetlen környezetük közt fennállt, szivélyesnek éppen nem mondható viszonyra jellemző, hogy a trónörökös környezetét a schönbrunniak csak így hívták: „*Die vom Belvedere*", amiért aztán nem maradtak adósak a belvedere-iek sem, akik viszont ezt a gyüjtőfogalmat használták: „*Die von Schönbrunn*", sőt amikor a király öreg tanácsosairól beszéltek (a már említett két főhadsegéd, aztán Kerzl udvari orvos stb.), ezeket ekként aposztrofálták: „*Das Mumienkabinett*". Hát valami igazság volt abban, hogy Ferenc József, élete utolsó éveiben, úgyszólván csakis öreg embereket kedvelt és így nem tekinthetjük tiszta maliciának azt, amit Ferenc Ferdinánd egy hadgyakorlaton mondott. Itt az egyik generális nem jelent meg a reggeli kivonuláskor. Érte küldtek s az ágyában holtan találták. De most jön a tragikomikus fordulat. A hivatalos orvosi vizsgálat aggkori gyengeséget állapított meg a halál okául. „És ilyen generálisokkal akarunk mi háborút nyerni!" kiáltott fel, nem minden keserűség nélkül, Ferenc Ferdinánd.

E kis kitérés után azonban térjünk vissza a trónörökös családi s általában magánéletének a rajzához.

Ferenc Ferdinánd olvasmányai közt legfontosabbak voltak az újságok, a napilapok. S ez az, amiről bővebben kell megemlékeznünk, mivel ezek voltak nem egy politikai akciójának elindítói. Ferenc József részére csak lapkivonatokat szoktak készíteni azokból a közleményekből, amelyek őt leginkább érdekelték.

Magától értetődően ezek közt a politikai cikkek lényegének összeállítása volt az arra hivatott szervek legnagyobb gondja. Azt beszélik, hogy az uralkodó régebben csakis egy napilapot szokott olvasni, az annak idején Bécsben megjelent és a külügyminisztérium szócsövéül is szolgáló *Fremdenblatt*-ot, egyéb napilapokból csak szemelvényeket olvasott. Ellenben Ferenc Ferdinánd valósággal szenvedélyes újságolvasó volt. Mindenről tudni akart, minden felfogást ismerni kívánt. Természetes, hogy lelkiségéhez legközelebb álltak a katolikus-konzervatív sajtó orgánumai s így a Bécsben megjelenő *Reichspost* napilaphoz, valamint az ugyancsak Bécsben kiadásra kerülő *Österreichische Rundschau* című folyóirathoz — ezt akkortájt sokfelé beszélték — közelebbi szálak is fűzték, a jelzett sajtóorgánumok nem egy cikke egyenesen az ő inspirációjára jelent meg. A *Reichspost*ban Funder főszerkesztő, a *Rundschau*ban pedig báró Chlumezky volt az irányító szellem és a trónörökös álláspontjának hű tolmácsa. Mivel azonban olvasott más lapokat is, a neki nem tetsző lapok — így különösen a liberális *Neue Freie Presse* — gyakran váltották ki haragját. Minthogy pedig magyarul csak keveset tudott, így azt kell feltételeznünk, hogy magyar lapokat közvetlenül keveset olvasott. Amit tehát a magyar lapok írtak, arról csak közvetve, katonai irodája által készített fordítások útján értesülhetett. Lesz még módunk rámutatni, hogy ennek a kedvelt intézményének vezetése nem volt olyan, amely valószínűvé tette volna, hogy valami barátságos „feltálalásban" adják eléje a neki nem tetsző irányú magyar lapok cikkeit. Valószínű, hogy a magyarországi orgánumok közül állandóan csak a *Pester Lloyd*-ot olvasta, mely egész fennállása alatt mindenkor magas színvonalú újság és a magyar kormányoknak a külföldi közönség tájékoztatását szolgáló szócsöve volt. Azonban azokban az esztendőkben, amikor Ferenc Ferdinánd a politikai ügyek iránt már állandóan érdeklődött, tehát a mult század utolsó évtizedétől kezdve egészen haláláig, az akkori magyar vezető politikai iránynak megfelelően liberális volt, ez pedig neki nem volt ízlése szerint. Nem lehet kétségünk az iránt, hogy a politikai harcok kiélesedése idején, különösen a katonai kérdésekben, nem egy magyar napilap erőteljes állást foglalt el, s bizonyára mindig akadtak olyanok, akik az ilyesmire „jóakaratúan" felhívták a figyelmét, ha mások nem, hát „nemzetiségi" szakértői. Mindent egybevetve, megállapíthatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd szenvedélyes újságolvasói minősége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nem egyszer éles ellentétbe jutott a közvéleménnyel, mert nem akarta elismerni, hogy amiként neki fel-

tétlen joga van saját maga politikai véleményére, éppúgy másnál sem vitatható az el, habár csak egyszerű alattvaló.

Azzal egyidejűleg, hogy a trónörökös házasságkötése megtörtént, a magyar és osztrák hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben és a Wiener Zeitungban hivatalos közlés jelent meg, amely kiterjeszkedett Chotek grófnő rangemelésére is.

„Ő császári és királyi Fensége, Ausztria-estei Ferenc Ferdinánd főherceg úr, Ő császári és apostoli királyi Felségének, mint a legmagasabb uralkodóház legfelsőbb felséges fejének hozzájárulásával és beleegyezésével, az 1900. évi július 1-én Reichstadtban, Csehországban, méltóságos chotkowai és wognini Chotek Zsófia grófnővel morganatikus házasságra lépett.

Ő császári és apostoli királyi Felsége, f. évi július hó 1-én Ischlben kelt legfelső kéziratával legkegyelmesebben indítva érezte magát: austria-estei Ferenc Ferdinánd főherceg úr ő császári és királyi fensége morganatikus hitvesét, Zsófiát, született chotkowai és wognini Chotek grófnőt, díjmentesen örökös hercegi rangra emelni, Hohenberg névvel és *Ő hercegi Kegyelmessége* címzéssel."

Itt csak azt kell még megjegyeznünk, hogy a hivatalos közlés nehézkes magyar stílusa nyilvánvalóvá teszi a szöveg német eredetiből történt, lehetőleg szószerinti fordítását, amit bizonyít a trónörökös hitvesének a nálunk szokatlan, szinte érthetetlen *Ő hercegi Kegyelmessége* címmel illetése, mely a német eredeti *Ihre fürstliche Gnaden* címzésnek felel meg.

Ezzel a legfelsőbb rendelkezéssel egyelőre tehát bizonyosfokú rangemelés történt. Ferenc Ferdinánd és felesége azonban a rangkérdésnek ezzel a rendezésével nem voltak megelégedve, annál kevésbbé, mert a hercegnőnek az udvari ünnepségek alkalmával kijelölt rangja nagyon bántotta őket. Ismételt sürgetésükre, illetve kérésükre aztán a Felség 1905-ben a *Főméltóságú* címet *(Durchlaucht)* adományozta a hercegnőnek és törvényes utódainak. Egyúttal a hercegnőnek — csupán saját személyére — a főudvarmesternői teendőkkel megbízott palotahölgyeket megelőző rangot adományozta. Ebből is látható, hogy milyen fínom nüanszok léteztek az udvari rangok megállapításánál. A rangemelést megelőzően a trónörökös felesége a főudvarmesternő mögött sorakozott, tehát ámbár előkelő, de mégis csak udvari hivatalt betöltő dáma mögé, s ez kétségkívül nagyon fájt neki, s férjének is. Újabb négy esztendőnek kellett eltelnie, míg az uralkodó indíttatva érezte magát újabb rangemelésre. 1909-ben Hohenberg hercegnő elnyerte a *Fenség (Hoheit)* rangot és a *Herzogin* címet. Gyermekei ezzel egyidőben a *Fürst* (herceg) rangot és a *Durchlaucht* (Főméltóságú) címet kapták. A magyarban nehéz a hercegi rang és titulatura

különböző fokozatait visszaadni, mert nálunk általában csak a hercegi cím és kifejezés szokásos, de a német közjogi fejlődés, az annak idején fennállott számos kis fejedelemség rangkülönbsége, a ténylegesen uralkodott főúri nemzetségek egymástól eltérő rangja, a Német-Római Szent Birodalomhoz való közjogi viszonya: mindmegannyi ok volt arra, hogy a legkülönfélébb címzés-nüanszok jöjjenek létre. Az bizonyos, hogy Hohenberg hercegnő legutolsó, tehát 1909-i rangemelése jelentősen megerősítette pozícióját. A *Hoheit* rang által a *Fenség* titulust is megkapta, azáltal pedig, hogy *Herzogin* lett, a rangja azok közé az előkelőségek közé sorolódott, akik fejedelmi családból származtak. Mindennek ellenére rangja még így is a főhercegek és főhercegnők után jött. Azáltal pedig, hogy gyermekei 1909-ben mindnyájan elnyerték a *Fürst* rangot és a *Durchlaucht* címzést, az udvarnál, valamint az arisztokráciában elfoglalt helyzetük is szilárd alapot kapott.

Azonban maga az a körülmény, hogy kilenc esztendőbe került, amíg a kérdés ennyire rendeződött, mutatja az akadályok, illetve intrikák nagy számát. És erről sokat tudtak a bennfentesek az akkori Bécsben. Mivel Hohenberg hercegnő nem volt a dinasztia tagja, így nem volt szabad használnia az udvari színházakban (a Burgtheaterben és az Operában) az udvari páholyt. Férjét természetesen megillette ez a jog, azonban csak természetes, hogy két különböző helyen a házaspár nem ülhetett. Jól tudta ezt az uralkodó főudvarmestere, Montenuovo herceg, aki sok borsot tört Ferenc Ferdinándék orra alá. Ferenc József, akármilyen gavallér volt is, ilyen apróságokkal nem törődhetett. Az apró tűszúrások tehát egymást követték. Bevett szokás volt az is, hogy azokon az udvari fogatokon, amelyeken a kocsi lámpáján a császári korona látható, a kerekek pedig aranyozott csíkkal vannak díszítve a küllőiken, szintén csak a dinasztia tagjai kocsikázhatnak. A hercegnő tehát ilyen kocsira nem ülhetett fel, mivel pedig férje már csupa dacból is egyedül ritkán használt kocsit, hanem csak feleségével együtt, így ezeket az udvari jellegű megkülönböztetéseket a maga kocsijain nem használta. Csekélységnek tűnik fel ilyesmi, de amikor látta, hogy mindezzel bosszantani, ingerelni akarják őt, a jövendő uralkodót, akkor felhördült és bosszút lihegett. És ezeknek a tűszúrásoknak, vagy legalább nagyrészüknek szerzője, Montenuovo, maga is *mésalliance* utódja. Őse, akit Neippergnek hívtak, Napoleon bukása után annak nejét, a Pármában uralkodó Mária Lujzát mint udvarmester szolgálta s vele morganatikus házasságot kötött. Ekkor kapta német nevének (annyi, mint *Neuberg*, Újhegyi) szószerinti olasz fordítását családi névül.

Ferenc Ferdinánd, mint a Nádasdy-huszárok ezredese.

Chotek Zsófia grófnő menyasszony korában.

Aztán az udvari fogadások alkalmával, a hivatalos ebédeken és bálokon az a kínos háttérbeszorítás, sokszor szinte szántszándékos mellőzés! Egyszerűen elfeledkeztek némelykor arról, hogy Hohenberg hercegnő is jelen van, s amikor már minden hölgynek megvolt a párja, akivel bevonult, a hercegnőnek az utolsó pillanatban rendeltek kísérőül egy szolgálattevő kamarást, tehát nem a dinasztia, vagy valamely éppen vendégségben levő idegen fejedelmi család tagját. Sőt még ha nem is követtek el ilyen sértő mellőzést, akkor is az udvari sorrend megállapításánál a trónörökös és a felesége közt akkora távolság volt, hogy mindenkinek szemet szúrt, sőt egyenesen kínos benyomást keltett. Egy udvari bálon például a bevonulás sorrendjét a következőképen állapították meg: elől jött Ferenc József, karján Ottó főherceg feleségével, utána következett Ferenc Ferdinánd, karján saját nővérével, Mária Annunziata főhercegnővel, majd rang és az uralkodóhoz való rokoni fok közelsége szerint a többi főherceg és főhercegnő, ezek után jött egy Lichtenstein hercegnő (ez a család uralkodó dinasztia volt), végül pedig Hohenberg hercegnő egy kamarási szolgálatot teljesítő gróffal. Képzeljük el, micsoda valóságos vesszőfutás lehetett ez a trónörökösnek és feleségének! És mégsem vonhatták ki magukat időnként az ilyen kötelező udvari ünnepélyek alól. Viszont az öreg Ferenc József, a formák embere, gavallér maradt ebben az esetben is és az udvari bálon szokásos *cercle* alkalmával nemcsak szívélyesen elbeszélgetett Hohenberg hercegnővel, hanem kedvesen érdeklődött a trónörököspár gyermekei iránt is.

Általában a társadalmi érintkezés során sok olyan mellőzés, vagy tudatos csipkelődés érte a trónörököspárt a házassága miatt, hogy igazán nem lehet csodálni, ha eleinte mindezt fojtott haraggal tűrték el, később pedig inkább egészen visszavonultak attól a körtől, melyhez tartoztak. A már említett Schratt Katalin beszéli pl., hogy az első kellemetlenséget már az uralkodónál tett legelső tisztelgésekor kellett az új párnak elszenvednie. A szertartásmester ugyanis — bizonyára a velük ellenséges érzelmű Montenuovo herceg főudvarmester utasítására — a kihallgatási terem szárnyas ajtajának csak az egyik felét nyittatta ki előttük, ezzel is jelezni óhajtván, hogy az audiencián csupán egy és nem két, egyenjogú fenség jelenik meg. Mikor Ferenc Ferdinánd ezt meglátta, mérhetetlen dühre gerjedt és megfeledkezve mindenféle etikettről, az ajtó másik szárnyát egyszerűen berúgta.

Egy alkalommal Potocki hercegnőnél fogadás volt, amelyen meg voltak híva Ferenc Ferdinándék is. Hohenberg hercegnő megszólítja Windisch-Graetz hercegnét, aki néhai Rudolf trónörökös

leánya. Ez erre csak rövid, hűvös választ ad, majd elfordul tőle és szomszédnőjének ezt a hangos megjegyzést teszi: „*Denken Sie sich, sie hat mich angecerkelt!*" Ezzel azt akarta mondani, hogy tehát Ferenc Ferdinánd felesége, mint magasabb rangú óhajtott vele beszélgetést kezdeni, vagyis, mint udvari nyelven mondják, *cercle*-t tartani, holott erre csupán a valóban magasabb rangúnak van joga, amit Chotek Zsófiára vonatkozóan Rudolf trónörökös leánya ilyen tüntető módon kétségbevont, jóllehet ő maga sem ment férjhez fejedelmi egyénhez.

Érthető, hogy ez a sok-sok apró tűszúrás folyton emésztette Ferenc Ferdinándot, aki alig várta már azt a pillanatot, amikor ő lesz a hatalmon és megbosszulhatja majd a sok sértést. Kétségtelen, hogy egy jövendő uralkodónak mindezekkel a végre is többékevésbbé hiúsági kérdésekkel szemben nagyobb önuralmat kellett volna tanúsítania, hiszen ez fejedelmi kötelesség, azonban Ferenc Ferdinánd túlságosan explozív természetű volt, akiről az igaz, vele nem valami jóviszonyban levő, de elvégre kimagasló közjogi állást betöltött, tehát higgadt ítéletre kötelezett Goluchowski gróf külügyminiszter egyszer így nyilatkozott (a jellegzetes német kifejezések miatt németül idézzük): „*Dieser Este ist rechthaberisch, eigensinnig, sehr von sich eingenommen, verträgt keinen Widerspruch und ist aufbrausend, wenn man andere Ansichten äussert, als er hat.*" Valóban, nem valami hízelgő vélemény!

Az az igazán lehetetlen helyzet, amelyet az udvari etikett szabályai teremtettek Ferenc Ferdinándék számára, érthetővé teszi, hogy igyekeztek minél kevesebb időt tölteni Bécsben, mert akkor legalább megvolt a mentségük arra, hogy egy-egy ilyen alkalomtól távol maradjanak. Pedig bécsi otthonuk, Savojai Jenő herceg egykori nyári kastélya, Jenő herceg korában még Bécs város falain kívül fekvő, de később a város területéhez tartozó telken levő Belvedere-palota megadta a lehetőséget arra, hogy nem túlságosan kényelmesen, de mégis berendezkedhessenek. A trónörökös életmódja itt persze némi korlátok közé szorult, de annál intenzívebben foglalkozhatott kedves katonai irodája útján a hadsereg ügyeivel, no meg a politikával.

Házasságuk alatt több ízben kapott a trónörökös az uralkodótól — aki lassan már 80. évéhez közeledett — megbízást, hogy képviselje őt valamelyik külföldi udvarnál. Egy-egy nagyobb dinasztikus esemény, koronázás, vagy esküvő adta meg erre rendszerint az alkalmat, azonban ezektől függetlenül is történtek ilyen látogatások. Járt a trónörökös Londonban, Berlinben, Szentpétervárott, Madridban és a román királyi pár látogatása végett kedvelt nyári kastélyukban, az erdélyi Kárpátok déli lejtőjén fekvő

Sinajában. Az udvari látogatások legtöbbjére magával vitte feleségét, aki számára ekkor már megnyíltak az uralkodók, vagy ami ennél fontosabb, az uralkodók feleségeinek termei, azonban bizonyos tartózkodás éppen a nők részéről, a koronás asszonyok magaviseletében, bizony érezhető volt Londonban is, Berlinben is. 1910-ben történt, hogy Ferenc József megbízta a trónörököst, hogy képviselje őt V. György angol király koronázásán. Mivel a megbízás tulajdonképen csak a trónörökös személyének szólt, az — bizonyára a felesége befolyására — mindent elkövetett, hogy felesége is meghivassék Londonba. A monarchia akkori londoni nagykövete gróf Mensdorff-Pouilly volt, igen befolyásos és az angol udvarnál különösen nagyrabecsült diplomata, aki az angol királyi családdal rokoni kapcsolatban is állott. Mensdorff gróf ismételten közbenjárt az udvarnál Hohenberg hercegnő meghívása érdekében, de sikertelenül. Ennek okát alighanem abban kell keresnünk, hogy az annyira kényes etikett-kérdésben az angol udvar nem akarta magát oknélküli bonyodalmaknak kitenni s a meghívás elhárítása annál könnyebb volt, mert az eredeti meghívás is csak egy férfi, Ferenc József számára szólt, aki akkor már régen özvegyember volt. V. György király azonban néhány év mulva, 1913-ban, megtalálta tapintatos módját annak, hogy Ferenc Ferdinánd feleségének mintegy elégtételt adjon, mert ekkor a házaspárt saját családi kastélyába, Windsorba hívta meg vadászatra. A meghívást el is fogadták, György király lekötelezően kedves házigazda volt, ellenben Mary királyné udvariasan hűvös magatartást tanúsított — akárcsak Berlinben II. Vilmos császár felesége — s így a fogadtatás mégis csak bizonyos keserű cseppet vegyített bele az ünnepségek sorozatába.

Ez és az ehhez hasonló incidensek indították Ferenc Ferdinándot bizalmas emberei előtti oly kijelentésekre, hogy az 1909-i rangemelés sem hozott igazi, végleges megoldást, *s majd ha ő trónra kerül*, akkor ezt a kényes kérdést végleg rendezi. Megbízható források rámutatnak, hogy a trónörökös akkor sem gondolt arra, hogy letett esküje alól a pápától felmentést kérjen. Vannak, akik állítják, hogy némely jogász-tanácsadói javasolták ezt neki, arra való hivatkozással, hogy senki a még nem létező utódjai nevében kötelező nyilatkozatot nem tehet. Valóban csak oly cím megadását tervezte, mely kifejezésre juttatja, hogy felesége az uralkodó neje. Élete utolsó éveiben többször meggondolás tárgyává tette, hogy trónralépte után feleségének ezt a hivatalos címet adományozza: a Császár és Király *hitvese (Kaisers und Königs Gemahlin)*, megszólítása pedig ez lesz: Királyi Fenség *(Königliche Hoheit)*. A „császári" titulus elmaradását az tette

volna megokolttá, hogy el akarta kerülni annak beiktatásával azt, hogy felesége ugyanazt a címet viselje, mint a Habsburg-dinasztiához tartozó főhercegnők, azonkívül pedig mint magyar királyi herceg — mert minden főherceg egyúttal az is — talán a magyarok felé is bizonyos előzékeny gesztust akart tenni, jól tudva azt, hogy mi ilyesmire kényesek vagyunk. Igaz ugyan, hogy a bécsi udvar titulaturája szerint a főhercegek egyúttal *cseh* királyi hercegek is, tehát a főhercegnőket is megillette ez a cím. Ki tudja, micsoda el nem árult gondolat rejlett e tervezgetések mögött? Egyébként a bennfentesek azt is tudni vélték, hogy gyermekei számára soha nem ambicionálta a koronát, mely fénye mellett sok árnyat, kötelezettséget is jelent. Állítólag azt mondta, hogy a Habsburg-örökség, vagyis a trón igen terhes és ettől gyermekeit meg akarja kímélni. Legyenek azok független főurak — ezért takarékoskodott, hogy azoknak rangjuk szerinti vagyont gyüjtsön — és ne nyomja őket a korona terhe.

Így teltek az esztendők, mialatt Ferenc Ferdinánd, különösen kedvelt Konopistjában szövögette jövendő terveit, miképen fog majd uralkodni? Ebben a tervezgetésben azonban segítőtársakra talált bizalmasaiban, elsősorban katonai irodája vezetőiben, Broschban és Bardolffban. Ha tisztán akarunk látni kereken másfél évtized (1900—1914) eseményeiben, akkor az ő szerepük megismerése nélkülözhetetlen.

XII.

ALEXANDER BROSCH VON AARENAU

Hogy ennek és a következő fejezetnek az élén álló két nevet eredeti alakjában iktattuk ide, annak — hogy úgy fejezzük ki magunkat — szimbolikus jelentősége van, mert ezzel érzékeltetni akarjuk, hogy ez a két férfi, Ferenc Ferdinánd katonai irodájának egymás utáni két főnöke, akiknek mindegyike nagytudású, művelt katona volt, a hadsereg egységének és Ferenc Ferdinánd felfogása szerinti oszthatatlanságának meggyőződéses harcosa, azt a katonatípust képviselte, mely a régi osztrák armádia gondolatvilágát tükrözi vissza. Nem gyűlölték ugyan a magyarokat, de a katonai téren érvényesíteni óhajtott önállósági törekvéseit perhorreszkálták, szóval a német jellegű, egységes hadsereg eszméjét képviselték.

Ferenc Ferdinánd politikai terveinek vizsgálatánál — különösen azokban az években, amikor Magyarországon az úgynevezett koalíció volt uralmon, tehát 1906—1910 közt — léptennyomon megállapíthatjuk, hogy a főherceg legbizalmasabb munkatársa s kétségkívül nem egy, a trónörökös által elfogadott eszme tulajdonképeni atyja, katonai irodájának vezetője, Brosch Sándor őrnagy, később alezredes volt, egy kétségkívül tehetséges, azonban a magyar nemzeti törekvésekkel szemben ellenséges érzületű férfiú.

A Brosch-család típusa volt azoknak a régi osztrák-magyar monarchiabeli katonafamiliáknak, akiknek a hazája Triesztől Csernovitzig és Brassótól Olmütztig, a monarchia bármely részében az a hely volt, ahová a katonai parancs szólította. Gyermekeiket a régi ármádia tisztikarában egy lefordíthatatlan, némileg gúnyos mellékízű kifejezéssel *Tornisterkind*-nek nevezték, amivel azt akarták mondani, hogy az ilyen katonacsalád gyermekei úgyszólván a baka hátára erősített zsákban, a „borjú"-ban élik le

gyermekéveiket. Mert ahová az atyát hélyezik, oda követik őt a podgyásszal együtt a gyermekek is. A mai nemzedék nem is tudja már, hogy milyen volt az osztrák-magyar hadseregnek az a szelleme, mely magába olvasztotta az 52 milliós kettős államalakulat minden tényleges katonáját s amely a maga gondolatvilágát igyekezett bevinni azokba a népmilliókba, amelyek a különböző katonai keretekbe beosztva, katonai kiképzést kaptak s hivatva voltak komoly időkben a monarchia érdekeinek megvédésére. A régi tisztikar nemcsak a monarchiának, hanem magának az uralkodóháznak volt leghívebb és a faji hovatartozást többékevésbbé háttérbe szorító védőfalanxa. Az a katonatiszt, aki ma Magyarországon, holnap az Olaszországgal határos déltiroli osztrák tartományokban, holnapután az Oroszországgal szomszédos galíciai helyőrségben, majd a Németország határánál lévő csehországi városok valamelyikében állomásozott, elsősorban csak katona volt, a legfelsőbb hadúr hűséges szolgája. A parancsokat lelkiismeretesen végrehajtotta, s bár valamelyik, a monarchia határain belül élt nemzetnek, vagy „népcsoportnak" volt a fia és családi körülményei ezek egyikéhez, vagy másikához hozzá is fűzték, végső eredményben ez a gondolat, ez a hovatartozás érzése felolvadt benne egy nagy, monarchikus együvétartozásnak szinte tudatalatti tényében. A császár-király kardjának aranybojtját hordta, a császár-király által megállapított egyenruhának volt a jogosult viselője, ő nem volt sem német, sem magyar, sem egyéb nemzet képviselője: katona volt. Bár nem lehet tagadni, hogy a monarchia némelyik nemzetiségének gyermekei a régi, közös hadsereg keretében is többé-kevésbbé megőrizték faji hovatartozásukat. Ma is még élénk emlékében van az idősebb generációnak egy-egy közös huszárezred tisztikara, amely bizony — nem tekintve a szolgálati nyelvet, meg azt, hogy csákóján a kétfejű sast hordta — gondolkozásában, belső lelki világában, életfelfogásában tiszta magyar volt és az is maradt. S éppúgy azt sem lehet tagadni, hogy a szívós cseh faji összetartozás nem aludt ki egy-egy ezred kötelékébe, vagy a különböző katonai hivatalokba elszórtan beosztott egyénekben, de mindezeken felül megvolt s maradt bennük az a monarchikus és az a császári gondolat is, melynek a régi közös hadsereg tisztjei úgyszólván kivétel nélkül szolgálatában állottak.

Ilyen család volt a Brosch-familia, s ilyen családból származott az a férfiú, aki Ferenc Ferdinánd katonai irodájának közel hat éven keresztül vezetője, a főherceg politikai terveinek akkor is, de még későbbi időkben is előrelátó, céltudatos kidolgozója s általában Ferenc Ferdinánd egyik legbizalmasabb embere

volt. Felvetődik most már az a kérdés, hogy ismerve mindazt, amit a régivágású osztrák-magyar hadseregbeli katonatisztekről és azok családi tradícióiról tudunk, vajjon mi okolta meg, hogy Brosch bejutott a főherceg teljes bizalmába?

Nagyatyja, Brosch József, Veronában — mely akkor még a Habsburgok nagy birodalmának volt része — dolgozott, mint a katonai építészeti ügycsoport egyik szorgalmas, tisztességes hivatalnoka. *Militär-Bauverwalter:* ez volt hivatalos címe, s a katonai építészet terén a neki kijelölt munkakört végezte. 1838-ban született Ágost nevű gyermeke, aki Ferenc Ferdinánd bizalmas emberének édesatyja volt. Tízéves volt a gyermek, amikor Olaszországban is kitört a forrongás s az 1848-as idők zavarai közepett helyezték át az öreg Brosch Józsefet Veronából Krakkóba. Akkor még nem volt vasút, tehát a forradalmi mozgalmak idején, kocsin kellett neki és családjának megtenni az utat Karinthián, Stájerországon, Alsó-Ausztrián és Morvaországon keresztül Galíciába. Alig, hogy megmelegedett a család Krakkóban, az atyát áthelyezték a csehországi Königgrätzbe, ahol aztán huzamosabb ideig maradt. Végül, tényleges szolgálatát befejezve, Grácban élte nyugdíjas éveit. Fia Ágost mérnökkari katonai kiképzésben részesült, s 1870-ben a temesvári gyalogsági hadapródiskola parancsnoka volt. Itt született mindkét fia, az egyik, Sándor, Ferenc Ferdinánd későbbi katonai irodafőnöke 1870. október 8-án — a másik, Tivadar, pedig a mérnökkarhoz került. Egy kadettiskola parancsnoka hogyan neveltette fiait? Amint elvégezték az elemi iskolát, katonai iskolába küldte őket, így került a kis Sándor is már 10 esztendős korában a kőszegi katonai alreáliskolába, majd annak elvégzése után a morvafehértemplomi katonai főreáliskolába, végül a bécsi műszaki katonai akadémiára. Brosch Ágost kivette részét a katonai pályafutása alatt lezajlott háborúkból is, résztvett az 1859-iki, valamint az 1866-iki hadjáratokban. Megnősülésére csak 1868-ban, tehát 30 éves korában került a sor. Elvette Hyazinthe von Schweiger-Lerchenfeld bárónőt, egy régi bajor család tagját, akinek nagybátyja és gyámja az a gróf Auersperg Antal volt, aki a német költészetben Anastasius Grün álnéven előkelő helyet biztosított magának. A költő volt Brosch Sándor keresztatyja is.

Brosch Sándor 1890-ben végezte el a bécsi műszaki katonai akadémiát és mint 20 éves fiatalember az összes felavatottak között rangban a második helyet küzdötte ki. Ekkor szülei már nem Temesvárott éltek, hanem a katonasors elhajtotta őket délre: Capo d'Istria, Rovigno, majd Adelsberg, később Wiener-Neustadt, azután Budapest, nemkülönben Bécs voltak az eleget hányatott

katonacsalád állomásai. Az újdonsült hadnagy katonai szolgálatát az alsóausztriai, dunamenti Kremsben kezdte meg, mint műszaki tiszt. Két év mulva már ezred-segédtiszt és ekkor Bécsbe helyezik át. Másfél évig parádézik csak az egy csillaggal s akkor már főhadnaggyá nevezik ki. Óriási dolog ez abban az időben, amikor hosszú esztendőket töltöttek egy-egy „sarzsi"-ban. De Brosch Sándor ambícióját ez nem elégítette ki. Szorgalmasan készül a hadi iskolára, az úgynevezett *Kriegsschule*ba, amely az osztrák-magyar hadsereg szellemileg legképzettebb elitjét fogadta csak magába. Itt már a felvételi vizsgán nagyon megrostálták a jelentkezőket. Ezt a vizsgát kitűnő eredménnyel teszi le. 1893. szeptember havában behívják a hadi-iskola rendes hallgatójának, ahol két évet tölt kemény és komoly katonai tanulmányokban. 1895-ben végzi el kitűnő eredménnyel a tanfolyamot és ennek a következményeként a vezérkarhoz osztják be szolgálattételre. Ezt a megtisztelő megbizatást 25 éves korában éri el. Egykori pajtásainak ítélete szerint nagyon eszes fiatalember, de önérzetes, aki a maga értékével tisztában van s távol áll tőle minden tülekedés.

1896-ban már Klagenfurtban látjuk őt, mint az ottani gyalogdandár vezérkari tisztjét s ennek a városnak a környékén ismeri meg a hegyek hadászati jelentőségét. Alig 27 éves, amikor 1897. novemberében soronkívül századossá lép elő, de egyúttal áthelyezik Theresianstadtba, ahol az utász-zászlóalj parancsnoka lesz. Két esztendőt tölt itt, mikor 1899. november elején beteljesedik régi álma, fontos feladatba a vezérkarhoz kap beosztást a hadügyminisztérium V. ügyosztályába, ahol közvetlenül a vezérkari főnöknek volt alárendelve és hatáskörébe tartozott a hadsereg kiképzésének és harckészségének fokozására vonatkozó minden tevékenység. De munkakörének volt olyan mozzanata is, amelyet sorsdöntő jellegűnek lehet mondani későbbi pályafutására és politikai beállítottságára. Az osztrák és a magyar parlamentek delegációi elé terjesztendő hadügyminiszteri javaslatok kidolgozása ennek az osztálynak volt a feladata. Az e munkakörrel megbízott vezérkari tiszteknek ezzel kapcsolatban arról is gondoskodniok kellett, hogy a delegációk ülésein a hadügyminiszter mindenkor megállhassa a helyét és épp ezért általában a közös miniszterek ilyen munkatársai a delegációk üléseit megelőzően minden szóba jöhető ügyről igen gondosan kidolgozott munkatervet készítettek. Elérkeztünk tehát most ahhoz a ponthoz, amely kellően megérteti Brosch fentebb említett beosztásának jelentőségét. A bécsi közös hadügyminisztérium ebben az ügyosztályában a legképzettebb vezérkari tiszteket dolgoztatták s ezek szolgálati munkájuk alatt olyan politikai iskolán mentek keresztül, amely

további pályafutásuknál jelentős mozzanatként esett latba. Brosch is ebben az osztályban szedte magába a politikai érzéket — hisz politikával eddig egyáltalában nem foglalkozott — s annak az öt évnek, amit a hadügyminisztériumban töltött, további pályafutására s különösen Ferenc Ferdinánd mellett betöltött bizalmas szolgálatának kialakulására rendkívüli jelentősége volt.

Fel lehetne most már vetni, vajjon azok a magyar állameszmével szemben ellenséges hangulatú és célzatú tervek, amelyek a főherceg környezetéből később, különösen Brosch inspirációjára kikerültek, a közös hadügyminisztérium mentalitását tükrözték-e vissza? Sajnos, azt kell felelnünk, hogy alighanem igen. Nem lehet ugyan állítani, hogy a hadügyminisztérium egységesen állást foglalt volna az önálló magyar államiság és a dualizmus ellen, hiszen elvégre nem volt hivatása a politika. De az a körülmény, hogy ez a képzett katonatiszt éppen ennek az előkelő szervezetnek kötelékéből hozta magával a meglévő államjogi struktúrát elítélő felfogását, arra vall, hogy a miliő alkalmas volt ott ilyen irányú gondolatkör kifejlődésére.

1904-ben Brosch letette a vezérkari törzstiszti vizsgát, amit katonai körökben tréfásan így hívtak: *Erzengel-Prüfung*, mit szószerint arkangyalvizsgának lehetne mondani, de ami lényegileg azt akarta kifejezni, hogy aki ezt kiállotta, az már keresztülment a tudás legmagasabb fokának szűrőjén is. Bizonyos, hogy Brosch kiváló képzettségét igazolja az a körülmény, hogy 34 éves korában le tudta tenni ezt a vizsgát és pedig kitüntetéssel. De ez egyúttal irodai beosztásának egyelőre végét jelentette, mert a hadseregszervezés bevett szabályai szerint most már neki is csapatszolgálatra kellett kimennie, hogy látóköre bővüljön és a katonai csapatokkal való közvetlen kapcsolata révén a gyakorlati élet követelményeit is figyelembe vegye. A tiroli császárvadászokhoz osztották be, vagyis a régi monarchia egyik legelitebb csapatának a kötelékébe, és mint zászlóaljparancsnok, Innsbruckba került, ahol ugyanakkor hadtestparancsnoki minőségben szolgált Jenő főherceg, aki a világháború alatt is mint hadseregparancsnok működött. Kétségkívül meg is ismerkedett vele. De nem ez volt a döntő további sorsára, hanem az, hogy 1905. őszén nagy hadgyakorlatot tartottak a déltiroli Trientben és környékén, s azon résztvett Ferenc Ferdinánd főherceg is. Itt Brosch taktikailag, illetve sztratégiailag oly ügyesen vezette saját zászlóaljját, hogy Ferenc Ferdinánd azonnal érdeklődött iránta. A hadgyakorlat után kihallgatásra rendelte magához, melynek során rendkívül szívélyesen magánviszonyai iránt is érdeklődött és közölte vele, hogy tekintse ezt a kihallgatást egészen bizalmas

jellegűnek. Jelezte, hogy belátható időn belül meghívást fog kapni őhozzá. Ez néhány hónap mulva megtörtént és 1905. karácsony táján Brosch sürgönyt kapott, amely őt a bécsi Belvederebe, Ferenc Ferdinánd palotájába szólította. Ott tudomására adták, hogy Ferenc Ferdinánd őt szárnysegéddé leendő kinevezése végett Őfelségének javaslatba kívánja hozni. Ez a kinevezés röviddel azután meg is történt és itt csak mellékesen jegyezzük meg azt, hogy erre az állásra három, minden tekintetben kitűnően minősített tiszt volt javaslatba hozva, akik közül Ferenc Ferdinánd Brosch mellett döntött.

Bevonult tehát Savojai Jenő herceg, a nagy hadvezér egykori bécsi nyári lakába, a Belvederebe, amelynek egyik különálló épületében töltött ezután hat és fél esztendőt, kétségkívül komoly, de minden tekintetben túlfeszített ambíciója által sarkalt atmoszférában. 1906. májusában vezérkari őrnaggyá nevezték ki az eddig csapatszolgálati nyilvántartásban volt tisztet, és ettől kezdve úgyszólván nem volt se nappala, se éjtszakája, amikor neki szolgálatra ne kellett volna készen állnia. Az állás, amelyet Brosch elnyert, hivatalos elnevezés szerint szárnysegédi állás volt *(Flügeladjutant)*, ami tulajdonképen azt jelentette, hogy a főhercegnek szolgálatára áll otthon, és utazásai alkalmával, mondjuk, katonai értelemben vett titkári pozíciót tölt be. A kihallgatásokat előjegyzi, a megjelenteket bebocsátja, a levelezést lebonyolítja, stb. Ámde nemcsak Ferenc Ferdinánd egyénisége, hanem Brosch törekvése is csakhamar szétfeszítette azokat a korlátozásokat, amelyek körülvették egy egyszerű szárnysegéd munkakörét. A főherceg, mint a monarchia jövőbeli uralkodója, érezte, hogy nem elégedhet meg azzal, hogy a két állam igazgatását illető részletkérdésekben és ezek bizalmas jellegű síkján is, úgyszólván csak az ujságok információjára legyen utalva. A főherceg érthetően kívánta, hogy az illetékes politikai és katonai tényezők avassák be őt a kérdések lényegébe és adjanak felvilágosítást olyan dolgokról is, melyek nem tartoznak a nagy nyilvánosság elé.

A főherceg ilyen irányú akciójában kitűnő munkatársra talált új szárnysegédében. Brosch szinte túlszárnyalta urát a munka- és hatáskör minél szélesebbkörű kiterjesztésére törekvő harcában. Brosch nem volt az az ember, aki félmunkával megelégedett volna. Ha valamit feltett magában, akkor szívósan és céltudatosan küzdött érte. Amikor Ferenc Ferdinánd már ki tudta eszközölni, hogy a szárnysegédi irodát átalakították katonai irodává *(Militärkanzlei)*, ami óriási lépés volt, hiszen ilyen szervvel eddig csak maga az öreg uralkodó rendelkezett, nem állt meg

ennél az eredménynél. Folyton dolgoztak az iroda további kiépítésén, úgyhogy idővel ez a katonai iroda egészen hatalmas apparátussá fejlődött. Tizenhárom szakképzett tiszt végezte itt napi munkáját a megfelelő segédszemélyzettel. Az egyik közös miniszter meg is tette egyszer bizalmas körben azt a szatírikus megjegyzést, hogy ő eddig négyfelé volt felelős minden lépéséért: a Felséggel szemben, azután Ausztria és Magyarország kormányaival szemben és a delegációkkal szemben. Most legalább van egy ötödik felelősségi front is: Ferenc Ferdinánd katonai irodája.

Az bizonyos, hogy ez az iroda évről-évre jelentősebb szerephez jutott. Valami igazság volt ugyan abban, hogy a trónörökös joggal nehezményezte az ő bizonyos fokú kikapcsolását a legbizalmasabb, különösen katonai ügyekből, ámde Ferenc Józsefnek az volt a felfogása, hogy az ő — tehát az uralkodó — katonai irodája mindenkor megadhatja a trónörökösnek a szükséges felvilágosításokat. Ferenc Ferdinándnak ezekben az években már olyan jellegű katonai megbizatása volt — a Felség közvetlen rendelkezése alatt álló, magas tábornoki beosztás — hogy akármikor beletekinthetett a bizalmas aktákba is. Csakhogy a trónörököst ez nem elégítette ki. Saját maga akart intézkedni, mivel tervei voltak, amelyeket elő akart készíteni. Érthető, hogy ez ellen az öreg uralkodónak aggályai voltak, hiszen a vezetés gyeplőjét még nem akarta kiengedni a kezéből. Megértjük azt is, hogy a trónörökös katonai irodájának felállítása sem ment símán, hisz a későbbi vezető, Brosch, eleinte szárnysegédi kinevezést kapott. Joggal tehette tehát a közös miniszter a fentebb idézett megjegyzést, mert ismerve a trónörökös energiáját és Brosch ügyességét, nem lehetett vitás, hogy ennek a külön katonai irodának jelentősége és befolyása évről-évre nőtt.

Nőtt azonban nem csupán katonai, hanem politikai tekintetben is. A későbbi fejezetekben látni fogjuk, mint terebélyesedett ki ez a katonai iroda valóságos kabinetirodává és pedig nem oly értelemben, amint ez a hasonló elnevezésű szerv Ferenc József mellett működött, ahol lényegében a két állam kormányaitól felterjesztett jelentések feldolgozó hivatala s az uralkodó rendelkezéseinek a külső alakot, a formát megadó organizációja volt, hanem abban az értelemben, amely az abszolútista uralkodók *Privatcabinet*-jeinek, minden hatalom forrásainak megteremtésében vélte tulajdonképeni célját elérhetni. Azért foglalkozott ez a *katonai* iroda mind több és több *politikai* kérdéssel. Azért készítettek annak *katonai* vezetői *politikai* memorandumokat. Azért vontak be ebbe a kifelé csak *katonai* iroda jellegével bíró hivatalba mind több *politikust*. Valóban, lassanként egy kis mellékkormány alakult ki

ott, a Belvedere-palotában, mely — hogy köznapi kifejezéssel éljünk — nem egyszer megkontrázta a hivatalos szervek, a minisztériumok terveit és elgondolásait. És aztán ennek a katonai irodának terebélyesedése, a behívott, szolgálatot tevő tisztek számának folytonos emelkedése is arra mutatott, hogy úgyszólván minden szakmának megvolt ott a szakavatott előadója. Az iroda tagjait nagy gonddal választották ki. Megbízhatóság, hűség és titoktartás elengedhetetlen feltétel volt az idevezényelt tiszteknél. Még arra is vigyáztak, hogy különböző nemzetiségűeket osszanak be, nehogy egyoldalúsággal lehessen vádolni az irodát, ámbár a beosztott tisztek névsora nem tartozott a nagy nyilvánosság elé. Ezeket a feltételeket különben a trónörökös a szolgálatában álló minden más tiszttől, az ú. n. parancsőrtisztektől *(Ordonnanzoffizier)* is megkívánta. Érdekesek e tekintetben Rémy nyug. ellentengernagynak egy bécsi napilap hasábjain még 1930-ban közzétett visszaemlékezései.

Rémy (teljes nevén Rémy-Berzenkovich) egy osztrák-magyar főkonzul fia. A főkonzul a Közelkeleten szolgált, s a trónörökös ott ismerte meg, akkor, mikor betegsége alatt Egyiptomban és a Szentföldön járt. Ennek a Rémynek a fia 1901-ben az osztrák-magyar haditengerészetben sorhajóhadnagyként (tehát századosi rangban) szolgált, mikor Ferenc Ferdinánd magához hivatta, s megkérdezte tőle, hogy kívánja-e parancsőrtisztként a melléje leendő beosztást? Megjegyezte a trónörökös azt is, hogy ezzel nem csupán azt akarja dokumentálni, hogy a haditengerészetet megbecsüli, hanem személyében magyar embert is kíván maga mellé. „Minthogy ön magyar — folytatta — azáltal, hogy önt választottam, azt is bizonyítani kívánom, hogy én nem vagyok az a hirhedt magyarfaló *(dass ich nicht der berüchtigte Ungarnfresser bin)*. Én önnel sokat fogok magyarul beszélni, mert elvégre egyszer már meg kell tanulnom ezt az átkozott nyelvet, ami rémítő nehezen megy (németül inkább kedélyes jellegűek ezek a szavak, melyek így hangzanak: „*... denn ich soll ja endlich diese verflixte (így, urwienerisch!) Sprache erlernen, was mir furchtbar schwer fällt.*") Rémy aztán rövidesen el is foglalta állását, amelyben 1901-től 1906-ig maradt, majd a római osztrák-magyar nagykövetséghez kapott beosztást, mint tengerészeti attasé. A trónörökösnek a magyarsággal szemben tett, fenti, „barátságos" megjegyzése egyébként nem akadályozta meg őt abban, hogy később Rémytől, aki magyar állampolgár volt, de gondolkozásában kétségkívül nem tartozott a főherceg megítélése szerinti, „szélsőséges magyarok" közé, azt kívánja, hogy szerezze meg az osztrák állam-

polgárságot. Ez meg is történt. A trónörökös szemében ezáltal valószínűleg megbízhatóbbá vált.

Amikor Rémy szolgálatáról emlékezünk meg, nem érdektelen az, amit ő a jelzett bécsi újság hasábjain a trónörökös 1903-ban Olaszországban tett, szinte végzetszerű kijelentéséről, soha nem titkolt olaszgyűlöletéről, valamint az olasz földön lejátszódott, egészen kalandos élményéről beszél el. Ferenc Ferdinánd és felesége Graf und Gräfin Artstetten néven utazott. Utazásuk inkognito jellege ellenére is, személyes biztonságuk megvédése érdekében olasz detektívek kísérték őket. Amikor Ferenc Ferdinánd ezt megtudta, felbőszült és Rémynek megjegyzésére, hogy ez szükséges, azt felelte: „Ha meg akarnak gyilkolni, akkor ezt a detektívek mellett is megteszik. Ezek különben is csak azért vannak itt, hogy a régiségkereskedőknél elrontsák az árakat és províziót vágjanak zsebre!" Jellemző szavak egyrészt a merénylettel való leszámolásra, másrészt az olasz hatóságok iránti sértő bizalmatlanságra.

Ugyancsak utazása alatt Nápolyban mindenáron meg akarta tekinteni az olasz hadiflotta *Re Umberto* nevű zászlóshajóját. Inkognitóját azonban semmi esetre sem kívánta feladni. Rábeszélte tehát Rémyt, hogy ők ketten, mint frankfurti kereskedők, testvérekként jelentkezzenek a hajó megtekintésére engedélyt adó tengerésztisztnél. Így is történt, az engedélyt megkapták és egy altiszt vezetésével megtekintették a hadihajónak azokat a részeit, melyeket megmutatnak az idegeneknek. A látogatás után a főherceg ezt a hasonlóképen sértő megjegyzést tette: nem is hitte volna, hogy egy olasz hajó ilyen tiszta legyen. Rémy ellenben boldog volt, amikor a kalandos kirándulás véget ért, melynek a főherceg szinte gyermekes elhatározása miatt kellemetlen következményei is lehettek volna, ha az olasz király és Ferenc József tudomására jut.

E könyv szerzője a boszniai annexióról 1910-ben Németországban előadásokat tartott. Felkeltette ez a katonai iroda roszszaló kérdezősködését illetékes magyar köröknél. Aligha tévedünk azonban, ha ennek a lépésnek a kezdeményezőjét Brosch helyettesében, H. őrnagyban keressük, akit a katonai iroda néhány magyar származású tagja, mint erősen magyargyűlölőt ismert. E sorok írója visszaemlékezik erre a tisztre és pedig személyes élményből, mert neki, mint egyéves önkéntesnek a mult század kilencvenes éveiben Pozsonyban, az önkéntesi iskolában, tanára volt és már akkor kellemetlenül tűnt ki csipkelődő modorával, ahogyan őt is, mint magyar fiút, kezelte. Mindig alkalmat keresett, hogy a magyarságra, illetve annak *Rakotzianizmus*ára egy-egy vágást tegyen.

Képzelhető, hogy ily felfogású, máskülönben képzett tiszt nemigen egyengette a magyar ügyek útját a trónörökös környezetében és ha egy-egy magyar törvényjavaslat, vagy rendelet, ismertetés végett, a trónörökös elé került, azt nem valami magyarbarát szellemben referálta el.

Ámbár Ferenc Ferdinánd szívóssága egyébként ki tudta küzdeni saját katonai irodájának az uralkodó részéről történt engedélyezését, ami óriási dolog volt Ferenc József felfogásával szemben, azt a keserűséget azonban, ami ennek a nyomán az uralkodónál megmaradt emiatt, nem tudta eloszlatni, s ez kétségkívül nem fokozta az ő és unokaöccse közti viszony bensőségét. Meg is jegyzi Glaise-Horstenau tábornok, a bécsi Hadi Levéltár volt igazgatója egyik tanulmányában, hogy amikor Brosch 1911-ben, addigi beosztása alól felmentve, csapatszolgálatra vonult be, köteles búcsúkihallgatásra jelentkezett Ferenc Józsefnél. A királynak semmiesetre sem kerülte el a figyelmét Ferenc Ferdinándnak az a meggondolatlan megjegyzése, melyet néhány évvel azelőtt tett amiatt, hogy őt nem avatják be legfelsőbb helyen a monarchia bizalmas ügyeibe. A trónörökös ekkor állítólag azt mondta: „Én az állam ügyeiből nem tudok többet, mint Schönbrunnban a legutolsó háziszolga!" *(„Ich weiss von den Staatsgeschäften nicht mehr, als der letzte Hausknecht in Schönbrunn!")* Elképzelhető, hogy az ilyen, a főherceg hirtelen haragjában odadobott megjegyzés hogyan esett Ferenc Józsefnek, a mindenkitől, még legközvetlenebb rokonaitól is abszolút hódolatot kívánó uralkodónak! Nem csodálhatjuk tehát, hogy a búcsúkihallgatáson — Glaise szerint — ezzel fogadta Broscht: „Tehát ön most hat éven keresztül ellenem harcolt!" *(„Also Sie haben jetzt durch sechs Jahre gegen mich gekämpft!")* Az uralkodó ugyanis nagyon jól tudta, hogy Ferenc Ferdinánd különböző akcióinak hátterében igen gyakran Brosch állott.

Brosch fáradhatatlan munkásságát egyébként — és ezt kiegészítésül mondjuk el — illusztrálja az a tény is, hogy még nyári szabadságának idejét is folytonosan önképzésre és horizontjának kibővítésére fordította. Ennek tulajdonítható, hogy az egyik évben mindkét nyári hónapot Boszniában töltötte s ott bizalmasan tanulmányozta a helyzetet. Visszatérve, egyik terjedelmes jelentésében feltárta a főherceg előtt azt, hogy ez a terület politikailag meglehetősen alá van aknázva és a jövendő szempontjából külön, gondos elbírálásban kell majd részesíteni.

Az a több, mint hat esztendő, amelyet Brosch a Belvedereben töltött, s melynek során sorsa természetesen gyakran vitte el őt Konopistba éppúgy, mint Chlumetzbe és Blühnbachba, Ferenc Ferdinánd kedvelt tartózkodási helyeire, vagy a főherceg gya-

kori utazásai alkalmával máshová is, véget ért 1911 decemberében. Kinevezték megint a tiroli császárvadászokhoz, a második ezred parancsnokává, alezredesi rangban, Bozen (a mai Bolzano) székhellyel. Akkor már egy sereg külföldi rendjelen kívül a Vaskorona-Rend és a Lipót-Rend is ékesítette a mellét. Bozenben rendes katonai szolgálatán kívül megörökítette volt főhercegi urának jellemrajzát is, amint ezt Chlumezky báró, osztrák publicista beszéli. *Franz Ferdinand als Mensch und Soldat* címen írta meg visszaemlékezéseit, melyekben főhercegi urának jellem- és észbeli tulajdonságait állítja össze. Szerinte a trónörökös nagytehetségű, gyors felfogású, gyors ítéletű, a meggyőződéséhez szinte csökönyösen ragaszkodó férfi, akit minden jó ügy számára könnyen meg lehetett nyerni, ha a javaslattevő személyével szemben nem volt bizalmatlan. Különben is mindig ki kellett várni a kellő pillanatot és alkalmat valamely javaslat megtételére. A főherceg — folytatja — nagyvonalú egyéniség, nem szereti a kicsinyes dolgokat, nagy emberismerő, s aki egyszer megnyerte a bizalmát, ahhoz hű marad, energikus is, de ha látja, hogy valamely elhatározása elhibázott volt, akkor azt vissza is vonja. Érdekes, hogy kellemetlen ügyekben nem szeret azonnal intézkedni, hanem mintha valami csodára várna. Lelki depressziót vált ki nála az a gyanú, hogy őt némelyek szellemileg alacsonyabb rendűnek ítélhetik, azért féltékeny és bizalmatlan azokkal a magasabb állásúakkal szemben, akikről feltételezi ezt a felfogást. Nem szeret nyilvánosan szerepelni, de ha kell, nyilvánosan is beszél. Nem szereti a kihallgatásokat sem, ez fárasztja és untatja, s épp ezért ezeket nem egyszer szárnysegédjével tartatja meg. Katonai környezetét különben is felhasználja a legkülönbözőbb munkakörben. Azok javaslatait veszi igénybe politikai, közgazdasági, sőt művészeti ügyekben is, aminthogy katonatisztekkel óhajtotta betölteni a legfontosabb politikai és diplomáciai állásokat is. Szerinte a katona *anacionalista*, vagyis csak a vett parancsot teljesíti, nemzeti hovatartozására való tekintet nélkül. A trónörökös szeretett utazni, évente átlag 200 napon úton volt, de egy helyen nem szeretett megmaradni és rendes lakóhelyén kívül alig maradt meg másutt 8 napnál tovább egyfolytában. *A trónörökös szerint a birodalomnak, melynek ura lesz, két pilléren kell nyugodnia: a dinasztián és a hadseregen, azért védte oly csökönyösen a hadsereg egységes szerkezetét.* Politikai és katonai harcaiban három front ellen küzdött egyszerre: Budapest, a bécsi Burg és a Ballhausplatz, tehát a hivatalos külpolitika ellen, de végül is sikerült az osztrák parlamentet letargiájából felrázni, sőt a Felségnek is megmond-

hatta, hogyha törekvéseinek nem lesz meg a kellő eredménye, akkor lemond katonai rangjáról.

Azt hisszük, érdemes Broschnak ezeket a megállapításait megrögzíteni, mert azok bár egyáltalában nem mentesek az egyoldalúságtól, azonban olyan valakitől származnak, aki sok esztendőn keresztül bírta a trónörökös legteljesebb bizalmát és bár nekünk, magyaroknak, nem volt a barátunk, de jellemes ember volt, aki meggyőződéses megállapításait kétségkívül érett megfontolás után tette meg. Ferenc Ferdinánd jellembeli portréjának sok értékes ecsetvonását ennek a karakterizáló nyilatkozatnak köszönhetjük.

Amikor Brosch Bozenben csapatszolgálatra bevonult, már fiatal házas volt. Felesége Wukelic Natália, akivel haláláig boldog házasságban élt. A főherceg és közötte az írásbeli érintkezés a csapatszolgálat alatt sem szünt meg, sőt igen élénk ütemet mutatott. A család ma is még egy sereg értékes emléktárgyat őriz azok közül, amelyeket Brosch Ferenc Ferdinándtól kapott. Egy arany cigarettatárcán pl. Ferenc Ferdinánd monogrammja és a főhercegi korona gyémántokból van kirakva; már ez is mutatja azt a megbecsülést, amelyben főhercegi ura oldaláról részesült.

1913 májusában Broscht 42 és fél éves korában ezredessé nevezik ki, ami akkor, a világháború előtti ármádiában, szinte példátlan karriérnek számított. Aztán jött egy év mulva a nagy földrengés, Ferenc Ferdinándot és feleségét Sarajevóban meggyilkolták, kitört a világháború és Brosch ezredével azonnal a harctérre vonult. Az az egy hónap, amely a sarajevói dráma és a háború kitörése között telt el, Brosch életének emberileg nagyon megrázó korszaka volt. Azt írja egyik bizalmasának akkor, amikor a gyilkosságról értesült, hogy az ő életének már nincs rendeltetése, szeretne mint egy féreg elbújni a föld alá, de a kötelesség magától értetődően sorba szólította. Ezredével az északi harctérre vonult és ott, nem messze a világháborúban oly nagy szerepet játszott Ravaruszkától, Huize mellett vívott harc közben, 1914. szeptember 7-én, 44 éves korában, ezrede élén, a túlerőben lévő oroszokkal szemben, hősi halált halt. Emberileg megrázó ez a vég, de szinte megdöbbentőek azok a részletek is, amelyek porhüvelyének felkeresésével kapcsolatosak. Amikor ugyanis ez a vidék megszűnt közvetlen harctér lenni, akkor kutatni kezdték, hol lehet Brosch ezredes eltemetve és a kutatásnak ezt a munkáját — milyen kiszámíthatatlanok a Végzet útjai! — egy magyar származású tartalékos hadnagy, Irányi, egyébként középiskolai rajztanár, végezte önfeláldozóan. Megtalálták nemcsak Broschnak, hanem bajtársainak is szinte csontvázzá aszott holt-

testeit, mert a talajviszonyok miatt az elföldelés alatt a katonákról minden ruhanemű leszakadt és elenyészett. Az ezredes holttestét is csak úgy tudták megállapítani, hogy a császárvadászok egyenruhájának foszlányai között az egyik holttesten megtalálták a kitüntetések selyemszalagjait, s ezek között a Lipót-Rendét, amely oly magas kitüntetés volt, hogy hasonló rangú más tiszt nem viselhette. Brosch holttestét aztán előbb egy oberlynski ottani földbirtokos-család kriptájába helyezték el, majd önálló sírba temették ezt a minden tekintetben érdekes katonát, aki nekünk, magyaroknak nem volt barátunk, de férfias egyéniségét és elgondolásainak határozottságát az ellenfélnek is el kell ismernie.

Broschnak működésére vonatkozó feljegyzései nem maradtak fönt. Fivére, Brosch Tivadar nyug. tábornok, e könyv szerzőjének kijelentette, hogy az ezredes 1914-i hadbavonulása előtt végrendeletet írt, melyben leszögezte, hogy semmi néven nevezendő olyan feljegyzései, melyek a Ferenc Ferdinánd alatt teljesített szolgálati idejére vonatkoznak, nincsenek. Kétségtelen, hogy a korrekt és titoktartó katona ezeket bevonulása, illetve a harctérre menetele előtt megsemmisítette, mivel valószínűtlen, hogy ily fontos pozícióban legalább önmaga számára bizalmas feljegyzéseket ne készített volna. De nem akarta azokat felfedni az utókor előtt.

XIII.

DR. KARL FREIHERR VON BARDOLFF

Ámbár nem fér hozzá kétség, hogy Ferenc Ferdinánd erős egyénisége összes közéleti terveit, ha nem is saját maga termelte ki, de azok programmszerű előkészítését és egész jövendő tevékenységébe való beillesztését legszemélyesebb ügyének tekintette, mégis tényként kell leszögeznünk azt, hogy ebben a munkában nemcsak jelentős, hanem sokszor döntő befolyással bíró munkatársai is voltak. Ilyen volt Brosch, aki 1911-ben megvált a trónörökös katonai irodájának vezetésétől s ekkor a trónörökös seregszemlét tartott a posszibilis jelöltek fölött. A kiválasztott utód Bardolff Károly lett.

Bardolff 1865-ben Graz-ban született, szegénysorsú szülőktől. Az atyja fiatalabb éveiben mint ezredkürtös szolgált, később alkalmazást kapott a bécsi udvari opera zenekarában. Kétszer nősült, első feleségének halála után elvette a Lichtenstein hercegi uradalom egy nyugalomba vonult gondnokának leányát, akitől több gyermeke született s ezek között volt Károly is, aki 1937-ben adta ki emlékiratait. Ez a határozott, energikus egyéniség ezekben nemcsak Ferenc Ferdinánd korszakának eseményeit írta meg, hanem egész pályafutását is, kora gyermekségétől egészen napjainkig. Volt egy nagybátyja, édesanyjának testvére, aki mint nyugalomba vonult katonatiszt azt szerette volna, hogy a gyermeket már kicsikorában beadják valamelyik katonai intézetbe, de az anya azt óhajtotta, hogy a kisfiú végezze csak el a középiskolai tanulmányait, s majd ha az érettségi bizonyítvánnyal zsebében egyéves önkéntes lesz, akkor még mindig idejében választhatja magának a katonai pályát. Így is történt. A fiatal Bardolff Grazban végezte tanulmányait, sőt az érettségi után ott iratkozott be az egyetem jogi karára is és mint egyetemi hallgató vonult be az ugyanabban a városban állomásozó 27. gyalog-

ezredhez, mely Lipót belga király nevét viselte, és az ármádiában röviden csak így nevezték: „*Die Belgier*". Mikor aztán az önkéntesi szolgálattal készen lett, akkor egyelőre folytatta jogi tanulmányait, s meg is szerezte a doktori diplomát, amivel eleget tett édesanyja óhajának, de viszont a nagybácsi hatása alatt, s hajlandóságát is követve, most már véglegesen határozott a pályája felől és mint tartalékos hadnagy kérte ténylegesítését.

Ettől kezdve pályafutása gyorsan ível felfelé. Messze vezetne, ha minden állomásával foglalkoznánk, elég legyen rámutatni arra, hogy elvégezte a hadiiskolát is és pedig kitűnő eredménnyel. Mint vezérkari tiszt a bécsi hadügyminisztériumban kapott alkalmazást. Itt alkalma volt behatóan foglalkozni a katonapolitikai és hadseregszervezési részletkérdésekkel is, hiszen teljesen a forrásnál érezhette magát. Munkásságának eredményeként egyszer a bécsi katonatiszti tudományos egyesületben előadást tartott a német birodalmi hadsereg új gyakorlati szabályzatáról. Az előadásra szóló meghívók a szokásos módon széjjelmentek, a felolvasó a megszokott hallgatóközönségre számított, amikor a felolvasás előtti napon felkereste őt Brosch, akit személyesen ismert, és közölte vele, hogy Ferenc Ferdinánd érdeklődik az előadása iránt és azon személyesen óhajt megjelenni. Bardolff ezt köszönettel vette tudomásul, de az ő egyenes, kissé nyers közvetlenségével megjegyezte: reméli, a főhercegi vizit az előadás alatt teendő egy-két kritikai megjegyzésében nem fogja akadályozni. Brosch megnyugtatta, egész bátran mondja csak el a véleményét, a főherceg egyáltalában nem veszi azt rossznéven.

Eljött az előadás napja és a katonatiszti kaszinó zsúfolt nagytermében, közvetlenül a felolvasó-asztallal szemben foglalt helyet Ferenc Ferdinánd, aki Bardolff minden szavát a legnagyobb figyelemmel kísérte. Látni lehetett rajta, hogy a bíráló megjegyzések közül nem egy találkozott az ő helyeslésével is, majd a felolvasás után melegen gratulált az előadónak, több részletkérdésre visszatért s azzal búcsúzott, hogy reméli, lesz még alkalma vele erről a tárgyról beszélgetni. Közvetlenül az eset után nem történt semmi fordulat, ellenbe· a főherceg módot talált arra, hogy a nyári hadgyakorlatok alkalmával az oda beosztott Bardolffal eszmecserét folytasson. Később Broschnál nem egyszer érdeklődött Bardolff életfolyása iránt, s amikor aktuálissá vált katonai irodája főnöki állásának betöltése, akkor felszólítást küldött hozzá, hajlandó-e vállalni?

Bardolff azt mondja az emlékirataiban, hogy őt ez az akkori idők szerint kétségkívül rendkívül megtisztelő felszólítás nem hatotta meg túlságosan. Mint katona, szinte félt az olyan szerep-

léstől, amely többé-kevésbbé udvari hivatal jellegű volt és amely őt elvonta valóságos munkakörétől. Azonkívül a főherceget sem ismerte eléggé s inkább a magasabb katonatiszti körökben elterjedt benyomások hatása alatt állott, amelyek szerint a főherceg szeszélyes, kiszámíthatatlan, sokszor nyers és a vele való érintkezés, bizalmasan szólva, nem tartozik az élet gyönyörűségei közé. Ámde Brosch megnyugtatta őt és biztosította arról, hogy ha a főherceget kellő módon „kezelik" és kedélybeli szélsőségei iránt megfelelő kímélettel vannak, akkor nagyon nyugodtan lehet vele dolgozni. De volt még egy mozzanat, amely gondolkozóba ejtette Bardolffot és ez az, hogy egész életében a szókimondó, korrekt, de kissé nyers katonának volt a típusa, tehát attól tartott, hogy ha az ő őszinte közvetlensége a főhercegnél csak egyszer is megnemértésre találna, akkor együttműködésük lehetetlenné válnék. Mégis vállalta a megbízást, hiszen a legrosszabb esetben is mi történhet: felmentését kéri.

Bardolff 1911. november 1-én vonult be a Belvedere külön kis épületébe, az úgynevezett Stöcklbe, amely a bécsi Rennweg során fekvő Belvedere-palotának mindjárt a bejárat mellett fekvő kis emeletes, külön épülete. A bemutatkozás szívélyes és közvetlen volt. A főherceg a legjobb reményekkel nézett az új főnök munkássága elé, aki minden tudását — nagyon képzett és sokat olvasott ember volt — belevitte új, fontos megbízatásába, s a katonai irodát az alatt a nem is egészen három év alatt, amíg ő vezette, munkakörében és személyzeti létszámában rendkívül kifejlesztette. Igaz ugyan, hogy a legfőbb Hadúr által történt intézkedés alapján a főherceg, aki addig a legfelsőbb Úr rendelkezése szerint *zur Disposition des Allerhöchsten Herrn* címen katonai téren valójában a Felséget helyettesíthette, éppen *Bardolff javaslatára* nemsokára az összes fegyveres erő főfelügyelője, *Generalinspektor der gesammten bewaffneten Macht* állását kapta meg. Ebben a minőségében sokkal nagyobb irodával kellett rendelkeznie, és kétségtelen, hogy ennek a szervezetnek ily nagyarányú kiépítése Bardolff érdeme volt. Az iroda kifejlődését élénken igazolja az a körülmény, hogy amikor a sarajevói tragédia bekövetkezett, akkor Ferenc Ferdinánd katonai irodájának létszáma a főnökön kívül már 13 katonatisztből és megfelelő nagy segédszemélyzetből állott. Joggal mondhatták a kritikusok: íme, új minisztérium alakult, amelynek ugyan nincs közjogi jellege, de a hatalma nagyobb, mint akárhány régi központi hatóságé.

Bardolff szerint a főherceg az eléje terjesztett ügyek elintézésénél homlokegyenest ellenkező magatartást tanúsított, mint Ferenc József. Az ősz uralkodó mindennap reggel négy órakor

kelt és a referensek a nagyvilág előtt még hajnalnak számító órákban járultak eléje. Azonkívül mindent lehetőleg írásban intézett el s végül az előterjesztésekre nagyon ritkán adott azonnal választ; azt felelte, fenntartja magának a döntés jogát. Az öreg uralkodónál ez érthető volt, nemcsak kora, hanem az évtizedes megszokás miatt is, mert ő valóban a két állam ügyeinek leglelkiismeretesebb, sokszor az aprólékosságok iránt is érdeklődő, legfőbb hivatalnoka volt. Az az egyszerű íróasztal, amely akár a bécsi császári Burgban, akár a schönbrunni kastélyban, akár nyári tartózkodása idején az ischli villában aktáinak megőrzője volt, pompanélküliségében és konzervatív külsejében éppoly jellegzetes volt Ferenc Józsefre, mint az a katonai vaságy, amelyben hálni szokott s amelyben 1916 november 21-én kilehelte lelkét. Egy uralkodó, akinek hatalmát és nemzetközi tekintélyét a mai generáció úgyszólván már felfogni sem képes, egy császár és király, aki nagy uralkodói volta mellett egyénileg is hatalmas vagyonnak volt ura, életmódjában, élete utolsó évtizedei alatt, egy szerény, öreg nyugdíjasnak igényeit sem haladta túl. Ferenc Ferdinánd egészen más természetű volt. Az öreg úr a formákhoz ragaszkodó, ő a formákat félredobó. A schönnbrunni kastély a pontosan elkészített, higgadt megfontolások színhelye volt. A Belvedere-kastély a hirtelen kirobbanó, mindenképen reformálni kívánó lélek kohója. Bardolff ezt nagyon gyorsan tapasztalta a maga bőrén is. Nem volt a napnak olyan órája, vagy perce, amelyikben főhercegi ura magához ne hivatta volna. Ha eszébe jutott valami, akkor azt nyomban meg akarta beszélni bizalmasával. Az az embertípus volt, akinek jelszava a „*sofort!*" Ha valahova utaztak, vagy hadgyakorlaton voltak, sőt még vadászaton is, nem egyszer egymás mellé volt helyezve a főherceg és Bardolff „*standja*" és ott lesték a terítékre kerülő szarvast, vagy őzet, de rendszerint egy sereg aktát is vittek magukkal s ott beszélték meg azokat, nem szólva arról, hogy a vadászterületre kikocsizás és hazatérés ismételten lehetőséget adott az eszmecserére.

Bardolff teljesen bele akarta dolgozni magát a politikai kérdésekbe is, ez az a pont, melynél meg kell állnunk. Éppúgy, mint hivatali elődje, a művelt osztrák katonatisztnek volt a típusa, aki a magyarokkal szemben mindig megtalálta a kedves, udvarias jelzőket, de lelke mélyén meg volt győződve, hogy tulajdonképen a mi önállósági törekvéseink és a külön magyar hadseregre irányuló akciónk kezdték ki a monarchia egységét és ezekben kell keresni a lassú szétbomlás okait is. Nekem, mint közjogásznak, hosszú esztendőkön keresztül módomban állott mélyrehatóan foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy vajjon az 1867-ben létrejött, úgy-

nevezett kiegyezési törvény ellenére is miért volt oly állandó az ellentét Magyarország és Ausztria között? Hiszen, ha az uralkodó hozzájárulásával akkor új közjogi alapra helyezték a monarchia szervezetét, akkor tulajdonképen ennek símán kellett volna funkcionálnia félévszázados fennállása alatt, vagyis az 1918-ban bekövetkezett összeomlásig. Ámde ez nem volt így, mert nem is lehetett így! Mi magyarok állandóan és megalkuvás nélkül, állami önállóságunk elvi alapján álltunk: Magyarország független királyság, amelynek az uralkodója azonos egy más állam fejével, de ettől eltekintve, nekünk nemzeti érdekünk a mi nemzeti önállóságunk minél tökéletesebb kiépítése. Ezzel az alaptétellel lehet megmagyarázni összes közjogi harcainkat, a hadsereg magyar részéért folytatott küzdelmünket, az önálló Nemzeti Bank és az önálló vámterület terén lefolytatott parlamenti vitáinkat, mert mindennek bázisa az volt, hogy a szükség és célszerűség adta határok között közösségben élünk ugyan Ausztriával, de ezentúl aztán egészen önállóak vagyunk. Homlokegyenest ellenkező volt e tekintetben az osztrák felfogás. Ott a legkiválóbb alkotmányjogászok éppúgy, mint a politikusok is, meg voltak győződve arról, hogy az 1867-iki kiegyezési törvényt az uralkodó súlyos katonai és politikai események nyomása alatt adta engedményül s mivel az gyöngítette a birodalmi egység eszméjét, mindent el kell követni, hogy ne engedjék még inkább meglazulni a köteléket. 1848 szabadságmozgalmai után, amikor a dinasztia ismét erőre kapott, 1849 március 4-én, Olmützben bocsátotta ki a fiatal császár az úgynevezett márciusi alkotmánylevelet, amely a birodalmi egység sérthetetlen elvéből indult ki s amely szerint Magyarország csak éppolyan koronatartomány volt, mint Csehország, vagy Galicia. Amikor az 1859-iki olasz-osztrák háború Ferenc Józsefre kedvezőtlenül végződött, akkor ennek hatása alatt adta meg 1860-ban az októberi diplomát és 1861-ben a februári pátenst. Bár ezek távolról sem elégítették ki a jogos magyar követeléseket, de mégis az osztrák politikusok szemében bizonyítékul látszottak szolgálni arra, hogy a császár alkotmányos értelemben mindig csak a kényszernek engedve tett koncessziót. 1867 is csak azért jött létre, mert 1866-ban vereség érte őt a poroszok részéről, emiatt megokoltnak vélte, hogy belpolitikailag biztos helyzetet teremtsen. Ámde a birodalmi egység, amint a multban vezérlő eszme volt, úgy kellett, hogy továbbra is az maradjon s minden lépés, amely ellene irányult, minden intézkedés, amely megsemmisítette egy-egy részletét, az osztrák felfogás szerint a birodalom kárára volt, Mi, az idősebb nemzedék, visszaemlékezünk olyan eseményekre, amikor esztendőkön át tartó harc eredményeként

tudta csak a magyar közvélemény kiverekedni, hogy a közös intézmények, például a hadsereg, amely eddig a császári királyi *(kaiserlich-königlich)* címet viselte, a dualizmusnak megfelelően császári *és* királyi (kaiserlich *und* königlich) címet kapja. Persze tudni kell ehhez, hogy minden *osztrák* minisztérium és minden *osztrák* hatóság viselte a császári királyi *(kaiserlich-königlich)* címet, mivel az uralkodó osztrák császár volt s ebben a minőségében Csehország és Galicia királya is. Hogy legyen megkülönböztetés a *csak* osztrák és az *osztrák-magyar* hatóságok között, ennek a kis *und* szócskának beiktatásáért de sok parlamenti vita hangzott el és a birodalmi egység gondolatának őrzői — köztük Ferenc Ferdinánd is — milyen gyűlölettel nézték ezt a kis három betűt! De itt volt aztán a közös minisztériumok elnevezése. Mi magyar közjogi álláspontunk szerint, és pedig teljes lojalitással, az osztrákokat is figyelembe véve, ezeket így neveztük: császári és királyi *közös* minisztérium. Ők ellenben megint a birodalmi eszméből kiindulva, gondosan kerülték a *közös* szó használatát, s elnevezték a hadügyminisztériumot birodalminak *(Reichskriegsministerium)*, a közös pénzügyminisztériumot ugyancsak birodalminak *(Reichsfinanzministerium)*, a külügyminisztériumot pedig a császári ház és a külügyek császári és királyi minisztériumának *(Kaiserliches und königliches Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Äussern)*, arra támaszkodva, hogy ősi hagyományok szerint a régi kancellár hatáskörét örökölt külügyminiszter egyúttal a dinasztia családi ügyeinek minisztere is volt.

Ahol ilyen áthidalhatatlan ellentétek voltak a felfogások között, ott egyöntetű munkára alig lehetett kilátás. Ha egész higgadtan ítéljük meg a helyzetet, nem is csodálkozhatunk azon, hogy mi az osztrák katonai nevelésű, máskülönben képzett katonáknak közjogi „gáncsoskodásainkkal" nem tetszettünk. Itt megint egy kis jellemző esetet szeretnék közbeszúrni. Amikor Ferenc Ferdinánd elvette Chotek Zsófia grófnőt, a bécsi Burgban kitűzött ünnepélyes aktusra, *renunciációra*, az uralkodó kívánságára és az egyházi asszisztencia hangsúlyozása végett meghívták Gruscha bécsi bíboros hercegérseket is. Amikor ezt Széll Kálmán megtudta, azonnal kihallgatásra jelentkezett a Felségnél és előterjesztést tett, hogy Magyarország akkori bíboros hercegprímása, Vaszary Kolos is meghívassék. A Felség ezt az előterjesztést állítólag gyenge mosollyal, de igenlőleg fogadta és abban a fínom mosolyban benne volt az öreg uralkodónak mindent kiegyenlíteni akaró óhaja, de egy kis csodálkozás is, hogy ime, a magyarok ebben az ügyben is mennyire vigyáznak a dualizmusra.

Bardolff egész mentalitásával, a gráci egyetemen szerzett jogi képesítésével, hosszú évek gondos katonai és történelmi tanulmányaival arra a konklúzióra jutott, hogy minden lépés, amelyet a magyaroknak akár katonai, akár politikai téren a legszükségesebb kereten túl engedélyeznek, veszélyes lesz a birodalom fennmaradására. Mivel pedig főhercegi ura jövendő belpolitikai tervei felől a legkülönbözőbb tanácsadók véleményét kívánta meghallgatni, Bardolffra hárult a feladat, hogy keressen velük érintkezést. Bardolffnak szinte fel sem tűnt, hogy a felelős magyar kormányférfiak kikapcsolásával olyan magyarországi, de nem magyar egyének véleményét kérte ki, akiket mi szélsőséges nacionalistáknak ismertünk. Egy Vajda-Voevod, akkor magyar országgyűlési képviselő, aki az elszakadás után Románia miniszterelnöke, egy Steinacker Ödön, akkor magyar országgyűlési képviselő, egyébként az erdélyi szászok legexponáltabb vezére, egy Hodzsa Milán, akkor magyar országgyűlési képviselő, később Csehszlovákia miniszterelnöke mondta el véleményét a szóbanforgó kérdésekről. Őket kérdezte meg Bardolff ura nevében arra nézve, milyen legyen majd trónra lépte után Magyarország alkotmánya? Magyar embert úgyszólván csak egyet fogadott, Kristóffy Józsefet, az 1905-i Fehérváry Géza-féle kormány belügyminiszterét, aki tagja volt az ú. n. darabont-minisztériumnak, amelyik országgyűlés nélkül, az uralkodó parancsa szerint kormányozott. Kristóffy kétségkívül képzett ember volt, de rövid közéleti szereplésétől való hirtelen visszavonulása keserűséget hagyott lelkében. Állandóan nemzetmentő gondolatokkal foglalkozott olyan formában, amelyek teljes ellentétben álltak az akkori közfelfogással.

A Bardolff-féle katonai iroda állandó kapcsolatot tartott fenn az osztrák minisztériumokkal, s a közös katonai hatóságokkal is. Különösen amióta sikerült megerősíteni az iroda helyzetét, azóta Bardolff igen fontosnak tartotta, hogy minden magasabb kormányzati hely minden fontosabb lépésről haladéktalanul értesítse őt. Amíg Brosch alatt a főherceg irodája eleinte gyermekcipőben járt, később pedig csak lassan bontogatta szárnyait, addig a Bardolff-korszak a már teljes hatalomban lévő s mindenünnen nemcsak a megfelelő meghallgatást, de a kívánságok teljesítését is követő hatáskört vívta ki.

Sarajevo aztán sok mindent elsodort, de ennek a nyakas katonának karrierjét nem törte ketté. Előbb, mint egy hadosztály vezérkari főnöke, később, tábornok korában, mint magasabb parancsnok igen szép, s katonailag elismerésre méltó szerepet játszott a világháború alatt. Akkor szerezte meg az osztrák bárói méltóságot is. Bardolff különböző beosztásokban éveket töltött a

világháború alatt a fronton és még az öreg Ferenc József elismerését is kivívta. Erről különben így ír emlékirataiban.

Ferenc József majdnem 86 éves volt, amikor a schönbrunni kastélyban fogadta a harctérről jelentéstételre hazaérkező Bardolffot. Bécs és környéke akkor már a hosszan húzódó háború nyomasztó hatása alatt állt, nem volt család, amelyik ne gyászolta volna valamelyik tagját, vagy aggodalommal ne várta volna a híreket a harctérről. Az élelmezési viszonyok napról-napra romlottak s a hazaszívárgó, szabadságolt katonák elmondották, hogy a fronton is állandóan gyengül az ételadag, kevés a muníció és a katonák ruházata lassankint lerongyolódik. Bardolff, ez a kemény katona tudta mindezt, látta nem egyszer, részben már 1916 folyamán is, hogy voltak olyan, előretolt állásokbeli századok, melyeknek katonái között az egyiknek a fehérneműje hiányos, a másiknak a cipője. Valóban, óriási fegyelemre és a vállalt kötelességteljesítés legmagasabb fokára volt szükség, hogy ilyen viszonyok között a front már sokkal korábban össze nem omlott.

Bardolff Ferenc Józsefhez a galíciai hadszintérről érkezett. Amikor a szolgálattevő kamarás beengedte a Felséghez a délelőtt 11 órára rendelt tábornokot, figyelmeztette, hogy az uralkodó pontosan 12 órakor szokott villásreggelizni, tehát legyen tekintettel erre. Ferenc József néhány lépést ment eléje s egyszerű, kissé kopottas katonablúzában jóságosan nézett a generálisra. Kezet adott neki — igen nagy kivétel volt ez nála! — sőt egyszerű íróasztala mellett hellyel kínálta meg, ami már a legmagasabb bizalom egészen különös jele volt, s felkérte, beszéljen harctéri benyomásairól. Bardolff pontos, katonás modorában összefoglaló képett festett Luckról és az ottani harctéri eseményekről. Elmondja azt is, hogy ennél, vagy annál a harci vállalkozásnál milyen ezredek vettek részt, mire az uralkodó gyengéden félbeszakítja s kijavítja, hogy még ez és ez az ezred is ott volt, utána barátságosan int, folytassa előadását. Bardolff ezt a kis mozzanatot azért beszéli el, mert rendkívül jellemző arra, hogy Ferenc József, aki a világháború alatt teljes elvonultságban és csak a legszükségesebb hivatalos egyénekkel érintkezve élt, s napjait úgyszólván hajnaltól késő estig az íróasztala mellett, jelentések olvasásával töltötte, szellemileg még annyira friss volt, hogy a harctér minden pontját, minden részletét illetően tájékozottnak volt mondható. Bardolff közel egyórás kihallgatása után Ferenc József még egyszer melegen megköszönte a részletes jelentést, viszont a szolgálattevő tiszt és a többi udvari alkalmazott majdnem sóbálvánnyá meredt. Ilyesmire még nem látott példát.

Hogy Bardolff katonai hírneve, széleskörű tájékozottsága és különösen energiája milyen helyet biztosított számára az osztrák-magyar hadsereg vezetőköreiben, arra nézve érdemes még egyet-mást elmondanunk, mert hozzátartozik annak az embernek a portréjához, aki Ferenc Ferdinánd életének utolsó három esztendeje alatt oly jelentős szerepet játszott.

Ferenc József halálával Károly Ferenc József főherceg került a trónra, aki aztán Ausztriában mint I., Magyarországon mint IV. Károly uralkodott. Károly király rendkívül jóindulatú, nagyon mély érzésű és a szociális gondoskodást szívbelileg átérző uralkodó volt, akinek azonban azt a végzetet jelölte ki a sors, hogy olyan időpontban kerüljön a trónra, amikor képességei nem voltak elegendők. Az 1918 őszén bekövetkezett összeomláskor mindent megkísérelt a monarchia megmentésére, de szinte kétségbeejtő volt az a bizonytalanság, hogy ne mondjuk, kapkodás, amely majdnem minden kormányzati cselekvését jellemezte. Egy előkelő magyar politikus, aki kihallgatáson volt nála, elhagyván az audienciás termet, egy bizalmas barátjának ezt a tragikus jellemzést adta róla: Szegény XVI. Lajos! Ebben benne volt a király egész tragédiája. Az utolsó Bourbon-király is jóindulatú és a népén segíteni akaró uralkodó volt, de gyenge, akire az elődök nem egy bűne és mulasztása ólomsúlyként nehezedett. Bizonyos, hogy Károly normális viszonyok között népe szeretetét kiérdemelt király lett volna. De ennek a vérzivataros korszaknak küzdelmeivel nem tudott megbirkózni.

Károly is nem egyszer kérte ki Bardolff tanácsát. A tábornok memoárjaiban erről is elmond egyet-mást. Akkor, amikor Károly uralomra lépett, 1917 kezdete óta — magyar királlyá 1916. december 30-án koronázták meg — a legnagyobb gondot a hadsereg megfelelő élelmezése okozta. Nem akarunk annak bírálatába bocsátkozni, hogy itt kit mekkora felelősség terhel, de kétségtelen, hogy ezen a téren nagy hibák történtek. Osztrák, de különösen katonai részről állandóan súlyos szemrehányásokat tettek Magyarországnak, hogy mint gabonatermelő ország nem siet eléggé az egységes közös hadsereg fronton levő csapatainak segítségére és állítólag mindenféle huzavonával teszi lehetetlenné a csapatok kifogástalan élelmezését. Ezzel szemben az illetékes magyar körök azzal védekeztek, hogy nem hagyhatták figyelmen kívül a mögöttes országrész lakosságának ellátását sem, mert hiszen erre nemcsak emberi szempontból kell ügyelniök, hanem azért is, mert ha ezen a téren mulasztások történnek, akkor az az itthon levők forrongására s a pótlandó harci erők lelki és fizikai erejének megbomlására vezet. Tény, hogy ezen a téren igen súlyos küzdelmek

folytak az illetékes felsőbb hatóságok között, s amikor Károly erről értesült, akkor jószívének melegével igyekezett ezen is segíteni. Még ma sincs kiderítve, hogy miért, de egyszer váratlanul magához rendelte a harctérről Bardolffot, s egyenesen azt az ajánlatot tette neki, hogy vegye át Ausztria-Magyarország, illetve a hadsereg élelmezésének legfőbb vezetését. Egy más alkalommal, amikor Ausztriát a belső politikai válság láza gyötörte, és az uralkodó szinte tanácstalan volt amiatt, hogy kit bízzon meg kabinetalakítással, magához kérette az egyik kiváló generálist, Schönburg herceg vezérezredest, akit mindenáron osztrák miniszterelnökké akart kinevezni, míg Bardolffnak a belügyi tárcát ajánlotta fel oly értelemben, hogy a hatásköre alá tartozzék necsak a rend fenntartása a mögöttes országrészben, hanem a csapatok ellátásának az ügye is. A tervből nem lett semmi, ami Károly határozatlanságának és kapkodásának tulajdonítható, viszont igazolja, hogy Bardolffnak milyen kiváló híre volt a legfelsőbb körökben is. Minden vezető állásra alkalmasnak tartották, ahol feltétlen erélyre volt szükség. Még a háború tartama alatt a közös hadügyminisztérium osztályfőnöke lett. Kiváló képességei kötelességünkké teszik, hogy munkásságát megfelelően értékeljük Ferenc Ferdinánd környezetében is.

Tudjuk, hogy a főherceg nem igen tűrt ellentmondást, sőt, aki nem helyeselte egy-egy gondolatát, az érezte maró gúnyjának, vagy fölényes leintésének a fullánkját. Hiszen emlékezzünk csak arra, az annak idején a beavatott körökben szerte megbeszélt jelenetre, amikor Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, a monarchia egyik legelső katonai koponyája, 1913-ban Ferenc Ferdinánd kíséretében résztvett a lipcsei úgynevezett *Völkerschlacht-Denkmal* ünnepélyes leleplezésén, amely az 1813-ban Napoleon ellen vívott döntő küzdelem emlékének a megörökítésére szólt. Conrad ott jóhiszeműen megismertette egymással az összegyült osztrák-magyar és német birodalmi magasabbrangú tiszteket, de amikor a főherceg, aki pillanatnyilag mással beszélgetett, észrevette ezt, dühtől kipirosodott arccal kiáltott rá: „Hát kicsoda tulajdonképen a küldöttség vezetője, Ön, vagy én?" És azt is jól tudták az informált körök, hogy egy hadgyakorlat alkalmával, a trónörökös vasárnap reggel misére ment, Conrad pedig az operációs irodában dolgozott, és a főherceg felelősségre vonta őt, miért nem volt a misén? Ha Ferenc Ferdinánd kellemetlenkedni akart valakinek, hát ezt az alkalmat ritkán mulasztotta el. Ellenben Bardolff, aki — mint már mondtuk — természeténél fogva szókimondó, bizonyos fokig nyers, katonai és egyéni értékét ismerő férfi volt, mégis módot talált arra, hogy adott esetben Ferenc Ferdinánddal szemben is

elmondja aggályait, pl. a trónralépés után beálló új korszakban az egyház szerepét illetően. A tábornoknak ugyanis az volt a benyomása, hogy a főherceg túlzottan papi befolyás alatt áll, amely elsősorban felesége vakbuzgóságának tulajdonítható. Amikor Konopistban időztek, minden reggel nemcsak a főhercegi családnak, hanem az egész udvartartásnak és pedig a legutolsó inasig, részt kellet vennie a misén. A hercegnő, mielőtt leült, szigorú pillantással nézett végig a kápolnán, vajjon ott van-e mindenki. Látta Bardolff azt is, hogy a gyóntatóatya befolyása szintén erős és mindezen felül tudta azt is, hogy az úgynevezett „Isten kegyelméből való császárság" eszméje, amelyet a főherceg is vallott, természetszerűen magával hozza a klérus fokozottabb befolyását. Az egyik vadászat alkalmával, a hazakocsizás bizalmas idejében, módot talált arra, hogy e kérdésben kifejthesse a maga nézeteit és elmondhassa, hogy bár minden tekintetben helyesli a főhrceg belpolitikai elgondolásait, mégis, a klérusra vonatkozólag jobban szeretné és üdvösebbnek látná, ha a klérus nem politizálna és az államügyek vitelére semmiféle befolyást sem gyakorolna. A főherceg nem volt ezen a véleményen, s bár kerülte, hogy egészen ellentétes álláspontot foglaljon el, Bardolff mégis észrevette, hogy ez a téma nem nyerte meg ura tetszését. Erről a kérdésről ezután a főherceg soha többé egy szót sem váltott vele. Nyilván Bardolff bizonyos fokig imponált a főhercegnek, s mert az olyan megjegyzést soha sem bocsátott meg, amelyik visszatetszést váltott ki benne, Bardolffal szemben tehát inkább kitért a további vita elől.

Bardolff egész fiatalon lett alezredessé s mivel szabály volt, hogy a vezérkari tisztnek csapatszolgálatot kell teljesítenie, 1903-ban beosztották őt az úgynevezett *Kronprinz-*, vagy akkor már inkább *Este*-bakákhoz zászlóaljparancsnoknak. Ez a 19-ik gyalogezred volt az, amely legénységét Győrből és környékéről kapta. Ebben az időben az ezred Bécsben állomásozott, úgyhogy Bardolff oda vonult be és elbeszéli, hogy akkor bizonyos fokig nehéz helyzete volt, mert magyarul nem tudott, viszont a magyar bakák hadilábon álltak a német nyelvvel. Bardolff igen szép emléket állít memoárjában a magyar katonának. Kifejti, hogy az kötelességtudó, lelkesedő és vállalt feladata végrehajtásánál semmiféle akadályt nem ismer. Feljebbvalója iránt mindenkor lojális, úgyhogy neki abban az esztendőben, amíg magyar bakái között volt, egyetlen egyszer sem volt oka, hogy megharagudjék rájuk s ugyanezt tapasztalta a magyar katonaság részéről a háborúban is. De — és itt jut az idegen, osztrák katonatiszt ő benne is szóhoz — a vezető rétegben, amely szerinte az első alkalmat megragadja ahhoz, hogy maga között magyarul beszéljen, az idegen nem érezheti jól magát,

mivel mintegy alacsonyabbrendűséget kell felfedeznie magában, amiért nem érti, mit beszélnek körülötte. Olyanfajta érzés ez, mint amikor a gyalogos tiszt a huszárok közé kerül, vagy a csapattiszt a vezérkariak közé. A bajtársiasság udvariassági szabályait megtartják ugyan, de igazi, közvetlen melegség nem érezhető közöttük. Bardolff tehát azt mondja, hogy a magyar társadalom nagy hibája ez a bizonyos, ha nem is büszkeség, hanem öntudatos felsőbbrendűségi önérzet. Nagyon hibásnak tekinti a politikai életet, amely sokszor üresfejű embereket szónoki képességükkel vezető állásokhoz juttat. Hibás a sajtó is, amelyik sokszor erősen zsidó befolyás alatt ok nélkül kifejleszti a magyarokban a saját magukkal szembeni túlzott elfogultságot. Erős szavak ezek, de ha figyelembe vesszük, hogy egy *durch und durch* osztrák katonatiszt szájából hangzottak el, akkor a kritika némi jogosságát nem lehet tagadásba vennünk.

Bardolffnak Ferenc Ferdinánd melletti szerepét Sarajevó megszüntette. Az utána következő háborús esztendőkbeli munkáját igyekeztünk összefoglalva idevetíteni. Aztán a régi Ausztria a Német Birodalomhoz csatlakozott, jött az *Anschluss*, s az akkor már jóval 70 éven felüli öreg tábornok ennek az új világnak meggyőződéses híve lett, mivel a német egység, a német gondolat diadalmaskodása, a német hatalom kiterjesztése az ő mélységesen német szívének természetes követelménye volt.

Mielőtt befejeznők Bardolff egyéniségének jellemzését, nem lesz érdektelen, ha néhány szóval családi körülményeit is vázoljuk. Láthatjuk ebben is Ferenc Ferdinánd akaratos egyéniségének befolyását mindazok magánéletébe, akik környezetében éltek. Bardolff vezérkari százados volt akkor, amikor 1899-ben Münchenben nőül vette egy bajor ezredes leányát, aki kitűnő énekesnő volt és már szerződést írt alá a müncheni Királyi Operához. Házasságkötése miatt szerződését felbontotta és kereken tíz évet élt együtt férjével a legboldogabb házasságban. Sorsuk levitte őket Boszniába, sőt annak legdélibb csücskére, az úgynevezett novibazári szandsákba, ahol az akkori monarchia megszállva tartott egy Macedónia felé nyúló földnyelvet. A Plevljében, soknapi járóföldre a civilizált világtól eltöltött idő a házaspárt még közelebb hozta egymáshoz, úgyhogy Bardolff valósággal elérzékenyülve emlékezik meg a feleségével eltöltött boldog esztendőkről, amelyek őt a klasszikus muzsika rajongójává formálták. De boldogsága nem volt tartós. Feleségét tüdőbaj támadta meg és 1910-ben a halál elszólította mellőle. A fiatal asszony tragikus elmúlása hozta közelebb Bardolffot Conrad von Hötzendorfhoz, aki későbbi karrierjére is nagy hatással volt. A vezérkari főnök akkor egyévi szabad-

ságot ajánlott fel neki azzal a megokolással, hogy az ő (Conrad) első felesége szintén ennek a súlyos kórnak esett áldozatul, s magáról tudja, hogy ilyenkor csak huzamossabb időn át tartó teljes kikapcsolódás adja vissza a további küzdelemhez szükséges életerőt. Bardolff nem vette igénybe ezt a hosszú szabadságot s csak néhány hétre távozott az Adria mellé, de nem felejtette el Conradnak ezt az emberi gesztusát.

Nem sokáig maradt özvegy. Már a trónörökös szolgálatában állt, amikor egy napon bejelentette urának, hogy nősülni szándékozik. A főherceg látható nemtetszéssel fogadta szavait, mert attól tartott, hogy alárendeltje, akivel minden pillanatban rendelkezni akar, korlátozva lesz, ha megnősül s különösen, ha a fiatal asszony bizonyos társadalmi igényekkel lép fel. De Bardolff megnyugtatta, hogy menyasszonya egy osztrák belügyminisztériumi udvari tanácsos leánya, aki bár jóval fiatalabb nála, de igen magas képzettségű, s az irodalom és művészet iránt érdeklődő nő, akinek a társasélet úgynevezett csillogó oldala iránt nincs érzéke. A főherceg bele is egyezett a házasságba, sőt — s ez a döntő — amikor Bardolff bemutatta ifjú feleségét Hohenberg hercegnőnek, ennek rokonszenvét is megnyerte.

Hohenberg hercegnő — mondja Bardolff — elsősorban feleség és anya volt. Emlékirata szerint Ferenc Ferdinánd és felesége házassága valóban mintaszerű volt és így érthető, hogy az asszony sok kérdésben feltétlen hatással volt férjére. E sorok írója kutatásai folyamán nem tudta egész határozottsággal megállapítani, hogy a hercegnő politikailag képes volt-e befolyást gyakorolni férjére? Vannak, akik állítják, hogy a trónörököst annyira lelki hatalmában tartotta, hogy annak következményei voltak minden téren, tehát a politikai kérdésekben is. Viszont mások határozottan tagadják ezt, és kijelentik, hogy családilag a legharmónikusabb volt a főhercegék élete, de közügyekben a főherceg teljesen a maga feje szerint határozott s feleségének beleszólást egyáltalában nem engedett.

Nem egy helyt említi Bardolff memoárjaiban, hogy ha ő jelentéstételre ment a főherceghez, az vagy már családja körében fogadta őt, vagy pedig, ha eleinte négyszemközt is voltak, nemsokára a hercegnő, sőt a gyermekek is bejöttek. Elbeszéli, hogy a trónörökös gyermekei már az első napokban ragaszkodva siettek feléje. Úgylátszik, katonás egyénisége, vagy a gyermekekkel való bánni tudása nyerte meg őket, de azt is elmondja, hogy nem egyszer esténkint, ha akár Konopistban, akár Blühnbachban, vacsora után elbeszélgettek, akkor a főherceg szivarra gyujtott, Bardolff pedig diskurált. Nem közömbös mozzanat ez egy nagyhatalmú

férfi családjában, mert megmagyaráz sok olyat, amit máskülönben nehéz volna megérteni s különösen azt, hogy az udvartartás egy-egy vezetője milyen lelki befolyásra tudott szert tenni nála. A főherceg udvarmestere Rummerskirch báró volt, aki ott volt a sarajevói gyászesetnél is. Nagyon kedves, úri modorú katona, de vele Ferenc Ferdinánd, úgy látszik, komolyabb dolgokról elbeszélgetni nem szokott, nem úgy, mint Bardolffal, aki ekként mintegy a család bizalmasává lett. Amikor a főherceg beleegyezett Bardolffnak fentebb említett második házasságába, akkor a takarékos hercegasszony különös jóindulatát azzal mutatta ki, hogy azon a napon, egészen kivételesen, egy palack pezsgőt is felbontatott és azt együtt fogyasztották el a menyasszony egészségére. Mindez igazolja, hogy Bardolff — bár sokkal rövidebb ideig volt a trónörökös közvetlen környezetében, mint Brosch — meg tudta nyerni teljes bizalmát s a főherceg közéleti lépéseinél, amelyek 1911 őszétől egészen haláláig zajlottak le, minden kétségen kívül biztosítani tudta tudása és akaratereje befolyását.

XIV.

A TRÓNÖRÖKÖS MŰHELYÉNEK MUNKATÁRSAI. A TRÓNRALÉPÉSI MANIFESZTUM ELŐMUNKÁLATAI

Ferenc Ferdinánd azoknak a politikai tervezeteknek kidolgozásánál, melyeknek megvalósítását részint még trónörökös korában remélte, részint trónrajutása idejére vette tervbe, természetszerűleg tanácsadókra és véleményezőkre szorult. Broschnak, majd Bardolffnak egyik igen fontos feladata volt az, hogy kiválogassa azokat, akikben megvolt a kellő szakképzettség, azonkívül pedig a trónörökös személye és tervei iránt feltétlen lojalitással viseltettek. Mivel pedig Ferenc Ferdinánd politikai elgondolása szerint a monarchia közjogi szerkezete már túlélte önmagát s a dualizmus helyébe Nagyausztria keretében az összes, itt élő nemzeteknek, vagy amint ők magukat kifejezni szokták: néptörzseknek *(Volksstamm)* bizonyos föderatív alakulata kellett, hogy jöjjön, azért a trónörökös munkatársait az e felfogásával rokonszenvező személyekből válogatta össze.

Magyar részről, vagy ha úgy tetszik, a „magyar néptörzs" képviseletében Kristóffy József volt ennek a gárdának legismertebb tagja. A munka-együttes bizalmas körben a műhely *(Werkstätte,* vagy *Werkstatt)* nevet kapta.

Kristóffy mint vármegyei főjegyző került be a parlamentbe 1896-ban. A Szabadelvű Párthoz csatlakozott, mely az akkori Képviselőház uralkodó pártja volt. Szép szerepet vívott ki magának, néhány év mulva Szatmár vármegye főispánjává nevezték ki, de aztán ismét visszatért a parlamenti életbe, s amikor a jelen század elején a katonai kérdések miatt végleg kiélesedett a helyzet az uralkodó és a magyar parlament, illetve jelentős ellenzéke közt, az országgyűlésnek egy honvéd gyalogos századdal történt fel-

oszlatására került a sor. Kristóffy ekkor mint belügyminiszter tagja lett Fejérváry Géza báró tábornok kormányának. Ez a kabinet nem tudott megegyezni az országgyűléssel, képviselőházi többség nem állott a háta mögött, tehát nem volt parlamentáris kormány, csupán a királyi kinevezésre alapította uralmát. A Fejérváry-kabinet egy darabig elnapoltatta a Képviselőház üléseit, majd egészen a parlament nélküli kormányzás alapjára helyezkedett. Ekkor kapta az ellenzéktől a „darabont-kormány" gúnynevet, mely ellen országszerte megszervezték az úgynevezett nemzeti ellenállást, aminek során a nemzeti alkotmányvédelemnek nem egy helyütt kirobbanó eseményeire került a sor. A nemzet ellenállása mind élesebb alakot öltött, valósággal alkotmányválság következett be. A végsőkig feszült helyzetben aztán több, mint egyesztendei elkeseredett politikai harc után az uralkodó az ellenzéki pártokkal paktumot kötött, s ekkor került uralomra — 1906 tavaszán — az ú. n. Koalíció, mely az Alkotmánypárt, a Függetlenségi Párt és a Néppárt együttműködésén alapult, s mely 1910-ig volt hatalmon. Ekkor átadta a helyét a régi Szabadelvű Párt bázisán felépült Nemzeti Munkapártnak.

Kristóffy aktív politikai szerepe ezzel körülbelül be is fejeződött, mert miniszterségéről történt lemondása után képviselői mandátumát még megtartotta egy darabig, de a magyar közéletben mindinkább elvesztette lába alól a talajt. 1907-ben Bécsben egy erősen radikális irányú szociálpolitikai társaságban, az úgynevezett Fabianusoknál pohárköszöntőt mondott, melyben a szélső demokratikus irányzat szükségességét s ennek keretében az általános választójog elodázhatatlanságát hangoztatta. Ennek a politikai megnyilatkozásnak, de különösen az általános választójog követelésének hatása alatt jelent meg nála néhány nap mulva Brosch őrnagy, Ferenc Ferdinánd akkori szárnysegéde (a trónörökös katonai irodája akkor még nem volt felállítva) és közölte vele, hogy Ferenc Ferdinánd sürgősen magához kéreti. Kristóffy már előbb egy emlékiratot készített báró Beck Wladimir akkori osztrák miniszterelnök részére, aki az általános választójogot Ausztriában akarta megvalósítani. A trónörökös erről informálva volt, ismerte a neki annyira kedves általános választójognak Kristóffy által felkarolt tervezetét. Ettől remélte a „néptörzs"-ek egyenjogúsítását és Nagyausztriában végbemenő összeolvasztását.

Ettől az időponttól kezdve Kristóffy mindjobban bekapcsolódott a trónörökös műhelyébe. Magyar részről lehetett és jogos is volt emiatt a bírálat, sőt Kristóffy szerepét voltak, akik a besúgó tevékenységének minősítették. Ő maga is beismeri, hogy a trónörököst számos ízben „informálta" a hazai politikai helyzet-

ről, sőt újságpéldányokat is beküldött neki annak az igazolására, hogy nézete szerint milyen szélsőséges, bizonyos fokig dinasztiaellenes politikai áramlat van nálunk. Kétségtelen, Kristóffy állandó kapcsolatban maradt a trónörökös „műhelyével" s a monarchia jövendő ura a magyar viszonyokról 1907-től 1914-ig leginkább tőle kapta az értesüléseit.

Amíg magyar viszonylatban Kristóffyt tekinthetjük a trónörökös egyik legbuzgóbb informátorának — emlékirataiban egész sorát közli azoknak a politikai fejtegetéseknek, amelyeket időről-időre a trónörökösnek küldött —, a többi nemzet, illetve szerintük „néptörzs" is megtalálta a „műhelyben" a maga képviselőjét. Elsősorban a magyarországi nemzetiségek érdekelnek bennünket. Ezek közül — mint erre már röviden rámutattunk — a románokat Vajda Sándor magyar országgyűlési képviselő (az összeomlás után Vaida-Voevod néven vezető romániai politikus, miniszterelnök, képviselőházi és szenátusi elnök), a tótokat (vagy, ahogyan ma nevezni szokták őket, a szlovákokat) Hodzsa Milán, az összeomlás után Csehszlovákiában jelentős szerepet játszó politikus, majd miniszterelnök (1918-at megelőzően Magyarországban magyar országgyűlési képviselő) képviselte, az erdélyi szászok s közvetve a magyarországi németek reprezentánsaként Steinacker Ödön szerepelt, aki szintén tagja volt egy ideig a magyar parlamentnek, egyébként hosszabb időn át a budapesti kereskedelmi és iparkamara főtitkári tisztségét viselte. A horvátok részéről báró Rauch Pál és Frank Ivó, a zágrábi parlament tagjai vettek részt a „műhely" munkájában. Osztrák részről sokkal nagyobb számú volt a munkatársak sora. Jelentős szerepe volt gróf Czernin Ottokár cseh főnemesnek, a későbbi bukaresti követnek, majd közös külügyminiszternek, aztán Turba Gusztáv egyetemi tanárnak, báró Chlumezky Lipótnak, az *Österreichische Rundschau* című folyóirat és Funder Henriknek, a bécsi *Reichspost* című napilap szerkesztőjének, Oppenheimer bárónak, Popovici Aurél román származású, azonban Bécsben élő és németül író publicistának, Spitzmüller osztrák politikusnak, Bernatzik bécsi egyetemi tanárnak, Brandsch erdélyi szász politikusnak stb.

Természetes, hogy ez a névsor nem teljes és a trónörökös időről-időre kikérette más, általa megbízhatóknak tartott politikusok és professzorok véleményét is, akik közül néhányan a „műhely" állandó munkatársai lettek. Le kell szögeznünk, hogy néhány esetben az említett magyar*országi* politikusokon kívül magyar *nemzetbeli* egyének véleményét is meghallgatta, rendszerint katonai irodája útján. Különösen szükségét érezte minél több tanácsadó meghallgatásának a nagyjelentőségű kérdések előkészítésénél. Ilyen

volt a *trónralépési manifesztum* tervezete, melyről báró Eichhof közlései alapján külön fogunk szólni. De ugyancsak a munkatársak közé tartozott Lammasch bécsi egyetemi tanár is, akiről bővebben kell megemlékeznünk.

Lammasch Henrik, az egykori bécsi egyetemi tanár, majd osztrák miniszterelnök hagyatékából leánya tett közzé, Sperl bécsi egyetemi tanárral együtt, igen figyelemreméltó feljegyzéseket. Mielőtt azonban ezekre térnénk, néhány szóval be kell mutatnunk Lammascht, mert ő nem állott annyira az osztrák közélet homlokterében, hogy a nagyközönség tájékozva lett volna róla.

Lammasch a bécsi egyetemen a nemzetközi jog professzora volt és mint tudós, jó nevet vívott ki magának. Irányzatában erősen békeszerető, majdnem pacifista. Brosch felszólítására 1910-től kezdve összeköttetésben állott az irodával s azon keresztül a főherceggel. Brosch mint kiváló nemzetközi jogászt kapcsolta be őt a bizalmas munkakörbe és nagy véleménnyel volt a professzor képességeiről és jogi tanácsainak értékéről. Ferenc Ferdinánd jogi tanácsadójaként körülbelül két esztendeig szerepelt, később meglazult közöttük a viszony, de abban az időben, amikor a trónörökös „*An meine Völker*" című kiáltványának tervezete készült, Lammasch benne volt a szorosabb környezetben. Lammasch különben már 1899. óta a *Herrenhausnak*, az osztrák parlament felsőházának kinevezett tagja volt, ami igazolja, hogy a tekintélyes egyetemi tanárok közé tartozott, mert hiszen ezek közül is csak kevésnek jutott ez a kitűntetés osztályrészül. Mikor a világháború utolsó idejében, 1918. október 16-án, Károly császár kiadta azt a manifesztumát, amely szerint Ausztriát föderatív állammá alakította át, akkor a Hussarek-kormány volt ott uralmon (Hussarek szintén bécsi egyetemi tanár volt), de Károly nagyjelentőségű, azonban az események által félretolt reformtervének előkészítésénél Lammasch tanácsát is kikérte. Sőt ki akarta őt nevezni egyelőre tárcanélküli, később pedig igazságügyminiszterré arra az esetre, ha Sylva-Tarouca (az úgynevezett konopisti triásznak, tehát néhai Ferenc Ferdinánd bizalmas körének egyik tagja) lenne megbízva a kabinetalakítással. 1918. október 25-én azonban — az események akkor gyorsan kergették egymást — magát Lammascht nevezték ki miniszterelnökké és az ő kabinetjében foglalt helyet Seipel Ignác prelátus, a későbbi köztársasági Ausztria kancellárja. A Lammasch-kabinet október 28-án tett esküt, de csak igen rövid ideig tudta látszólagos uralmát fenntartani. Akkor már az események végzetesen a dinasztia ellen torlódtak és Lammaschra hárult az a szomorú feladat, hogy Károlynak az ausztriai trónról, illetve az uralkodói jogok gyakorlásáról történő lemondását tartalmazó

proklamációját elkészítse. Ő íratta vele alá azt 1918. november 10-én és erre november 12-én proklamálták az Osztrák Köztársaságot. Lammasch kormánya ekkor lemondott.

Amikor Ferenc Ferdinánd „műhelyében" szóba került egy proklamáció szövegének elkészítése arra az időre, midőn a trónörökös majd trónralép, akkor Lammaschnak már volt egy kidolgozott jogi véleménye arról, hogy Hohenberg hercegnő a férjének trónrajutása esetén milyen címet viseljen. Ajánlata az volt, hogy a hercegnőnek a következő cím állapíttassék meg: „A császár és király hitvese", *(Kaisers und Königs Gemahlin)*, a közvetlen megszólítás pedig ez legyen: „Királyi Fenség" *(Königliche Hoheit)*, mert ez szerinte nem volt ellentétben az 1804-ben Ferenc császár által kibocsátott pátenssel, amely az uralkodóház tagjaira nézve megállapítja a „Császári és Királyi Fenség" címet *(Kaiserliche und Königliche Hoheit)*, de kétségkívül nem foglalt tilalmat magában arra nézve, hogy valakinek *kizárólag* a Királyi Fenség címet adják meg. Itt megjegyezzük egyébként azt is, hogy Lammaschnak ez az okoskodása sokban fedte a magyar közjogi szempontból vallott felfogást is, mert hiszen a főherceg feleségének Királyi Fenségként való címzésére más jogcímet mi sem találhatnánk, mint azt, hogy ő, mint a dinasztia fejének, az uralkodónak hitvese, „királyi" címet viselhet. Lammasch feljegyzései aztán megemlítik, hogy amikor ezt a titulus-vitát a főherceggel folytatták, akkor ő meglehetős kiméletlenül nyilatkozott arról, hogy a magyaroknak felesége egyenrangúsága tárgyában hangoztatott álláspontja őt nem téveszti meg. Lammasch feljegyzései szószerint így idézik a trónörökös szavait: „Magyarország esetleges olyan ajánlkozása, hogy a hercegnőt királynéjukká koronázzák, nem fogja megvesztegetni." *(Er wird sich durch ein etwaiges Anerbieten Ungarns, die Herzogin zu ihrer Königin zu krönen, nicht bestechen lassen.)* Tehát még a magyar részről vele szemben a legérzékenyebb ponton tanúsított előzékenységet is — legalább Lammasch szerint — visszautasította, sőt meggyanúsította a magyarokat azzal, hogy ezzel a közjogi álláspontjukkal tulajdonképen csak meg akarják vesztegetni őt. Amíg azonban Hohenberg hercegnő jogállása Ferenc Ferdinándnak sok gondot okozott, a gyermekeket illetően — Lammasch szerint — nagyon határozott volt az álláspontja. Kijelentette nem egyszer, hogy megtartja eskűjét és semmiféle lépést sem tesz, hogy az eskű alól feloldást kapjon. Nem tesz ilyent annál kevésbbé, mert meggyőződése szerint a gyermekek, mint Hohenberg hercegek, sokkal boldogabbak lesznek, mintha volna trónigényük. Hogy pedig ezt az álláspontját mindenki megértse, ő, amint trónra kerül, kiáltványt tesz közzé, melyben trónörökösének Károly fő-

herceget jelöli meg, akit maga mellé vesz a kormányzati ügyek megbeszélésére, nem úgy, ahogy az öreg uralkodó ővele eljárt.

A trónralépési manifesztum tulajdonképeni szövegét Brosch dolgozta ki, de a végleges szövegezésbe a huzamosabb tárgyalások során nemcsak Lammascht vonták be, hanem gróf Czernin Ottokárt is, a későbbi külügyminisztert, továbbá Conrad von Hötzendorf vezérkari főnököt, Spitzmüller osztrák minisztert, Turba bécsi professzort és Steinackert, a magyarországi szászok bizalmiférfiát, volt magyar országgyűlési képviselőt. Ezek közül különösen Czerninnek volt jelentős szerepe, kivált abban a kérdésben, hogy Ferenc Ferdinánd trónrajutása esetén miként oldják meg a magyar koronázás idejének elhalasztását, nehogy Ferenc Ferdinándot belevigyék abba a kényszerhelyzetbe, hogy olyan esküt legyen kénytelen megtartani, amely meggyőződésével ellentétes. Czerninről különben Lammaschnak nincs kedvező véleménye. Szerinte ez a politikus-diplomata a főherceg bizalmába úgy jutott, hogy birtokos-szomszédja volt Konopistban, s így gyakrabban érintkezhetett vele. Egyébként előzetesen is állt diplomáciai szolgálatban, de szolgálatát már követségi titkár korában elhagyta s azóta birtokai kezelésének és bizonyos fokig a politikának élt. A főherceg fokozottabb rokonszenvét állítólag azzal nyerte el, hogy amikor Ferenc Ferdinánd elejtette báró Beck Wladimir osztrák miniszterelnököt, sok éven át működött bizalmas emberét, akkor Czernin ellene éles cikket írt, s nemsokára, különösen a hercegnő befolyására, bekerült a *Herrenhaus*ba is. Akárhogy áll is a dolog, tény, hogy Czernin a főherceg legbizalmasabb környezetéhez tartozott, és a trónörökös befolyásának tulajdonítható, hogy röviddel a sarajevói tragédia előtt kinevezték Czernint bukaresti osztrák-magyar követté, nyilvánvalóan azért, hogy ott a főherceg által helyesnek ítélt románbarát politikának legyen exponense. Lammasch egyébként azt mondja, hogy Czernin élénk észjárású ember, jó szónok, fínom causeur, de eljárásában nem egyszer lelkiismeretlen.

A trónralépési manifesztum természetesen előtérbe tolta az érvényben lévő magyar alkotmány kérdését is, amely szerint a trónralépő fejedelem hat hónapon belül magát megkoronáztatni s az alkotmányra esküt tenni, valamint az úgynevezett királyi hitlevelet kibocsátani köteles. Ferenc Ferdinánd ezt tudvalevőleg el akarta kerülni, illetve az alkotmányon előzetesen kívánt olyan módosítást keresztülvinni, amely lehetővé tette volna, hogy ő a régi magyar alkotmány rendelkezéseit meg ne tartsa, hanem csak olyan rendelkezéseknek vesse alá magát, amelyeket ő maga jónak

ítélt. Lammasch és társaival folytatott megbeszélések során kifogásolta azt is, hogy a magyar koronázási eskű az úgynevezett szokásjog megtartását is magában foglalja. Mi magyarok nagyon jól tudjuk, hogy jogfejlődésünk évszázados tanúsága szerint éppen a szokásjog volt alkotmányunk legerősebb pillére. Ő azonban nem akart tudni erről, és mivel a határozottság embere volt, így azt kívánta volna, hogy az alkotmányt előbb változtassák meg s ő majd arra esküszik meg. Kijelentette, hogy ő csak egyszer esküdött életében (a gyermekeire vonatkozó trónlemondást értette) és amire megesküdött, azt meg is fogja tartani, de a jövendőre nézve óvakodni fog az eskütől, mert nem akar saját eskűjének foglya lenni. *(Ich will kein Gefangener meines Eides sein).* Szerinte Ferenc Józseffel ez megtörtént, amivel az 1867-es *koronázási eskűre* célzott.

Tehát miként lehetne módosítani az 1790 : II. tc.-nek a koronázási hitlevélre és eskűre vonatkozó rendelkezéseit? Czerninnek az volt a javaslata, hogy a trónralépés időpontjában uralmon lévő magyar pártot különféle engedményekkel a koronázási terminus kitolására kell rábírni és az így nyert időt az új uralkodó óhaja szerinti alkotmánymódosításra felhasználni. Szerinte bizottságot kell majd alakítani a megbeszélésekre, amelyeknek az elnöke a császári és királyi ház minisztere legyen, tagjai pedig az osztrák és a magyar miniszterek. Mivel pedig a bevett gyakorlat szerint a császári és királyi ház minisztere a mindenkori külügyminiszter volt — ami azt jelenti, hogy régi, úgynevezett kancellári emlékek hagyományaként a külügyminiszter a dinasztia legbelsőbb tanácsadója is volt — ezért a két funkciót ketté kell választani, s legyen külön külügyminiszter és külön a császári és királyi ház minisztere. A megbeszélések során bizonyos vélemény is kialakult a két állás betöltésére nézve. Lammasch azt mondja, hogy külügyminiszternek Berchtold Lipót gróf volt kiszemelve — aki aztán valósággal, még Ferenc József életében, meg is kapta ezt a megbízatást, ő lett Aehrenthal gróf utóda — míg a Ház minisztere gyanánt maga Czernin gróf óhajtott szerepelni. Ez a megoldás a munkatársak nem mindegyikét elégítette ki, mert Lammasch szerint ez a magyar kiegyezési törvény szelleme és rendelkezései ellen van. Steinacker pedig úgy akarta megoldani a dolgot, hogy az uralkodó kabinetirodájának igazgatójából kabinetminisztert csináljanak, akinek ülési és szavazati joga legyen a minisztertanácsban.

Még komplikáltabb volt, és Lammasch, meg Czernin között éles ellentétre adott okot a törvénymagyarázat és a megoldás nem egy későbbi részletkérdése. Czernin a magyarok megnyerése végett — mint említettük — engedményeket óhajtott adni, míg

Lammaschnak ezzel szemben aggályai voltak. Szóbakerült az Ausztria és Magyarország közötti vámhatár felállítása is, amely a birodalmi egység gondolatával ugyan ellentétes lett volna, de a magyarság egy régi követelésének honorálásával enyhítette volna a helyzetet. Szóbakerült továbbá az is, hogy az Osztrák-Magyar Bank székhelyét Budapestre helyezzék át, ami ellen viszont a tanácskozások során Spitzmüller volt osztrák miniszter tiltakozott. Javaslat volt aztán arra nézve is, hogy Bosznia-Hercegovinát csatolják majd Magyarországhoz, ami ellen maga Ferenc Ferdinánd tiltakozott. Erre diszkusszió tárgyává tették, hogy felvegyenek a magyar delegációba bizonyos számú bosnyákot egyrészt azért, hogy ezáltal megszűnjék az intézmény tisztára magyar jellege, másrészt pedig, hogy ilyen módon szóhoz juttassák a birodalmi komplexumba bekapcsolódó Boszniát. A hadseregre vonatkozólag szintén nem tudtak egyöntetű véleményre jutni. Czernin azon a nézeten volt, hogy az úgynevezett *koronajogokat*, vagyis a Felségnek a hadseregre vonatkozó előjogait, precízen fel kell sorolni, de a trónörökös ellene volt ennek, mert szerinte megtörténhet, hogy valamit kifelejtenek s akkor a magyarok később megint ebbe kapaszkodnak bele. Hasonlóképen élénk vitára adott alkalmat a trónrajutás esetén használandó címer és birodalmi embléma kérdése is. Czernin azt tanácsolta, hogy ne használják a kétfejű sast, amelyet a magyarok gyűlölnek, hanem egyszerűen használják az F betűt, a főherceg keresztnevének (Franz, Ferenc) kezdőbetűjét. A monarchia pedig azontúl ne legyen Osztrák-Magyar Monarchia, hanem *Habsburgische Monarchie*. Nem tetszett a főhercegnek az sem, hogy a hadsereget a régi császári királyi *(k. k.)* elnevezés helyett a magyarok sürgetésére már régebben egy uralkodói rendelet alapján, császári *és* királyi *(k. u. k.)* címzéssel illették, amivel a dualisztikus felfogást akarták kidomborítani, mert hiszen ebben implicite benne volt az, hogy osztrák császári és magyar királyi. (Erről előzetesen egyszer már szólottunk.) Conrad von Hötzendorf tehát azt javasolta, hogy a *k. u. k.* jelzés helyett a Felségre való utalást használják s így pl. a hadtestparancsnokság, Őfelsége hadtestparancsnoksága *(Seiner Majestät Corpskommando)* címet használta volna.

A hosszú megbeszélések alatt Czerninnek nem sok kilátása volt javaslatai elfogadására. A helyzet akként alakult, hogy a trónralépő uralkodó minden valószínűség szerint annak idején nem igyekszik különféle, nem döntő jelentőségű engedményekkel megnyerni a magyarok hozzájárulását, hanem, ha ez majd aktuális lesz, egy határozott kijelentéssel deklarálja, hogy addig nem tesz koronázási eskűt, amíg az általa kívánt alkotmánymódosítás nincsen meg. Lammasch e mellé a határozott felfogás mellé szögezte

le magát és a hímezést-hámozást elítélte. A főherceg is helyeselte ezt a felfogást és végül is a következő javaslatot tette magáévá.

A trónralépéskor az uralkodó kijelenti, hogy mivel a magyar 1790 : II. tc. és az osztrák kiegyezési törvény, az 1867. december 21-iki törvény 8. §-a között ellentmondás van, azt ki kell küszöbölni. Előzőleg tehát megtartják nagy pompával, az idegen szuverének meghívásával, az osztrák császári koronázást, aztán később, sokkal egyszerűbb keretben, a magyar, majd a cseh királyi koronázást. Lammasch felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar koronázási eskűben a visszaszerzendő országrészek sorában benne van Dalmácia is, ami ellentmondás, mert ez a tartomány ténylegesen Ausztriába volt bekebelezve. Az ilyen részletekre is gondolni kellett tehát, mielőtt a proklamációt kibocsátják. De éppúgy el kellett azt is dönteni, hogy ki vállalja a vonatkozó uralkodói kiáltvány ellenjegyzésével, annak alkotmányjogi felelősségét? Minden alkotmányosan kormányzott országban ugyanis az államfő által kibocsátott rendeleteket valamely felelős egyén, rendszerint valamelyik miniszter ellenjegyzi, s evvel magára veszi azt a kötelezettséget, hogy ezért az alkotmányos fórumok előtt bármikor felelősséget vállal. 1848-ban, amikor V. Ferdinánd megadta az új magyar alkotmányt és a különféle közjogi vívmányokat törvénybe iktattuk, ezek ellenjegyzése az akkori miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos által történt. Később, amikor a szakítás a nemzet és a dinasztia között már megtörtént, az uralkodó revokálni kívánta az engedményeket s a kibocsátott manifesztumát egy magyarul sem jól beszélő, bár magyar családból származó testőrtiszttel, Récsey Ádámmal ellenjegyeztette, aki Ferdinándnak a neve alá írta a saját nevét, s állását így jelölte meg: *miniszter ellnek*. Jellemző, hogy amikor már szakítottak a tulajdonképeni alkotmányosság elvével és nem akadt más, aki egy királyi kéziratot ellenjegyzett volna, mint egy katona, akire ráparancsoltak, mégis legfelsőbb helyen az ellenjegyzést olyan fontosnak tartották, hogy ekként oldották meg.

De ki ellenjegyezze Ferenc Ferdinánd jövendő manifesztumát? Az bizonyos, hogy a Ferenc József által kinevezett és a király halálakor hatalmon lévő magyar miniszterelnök megtagadná az ilyesmit, mert hiszen ő ragaszkodik a magyar alkotmányhoz. Lammasch azt javasolta, hogy valamelyik magyar nemzetiségű előkelő diplomatát, illetve a diplomáciai karban szolgáló valamelyik, magyar állampolgárságú nagykövetet kell majd megbízni ezzel. Három férfi jöhetett számításba: őrgróf Pallavicini János, Mérey Kajetán és Hengelmüller László. Igaz ugyan, hogy amikor tanakodtak erről, akkor még hivatalban volt gróf Szögyény-Marich László berlini nagykövetünk is, de róla a trónörökös, a maga szokásos

kíméletlen modorában, tehetségét illetően, igen kedvezőtlen kijelentést tett. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a trónörököst itt is egyéni érzelmei, illetve elfogultsága vezette, mert Szögyény-Marich gróf a monarchiának sok esztendőn keresztül volt berlini nagykövete és igen sokat tett a Németországgal való szoros szövetség kimélyítése és a monarchia európai tekintélyének megóvása érdekében. Viszont jól tudjuk azt, hogy ennek előfeltétele II. Vilmos császár hajlandóságának megnyerése volt. A tréfára hajlamos uralkodót sokszor ravasz módon befolyásolta, mintegy tájékozatlan és németül szántszándékosan rosszul beszélő magyar embert játszva. Az uralkodói proklamáció ellenjegyzését illetően egyébként maga a főherceg is megmondta, hogy Magyarországon nehéz lesz találni valakit, „néhány desperádo kivételével". A sok tanakodás után végül úgy döntöttek, hogy a manifesztumot annak idején *ellenjegyzés nélkül* fogják kibocsátani. De még ez az elhatározás sem volt végleges döntésnek tekinthető, mert a tanácskozások sokkal későbbi stádiumában viszont arról is szó volt, hogy a külügyminiszter ellenjegyezze a kiáltványt. Mindebből látható, hogy az egész manifesztum-tervezgetés szövegezése és közzétételének módja éveken át még nagyon zűrzavaros volt.

Most még csak néhány oly mozzanatra kívánnók felhívni a figyelmet, ami annak igazolására szolgál, hogy a trónörökös és tanácsadói a manifesztum részletmunkájába is belebocsátkoztak. Az uralkodó osztrák címei között szerepelt a régi gyakorlat szerint a többek között az, hogy ő Toscana, Modena, Parma, Piacenza és Guastalla ura. Természetes, hogy ez mind még abban az időben volt valóság, amikor a Habsburgok olasz földön tényleges uralkodó jogokat gyakoroltak, míg most már ezek az egykori kis olasz fejedelemségek az egységes Itáliához tartoztak. Hogy tehát Olaszország érzékenységét ne érintsék, Lammasch javaslatára a manifesztumból ki kellett volna hagyni ezeket a címeket. De a trónörökös ezt ellenezte, mert szerinte ezeket a címeket az olasz király úgy sem viseli, tehát nem történik vele szemben jogfosztás. Viszont ráállott, hogy az uralkodói címeiből töröljék a jeruzsálemi királyi címet, amit tudvalevőleg II. Endre magyar király egykori szentföldi hadjáratának emlékéül Mária Terézia vett fel. Ellenben azt kívánta, hogy a magyar ősi címek között maradjon meg a Szerbia és Bosznia királya cím, amelyet még 1867-ben Ferenc József koronázásakor is használtak ősi jogon, bár azóta megváltozott a politikai helyzet.

Lammasch azt írja feljegyzéseiben, hogy ő a manifesztumügyről utoljára 1911. december 13-án tárgyalt a főherceggel. Né-

hány héttel előbb Brosch alezredest felmentették a katonai iroda vezetése alól. Lammasch értesülése szerint ennek oka nem csupán a katonai csapatszolgálat elengedhetetlen folytatása volt, hanem az is, hogy Ferenc József véleménye szerint ennek az eszes katonának a főhercegre gyakorolt befolyása már igen veszedelmes arányokat öltött. Mivel pedig Lammasch is Brosch révén került a közjogi tanácsadók testületébe, így az ő szerepe is megszünt a jelzett napon.

XV.

A TRÓNÖRÖKÖS ROMÁN BIZALMASAI

A trónörökösnek azzal az elgondolásával, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia alkotmányjogi szerkezetét megdönti és a dualizmus helyébe a föderalizmust állítja (a trialisztikus megoldás abban a formában, hogy a délszlávok lakta területek, Horvát-Szlavónország, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia alkossák az osztrák és a magyar mellett a Habsburg-Monarchia harmadik tényezőjét, csak átmeneti terv volt), együttjárt az a titokban folytatott politikai akciója is, amely Brosch őrnagy közbenjárásával közelebbi érintkezésbe hozta a trónörököst a magyarországi nemzetiségek több, intranzigens irányú vezető személyiségével. Így jutott személyes érintkezésbe a szlovák Hodzsa Milán, a szász Steinacker Ödön magyar országgyűlési képviselőkkel. De megtalálta az érintkezést a magyarországi nemzetiségek számban legerősebb csoportjával, a románokkal is.

Az első a román vezetők közül, aki Ferenc Ferdinánd bizalmát megnyerte, a Lugoson 1863-ban született Popovici Aurél publicista volt, akinek 1906-ban németül jelent meg Nagyausztria Egyesült Államairól *(Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich)* szóló könyve. A trónörökös, tudjuk, az Északamerikai Egyesült Államok közjogi állami szerkezetét bizonyos fokig ideálnak tekintette, s érthető, ha már emiatt is Popovici ugyanilyen irányú elgondolása s így maga a szerző is, rokonszenvessé lett előtte.

A mult század 90-es éveinek elején, Nagyszebenből, a román nemzetiségi mozgalom egyik gócpontjából kiindulva, a román egyetemi ifjúságot olyan kiáltvány kibocsátására biztatták az egyelőre háttérben maradt román vezetők, amelyet német, francia, angol és olasz nyelven ezeknek a nemzeteknek ifjúságához intézzen, mert hisz majdan ennek a nemzedéknek tagjai fog-

ják a világ politikáját irányítani. Ebben a kiáltványban — vagy amint szerzői nevezték: memorandumban — először vitték a világ elé az azóta általuk számos ízben felhasznált, ú. n. dáciai elméletet, vagyis, hogy az erdélyi románok a római telepesek egyenes utódai, és a latin kultúra hordozói, akiket a barbár magyar faj évszázadok óta üldöz s felettük a hatalmat jogtalanul bitorolja. Ezt a memorandumot egy küldöttség akarta átadni magának az uralkodónak, Ferenc Józsefnek, de nem mint magyar királynak, hanem mint osztrák császárnak. Ezzel is tüntetni akartak a magyar hegemónia ellen, s egyúttal be akarták hízelegni magukat a dinasztiánál, hogy az osztrák császár védelmét keresik a kegyetlen magyarok ellen. Ferenc József azonban, mindig korrekt alkotmányos magatartásához híven, nem fogadta a küldöttséget. Erre a memorandumot a kabinetirodában adták át, ahonnan az a magyar miniszterelnökséghez jutott s innen zárt borítékban küldték vissza a kérvényezőknek. A Bánffy Dezső báró miniszterelnöksége alatt működő magyar kormány ezzel pontot kívánt tenni az ügy végére, de a román körök a memorandumot külföldön mégis publikálták, mire a magyar kormány — hacsak nem akarta magára venni a gyávaság és politikai tehetetlenség vádját — kénytelen volt kilépni tartózkodó állásából és utasította a királyi ügyészséget, hogy a memorandum szerkesztői ellen emeljen vádat. Ez meg is történt s ennek az 1894-ben Kolozsvárott lezajlott, ú. n. memorandum-pernek eredményeként több román izgatót több-kevesebb szabadságvesztésre ítéltek, de nem börtönre, hanem mint politikai bűntetteseket, államfogházra, melyet nagyrészt Szegeden ültek le. Az elítélteknek hajuk szála sem görbült meg, sőt a körülményekhez képest igen jó dolguk volt, de persze, kiszabadulásuk után a mártírság fényével vették őket körül. Megjegyzendő, hogy a legtöbb elítélt már egy esztendő mulva királyi kegyelmet kapott.

Az elítéltek érzelmi köréhez tartozott Popovici is, aki szerb hangzású neve ellenére, túlzó románérzelmű volt és a magyar bíróság által reája kiszabott büntetés elől a Regátba szökött ki s ott mint újságíró működött, míg 1906-ban fentemlített könyve napvilágot látott. Elítéltetésének és kiszökésének oka az volt, hogy megírta *Replica* című röpiratát, melyben a memorandum megcáfolása végett a magyar egyetemi ifjúság által elkészített válasz adatait megdönteni igyekezett. A *Replica* miatt — melyben nyiltan hirdette az erdélyi románoknak az anyaországból való elszakadási törekvéseit — a kolozsvári törvényszék őt is államfogházra ítélte, s ennek kitöltése elől szökött ki Romániába, honnan később Bécsbe költözködött, ahol a magyargyűlöletéről

ismert s azokban az években igen jelentős politikai szerepet játszott Lueger polgármester környezetéhez tartozott. Feltehetjük, hogy ezen a réven került Ferenc Ferdinánd közelébe is, azt azonban sejthetjük, hogy a Nagyausztriai Egyesült Államokról szóló műve ennek a mentalitásnak volt a nyilvánosság számára készült védőirata, mely szerint a föderalizált Nagyausztriában a magyarság erősen háttérbe szorult volna, a délszlávok autonómiát kapnának és Erdély Romániával egyesülne, de Habsburg-uralom alatt. Popovici egyébként 1917-ben Genfben halt meg.

Mindezek alapján megérthetjük, hogy Ferenc Ferdinánd román bizalmasai sorában Popovicinak jelentős szerepe volt. De bizalmába férkőztek más román politikusok is, így különösen Vaida-Voevod Sándor, akkor a magyar országgyűlés tagja s az itteni román csoport vezetője, később, a világháború után, Románia miniszterelnöke. Továbbá Christea Miron, Nagy-Magyarország idejében karánsebesi görög keleti román püspök, az összeomlás után Romániában nagy szerepet játszó politikus, patriarcha, a kiskorú király idejében a háromtagú régenstanács tagja, majd később miniszterelnök és végül Bunea Ágost, a balázsfalvi görög katolikus káptalan kanonokja. Tény, hogy mindezeknek Brosch egyengette az útját a trónörököshöz. Nem fér kétség ahhoz sem, hogy a trónörökös Brosch befolyására nemcsak fogadta őket és pedig közülök többeket nem is egy ízben, hanem az általuk adott politikai információkat a maga jövendő tervei elkészítésénél jelentőseknek és döntőknek tekintette. Figyelemreméltó, hogy Vajda szabadkőműves volta ellenére a trónörökösnél bejáratos lehetett. Ismerve Ferenc Ferdinánd konzervatív-katolikus felfogását, kizártnak kell tekintenünk azt, hogy ő erről tudomással bírt volna. Ámbár lehetséges, hogy e tekintetben nem informálták a trónörököst a tényeknek megfelelően, s mivel Vaida tekintélye jelentős volt a román körökben, esetleg ezt a „szépséghibát" az ügy érdekében elnézték nála. (A *Curentul*, egy 1941. júniusi számában azt írja, hogy Vajda a párizsi Grand Orient páholy 1921. évi hivatalos jelentése szerint a párizsi L'Effort nevű páholy kiváló tagja volt, egy 1923-i kimutatás szerint pedig akkor a bukaresti Nemzeti Nagypáholy úgynevezett csillagos, tehát jelentős szerepet játszó testvérei közé tartozott.)

Bizalmas forrásból származó információnk szerint Maniu Gyula, ugyancsak a régi magyar képviselőház román csoportjának tagja és Trianon után Románia egyik vezető politikusa, majd miniszterelnöke, szintén bekapcsolódott a trónörököst körülvevő román bizalmi emberek társaságába, de szerepe Vaj-

dáénál csekélyebb volt. Tény az, hogy Ferenc Ferdinánd, Brosch közbenjárásával, több ízben meghallgatta a magyarországi román vezetőknek akár szóbeli, akár írásbeli előterjesztéseit, mivel elvi álláspontja az volt, hogy a magyar politika a románokkal szemben revízióra szorul.

Egy román író, Jon Rusu Abrudeanu, egykori képviselő, egy részben politikai adatokat, részben azonban csak ellenőrizhetetlen híreket tartalmazó könyvet tett közzé 1928-ban, Bukarestben a következő címmel: *Indragostirea unui Habsburg*. (Egy Habsburg szerelme.) Ez a munka — nem tekintve sokhelyütt pletykálkodó jellegű részeit, amilyen már címében is megnyilvánul, mert Ferenc Ferdinándnak egy román nemzetiségű községi jegyző szép leánya iránt táplált állítólagos nagy szerelméről mesél-, elénk tár olyan mozzanatokat is, amelyeket a kritika szemüvegén keresztül szemlélve is valóknak kell elfogadnunk. Adatait eredeti levelek facsimiléivel is alátámasztja. Ezek az adatok Ferenc Ferdinánd politikai elgondolásainak és a románokra vonatkozó jövő terveinek megítélésénél elkerülhetetlenül döntőek, s ezért Abrudeanu munkájával aránylag bővebben kell foglalkoznunk, mint ahogyan annak néhány felületes és nem egészen komoly része megokolttá tehetné.

Leginkább leköti figyelmünket a román szerző akkor, amikor Christea *saját naplójegyzetei* alapján leírja azt a kihallgatást, amely 1908. március 28-án a bécsi Belvedere-palotában játszódott le. Érdemes megjegyeznünk, hogy a következő évben, 1909-ben az üresedésbe jutott karánsebesi görögkeleti román püspöki székre Christeát választották meg. A görögkeleti román püspökök ugyanis nem kinevezés, hanem választás útján jutnak méltóságukhoz. A választást Ferenc József, Christea megbízhatatlan politikai magatartása miatt, huzamosabb időn át nem hagyta jóvá, de végül is sikerült megtörni ellenállását és 1910-ben a választás megkapta a legfelsőbb jóváhagyást. Aligha tévedünk, amikor feltételezzük, hogy ennek kieszközlésénél Ferenc Ferdinánd erélyes közbenjárása jelentős szerepet játszott.

Az emlékezetes belvederei kihallgatás előzményéül szolgál, hogy Vaida-Voevod Sándor, aki a legfőbb kapcsolatot alkotta a főherceg és a magyarországi románság vezetői között, személyesen járt közbe, hogy Ferenc Ferdinánd fogadja a két román papot. A bizalmas megbeszélések már olyan stádiumba jutottak, hogy megállapodás történt a szereplők álneveiről is, nehogy, amennyiben a levelek illetéktelen kezekbe kerülnének, le lehessen leplezni egyiküket, vagy másikukat. Brosch a levelekben, vagy sürgönyökben állandóan mint *Carl* szerepelt, a főherceg

titkos neve *Herr* volt, Vaida-Voevodé *Fidus*. Szóval gondoskodtak arról, hogy írásbeli érintkezésük is titokban maradjon. 1908. március 23-án Brosch sürgönyt küldött Christeának Nagyszebenbe, amelyben Carl tudatta vele: „28-án délelőtt". Hogy mi lesz akkor, természetesen a sürgöny arról nem tett említést. Christea — aki a titkos névlajstromban mint *Elie* szerepelt, amely, mielőtt szerzetesi fogadalmat tett, eredeti keresztneve volt, értesítette a kihallgatásról Buneát Balázsfalván és együtt utaztak Bécsbe, ahol a Tegethoff-szállóban szálltak meg. Ott kézbesítették nekik Brosch újabb levelét, amelyben Ferenc Ferdinánd 1908. március 28-án déli 12 órára tűzte ki kihallgatásukat. Brosch ebben a levelében megírta Christeának, hogy a kihallgatásnak titokban kell maradnia és pedig azért, mert a főherceg állítólag körül volt véve magyar kémekkel. Épp ezért a Belvedere épületének nem a főkapuján mentek be a román meghivottak, hanem a kertnek egy hátsó, titkos ajtaján.

A kihallgatásról Christea naplójegyzetei, amelyek egy részének facsimiléjét közli az említett könyv, akként számolnak be, hogy a többször említett napon Christea és Bunea zárt kocsiban hajtattak Broschnak a Rennweg 6. szám alatt lévő irodájához, ahonnan ő vezette őket az említett mellékbejárón át a kastélyba. Amikor elérkezett a kihallgatás ideje, betessékelték őket a fogadóterembe. Csakhamar megjelent Ferenc Ferdinánd tábornoki egyenruhában és szívélyes üdvözlés után leültette a két román férfiút. A beszélgetés német nyelven, barátságos hangon folyt le. Mivel pedig Bunea rosszul tudott németül, azért a szót inkább Christea vitte. A főherceg azzal kezdte, hogy ismeri a derék és lojális román nemzetet, valamint *azt a sok szenvedést is, amelyet a magyarok részéről eltűrt;* ismeri a románok vitéz magatartását a multban, különösen azokat az áldozatos szolgálatokat, amelyeket 1848-ban a trón és a dinasztia érdekében hoztak. Tudja, hogy a román ezredek mindenkor vitézül viselkedtek a harctereken is. Szereti a román népet, s legfőbb kívánsága az, hogy segítsen rajta majd akkor, amikor ez hatalmában fog állni. Sajnos, egyelőre nem tehet érettük sokat, de azért hivatta a román nemzet két képviselőjét magához, hogy megismerje a románság helyzetét, s hogy közölje velük: *minden rokonszenve a románoké.* Felhatalmazza őket, hogy ezt széles körben, de kellő óvatossággal, hogy az ellenségek tudomást ne szerezzenek róla, terjesszék a nép körében is. Ő azt kívánja, hogy a román nép tartson ki és higyjen sorsának jobbrafordulásában, mert a trónörökös azon lesz, hogy a mai állapot megváltozzék.

A két kiküldött háláját fejezte ki ezért a spontán nyilatkozatért és azt a megggyőződését hangoztatta, hogy népükre majd szebb jövő virrad. A románok — mondta Christea — becsületes, dinasztikus és konzervatív gondolkozású nép, amely nagyon jól tudja, hogy mindenét a dinasztiától kapta. (!) Christea tehát hangsúlyozta, hogy a román nép érdekei azonosak a dinasztia érdekeivel. Ez az oka annak — mondotta tovább Christea — hogy a magyarok kizárták őket a kö..gyekből. És ez az oka annak is, hogy most, a plurális szavazati jog bevezetésével, ezt a földmívelő népet további sérelemmel sujtották.

Itt a kérdés megértése végett közbe kell szúrnunk, hogy az úgynevezett koalíciós kormány belügyminisztere, ifjabb gróf Andrássy Gyula, illetve államtitkára, gróf Hadik János akkortájt készítette el a választójogi reformról szóló javaslatát, amelynek egyik vezérgondolata az volt, hogy a magasabb értelmiséghez tartozó egyének szavazata többre értékeltessék, mint az általában csak egy egységet érő, néptömegbeli szavazóké. Ez volt az úgynevezett többes szavazati jog, a pluralitás, amely nem magyar találmány, mert akkor Belgiumban tényleges törvény volt. Figyelemmel arra, hogy a végletekbe vitt egyenlőjogúság valójában nem a képzettebb, tehát bizonyos magasabb színvonalon álló lakosságnak adja meg a politikai súlyt, hanem a nyers tömegnek, a belga törvény alapján a magyar javaslat is azt foglalta magában, hogy a vagy középiskolát, vagy pláne főiskolát végzettek szavazata ne egy, hanem két, illetve három egységet érjen. Ezt azután kiegészítette még azzal is, hogy nem csupán az iskolai képesítés alapján, hanem egyéb, szociális és nemzetvédelmi szempontból fontos mozzanatok figyelembevételével is némelyek pluralitást élvezhettek volna. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez az általános választójog kijátszása lett volna, mert a kivételek, illetve a pluralitásra jogosultak száma az összes választókhoz viszonyítva oly csekély volt, hogy az egyáltalában nem döntötte volna meg a nagy néptömegek befolyását, csupán mérsékelte volna. Emlékezetem szerint nálunk összesen 200.000 olyan, szavazásra jogosult egyénről volt szó, akiket a pluralitás joga megilletett volna, s ha kivétel nélkül háromszoros szavazatjoggal bírók lettek volna is, ez összesen csak 600.000 voksot tett volna ki, az összesen 3 milliót kitevő választók között. Nyilvánvaló tehát, hogy ezzel nem játszották volna ki a magyar jogosultak millióit s bár igaz, hogy különösen a románok között aránylag kevesen voltak olyanok, akik az említett alapon többes szavazatra igényt tarthattak volna, de ezt a románság ellen intézett támadásként és jogfosztásként beállítani, rosszhiszemű eljárás volt.

Ugyancsak az akkori idők ismeretéhez tartozik az is, hogy a fent említett román férfiak belvederei kihallgatásakor Magyarországon az úgynevezett koalíciós kormány volt uralmon, amelynek az elnöke, Wekerle Sándor ugyan 1867-es alapon álló alkotmánypárti politikus volt, de a kormány legerősebb pártja az 1848-as Függetlenségi Kossuth-párt volt, így tehát a kormány politikai programmja is jelentős részben ennek a pártnak felfogása szerint épült fel. Andrássy különben ennek a 67-es alapon álló Alkotmánypártnak volt tagja. A Függetlenségi Párt azonban általában saját programmja — tehát nemcsak a választójogi javaslatok — terjesztése és a nagyközönség megnyerése végett rendezett politikai harcai többek között akként folytak, hogy a kormánytámogató szervezetek különböző városokban gyűléseket tartottak, és mi sem természetesebb, mint hogy ott igyekeztek híveket szerezni a kormányprogrammnak. De Ferenc Ferdinánd vendégei előtt ez is olyan sérelem volt, amelyet a magyar atrocitások közé soroltak és tudva azt, hogy a főherceg minden olyan mozgalmat, amely az Ausztriával való kapcsolat lazítását célozza, a leghatározottabban elítél, maga a Kossuth név pedig vörös posztó előtte, a kihallgatás folyamán súlyos panaszként említették, hogy Balázsfalván is rendeztek ő szerintük Kossuth-párti, valóságban kormányprogrammot támogató népgyűlést. Nem lehet megállapítani, hogy megfelelt-e a tényeknek, hogy a gyűlésre Mihályi balázsfalvi görögkatolikus román érseket is meghívták, bár nincs kizárva, hogy ez éppen udvariasságból megtörtént, mindenesetre Christeáék ezt úgy panaszolták el a főhercegnek, mint újabb román sérelmet. A trónörökös aztán meg is jegyezte, hogy reméli, nem ment el az érsek a gyűlésre, mire Bunea büszkén jelentette ki, hogy visszautasította a meghívást. Előadták aztán, hogy a gyűlésen néhány román ifjú is, állítólag mint néző, megjelent, s mivel nem vette le a kalapját Kossuth tiszteletére, a főszolgabíró és a csendőrség segédletével megverték őket. Lehet, hogy a szélsőséges román vezetők által befolyásolt román fiatalok botrányokozási, vagy legalább is zavartkeltési célzattal mentek el a balázsfalvi gyűlésre és miközben ott a Kossuth-nótát énekelték, tüntetőleg fenntartották a kalapjukat, mire valószínűleg kaptak egypár barátságos oldalbavágást. Mindez kétségkívül nem minősíthető olyan eseménynek, amely a trón jövendő ura számára, mint nemzetiségi sérelem jelentésként szerepelhetett volna, de jellemzi Christeáékat, hogy igyekeztek elhitetni a románok kegyetlen üldöztetését.

A főherceg elítélően nyilatkozott az Apponyi-féle iskolatörvényről is, amely szerinte sérelmes a nemzetiségekre. Mi sem természetesebb, mint, hogy Christea ezen a megjegyzésen fellelke-

sedve kijelenti: a törvény iskolai téren megsemmisíti a román görögkeleti egyház autonómiáját és már odajutottak, hogy még a vallástant sem szabad anyanyelven tanítani. Nem akarunk itt bővebben kitérni ennek az állításnak a bírálatára, de aki az 1907-i Apponyi-féle iskolatörvényt elolvassa, az maga meggyőződhet az ilyen vádaskodás alaptalanságáról. Bunea sérelmezi, hogy őket állandóan a külföld felé irányuló gravitációval gyanúsítják. Mint csunya rágalmat, utasítja ezt vissza. Horváth Jenő 1939-ben megjelent *Felelősség a háborúért és a békeszerződésért* című munkája megállapítja, hogy a fentebbi híres memorandumnak és az 1891-ben alapított *Liga Culturale* nevű román irredenta egyesületnek tulajdonképeni feje Carol román király volt és tudjuk, hogy ezek az alakulások milyen szerepet játszottak Erdély románságának életében. Azt is elmondja Horváth, hogy Maniu Gyula jóval a világháború befejezése után, 1930. október 11-én kijelentette a román szenátusban, hogy már 1893-ban, amikor ő budapesti egyetemi hallgató volt, sajátkezű nyilatkozatot írt alá a bukaresti hadügyminisztériumban, amelyben megesküdött, hogy életét a román ügy diadalra vitelére áldozza, s hogy aktív részt vesz az előkészítendő forradalomban. Ime a bizonyíték: a román hadügyminisztérium több, mint húsz évvel a világháború kitörése előtt eskűt vett ki egy idegen állampolgártól irredenta célzattal, s valószínű, hogy Maniu esete nem volt egyedülálló. Tehát Bunea panaszkodásának komolyságában egyáltalában nem lehet hinnünk!

Christea még előadta, hogy a magyarok valóságos művészei a nemzetiségi lázításnak és báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége idejében volt egy külön nemzetiségi ügyosztály, amely szerinte a románok által lakott területekre Catilina-szerű egyéneket küldött ki, hogy izgató beszédeket tartsanak, azután ugyanők megírták a lapokban, hogy a románok lázonganak. Ebből az állításból a valóság annyi, hogy Bánffy miniszterelnöksége alatt tényleg szerveztek Jeszenszky Sándor, akkori kir. főügyész vezetésével a miniszterelnökségen egy nemzetiségi ügyosztályt, amelynek hivatása volt a nemzetiségi kérdésnek állandó figyelemmel kísérése, de hogy ilyen lázító munkát végzett volna, azt csak a gyűlölködés állíthatta. Ferenc Ferdinándnál azonban termékeny talajra talált ez a gyanúsítás, mert Christea panaszára azt felelte, hogy Bánffy a románok között élt, tehát jól tudhatta, mikép kell közöttük zavart kelteni, mert ő a román népet le akarta igázni. A trónörökös azonban, aki rokonszenvez a románokkal, a tótokkal és a horvátokkal, majd rendbe fogja hozni ezt a dolgot annál inkább, mert a velük való harmónikus együttműködés szükségességét megtanulta apjától, s ily

irányban óhajtja majd informálni unokaöccsét, Károly főherceget (a későbbi uralkodót) is.

A főherceg ezután megemlítve azt, hogy tudomása szerint Magyarország lakosságának többségét alkotják a nem-magyar nemzetiségek (!), kijelentette, hogy itt minden Veigelsberget nagy hazafinak tekintenek, ha magyar neve van, de már a külföld is ismeri ezeket a fogásokat. Hivatkozott a híres norvég tudósra, Björnsterne Björnsonra, aki védelmébe vette a magyarországi nemzetiségeket. A kihallgatás ezzel még nem ért véget, az árulkodás tovább folyt. Valami népgyűléssel kapcsolatos összetűzés történhetett akkortájt Erdélyben a csendőrség és a lakosság között, amely olyan arányokat öltött, hogy végül is katonai segítséget kellett igénybevenni. Ez a Panade községben, Balázsfalva közelében lefolyt sajnálatos eset újabb impulzust adott Christeának, hogy árulkodjék a magyarokra. Felhívta a főherceg figyelmét arra, hogy azok a katonák, akik a szerinte ártatlan román asszonyokra és gyermekekre lőttek, honvédek voltak, mert a közös hadsereg mindig tisztességesen viselkedik minden ilyen politikai mozgalom idején. Ha most már ismerjük a főherceg antipátiáját a honvédség intézményével szemben, amelyet a hadsereg egysége megbontójának tekintett, akkor elképzelhetjük, hogy az ilyen úgynevezett „adatok" elmondása milyen hatással volt rá!

Ezek után már igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy a két pap elmondta Ferenc Ferdinándnak azt is, hogy a román nemzeti párt elnökének fejét a választások alkalmával vasrúddal verték be, úgyhogy vértől borítva, eszméletlenül terült el. A magyar csendőrök pedig a helyett, hogy védelmükbe vették volna, cinikusan és mozdulatlanul nézték mindezt. „De — mondja Christea — ha én ezeket a banditizmusokat megírom az újságban, akkor bebörtönöznek érte, hiszen a magyar állami börtönök tele vannak már román újságírókkal." Ráduplázott erre Bunea, akinek kapóra jött, hogy a balázsfalvi románok két szócsövének, az ott megjelenő *Unirea* és a Nagyszebenben kiadott *Telegraphul Roman* című lapoknak szerkesztői ő szerintük akkor éppen börtönre voltak ítélve. Elképzelhető, miféle lázítást végeztek ezek a jó román újságírók, amikor végül nem ugyan börtönre, hanem államfogházra ítélték őket.

A főherceg minderre újból hangsúlyozta, hogy ő szereti a szép és derék román nemzetet, amely közel van a szívéhez; amely a hegyekben lakik, egészséges és virágzó faj, semmiféle betegség nem gyötri; nagyon tetszik neki a román nemzeti viselet is, aztán *a gyönyörű nemzeti táncok* — nem olyanok, mint a csárdás —, sőt még a román nők szép és hosszú hajviselete is. Nyelvük

pedig szép és dallamos. Sajnálja, hogy nem tud románul, de ha egy román újságot lassan olvas, akkor sokat megért belőle, mert hasonlít a latinhoz és az olaszhoz. *Ez a nyelv mennyivel szebb* — mondta —, *mint a magyar, amelyben a sok „tata-tete" rettenetes.* Ő már 40 év óta kínlódik a magyar nyelv megtanulásával, de eddig még nem sikerült neki.

A főherceg figyelmeztette a kiküldötteket, hogy óvakodjanak a „Kossuthizmustól", amit azok persze készségesen megígértek, mert Christea szerint a magyaroktól úgysem várhatnak semmit, s ha a románok szabadságot kapnak, akkor 10—20 év alatt soha nem remélt fellendülést produkálnak. Ilyesmiről persze az akkori magyar kormányzat alatt nem lehet szó, mert az ő román egyházuk segélye alig tesz ki évente 100.000 koronát, tehát egyötödét annak, amennyi segélyt egy magyar színház kap (!), míg a reformátusok persze három millió koronát kapnak évente! Erre aztán *Ferenc Ferdinánd is felháborodva jelenti ki, hogy az egész magyar kormányzati rendszer korrupt* és ő majd eljár a császárnál is, hogy a magyarok ilyesmit többé ne követhessenek el.

Mielőtt a kihallgatás véget ért volna, szóbakerült a hírhedt memorandum is, amelyet annak idején Bécsbe vitt egy román nacionalistákból álló küldöttség. Mi sem természetesebb, mint az, hogy ezt is sérelemként panaszolták el. Christea naplójegyzetei szerint Ferenc Ferdinánd meg is jegyezte: „idejön az alattvalóknak egy egész küldöttsége és a császár nem fogadja őket, ez valóban igen erős volt!" A főherceg ezután elismeréssel szólt Christea jó német beszédjéről és megkérdezte, hogy hol végezte a tanulmányait, mire Christea elmondta, hogy a budapesti egyetem hallgatója volt, de a gimnáziumot a szászoknál végezte Erdélyben (jól tudta, hogy ezzel megint valami kedveset mond a főhercegnek!). Különben Nagyszebenben lakik, ahol a görög keleti román érsekség szolgálatában áll, abban a városban pedig csupán az állami tisztviselők magyarok, míg az ottani románok a legszívélyesebb viszonyban élnek az ott helyőrségben lévő katonasággal, és természetesen állandóan németül beszélnek. Különben is a dinasztiához való hűségüknek az is egyik bizonyítéka volt, hogy az úgynevezett ex-lex idején, mikor nem volt megszavazott adó- és újonckontingens, mert a magyar országgyűlés és az uralkodó között a vezényleti nyelv miatt éles harcok folytak, akkor a románok önként küldték el fiaikat a sorozásra és ezért a magyarok, Christea szerint, üldözték az újoncok szüleit.

Körülbelül ez volt az emlékezetes belvederei kihallgatás. Befejeztével a trónörökös mégegyszer a legmelegebb szimpátiájáról biztosította a románokat, barátságosan megrázta a delegátusok

kezét, üdvözletét küldte a román érseknek és elbocsátotta őket. Azt hisszük, ennek a belvederei audienciának felidézése román forrásból, Trianon után, amikor már szabadon mertek beszélni, érdekes és tanulságos, mert betekintést enged abba, hogy Ferenc Ferdinánd a felelős magyar kormánytényezők tudta nélkül a magyarországi román nemzetiségi mozgalom több vezetőjével keresett és talált személyes kapcsolatot. Elképzelhetjük, hogy ha a trónörökös Christeával — aki akkor nem volt még az itteni román vezérek első sorában — ily leplezetlen és kíméletlen hangon tárgyalt a magyar kormányzat politikájáról, milyen mozzanatok merülhettek fel azoknak a bizalmas beszélgetéseknek során, amelyeket Vaida-Voevoddal, a román nemzetiségi párt parlamenti vezetőjével folytatott. Ez az aknamunka súlyos tehertételt jelent a trónörökös politikai magatartásának megítélésénél, mert nemcsak aláfesti ellenszenvét a magyar politikai vezetés iránt, hanem egyúttal szomorúan igazolja politikai iskolázatlanságát is, amely a helyett, hogy a legrosszabb esetben csupán meghallgatta volna a román vezetők panaszait, a nélkül, hogy azokra nyilatkozott volna, explozív természetének meggondolatlanságában, súlyosan elítélő szavakra is ragadtatta magát.

XVI.

A TRÓNÖRÖKÖS ÉS HODZSA MILÁN

Abban a politikai tervezgetésben, amelyre Ferenc Ferdinánd jövendő birodalmát fel akarta építeni, amint román viszonylatban leginkább Vaida-Voevod, Christea, vagy Maniu, éppúgy tót viszonylatban Hodzsa Milán, majd az általa bevezetett Dula Máté és Rehák bencés pap információit hallgatta meg.

A trónörökösnek Hodzsa Milánnal való személyes megismerkedése abba a politikai korszakba esik, amikor a katonai kérdések miatt a király és a magyar parlament közt rendkívül kiélesedett volt a helyzet. Erről később még módunkban lesz kimerítően szólni. Egyelőre leszögezzük azt, hogy a nemzetiségi politika irányelvei szempontjából Hodzsának a dinasztiával, illetve Ferenc Józseffel szemben — amint azt ő maga bizalmasan kijelentette — megvolt a maga egyéni nézete, amely így szólt: Ferenc József 1848-ban a magyarországi nemzetiségeknek a magyar forradalmi törekvésekkel szemben ígéretet tett. Ennek köszönhette, hogy a magyar forradalommal szemben úgy román részről, a balázsfalvi gyűlés határozata alapján, mint tót részről, Túrócszentmártonból kiindulóan, aztán a horvátok részéről és végül a szerbek részéről is az ország déli végein, Karlócáról irányítva, erős ellenállás fejlődött ki. Nemzetiségeink egy része akkor ellenünk fogott fegyvert s bár honvédtábornokaink zsenialitása és friss honvédségünk katonai lendülete megtörte őket, de az magán, az említett tényen nem változtat. Orosz segítséggel leverték a magyar szabadságharcot, de a nemzetiségek nem kapták meg a császártól reményeik valóra váltását, amelyekért pedig ők a magyarokkal szemben a dinasztia mellé állottak. A nemzetiségek szélsőséges, erős faji érzéssel telített embereiben tehát az a felfogás alakult ki, hogy Ferenc József trónja védelmére csak kihasználta a nemzetiségeket, de győzelme után éppúgy leigázta őket, mint a magyarokat.

Hodzsa nem akarta Ferenc Józsefre alapítani jövendő nemzetiségi politikáját. Ellenben előtte állt a trón jövendő ura, Ferenc Ferdinánd, akiről bizalmas értesülései szerint feltételezhette, hogy tiszteletben tartja a nemzetiségek jogait s egész kormányzását erre az alapra helyezi. Hodzsa a nemzetiségi képviselőkkel szorosan együttműködve — a koalíció uralomrajutása után, 1906 májusában megejtett választásokon 22 nemzetiségi képviselő jutott be a magyar parlamentbe, akik egységes klubbot alkottak — különösen bizalmas barátjával, egy másik tót nemzetiségi képviselővel, Juriga Nándorral együtt azon gondolkozott, hogy az általános választói jogot miként tehetné a magyarországi nemzetiségek előtérbe nyomulásának bázisává? Azt hitte, hogy ha Magyarországon minden nagykorú férfi megkapja a választói jogot, akkor a nemzetiségek olyan befolyáshoz jutnak, amely képessé teszi őket az egész magyar közélet és a politikai súlypont gyökeres átalakítására. Mert hiszen könnyen elképzelhető, hogy Magyarország politikai struktúrája egészen más képet mutatna akkor, ha a parlamentben az ő vágyuk szerint 150—200 nemzetiségi képviselő ülne, mint az ott ülő csupán 10—20 alatt. Mivel pedig az általános választói jog az ellenzéknek, különösen pedig a 48-as Függetlenségi pártnak is — persze más célzattal — programmpontja volt, így Hodzsa tapogatódzott abban az irányban, hogy nem lehetne-e ezekkel együtt majd az ő, nemzetiségi szempontból fontos elgondolásait is valóra váltani? Csakhogy nacionalista felfogását csalódás érte, az események ismét megmutatták azt a régi igazságot, hogy valójában szószerinti „általános" választói jog nincs, mert a világnak olyan országát még nem ismerték, ahol minden egyénnek volna választójoga. Először is bizonyos korhoz szokták kötni, aztán a büntetlen előélet, a politikai jogok gyakorlásának fennállása, továbbá bizonyos ideig egyhelyben lakás kötelező volta, stb. mind, az általános kellékeken kívül, ahány ország, annyi különböző egyéb feltételt szab az effektív választójoghoz. A 48-as Függetlenségi Párti magyar képviselők éppen a magyar faj szupremáciájának biztosítása végett csakis olyan választójogot tartottak lehetségesnek, ahol a választó igazolja, hogy legalább elemi iskolát végzett (jól tudva, hogy ennek a kulturális cenzusnak megvalósításával az általános műveltség szempontjából a legtöbb hazai nemzetiségnél — a németet kivéve — magasabb színvonalon álló magyarságot védik). Voltak olyanok is, akik az új választójogot egyenesen a magyar nyelv bírásához kívánták kötni. Viszont Hodzsáék jól tudták, hogy ebben az esetben az ő híveik nem lesznek szavazók. Elkanyarodtak tehát a magyar ellenzéktől, s a maguk útját kezdték járni.

És itt terelődött Hodzsa személyére Ferenc Ferdinánd figyelme. Vaida-Voevod ajánlotta figyelmébe Hodzsát, mint a magyarországi tótság vezetésre hivatott politikusát. Így történt, hogy az 1907. év őszének egyik napján egészen bizalmasan, szinte titokban megjelent Hodzsánál Brosch őrnagy. Kijelentette, hogy nem hivatalos küldetésben jön, mégis közli vele, hogy Ferenc Ferdinánd szeretné őt megismerni és véleményét hallani az általános választójog, s a hadsereg kérdésében. Erre a legalkalmasabb mód az lenne — szólt Brosch —, ha Hodzsa egy memorandumban kifejtené felfogását, amelyet Brosch majd átad a főhercegnek. Ez nem sokkal később aztán meg is történt. Hodzsa bizonyos megjegyzésekkel kapta vissza emlékiratát és utána — egy alább említendő politikai eseménnyel kapcsolatban — meghívást kapott a főherceghez kihallgatásra. A kihallgatások aztán később megismétlődtek, úgyhogy Hodzsát lehetett a magyarországi tótok részéről a trónörökös bizalmi emberének tekinteni, akivel a főherceg közölte elgondolásait.

Ferenc Ferdinánd egyébként eleinte nem volt elragadtatva az általános választói jog gondolatától, mert félt destruáló hatásaitól. Ellenben Hodzsa igyekezett aggodalmát eloszlatni s meggyőzni a főherceget arról, hogy csakis ilymódon tud majd az általa kedvelt magyarországi nemzetiségekre támaszkodni. Természetes, hogy a trónörökös és Hodzsa közt lefolyt bizalmas megbeszélések nem értek véget kizárólag a választójog problémájának megvitatásával, hanem lassankint áttértek a trónörökös trónralépése esetére tervbevett intézkedések megbeszélésére is. Kristóffy József emlékirataiban bőségesen megemlékezik az ezirányú beszélgetésekről és tárgyalásokról, de kétségtelen, hogy Nagy-Ausztria Egyesült Államainak gondolata, a Popovici Aurél-féle terv, később is állandó bázisát alkotta a trónörökös vitatkozásainak. Hodzsa szerint Ferenc Ferdinánd el volt határozva arra, hogy trónralépésekor a megkoronáztatása *előtt* ad ki manifesztumot s utána az általános választójognak ú. n. oktroj, vagyis a törvényhozás megkérdezése nélküli, legfelsőbb rendelet útján való bevezetése alapján szerez magának, illetve uralkodói elveinek többséget. Hodzsa az oktroj gondolatát eleinte nem helyeselte, de volt egy megoldási terve, hogy a magyar parlamentből a nemzetiségi képviselők akkor majd vonuljanak ki és ezáltal dokumentálják az országnak nemzetiségek szerinti szétszakadását, mert ebben az esetben az ő felfogásuk szerint a bennmaradtak csak a magyar fajúakat képviselhetik. Ennek a politikai tüntetésnek Hodzsa szerint természetes következménye lett volna az is, hogy a nemzetiségeknek területi autonómiák alapján való ki-

kerekítése rövid időn belül szintén megtörténik. Amde ezt a tervet, mely Hodzsától Ferenc Ferdinánd elé került, a magyar kormány megtudta — ekkor már gróf Tisza István volt a miniszterelnök — és magától értetődően erélyes lépéseket tett ellene nemcsak a királynál, hanem még Berlinben is, a szövetséges Németbirodalmi kormánynál, rámutatva arra, hogy megvalósítása beláthatatlan belpolitikai bonyodalmakra vezetne, ami a monarchiának, mint külpolitikai szövetségesnek aláásná erejét. Mivel ilymódon esetleg egy nemzetközi válság is fenyegetett volna, a tervet elejtették, ellenben Tisza, berlini sugalmazásra, akkor kezdett tárgyalni a románokkal, mint a legnagyobb nemzetiségi csoporttal a megértés módozatai iránt.

Mint érdekes mozzanatot említjük meg, hogy a trónörökös Hodzsával folytatott megbeszélései során, Hodzsa közlése szerint, sokszor tett a jövendőre vonatkozó egy-egy, nála nem szokatlan gyors nyilatkozatot. Szó volt pl. arról, hogy hova csatolják Bosznia-Hercegovinát? A trónörökös a leghatározottabban ellene volt annak, hogy Magyarországhoz kapcsoltassék, sőt még arra is gondolt, hogy a kibocsátandó uralkodói manifesztumában a horvátok és a bosnyákok közjogi kielégítése végett így fogja magát titulálni: *„Horvátország királya és Bosznia ura"* (*König von Kroatien und Herr von Bosnien*). A horvátokat és bosnyákokat nagyra értékelte, mert dinasztiahű elemnek tartotta őket s nem egyszer meg is jegyezte: *„Meine Kroboten (sic!) und meine Bosniaken liebe ich"*, amivel szemben hangsúlyozta, hogy a szerbek ellen semmiféle ellenséges érzülettel nem viseltetik, de az előbbiek szívéhez közelebb állnak.

Itt említjük meg, hogy Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetét illetően más helyen és más alkalommal is kifejezte, hite szerint, a birodalmi egységet képviselő álláspontját. Mikor az annexió küszöbön állt, 1908. augusztus 6-án a vasúti kocsiból — *zwischen Salzburg—München* — Aehrenthal gróf külügyminiszterhez levelet írt. Ebben kifejti, hogy a küszöbön álló annexióhoz csakis az esetben járul hozzá, hogyha ezt okvetlenül szükségesnek tartják, *de akkor is csak azzal a feltétellel, hogy az a monarchia mindkét államához kapcsoltassék, mint ú. n. Reichsland.* De ha meg is történik az annexió — írja tovább — a mozgósítást még akkor sem kell elrendelni, csupán a csapattesteknek hadiállományra való felemelését és pedig azért, mert ehhez nem szükséges a parlamentek hozzájárulása (!) Még ennél a politikai vonatkozású lépésnél is kikapcsolandónak tartotta a törvényhozó szervek beavatkozását.

Hodzsa értesült a trónörököstől a magyar arisztokráciáról táplált kedvezőtlen benyomásairól is. Érthető, hiszen a magyar arisztokrácia legtöbb tagja nem vallott vele azonos elveket, azok pedig, akiket kedvelt, pl. gróf (később herceg) Festetich Tasziló, vagy gróf Majláth László, a magyar politikában nem szerepeltek. A főherceg még magánbeszélgetéseiben is nem egyszer a megokolatlan gőg álláspontjára helyezkedett a magyar főurakkal szemben, és Hodzsa szerint egyszer ezt a megjegyzést tette előtte: „Ezek arisztokraták? Én vagyok az arisztokrata, míg ezek csak demagógok." (*„Die sind Aristokraten? Ich bin Aristokrat, während die nur Demagogen sind!"*)

Hodzsa abban az időkörben került a főherceg környezetébe, amikor az annyi port felvert csernovai zendülés foglalkoztatta a világsajtót és ez az ügy Ferenc Ferdinándot sem hangolta irántunk barátságos gondolatokra. Ebben a felvidéki tót községben ugyanis Hlinkát, a későbbi tót politikai vezért szerették volna a hívek plébánosnak, de az illetékes szepesi püspök szélsőséges tót agitációi miatt nem akarta őt delegálni erre az állásra. A felizgatott tömeg lecsillapítása aztán józan eszközökkel nem sikerült, sőt amikor az a csendőrséggel szemben tettlegességre ragadtatta magát, a csendőrség kénytelen volt fegyverét használni és az esetnek, sajnos, több halálos áldozata is lett. Hodzsa ebben az ügyben akkor a magyar képviselőházban interpellálni akart, de olyan izgatott volt a hangulat, hogy interpellációját nem tudta elmondani egész terjedelmében. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter válaszolt, s a csendőrség jogos fegyverhasználatát állapította meg. Hodzsa még az este folyamán *telefoni értesítést kapott arról, hogy Ferenc Ferdinánd másnap reggel 10 órakor fogadja őt.* Ez volt első találkozása a trónörökössel s az audiencia háttere mindennél precízebben világítja meg a helyzetet.

Amikor egy nemzetiségi ügyben a magyar képviselőházban interpelláció hangzott el, amelyre a felelős magyar belügyminiszter válaszolt, akkor a magyar trón várományosa nem a felelős magyar minisztertől szerzett információt, hanem az interpelláló nemzetiségi képviselőtől! És hozzá még — egyoldalúlag, mert az ellenfelet meg sem hallgatta. Ennek az eljárásnak alkotmányjogi kritikája alól felment bennünket az eljárás szinte döbbenetes volta. Hodzsának egyébként Ferenc Ferdinándról az volt a véleménye, hogy intelligenciája magasan az átlagon felüli, a trónörökös mindenről tájékozva van, nem felületes a véleménye megalkotásában, a dolgok mélyére lát, s mivel az ügyekről különböző oldalakról tétet magának jelentést (?), ítélete is tárgyilagos (?). Ebből folyik, hogy kialakult álláspontjához görcsösen

ragaszkodik, némelykor energikusan, némelykor már szinte fanatikusan. A trónörökös a katolicizmust, mint hívő katolikus, a birodalom egész szerkezete egyik főpillérének tartotta, s e mellett szívósan ragaszkodott a tekintély elvéhez is.

Így hallottam mindezt néhány évvel ezelőtt Prágában, az akkori csehszlovák miniszterelnökség székhelyén, az egykori Kolowrat grófi palotában, egy téli délutánon lefolytatott, többórás eszmecserém során, magának Hodzsa Milánnak a szájából, aki nem tett ellenvetést az ellen, hogy álláspontja nyilvánosságra is hozassék. Az idő és a világ sora e beszélgetés óta nagyot fordult. Az az ország, amelynek Hodzsa akkor teljeshatalmú miniszterelnöke volt, megszűnt, a csehszlovák miniszterelnök pozíciója ma már a multé. Hogy azonban Hodzsa még mint magyar parlamenti tag — három évtizeddel a mi prágai beszélgetésünk előtt — milyen eszmecseréket folytatott a magyar trón akkori örökösével, annak ezek az oldalak legyenek a megörökítői. A később, csehszlovák kötelékben, a hatalom magas polcára emelkedett Hodzsa Milán politikai pályafutásának végén azt is megérte, hogy saját fajtestvérei, a szlovákok, büntető bíróság elé idézték, s bár ő a tárgyaláson nem jelent meg — akkor, a csehszlovák köztársaság bukása után, már külföldön tartózkodott —, de a pozsonyi kerületi bíróság 1940-ben *in contumatiam* 18 évi fegyházra és polgári jogainak elvesztésére ítélte, amint ezt a Pozsonyban megjelenő *Slowakische Rundschau* című folyóirat 1941. március 1-én megjelent száma közölte.

Sic transit . . .

XVII.

MAGYARORSZÁG ÉS AUSZTRIA BELPOLITIKAI HELYZETE ÉS A TRÓNÖRÖKÖS

Talán a leghelyesebb, ha elgondolásoknak nevezzük azokat a nézeteket, véleményeket, kijelentéseket, tervezgetéseket, melyek a trónörökös rendkívül termékeny, cselekvésre vágyó agyát foglalkoztatták a monarchia két államának belpolitikai helyzetére vonatkozólag. Mert bár közel 51 éves volt, amikor a gyilkos merénylet pontot tett földi pályafutására, e hosszú idő alatt politikai téren mégsem volt sohasem aktív tényező és ámbár olthatatlan ambíció fűtötte, hogy majdan az ő vezetése alatt álló monarchia kialakulására befolyást gyakoroljon, mégsem nyílt rá alkalma. Ferenc József legfeljebb egy-egy meghatározott keretek közt mozgó politikai szerepet szánt neki, mint a delegációk megnyitását, amikor is megszabott formalitások között kellett mozognia, másodszor meg ezek a nyilvános szereplési alkalmak is csupán átruházott, az uralkodói megbízásból származó hatáskörből fakadtak, s így a trónörökös egyéni véleményadására nem igen adtak lehetőséget.

Ferenc Ferdinándot élénk temperamentummal, gyors felfogással, gondolatainak hirtelen közlésképességével áldotta meg a sors. Conrad von Hötzendorff vezérkari főnök, aki egy időben a trónörökös legmeghittebb embere volt, akit még Ferenc József ellenkezésével szemben is jelentős pozícióba juttatott, a következőképen jellemzi Ferenc Ferdinánd lelki tulajdonságait: nagy értelmi képesség, élénk szellemének sziporkái nem egyszer rakéta módjára röpködtek, aztán olyanok előtt, akiket kedvelt, megnyerően szeretetreméltó is tudott lenni. De viszont jellemének súlyos tehertétele az ingerlékenység, a szeszélyesség s ami ez utóbbiból következik, a megállapodottság hiánya és sokszor minden ok nélkül, egy-egy kedves témáról, vagy tervről való

hirtelen lemondás, s egy más idea felkapása, ami találó német szóval így fejezhető ki: *Sprunghaftigkeit*. A trónörökösnek sokszor nyílt alkalma szeszélyes játékra. Ma megragadott egy gondolatot, hogy aztán holnap egy másikért elejtse. Amíg valakinek nincs hatalom a kezében, addig ilyesmivel nincs kárára a köznek, de ha oly pozícióba jut, amelyben *sprunghaftig* gondolatait meg is valósíthatja, akkor zűrzavart és idővel beláthatatlan következményeket idéz elő. Viszont a *Sprunghaftigkeit* mellett volt sok praktikus, életrevaló, s különösen a nehézkességet minden téren elítélő gyors felfogás, ú. n. *Schlagfertigkeit* is benne, mellyel a dolgoknak azonnal elevenére tapintott.

Gyűlölte a bürokratikus copfot és sokszor a tehetetlenséget álcázó hivatalos lassúságot. Egyik kamarása beszélte, hogy 1912-ben Bécsben katolikus nagygyűlés folyt le, melyre messze földről sereglettek össze a katolikus világ előkelői. Ferenc Ferdinánd itt találkozni szeretett volna Sapieha herceg krakkói hercegérsekkel, aki szintén a bejelentett vendégek közt szerepelt. Kiadta tehát a parancsot segédtisztjének, hogy érdeklődjék, hol van megszállva a főpap? Erre azt a jelentést kapják a rendőrigazgatóságtól, hogy Sapieha még nem érkezett meg. Mikor az adjutáns jelentést tett a trónörökösnek, az elnevette magát: „Jó vicc! Már tudom azt is, hol lakik!" Aztán így folytatja: „Lássa, amíg a tisztelt rendőrség még azt sem tudja, hogy ez az előkelő lengyel főúr Bécsbe érkezett, én magánúton már lakását is kinyomoztam. Ezt nevezik a bürokrácia tehetetlenségének. Én ezt nem fogom tűrni!"

A trónörökös — elég felületesen és egészen szűk horizontból — akkor kezdett politizálni, amikor Sopronba került, tehát 27 éves korában. Addig a különböző helyőrségekben eltöltött évei, Enns, Prága nem adtak erre alkalmat, de bizonyára nem is érdekelte őt akkor még annyira a politika. Ellenben 1889 januárjában meghalt Rudolf trónörökös és ámbár a trón várományosa édesatyja lett, mégis érezte, hogy a közügyekkel az eddiginél nagyobb mértékben kell foglalkoznia. Különösen a soproni évek (1890—1892) alatt látta, hogy az ő osztrák, centralisztikus birodalmi gondolatvilágán kívül van egy másik is, amely nem egy tekintetben homlokegyenest ellenkezik az övével és ez a magyar gondolat. Ezt a tényt ugyan ott, a Nádasdy-huszárok közt, tiszttársai körében tompított formában ismerte meg, mert a tisztek, különösen jelenlétében, nem politizálhattak. Mégis megérezte, hogy ezeket a magyar urakat nagy politikai nézetkülönbség választja el tőle. A soproni huszártisztek kifogástalan gavallérok voltak, akik katonai kötelességüket az előírásoknak megfelelően,

pontosan teljesítették, de szívük mélyén magyar emberek voltak, akiknek a politikai felfogása messze esett a fiatal főherceg szinte abszolutisztikus gondolatvilágától. Ki is robbant a főherceg elégedetlensége a tisztikarral, s általában a szerinte szeparatisztikus irányzatot követő magyar felfogással szemben. S mivel akkor még fiatal, s politikai dolgokban egészen járatlan volt, megjegyzései is meggondolatlanok s valljuk meg, bizony némelykor éretlenek voltak. Ha ilyenekről hallunk, önkénytelenül eszünkbe jut megint az a Klopp professzor, akitől ifjúkorában a történelmet tanulta. Klopp tanítása fogott a főhercegen nemcsak vallási, hanem politikai tekintetben is, amire munkánk során számos példát találunk. Vallási elfogultságára jellemző Marschall püspök megjegyzése: Károly Lajos udvarában ő és a többi, oda bejáratos pap együttesen sem volt annyira „fekete", mint Klopp. Később pedig, a trónörökös magas pozíciójának idejéből azt mondja Conrad von Hötzendorff felesége, hogy egy-egy fontosabb katonai állás betöltésénél alig lehetett elnyerni a trónörökös hozzájárulását, ha az illető jelölt protestáns volt. Érdekes egyébként, hogy éppen a jelentős katonai állások betöltésére vonatkozólag van olyan közlés is, a Milotay-féle Új Nemzedék 1914-i évfolyamában a trónörökösről megjelent cikksorozatban, mely mintegy kedvező hangulatot igyekezett kelteni személye iránt. Az újság elmondja, hogy Ferenc Ferdinánd a fontos katonai állások betöltésénél kizárólag a tehetséget és arravalóságot honorálta, tekintet nélkül az illető származására. Ennek tulajdonítható, hogy azt a feudális jellegű irányt, mely favorizálta az arisztokráciát, egészen elejtette és kiválasztottjai majdnem kivétel nélkül a polgári származásúak közül kerültek ki. Ilyen volt Conrad, ilyen Schemua, aztán a katonai irodájának tagjai, Brosch, Bardolff, Hummel, Treu stb. Valószínű, hogy az igazság itt is a középen lesz. Az arisztokrácia javarésze ugyanis házassága miatt rossz viszonyban volt a trónörökössel. Megérthetjük tehát, hogy Ferenc Ferdinánd, már csak dacos természete miatt is, inkább a polgári elemet karolta fel, ami azonban nem gátolta meg őt abban, hogy az arisztokrácia hozzá húzó tagjaival nagyon is jó viszonyban legyen. Hiszen az a bizonyos „konopisti triász", legbizalmasabb politikai barátai is arisztokraták voltak (Sylva-Tarouca gróf, Czernin gróf és Schwarzenberg herceg), azonkívül pedig más főrangúak is voltak Ausztriában, akiket kedvelt, pl. Mensdorff-Pouilly gróf, a monarchia londoni nagykövete és mások.

Hasonló volt a helyzet a magyar arisztokráciával szemben is. A zömével itt sem érintkezett, mert ismerte felfogását házasságát illetően, viszont akikkel nagy politikai tervei voltak, vagy

vagy akikkel társadalmi téren, különösen vadászatok alkalmával összejönni óhajtott, azokat a maga feje szerint válogatta ki. Általában nagyon is megkülönböztette — de persze csak befelé, magában — a nézete szerint politikailag súlyos egyéneket azoktól, akikkel csak előkelő társadalmi rangjuk miatt érintkezett. Az utóbbiak közül az arisztokrata társadalom nem egy tagjával szívesen volt együtt, pl. Festetich herceggel, Majláth László gróffal, d'Harnoncourt gróffal, Pallavicini Sándor őrgróffal és másokkal és pl. Zichy János grófot, a konzervatív katolikus politikai irány előkelőségét nagyon értékelte. Ismét más kategóriába tartoztak azok a főurak, akik neki éppúgy, mint polgári származású tanácsadói egy-egy aktuális kérdésben, nagyobbára Brosch felkérésére, javaslatokkal szolgáltak. Ilyen volt pl. Batthyány Tivadar gróf ellenzéki politikus is, aki emlékirataiban beszél kapcsolatairól. A politikai véleményt adók közt polgári származásúak is szerepeltek, pl. Linder György országgyűlési, ellenzéki képviselő (a Károlyi Mihály-féle forradalmi kabinet hadügyminiszterének, a „nem akarok katonát látni!" Linder Béla ezredes atyja) és mások. A magyarok közül a legnagyobb befolyása kétségkívül Kristóffy Józsefnek volt, aki különösen az általános választójog propagálásával jutott feltétlen bizalmába, elannyira, hogy Ferenc Ferdinánd egyszer saját aláírású fényképével ajándékozta meg, ami nagy kitüntetés volt.

A soproni két esztendő kétségkívül jó volt arra, hogy kinyíljék a szeme, hogy észrevegye — habár mélyen lenézte — hogy az övén kívül másnak is van véleménye. Soproni tapasztalatai — ha nem is vallotta be — hasznosak voltak számára. Mikor később a budweisi szolgálat után hosszú betegszabadságra ment, sőt azt megelőzően is, amikor a földkörüli utazást tette, mindjobban belemerült a politikai kérdések feletti töprengésbe és kialakult benne bizonyos bel- és külpolitikai elgondolás, bizonyos fokú programm is, melynek a lényegét a következőkben szeretnők vázolni.

A főherceg politikailag számbavehető esztendeit körülbelül két évtizedre tehetjük (1893/4—1914), melyek a fentebb kifejtettek szerint a soproni séjour befejezésétől a sarajevói tragédiáig játszódtak le. Ennek a két decenniumnak belpolitikai helyzete más volt Magyarországban és más Ausztriában. Közös jellemvonásuk csupán az, hogy azalatt mindkét államban igen mozgalmas politikai küzdelmek játszódtak le. Nálunk ennek a korszaknak első éveit a millenniumra való készülődés foglalta el. A nemzet büszkén nézett vissza ezeréves multjára, hogy annyi megpróbáltatás ellenére is „él nemzet e hazán". Ámbár az ország

nyelvileg nem volt egységes, s a nem-magyar fajúak a lakosságnak kereken felét tették ki, a magyarság mégis történelmi multjánál, kulturális erejénél, s ami a legfőbb, államalkotó képességénél, politikai gyakorlatánál fogva kezében tartotta a vezetést. Az ezredévi ünnepek híre akkortájt bejárta az egész világot és ha — sajnos — nem egy helyütt még akkor is értetlenül néztek erre az Ázsiából jött és itt tíz századon keresztül meggyökeresedett fajra, melynek Európa vezető népfajai között nem volt rokona, mégis a millennium erkölcsi értéke hatását éreztette abban a befolyásban is, amellyel Magyarország a kettős monarchia nagyhatalmi szerepében rendelkezett.

A millennium szinte mámoros esztendei azonban elmultak, és a XIX. század utolsó éveiben Ausztriával való viszonyunk kemény erőpróbának lett alávetve. Az úgynevezett gazdasági kiegyezés megújítása, mely tízévenként szabályozta a monarchia másik államával gazdasági helyzetünket, nagy akadályokba ütközött. Egyik fél sem akart engedni, s csak nagy üggyel-bajjal lehetett megoldani a kérdést. Hozzájárult ehhez még egy rendkívül fontos problémánk, melynek eldöntésére nem volt ugyan Ausztriának közvetlen befolyása, de amely végső eredményben mégis kihatással volt ennek a viszonynak alakulására. Ez a katonai, illetve az úgynevezett véderő-kérdés volt. Többször rámutattunk már arra, hogy ezen a téren mi volt a magyar követelések lényege: mindent megadunk a hadsereg fejlesztésére, mert jól tudjuk, hogy ezt megköveteli nemcsak nagyhatalmi érdekünk, hanem a folyton forrongó és kirobbanásra váró európai külpolitikai helyzet is. Azonban csak azzal a feltétellel, hogy ezért cserébe a magyar államiság hiányzó kellékeit megkapjuk katonai téren is, mert mindaddig csonka a mi alkotmányunk, amíg az állami akarat legfőbb végrehajtó hatalma, a haderő nyelvében, jelvényeiben, sőt szellemében is idegen tőlünk. A szíve mélyén így gondolkozott minden magyar ember. Az aztán a temperamentum s a politikai párthoz tartozás folyománya volt, hogy ezeknek a követelményeknek azonnal leendő valóra váltását kívánta-e, vagy pedig az elvi álláspont fenntartásával, alkalmasabb időre halasztja-e? Mert az bizonyos, hogy az akkori időpont nem volt alkalmas ezeknek végleges megoldására. Az öreg uralkodó, a centralisztikus gondolkozású trónörökös, a mult hagyományaihoz görcsösen ragaszkodó tábornoki kar és a minket féltékenységgel szemlélő partner: Ausztria. Ausztria most éppúgy, mint a multban bármikor, bennünket a szíve mélyén gyarmatnak tekintett, amely különböző „koncessziókat" tudott a maga számára „kicsikarni", azonban lényegileg arra van hivatva, hogy az osztrák

Ferenc Ferdinánd az 1910-es években.

A konopisti várkastély, Ferenc Ferdinánd legkedvesebb tartózkodási helye.

ipari piac kitűnő fogyasztási területe legyen, amivel szemben ők hajlandók átvenni a mi nyersterményeinket, amire — mellékesen szólva — amúgyis rászorultak.

E két fontos belpolitikai probléma, a gazdasági és a katonai mellett voltak azonban Magyarországnak olyan belső ügyei is, amelyeknek kihatásai szintén számottevőknek mondhatók. Az akkori liberális felfogás törvényhozási úton szabályozta a házasságkötés kérdését, bevezetvén a polgári házasságot, létesítette az állami anyakönyvezést is, és — ami különösen fontos — ezekkel egyidejűleg kimondta a zsidók teljes egyenjogúsítását is. Miattuk az ország belpolitikájában nagy harcok keletkeztek, amelyek sokszor veszedelmes arányokat öltöttek. Mindehhez járult a világpolitikai helyzet reánk gyakorolt természetes hatása is. A XX. század elejének balkáni háborúi, noha közvetlenül nem voltunk érdekelve, nálunk is éreztették hatásukat. Bosznia és Hercegovina annexiója megint mozgásba hozta összes ellenségeinket. Mindent egybevetve, a XIX. század 80-as éveinek aránylag nyugodt atmoszféráját felváltotta a század alkonyának s a XX. század elejének szinte forrongó, a bizonytalan jövőt takargató szelleme.

A közjogi harc a nemzet és uralkodója közt, mivel a két felet a katonai kérdésben áthidalhatatlan ellentét választotta el egymástól, nemcsak, hogy nem enyhült, hanem mindinkább kiélesedett, annyira, hogy már alkotmányválsággá terebélyesült. Már-már az forgott kockán, hogy megbírjuk-e esetleg vívni újabb függetlenségi harcunkat, egyelőre ugyan még békés eszközökkel, de ki tudja, mikor érkezik el az a pillanat, amikor — mint Kossuth Lajos 1848-ban a követelését mereven fenntartó szerb küldöttségnek mondotta— már csak az lehet hátra, hogy „döntsön közöttünk a kard!" Aki visszaemlékszik 1904., 1905. és 1906. belpolitikai eseményeire, az igazat fog adni annak az állításnak, hogy bizony-bizony már így állt akkor a helyzet. Amikor a törvényhatóságok a *ius resistendi* ősi eszközéhez folyamodtak, amikor megtagadták a nem parlamentáris kormány rendeleteinek végrehajtását, amikor Fejérváry Géza báró darabontkormányát nem ismerték el törvényes kormánynak, amikor nem installálták a király által kinevezett főispánokat, amikor megtagadták az ország két legfontosabb hatalmi megnyilvánulásában, az újoncozásban és az adószedésben való hivatalos közreműködésüket: akkor itt nálunk sok, szinte minden kockán forgott és belpolitikailag olyan lázas állapotban élt az ország, hogy ennek végső kifejlését senki sem láthatta előre. Amikor pedig a király és a nemzet közti újabb kibékülés folyományaként, a

különböző ellenzéki pártokból alakított, úgynevezett koalíciós kormányzat vette át a gyeplőt, akkor a kormány kénytelen volt az ország és az alkotmányosság megmentése érdekében bizonyos fokig rejtett kártyákkal játszani. Kifelé a nemzeti jogok teljességét hirdette, hiszen ennek hite sugározta feléje a nemzet bizalmát, befelé pedig vállalta annak a kötelezettségnek a következményeit, mellyel az uralkodónak magát lekötötte. A király katonai téren néhány csekélyebb engedményt adott, a lényegbe vágó, gyökeres reformokról azonban tudni sem akart. Ez a belső megkötöttség rejtette magában a kormány bukásának csíráját, és amikor a koalíció keretén belül a temperamentumosabbak, mondjuk: a politikailag kevésbbé iskolázottak ezt az önfegyelmet nem bírták többé és frontot változtattak, szét is hullott a koalíció, hogy helyet adjon az ismét csalódott nemzet reálisabb politikai felfogásának. Így született meg az úgynevezett Nemzeti Munkapárt. Ez aztán keresztülvitte, a formális jogszabályok némi megsértésével, a parlament megrendszabályozásával, a véderőtörvény reformját is, amely ennek a korszaknak kétségkívül jelentős alkotása volt. De mennyi küzdelem, mennyi keserűség, mennyi belső harc, mennyire megmérgezett közszellem járt mindennek nyomában! Foglaljuk össze belpolitikai helyzetképünket: a XIX. század végének boldog békeévei elmultak, a XX. század első évtizede már a forrongásé. Nagy események előszele zúgott végig az országon.

Ez volt Magyarország politikai helyzete akkor, mikor Ferenc Ferdinánd a politikai kérdésekkel már behatóan foglalkozott. És az eseményeket ő Ausztriából, osztrák szemüvegen át figyelte. Bár közvetve ismerte a magyar lapokat is, hiszen a fontosabb cikkekből fordításokat készítettek számára, mégis érthető, hogy reggelinél és délutáni teánál a bécsi lapokra terelődött a figyelme, azokat böngészte. Nem egyszer foglalkozott azzal a tervvel, hogy valamelyik napilapot egészen saját politikájának a szolgálatába állítja, de a megvalósítás elé mindig anyagi akadályok gördültek. A trónörökösnek vagy valóban nem álltak a rendelkezésére a megfelelő pénzforrások, vagy nem akart erre a célra annyit áldozni, amennyi szükséges lett volna. Ellenben a *Reichspost*, és az *Österreichische Rundschau*, ha valamely, politikailag fontos kérdésben határozott álláspontot foglalt el, nem lehetett kételkedni abban, hogy hátuk mögött a trónörökös áll.

1938 kora tavaszán, Ausztriának a Német Birodalomba történt bekebelezése előtt, az Osztrák Sajtókamara kiállítást rendezett Bécsben, amelyen sok figyelemreméltó sajtó-történelmi adat került a közönség szeme elé. A kiállítók közt szerepelt a *Reichspost* is és

lappéldányai során olvasható volt ennek az újságnak 1913. november 12-i száma is, „*Apponyi's Veto*" című vezércikkével, mely élesen megtámadta Apponyi Albert grófot, mert kifogásolta Czernin Ottokár grófnak, a monarchia későbbi külügyminiszterének, bukaresti osztrák-magyar követté történt kinevezését. Czernin ugyanis Ferenc Ferdinánd exponense volt annak a tervnek a kieszelésében, hogy Romániát be kell kebelezni az Osztrák-Magyar Monarchiába, de akként, hogy közjogi önállósága bizonyos mértékig megmaradjon és pedig azáltal, hogy Erdélyt elszakítják az anyaországtól, s egyesítik Romániával (!). Természetes, hogy az ilyen monstruózus terv ellen Apponyi is, mint minden jó magyar ember, késhegyig menő harcot hirdetett, ámbár magától értetődő, hogy Czernin kinevezésének ezt a hátterét titokban tartották. Apponyi emiatt támadott és a *Reichspost* viszonttámadást intézett ellene. A kiállításon látható lappéldányra Ferenc Ferdinánd sajátkezűleg írta rá ceruzával: *Famos! Funder danken! Noch drei Exemplare zu meinem Gebrauch bestellen! Franz Ferdinand.* Tehát a magyar ellenzéknek, kétségkívül az egész magyar közvéleményt visszatükröző felfogásával szemben megnyilatkozó osztrák támadást a trónörökös kitűnőnek minősítette, és újabb lappéldányokat rendelt, saját használatára, bizonyosan olyanoknak leendő elküldés végett, akiket felfogásáról tájékoztatni akart.

Ebben a szellemben ítélte meg a trónörökös a magyarországi politikai helyzetet nemcsak 1913-ban, hanem az alatt az egész idő alatt, amíg politikai kérdésekkel behatóan foglalkozott. Milyennek rajzolta le tehát a magyar helyzetet Ferenc Ferdinánd saját lelki szemei előtt? Olyannak, hogy van itt egy mindennel elégedetlen kis nemzet, amely a századok folyamán több ízben „fellázadt" uralkodója ellen. Ez a „néptörzs" erőszakoltan hatalma alatt tart egy sereg olyan néptörzset, amely nem tartozik hozzá. Már Ferenc József is megkísérelte, hogy itt, a „Lajtán túl" rendet csináljon. Adott is „engedményeket" 1867-ben, de mindez nem elégítette ki a magyarokat, még többre vágytak. Hiábavaló volt az 1867-et megelőzően minden egyéb, hasonló eljárás is, hiszen a magyarok történelme bizonyítja, hogy ők, amint kissé erőre kaptak, a dinasztia ellen foglaltak állást. Hogy pedig Ferenc Ferdinándnak ezt a gondolatvilágát nem a magyar ember kritikus szemüvegén keresztül nézve formáljuk meg ekként, mivel véleményét ő maga is nem egyszer leszögezte, arra a többi közt egy saját levele ad meg nem dönthető bizonyítékot. Ezt a levelet Eisenmenger dr., a főherceg kezelőorvosa tette közzé, aki Lussin szigetén időzött vele 1895 őszén, amikor azt a szerencsétlen magyar hírlappéldányt, melyben róla, mint halálos betegről volt szó, egy

magyar mágnás beküldte. Eisenmenger nem nevezi meg az illető főurat, de mivel a főherceg leveleit gyakran diktálni szokta neki, s így nála maradt a fogalmazvány, a közlés hitelességében nincs okunk kételkedni. Eisenmenger a címzett nevét diszkrécióból nem publikálta. Kétségtelen, hogy a főherceg a szóban forgó magyar mágnással igen bizalmas viszonyban volt, s ezért őszintén megmondta véleményét. A levél lényegesebb szövege magyar fordításban a következő:

„Érthetetlennek és csakis Magyarországon tartom lehetségesnek, hogy egy eddig még monarchikus államban az uralkodóház egyik tagjáról az egyik legolvasottabb újságban ilyen infámiát és aljasságot legyen szabad írni. Különben nem lehet csodálkozni ezen, olyan országban, ahol bevezették a polgári házasságot, Kossuthot, mint nemzeti hőst ünneplik és Őfelsége megszentelt személyét a minisztérium sárba tiporja. (!) A dicsekedve oly gyakran emlegetett „jobbágyi" királyhűséget csak szájukkal hirdetik, s nem él a nemzet szívében, s a Habsburg-ház mindig szálka volt a nemzetnek szemében, ma is az és az is marad. Mert miért szövetkeztek volna a magyarok mindig a Habsburg-ház ellenségeivel? A történelem letagadhatatlan, örök könyve errenézve a legjobb bizonyítékokat szolgáltatja. Ki hívta be az országba a törököket? (!) Ki kötött szövetséget a franciákkal? (!) Mit mond a 48, 59 és 66-i esztendő? Mit mondanak olyan nevek, mint Zápolya, Bethlen Gábor, Rákóczi, Kossuth, stb.? És homagiális királyhűségüknek egyetlen bizonyítéka, a *moriamur pro rege nostro* okiratilag bebizonyítottan soha meg nem történt. Magyarországban Kossuth-dicsőítés, a monarchikus elv hanyatlása, a szabadkőműves és zsidó elem uralma tapasztalható."

Elmondja aztán a levélíró, hogy csak mese az, mintha nálunk olyan sok megbízható elem volna. Ennek az ellenkezőjéről győződött meg az alatt a két év alatt, amíg itt tartózkodott. „Mikor Sopronban voltam — írja — minden oldalról megostromoltak, hogy gyakrabban forduljak meg gróf Széchenyi Béla házában, mivel ez rendkívül tisztességes ember. Egyszer el is mentem hozzá és néhány nap mulva ez a ritka *anständig* ember, a legnagyobb magyar fia, a Kossuth-emlékszobor-bizottság elnöke lett! Mikor Jókai, ez az öreg kulisszahasogató és szabadkőműves jubileumát ülte és felette gyengén megírt műveit (!) kiadta, én egyike voltam annak a kevés főhercegnek, aki nem fizetett elő rá. Erre mindenki nekem rontott, hogy miként csinálhattam ilyesmit? És röviddel később Jókai tartotta meg hihetetlen gyászbeszédét (?) Kossuth koporsójánál."

Ezek a sorok magukért beszélnek. Klopp tanárnak, Ferenc Ferdinánd ifjúkori történelemtanárának, ennek az abszolutisztikus-centralisztikus-dinasztikus irányú professzornak történelmi iskoláját és tanítását tartalmazzák. Nem hiába említettük már, hogy a főhercegek történelem-tanulása általában rendkívül egyoldalú volt. Természetes, hogy még a legelfogultabb magyarok sem gondoltak arra, hogy az elvégre németvérű Habsburgokból kurucokat neveljenek, de egy kis tárgyilagosság, a történelmi igazságok ismerete a főhercegek tanárainál mégsem lett volna felesleges. Amikor Ferenc Ferdinánd, mint ifjú azokat a történelemórákat vette, akkor már fennállott az 1867-es kiegyezés, akkor már az uralkodó ünnepiesen elismerte Magyarország függetlenségét. Miként lehetett tehát akkora elfogultságot csepegtetni a tanulni vágyó fiatal főherceg szívébe? Mert megint csak, nem tudom hányadszor, azt mondjuk, hogy nem lett volna velünk szemben ilyen elfogult, ilyen, minden nemzeti törekvésünk iránt érzéketlen, ha más történelmi nevelést kapott volna. Így azonban az ő szemében mi voltunk az örökös lázadók, akik uralkodójuk ellen konspirálnak s akik még a törököt is az országba hívjuk (!), hogy ártsanak uralkodójuknak. (És mi voltunk, akik még a franciákkal is szövetkeztünk!) Hát miként magyarázhatta el a fiatal főhercegnek Klopp a Rákóczi Ferenc—XIV. Lajos-féle viszonyt és miképen adhatta be 1809-ben a magyarokhoz intézett, minden eredmény nélkül maradt Napoleon-féle felhívást, ha az azt hitte, hogy mi szerződtünk a franciákkal, holott a magyar vér ott folyt a Napoleon-elleni csatatereken, uralkodónk dinasztikus hadseregének soraiban éppúgy, mint az utolsó magyar nemesi felkelés harcterén is!

Ferenc Ferdinánd mindezzel szemben egy egységes, centrálisan kormányzott, németnyelvű katonai és hivatalnoki karral igazgatott birodalmat tekintett eszménynek. Ezen a végső célon nem változtatott az sem, hogy a kétévtizedes tépelődés és tervkovácsolás korában a trializmus gondolatával is foglalkozott. Bizonyos, hogy a vezető motívum ennél is a dualizmus megdöntése volt, amelyet mindenképen helytelen és a viszonyok fejlődése által túlhaladott alkotmányjogi szerkezetnek tekintett. Mivel az 1867-iki kiegyezés lényeges alapelvét, hogy Magyarországban a magyaroké legyen a hegemónia, elvetette, a délszlávoknak, mint önálló politikai alakulatnak a monarchiába kapcsolásával vélte a kettősség helyébe a hármasságot állíthatni. Természetes, hogy ez a terv is ködös volt. Előfeltétele az lett volna, hogy a délszlávok kívánják érvényesülésüket a monarchia keretében, ami viszont felette kétséges volt. A trónörökös elgondolása szerint a súlyt a

katolikus horvátokra vetette volna már csak azért is, mert nagyrészük ellenséges érzületű volt Magyarország iránt. De hogy a trializmus keretében a horvátokhoz a szerbeket is hozzácsatolhatja, errenézve nem volt pozitív alapja mert hisz ez csupán Szerbia bekebelezésével lett volna elképzelhető, ezt azonban csakis sikeres fegyveres beavatkozással lehetett volna elérni. Fantasztikus tervezgetés volt ez. Igaz ugyan, hogy a trónörökös és II. Vilmos német császár közt röviddel a tragikus vég előtt, Konopistban, 1914. június 13—15. közt lefolyt tanácskozásról Horváth Jenő már említett munkájában kimutatja, hogy a cseh besúgók olyan értelmű jelentést továbbítottak onnan Oroszországba, hogy a két férfi megegyezett volna Szerbia megtámadásában. Ez a kitalálás csupán arra szolgált, hogy az orosz kormány útján az irányadó szerb körökben megerősítsék ezt a hitet s elsősorban a titkos szervezeteket, élükön a hírhedt Dimitrevics ezredessel, a trónörökös ellen, küszöbön álló sarajevói útja alkalmából, cselekvésre bírják. A trónörökös trialisztikus tervezgetései tehát meglehetősen ködösek voltak és úgy véljük, hogy netáni megvalósítása esetén is a trónörökös alapgondolatát, az egységes, német jellegű Ausztriát nem változtatták volna meg. A hármasság keretében az államtagoknak inkább csak tartományi kormányzatot szánt. És aztán — legalább is a később formát öltött, trónralépésekor kibocsátandó kiáltványa szerint — még ebben a koncepcióban is Magyarország területi integritását áldozta volna fel Szent István koronáján belül is a nemzetiségi csoportok önállósításának?

Megállapíthatjuk: Ferenc Ferdinánd belpolitikai tervezgetése mindenképen egy egységes Nagy-Ausztriában csúcsosodott ki. Ennek az elgondolásnak volt végső formulája az a kiáltvány is, amelyet trónralépésekor akart kibocsátani. De ennek az elgondolásnak volt eredménye az az elfogultság, sokszor konokságig menő gyűlölet is, amelyet nemcsak a mult nagy magyar államférfiai iránt, hanem a koalíció miniszterei, Andrássy Gyula, Apponyi Albert vagy még korábban Bánffy Dezső miniszterelnök, a koalíció után pedig Tisza István iránt érzett. Akármelyikükben is nem a jogos magyar álláspont hivatott védőjét látta, hanem a dinasztia szerinte egyedül helyes érdekeinek ellenségét. Hegedüs Loránt, a *Két Andrássy és két Tisza* című munkájában, Andrássy naplójegyzeteire hivatkozva, elmondja, hogy ifjabb Andrássy Gyula, a koalíció belügyminisztere, arra is el volt készülve, hogyha Ferenc Ferdinánd kerül a trónra, őt bitófára juttatja. Bizonyos, hogy a trónörökösnek lépten-nyomon megnyilvánuló politikai csökönyösségéből majd akkor, midőn trónra lép, sokat kellett volna engednie, de erre egyelőre nem gondolt. És most legyünk egészen

tárgyilagosak. Belpolitikai ítéletében volt valami kevés igazság, ahogyan a német költő mondja: *Sehr viel Irrtum, ein Körnchen Wahrheit.* Bizonyos, hogy felfogása legnagyobbrésze hibás, sőt elfogultan igazságtalan volt, de amikor egy-egy haragos kitörésében azt mondta, hogy nálunk a zsidóságnak, a szabadkőműveseknek és a sok ügyvédnek igen nagy a befolyása, tulajdonképen nem is a magyar nép, hanem vezetőrétegei ellen volt felháborodva. Ha vizsgálatot tartunk akkori közállapotaink felett, észre kell vennünk, hogy nyilatkozatainak volt alapja. Az egyházpolitikai törvények tető alá hozásával egyidejűleg indult meg a zsidóság gyorsütemű előretörése nemesítések, bárói rangra emelések és kitüntetések osztogatásával. A zsidóság, miután gazdaságilag már megalapozta egzisztenciáját, megfelelő társadalmi érvényesülését is ambícionálta, s ez a törekvése sok alkalommal sikerrel járt. Így szava nem egyszer döntő jellegűvé vált az ország vezetésében. A szabadkőművességet, mint a katolikus világnézet legnagyobb ellenségét, szívből gyűlölte a főherceg. Ezen sem csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy az a liberális, sőt nem egy tekintetben radikális világnézet, mely akkor a páholyok révén érvényesült, bántotta erősen katolikus érzelmeit. Ezzel nem akarjuk azt mondani, mintha nézetei vitán felül helyesek lettek volna, csupán azt, hogy averziója emberileg érthető. Ami pedig az ügyvéd-politikusokkal szemben táplált ellenszenvét illeti, köztudomású, hogy minden olyan parlamentáris országban, amely az úgynevezett demokratikus irányt követte, az ügyvédek nagy szerepet játszottak. Így volt ez akkor nemcsak nálunk, hanem a legutóbbi időkig pl. Franciaországban is. Hogy aztán a törvényhozás ügyvédtagjai közül éppen a nemzeti követeléseket leginkább hangoztató ellenzéki padsorokban sok volt a zsidó, az csak fokozta a főherceg antipátiáját. Általánosított, s mivel környezetében nem volt olyan valaki, aki ezt ellensúlyozni tudta, vagy akarta volna, nagyfokú elfogultságából kisarjadt, mégis némi alappal bíró érzelmei elhatalmasodtak rajta.

Végtelenül sajnálatos volt ez. A jövendőt illetően sötét képet vetített elénk. Hiszen éppen Ferenc József hosszú és bizony sokszor tövises uralkodói pályafutása igazolta, hogy milyen másként tudta megítélni a magyar vágyakat, mikor azokról magyar emberek nézeteit, Deák Ferencét, idősebb Andrássy Gyula grófét megismerhette. Ferenc Ferdinánd és a magyar nemzet zöme közt mind mélyebb lett a szakadék, s a bécsi Belvedere-palota, melynek olyan szép szerep jutott később a megcsonkított Magyarország részleges reintegrálódása terén, az ő korában elzárkózott a magyar közvélemény hivatott szószólói elől. Úgyszólván minden újonnan

kinevezett magyar miniszter, sőt miniszterelnök is az elé a lehetetlen helyzet elé került, hogy boldog lehetett, ha a trónörökös egyáltalában fogadta.

Jellemző az alkotmánybiztosítékokat illető szenvedélyes ellenállása. Ezekre nézve Pethő Sándor a Magyar Szemlében közzétett cikkében figyelemreméltó adatokat beszél el ifj. gróf Andrássy Gyula naplója alapján. Mint a koalíciós kormány belügyminisztere, 1907 szeptemberében kihallgatáson jelent meg a trónörökösnél — Ferenc József határozott kívánságára — hogy az alkotmánybiztosítéki törvénytervezetet ismertesse előtte. A trónörökös határozottan kijelentette, hogy ellenzi azokat, mert korlátozzák jövendő uralkodói jogkörét. Megmondta Andrássynak azt is, hogy felfogásából nem csinál titkot, mert becsületes ember, aki hazudni nem tud. A dualizmust igenis elítéli, mert szerinte ezt Ausztriában néhány zsidón és a Neue Freie Presse-n kívül senki sem támogatja. Már édesatyja, Károly Lajos főherceg is elvi ellensége volt, sőt 1867-ben rá akarta bírni a többi főherceget, hogy ellene az uralkodónál memorandummal tiltakozzanak, de Rainer főherceg annak idején ezt a lépést megakadályozta. És ekkor — az Andrássy-féle napló szerint — a belügyminiszter megjegyezte, hogy Ferenc Ferdinánd bármiféle *alkotmányellenes* lépésénél az egész magyar nemzetet találná magával szemben. Mire a trónörökös azt felelte: *„Még álmomban sem gondolok arra, hogy alkotmányellenesen akarnék uralkodni."* Viszont Czernin gróf azt mondja emlékiratában, hogy neki maga a trónörökös beszélte el, hogy nála egy magyar úr egy egész könyvtárral jelent meg, bebizonyítandó, hogy a magyar álláspont helyes. Czernin elbeszélésének a körülményeiből s az 1907-ben lejátszódott ellentétekből józanul lehet arra következtetni, hogy ez a magyar úr Andrássy volt. Az érvekre a trónörökös azt felelte: „Fütyülök az ilyen törvényekre!" Akárhogy is játszódott le ez a jelenet, az bizonyos, hogy a trónörökös ezeket a törvényeket a legnagyobb ellenérzéssel fogadta.

Az akkortájt velünk szemben tanusított mostoha eljárásának hátterére jellemző a következő eset.

A század első évtizedében, a koalíció uralma alatt, Magyarország politikai köreiben szinte köztudomású volt az, hogy a trónörökös nem szeret még hivatalos minőségben sem nálunk tartózkodni. Amint teheti, sietve hagyja el országunkat. Ezzel szemben érdekes tervet beszélt el e munka szerzőjének valaki, aki a trónörököshöz közel állott. Szerinte 1908-ban a főherceg egy hónapot szándékozott Budapesten tölteni, hogy itt nagyobb fogadóestéket adjon és igyekezzék a magyar közélet, a tudomány, a művészet és a politika minden számbavehető tényezőjével meg-

ismerkedni. Ez a terv már annyira megérett, hogy még a vacsorák menüit is összeállították. Természetes, hogy mindehhez az uralkodó jóváhagyását kellett kikérni. Ferenc Ferdinánd kihallgatáson jelentkezett Ferenc Józsefnél, aki a kérést meghallgatva, állítólag azt felelte a trónörökösnek: „*Du willst vielleicht Majestät spielen?*" vagyis azt a gyanúját fejezte ki, hogy a trónörökös már jövő uralkodása számára akarja a magyar tényezőket — amint mondani szokás — megnyergelni. Hogy valóban így folyt-e le az audiencia, azt nem lehet megállapítani, de hogy a trónörökös, a szokásos dühkitörés után a tervről végleg lemondott, az bizonyos. Ha pedig az említett év politikai eseményeit ismerjük, akkor a tervet nem tekinthetjük lehetetlennek, mert 1908-ban Schönaich báró közös hadügyminiszter bizonyos koncessziókra volt hajlandó a magyar katonai követelések terén. Nincs kizárva, hogy Ferenc Ferdinánd, valamilyen befolyásra, ezt az utat is meg akarta kísérelni a magyar vezető tényezők megnyerésére. Előbb így, szép szerével, majd mikor ez a terv kútba esett, akkor a katonai koncessziók elleni kifakadásokkal engedett haragjának szelepet. Akkor mondta állítólag azt, hogyha a császár megadja a magyaroknak az engedményeket, akkor ő leveti az uniformist és civilben megy tüntető sétára a bécsi korzón, a *Kärntner-Strasse*-n.

Tény, hogy hozzánk igen ritkán járt el s akkor is csak néhány órára. Még az is megtörtént, hogy ilyenkor nem a királyi várban szállt meg, hanem a vasúti szalonkocsiban töltötte az éjtszakát. Ifj. gróf Andrássy Gyula naplójának Pethő Sándor által közölt adatai szerint eljárását azzal okolta meg az akkori magyar belügyminiszter előtt, hogy Budapestre nem hozhatja magával a feleségét, mert lehetetlen, hogy ő a királyi várban, az pedig egy szállóban lakjék. Ez a megjegyzés rávilágít arra a ferde helyzetre, amely a házassága miatt előállt, bár nem menti a trónörökösnek velünk szemben nem egyszer másutt is megnyilatkozott ellenérzését. Ferenc Ferdinánd környezetének egy tagja beszélte el, hogyha Magyarországban utazott, akkor rendszerint le voltak függönyözve vasúti kocsijának az ablakai, sőt Budapesten nem egyszer a kupéban maradt éjtszakára is. A MÁV igazgatósága díszes szalonkocsit ajánlott fel használatára, de nem fogadta el, sőt ezt a meggondolatlan kijelentést tette: „*Fällt mir gar nicht ein!*"

Egyébként ugyancsak a Pethő által idézett Andrássy-naplók örökítik meg Ferenc Ferdinándnak teljes közömbösségét, sőt nyilt ellenszenvét a népszerűség iránt is. Egyszer azt mondta Andrássynak, hogy a népszerűséggel egyáltalában nem törődik, az különben is változó. Széll Kálmán pl. — mondotta — egy ízben akként nyilatkozott előtte (amint a trónörökös élesen megjegyezte: „szo-

kott frázisaival"), hogy a magyar nemzet a trónörökös lábainál hever és mégis, mikor néhány héttel később, a szentpétervári útjára magával viendő magyar főúr személye a magyarok egyrészének nem tetszett, akkor őt itt „a földig piszkolták". (!)

Amikor azonban a trónörökösnek a magyar politikai helyzettel szemben általában elfoglalt álláspontjáról beszélünk, szólnunk kell egy olyan akcióról is, amelyről annakidején a jól értesült körökben sokat suttogtak, de amelyről tiszta képet — éppen az ügy rendkívül kényes volta miatt — alig lehetett kapni. Jeleztük, hogy Magyarország a század elején alkotmányválságon ment keresztül, melynek oka a katonai kérdésben az uralkodó és a magyar országgyűlés jelentős része közti, áthidalhatatlannak látszó ellentét volt. A viharfelhők már hamarabb, az ugyancsak vázolt gazdasági kiegyezés feletti tárgyalások során gyülekeztek, de kirobbanásuk a század első éveiben történt, mikor a király és a nemzet közti villongás oly arányokat öltött, hogy Bécsben a Magyarország ellen indítandó fegyveres beavatkozásról ábrándoztak, nálunk pedig bojkottálták a király kinevezéseit. Ez az éveken keresztül folyt politikai harc érthetően érintette Ferenc Ferdinándot is. Neki nem lehetett közömbös, hogy a monarchia egyik államában, s közvetve a monarchiában is milyen belpolitikai helyzet alakul ki. Ismerve most már a trónörökös felfogását, azon sem csodálkozhatunk, hogy ő az uralkodó gyengeségének tulajdonította a viszonyok ily alakulását, annak, hogy nem tudott elég erélyes lenni a magyar követelésekkel szemben. Mivel pedig Ausztria helyzete sem volt azokban az időkben rózsás, ott is dúlt a belpolitikai harc, Ferenc Ferdinándban megvillant az a gondolat, hogy *nem várja meg Ferenc József halálát, és a trónt megszerzi magának.* Evégből bizonyos puhatolózások, sőt talán előkészületi lépések is történtek, amelyeknél a beavatottak különösen azokra a körökre támaszkodhattak, melyeknek a trónörököshöz való viszonya valószínűvé tette a terv támogatását. Valószínű az is, hogy ez az öreg uralkodó erőszakos félreállítása nélkül nem történhetett volna meg, mivel felette valószínűtlen, hogy az önként félreállt volna. Nincsenek megbízható adataink arra, hogy az egész trónváltozási terv akkoriban milyen arányokat öltött és közel jutott-e a megvalósuláshoz, ellenben bizonyosnak látszik, hogy tényleg felmerült, s a trónörökös tudott róla. Érthető ezek után, hogy a közte s a király közt fennállott, amúgy sem túlságosan szívélyes viszonyt ez a lépés nem szilárdította meg, sőt megértjük azt is, hogy Ferenc Ferdinánd ezek után még feszélyezettebbnek érezte magát, ha uralkodó nagybátyja elé került.

József főherceg tábornagy háborús emlékiratainak utolsó kötete megjelenésekor, 1934 telén a Pester Lloyd hosszabb cikkben emlékezett meg róla, s a névtelen cikkíró elismerő szavakkal méltatva az emlékiratok történelmi jelentőségét, kitért arra, hogy József főherceg több ízben vetette magát közbe Ferenc Ferdinándnál a magyar ügy érdekében. Ennek egy érdekes esetét el is beszéli. Széll Kálmán egy ízben Ferenc Ferdinándnak valamely magyar ügyben — minden valószínűség szerint katonai kérdésben — elfoglalt ellenséges magatartása miatt tisztelgett József főhercegnél abból a célból, hogy megkérje őt, hasson a trónörökösre álláspontja megváltoztatása érdekében. József főherceg kijelentette, hogy éppen írt is már a trónörökösnek, és íróasztalához lépve, onnan egy levelet vett fel, mely Ferenc Ferdinándhoz volt címezve. A Pester Lloyd cikkírója ebből azt a jogos következtetést vonta le, hogy József főhercegnek igen jótékony hatású közbenjáró szerepe volt a magyarság és a trónörökös sokszor ellentétes felfogása között. A cikkíró annak idején magától Szélltől kapta ezt az információját.

A magyar közönség jól ismeri József főhercegnek és családjának igaz magyar érzelmét, mellyel minden nemzeti ügyünket felkarolja és tudjuk azt is, hogy a tábornagy nagyatyja, József nádor nem egyszer vetette magát közbe testvérbátyjánál, Ferenc császár- és királynál, az általa őszintén kedvelt magyarság egy-egy kérése érdekében. Megértjük tehát és hálával szögezhetjük le azt, hogy a későbbi tábornagy sem habozott soha a maga súlyos szavát latbavetni a bécsi hatalmasok előtt, ha erre szükség volt. Ferenc Ferdinánddal különben is kora ifjúságától kezdve, különösen vadászatokon gyakran érintkezett és egykorú beavatottak szerint a trónörökös kedvelte őt, úgyhogy jelentős szava volt ennél a máskülönben zárkózott és bizalmatlan férfinél. Úgy látszik azonban, hogy amint a trónörökös mindjobban birodalmi elgondolásának a rabjává lett és a magyar nemzetnek csupán „néptörzsi" szerepet szánt, József főherceg fokozatosan elhidegült tőle. Amidőn aztán a koalíció uralomra jutásakor (1906—1910) a trónörökös, különösen a katonai kérdések miatt, tekintélyének egész súlyával szegült ellene nemzeti törekvéseinknek, akkor József főherceggel egykor fennállott barátsága minden logikus következtetés szerint véget ért. És hogy a trónörökös éppen a koalíció alatt fordult el annyira úgyszólván mindentől, ami magyar, abban nagy szerepet játszott Rákóczi Ferenc hamvainak akkor bekövetkezett hazahozatala.

Tudvalevő, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadságharca 1703-tól 1711-ig tartott. Mikor 1903-ban a harcok megindulásának

kétszázadik évfordulójához értünk, országos mozgalom indult meg a forduló megünneplése iránt, és szerte az országban ünnepségeket rendeztek is, Kassán pedig, Felső-Magyarország legnagyobb városában, Rákóczi-emlékkiállítás nyílt meg. A mozgalom aztán mind nagyobb hullámokat vert, mert a nemzet — és ezen a téren hervadhatatlan érdemei voltak Thaly Kálmán történetírónak, aki magát Rákóczi íródeákjának titulálta — mindenképen jóvá akarta tenni az elődök bűnét, hogy az ideális lelkületű fejedelem emlékét a magyar törvényhozás 1715-ben megbélyegezte, mert az akkor hozott 49. törvénycikkben Rákóczit és bujdosótársait hazaárulóknak és a haza nyilvános ellenségeinek nyilvánította. Ennek a törpe kornak ezt a megbocsáthatatlan lépését valami nagyszabású nemzeti alkotással óhajtották tehát kiengesztelni. Tisza István miniszterelnök előterjesztést tett ez ügyben Ferenc Józsefnek. A király nagyvonalúságát és önzetlenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az a Habsburg, akinek ősei ellen küzdött Rákóczi, az a Habsburg, aki már 1896-ban, a millenniumkor elrendelte, hogy a haza nagyjainak szobrai az Andrássy-úti köröndön elhelyeztessenek s azok közt olyanoké is, akik annak idején a magyar szabadság védelmében szintén dinasztiája ellen hadakoztak: ez a Ferenc József elfogadta magyar miniszterelnöke előterjesztését és 1904. április 18-án hozzá intézett leiratával kijelentette, hogy „keserűség nélkül gondolhatunk vissza mindannyian a mögöttünk álló borús korszakra, s király és nemzet egyesült kegyelete keresheti fel mindazok emlékezetét, kiknek vezetőszerep jutott a letűnt küzdelmekben". Egyúttal Rákóczi és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása iránt elrendelte a kellő lépések megtételét.

Amikor ez a nagylelkű fejedelmi elhatározás megvalósult, akkor már nem Tisza, hanem a Wekerle-kormány volt uralmon. 1906 októberében az országgyűlés külön törvénnyel eltörölte a Rákóczit megbélyegző régi törvényt, ugyanazon hónap 28-án pedig a kassai dómban országos ünnepségek során helyezték örök nyugalomra Rákóczi és bujdosó társai hamvait. Ez volt egyik legfőbb oka annak, hogy Ferenc Ferdinánd nemcsak a koalíciós kormánynak, hanem az egész magyar nemzet jogos követeléseinek makacs ellenzőjévé lett. Az ő elfogult, abszolutisztikus beállítottsága nem tudott arra a magaslatra emelkedni, mint Ferenc József bölcs belátása. A Rákóczi-évtől kezdve tehát mind élesebben helyezkedik szembe a magyarsággal. Szinte féktelen ellenszenve nem volt semmivel megokolható s nem tudjuk belátni, hogy még a birodalmi gondolat szempontjából nézve is az eseményeket, a trónörökösnek, mint jövendő uralkodónak, értéke-

sebb lehetett volna román, tót és egyéb tanácsadóinak támogatása, mint az évszázados fejlődés által annyi politikai tapasztalatra szert tett magyar faj kiválóságainak segítsége.

Annak idején sok port vert fel nálunk a hajdúdorogi görög katolikus magyar püspökség felállításának kérdése. Tudnunk kell, hogy a Nagy-Magyarországban élt, mintegy háromszázezer magyar anyanyelvű görög katolikus állampolgár vagy a román, vagy a rutén görög katolikusok egyházi fennhatósága alá tartozott, tehát körükben már rég idő óta erős mozgalom folyt abban az irányban, hogy szakítsák ki őket a nem-magyar egyházi felsőség alól és alakítsák meg velük a görög katolikus magyar püspökséget. Ez az akció sok akadály legyőzésével, s elsősorban a római pápa eleinte — egyházi okokból — fennforgott ellenkezésének későbbi felhagyásával 1912-ben sikerrel járt és Hajdúdorogi Egyházmegye elnevezéssel, pápai bulla és királyi alapítólevél kiadásával, a magyar anyanyelvű görög katolikusokat egyesítette és az élükre magyar görög katolikus püspököt nevezett ki. Nyilvánvaló, hogy ez magyar belügy volt, amelybe a nem-magyar hatalmi tényezők közül egyedül a római Szentszéknek volt beleszólása. De amikor a trónörökös értesült róla, kétségkívül román tanácsadói tájékoztatása szerint, a kérdést úgy fogta fel, hogy ezzel ismét a magyar faj erőszakolt ki magának újabb hatalmi pozíciót a románság kárára. A magyarországi román görögkatolikus körök ugyanis érthető ellenérzéssel kísérték az ügy fejlődési szakait. Rájuk nézve ez sokkal inkább hatalmi, mint egyházpolitikai kérdés volt, amennyiben a hajdúdorogi magyar egyházmegye felállításával mintegy 160 plébániát vesztettek el, amelyek eddig politikailag is az ő befolyásuk alatt állottak. A görögkatolikus magyar püspökség felállítása megindította a kulisszák mögötti harcot, eljutottak Ferenc Ferdinándig is, akiben lelkes védelmezőre találtak. A trónörökös román-szimpátiái akkor már erősen kifejlődtek s megragadta az alkalmat, hogy kedves románjait megvédje a magyar „zsarnokság" ellen.

Margutti báró tábornok, aki még 1895-ben, Budweisban került Ferenc Ferdinánd bizalmába, mint az akkori dandárparancsnok-főherceg vezérkari tisztje, s később Ferenc József közvetlen környezetében szolgált, mint a főhadsegédi hivatalba *(Generaladjutantur)* beosztott tiszt, a trónörökösről német- és francianyelvű életrajzot adott ki. Margutti elmondja, hogy a trónörökös elhatározta azt, hogy levelet ír Scapinelli bécsi pápai nunciushoz, melyben tiltakozik a magyarok újabb „erőszakoskodása" ellen. Margutti ebben az ügyben bizonyos szerephez jutott, mivel, mint a neve is mutatja, olasz származású ember volt s tökéletesen be-

szélt olaszul, viszont a nuncius nem tudott németül, amely nyelven Ferenc Ferdinánd a tiltakozó levelet megírta. A trónörökös tehát Marguttit kérte meg a levél olaszra fordítására. A levelet Margutti közli. A trónörökös kifejti a levélben, hogy ő jó katolikus, de ha arról van szó, hogy *a népek elemi jogait megvédje* (!), akkor még attól sem riad vissza, hogy *a Szentatyához való kapcsolatot feloldja* (!), mivel intézkedései homlokegyenest ellenkeznek jövendő alattvalói érdekeivel (!).

Ha meggondoljuk, hogy a trónörökös mily erős katolikus volt, csak akkor tudjuk a levél súlyát igazában értékelni. Micsoda sötét erők befolyásolhatták őt s mekkora elfogultságnak kellett őbenne a magyarokkal szemben felhalmozódnia, hogy még ettől a lépéstől sem riadt vissza, amelyhez végre is édes-kevés köze volt.

A román kérdés egyébként akkortájt Magyarországban erősen a homloktérbe került s ennek megvilágítására nem lesz felesleges az alábbi néhány adat sem. Itt annak a jegyzékváltásnak rövid ismertetésére célzunk, amely 1913 végén és 1914 elején a magyarországi román komité és Tisza István akkori miniszterelnök közt folyt le. A komité ebben a jegyzékben a többek közt azt követelte, hogy a magyar állam ismerje el a román népet államalkotó individualitásnak, továbbá, hogy a parlament minden bizottságában képviselve legyen a román elem is, és pedig a románság lélekszám-aránya szerint, aztán külön törvény biztosítsa a románok egyenjogúsítását, nemkülönben, hogy a románok által lakott területeken az ítélőbírák románok legyenek, akik románul tárgyaljanak és ítélkezzenek. Az általános, titkos, községenkénti választójog megalkotásánál a román pártot is meg kell hallgatni. A hadseregnél és a honvédségnél a román katonákat románul képezzék ki s ezekre vonatkozóan román legyen a katonai igazságszolgáltatás nyelve is. A kultuszminisztériumban külön román osztályt állítsanak fel, román tisztviselőkkel. Az egyetemeken a román nyelvi és irodalmi tanszéket csak olyan egyénnel lehessen betölteni, akit az Astra nevű, román kulturális egyesület ajánl. Az Apponyi-féle népiskolai törvény hatályonkívül helyezése, telepítéseknél a román kisgazdák előnyben részesítése stb., stb. volt a román komité kétségkívül szerénynek egyáltalában nem mondható követelései lényege.

Tisza nagyon előzékenyen válaszolt minderre, de természetesen olyan követeléseket nem fogadhatott el, amelyek az állami szuverénitást szétmorzsolták volna. Nem is fogadta el aztán válaszát a komité. Mindezt pedig annak illusztrációjaként mondtuk el, hogy ezzel is igazolva legyen a magyar kormánytényezők részéről ebben a kérdésben is tanúsított politikai belátás és elő-

zékenység, amellyel szemben román részről már olyan posztulátumokkal léptek fel — nagyon megnőtt az étvágyuk Ferenc Ferdinánd 1909-iki sinajai látogatása óta —, hogy azok teljesítése az állami tekintély aláásását jelentette volna. Ahhoz nem fér kétség, hogy a hazai románság vezetőinek prepotens követelései mögött jelentős mértékben az a tudatuk állt, hogy mögöttük érezték Ferenc Ferdinándot.

A román kérdéssel kapcsolatban a trónörökösnek általában a magyar álláspontjával ellentétes felfogása itthon kínos benyomást keltett. A trónörökösnek a magyarországi politikai kérdésekben elfoglalt álláspontját kétségkívül alátámasztották olvasmányai, amelyek közül nem egy leszedte a magyarokról úgyszólván még a keresztvizet is. Ilyen volt egy Bresnitz von Sydacoff (álnév ?) által 1905-ben, Lipcsében közzétett munka is, mely a főhercegnek intézett nyílt levelek formájában jelent meg *(Offene Briefe an Seine k. u. k. Hoheit Erzherzog Franz Ferdinand)* s melynek szerzője a monarchia akkori helyzetét jól ismerte, de természetesen kiélezte azokat a mozzanatokat, amelyek álláspontjának bizonyítására voltak alkalmasak. Ez pedig nem volt más, mint meggyőzni a trónörököst arról, hogy a monarchia közállapotai tarthatatlanok, a monarchia a megsemmisülés felé halad, tehát igyekezzék a trónörökös mindent elkövetni, hogy jövendő birodalmát megmentse a végpusztulástól.

Bresnitz azt állítja, hogy a monarchiában már mindenki a közeli összeomlásról beszél, mert a közéletben az anarchia, a parlamentekben pedig — és pedig a monarchia mindkét államában — a pártok féktelen uralma, s az obstrukció lett úrrá. Sajnos — mondja — a császárhoz ezek a dezolált közviszonyokról szóló hírek éppúgy nem jutnak el, mint a trónörökös kérő és figyelmeztető szavai, mert ezt az öreg uralkodót körülvevő udvari emberek, a *Höflingek* megakadályozzák. *A magyar puszta gyermekei önálló magyar királyságot akarnak* — fejtegeti tovább — *mely a balkáni népek élén állana.* Ha az uralkodó, vagy valamelyik főherceg náluk hivatalos utat tesz, akkor látszólag lelkesen tüntető tömegek fogadják. De ez ne tévesszen meg senkit, mert ezek az emberek ki vannak oda rendelve, s a közigazgatási vezetői boldogok, mikor egy-egy ilyen „lelkes" fogadtatáson balesetek nélkül túlestek. A magyarok már oly nyiltan tüntetnek, hogy a gödöllői vadászterületet, amelyet emberemlékezet óta a császár bérelt, nemrég demonstrálva egy függetlenségi képviselőnek adták bérbe. (?) Fejérváry Géza báró miniszterelnök a Felség augusztus 18-iki születésnapján díszebédet adott, amelyre a leggondosabb kiválogatás alapján 48 olyan urat hívott meg, akiről joggal fel-

tételezhette, hogy a Felség iránti hódolatból a meghívásnak eleget fog tenni s mégis csak 20 úr fogadta el a meghívást. Amikor az uralkodót illető civillista felemelése iránt javaslatot nyujtott be a kormány a magyar képviselőházban, akkor olyan vihar kerekedett, mely igazolta, hogy a *moriamur* ideje már rég elmult. Egy Egry nevű függetlenségi párti képviselő egyáltalában törölni akarta a király civillistáját, s azt indítványozta, hogy a király csak napidíjat kapjon olyankor, mikor Magyarországon tartózkodik. A mai magyarok — írja a szerző — nemcsak meghalni nem akarnak a királyukért, hanem fizetni sem.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az osztrák parlamentben jobbak a viszonyok — mondja Bresnitz — mert ott sem múlik el úgyszólván egyetlen ülés sem a dinasztia elleni invektívák, s az ezeket követő elnöki rendreutasítások nélkül. Pedig hány excellenciás, titkos tanácsos, nagy rendjelek viselői ülnek ott, és hallgatnak, úgyhogy bátran elmondhatjuk, a valódi osztrák patriótizmus már kihalt, s a *nagy egészhez* való ragaszkodás helyett csupán a fajisághoz kapcsolódás érzülete *(angestammtes Volkstum)* virágzik. A rossz viszonyok miatt kivándorolt emberek keserű emléket visznek magukkal, s ezt a pesszimizmust itthon maradt rokonságuk terjeszti. Bárcsak egyszer álruhában bejárhatná a főherceg a monarchiát, akkor látná, hogy mennyi itt a nyomor. Az is előfordult, hogy egy faluban az adóvégrehajtót agyonverték, mert egy szegény asszony utolsó vánkosát akarta elvinni adótartozás fejében. Aztán Ausztria császárhűsége is már annyira megingott, hogy pl. Triesztben hazafias osztrákok szobrot akartak emelni Erzsébet császárné emlékére, de a helytartó, Hohenlohe herceg — akit a radikális irányzattal szimpatizáló nézetei miatt vörös hercegnek hívtak — csupán egy mellékutcában engedte azt felállítani, hogy az ottani olaszokat ne ingerelje.

Amikor pedig Ausztriában is ennyire dezolált közviszonyok vannak, akkor a magyarok nem átallják a kést az ország torkára tenni és a régi habsburgi monarchiából akarják az új, független magyar királyságukat létrehozni. (A német szövegben sokkal élesebben így: *Die Magyaren haben diesen Augenblick richtig erfasst, sie setzen dem erschöpften, zersplitterten Österreich das Messer an die Kehle und wollen aus der alten Habsburgischen Monarchie ihr neues, unabhängiges, magyarisches Königreich sich zurechtschneiden!)* Meg kell adni, a szerző pokoli ravaszsággal adta be a címzettnek, hogy azok a gonosz magyarok Ausztria alélt állapotát ilyen rosszindulattal akarják a maguk javára gyümölcsöztetni. Mintha az ausztriai züllött politikai viszonyoknak nem ők lettek

volna okozói s mindenkor, midőn csak egy kicsit kibékültek egymással, nem támadtak volna egyesült erővel a magyarokra!

Az író kétségtelenül jól ismerte a főherceg gondolkozásmódját, melynek a vezető motívuma volt a birodalmi egység fenntartása. Amikor tehát a magyarok az ő nem bizonyított, de csoportosított vágyaik szerint úgyszólván a beteg ember gyengeségét akarták kihasználni a maguk jogtalan aspirációinak megvalósítására, akkor jól számított, hogy a trónörökösben hívőre talált.

Kossuth Lajos 1894-ben halt meg. Temetése országos gyásznap volt, utána országszerte megindult a mozgalom emlékének szoborban leendő megörökítése iránt. A vidéki városokban egymás után emelték a Kossuth-szobrokat (Budapesten éppen a dinasztia iránti tapintatból, éveken át elhúzódott az ilyen akció és az Országháza előtti téren csak a monarchia bukása után állították fel Kossuthnak és 1848-as minisztertársainak szobrát). Minden hírt, amely egy-egy ilyen szobor leleplezéséről szólt, a főherceg úgyszólván személyes sértésnek, de legalább is az uralkodó család elleni tüntetésnek tekintette, amely újabb és újabb lökést adott ellenséges érzelmei kimélyülésének. Pedig hát nálunk a Kossuth-kultusz nem jelentette a republikánus irányzatot, hanem a magyar függetlenség gondolatát, mely megfért a dinasztikus érzéssel, aminthogy a magyarság királyhűsége sem volt — mint ő hitte — frázis. A trónörökösben évek során át felgyülemlett antipátia ébrentartásáról gondoskodtak azonban a magyaroknak azok a jóbarátai, akik a trónörökös közelébe jutottak. Ezért minden olyan akciót, amely a magyar alkotmány megerősítését célozta, egyenesen dinasztiaellenes mozgalomnak nézett. Ezzel lehet megmagyarázni azt is, hogy amikor az úgynevezett darabont-korszak, tehát a parlament nélküli kormányzás bukásakor a koalíció vette kezébe a hatalmat, és az akkori belügyminiszter, ifjabb Andrássy Gyula, az úgynevezett alkotmányvédő törvényjavaslatot beterjesztette, a trónörökös nem csupán ezt a javaslatot tekintette jövendő uralkodói jogai kijátszásának, hanem — mint fentebb rámutattunk — izzó gyűlöletet érzett maga Andrássy ellen is, akinek pedig dinasztikus hűségében és abszolút lojalitásában igazán nem volt oka kételkedni. Ő azonban mindenkit a „birodalom" és a dinasztia ellenségének tekintett, aki a magyar alkotmányos felfogás intranzigenciájából nem engedett. Hogy pl. történelmi jogaink iránt ellenérzéssel viselkedett, arról magam is meggyőződtem. Bosznia Hercegovinának 1908-ban történt annexiója után Németországban néhány előadást tartottam erről, s felolvasásaim során Majna-Frankfurtban, az ottani Jogászegyletben is fejtegettem az annexió kül- és belpolitikai hatását és kiemeltem a magyar

Szent Koronának ezekre az annektált tartományokra érvényesítendő ősi jogát is. Előadásomról az ottani — egyébként egyik legtekintélyesebb német birodalmi lap — a *Frankfurter Zeitung*, hosszú beszámolót hozott. A trónörökös katonai irodája csakhamar illetékes helyen idegesen érdeklődött az iránt, hogy én előadásomra *hivatalos* megbízást kaptam-e. Mivel vállalkozásom magánjellegű volt, e kérdésben további lépést nem tehetett. Én azonban akkor már körülbelül biztosra vettem, hogyha Ferenc Ferdinánd trónra kerül, az én csekély, máskülönben a magyar közjoggal évek hosszú során át irodalmilag is intenzíven foglalkozó egyéniségem a kegyvesztettek listájára kerül. Minderről néhány szóval már egyszer megemlékeztünk, a mostani sorok csak a tényállás kiegészítéséül szolgálnak.

A trónörökös magyar nyelvi ismereteiről kedvezően nyilatkozott egy olyan magyar katonatiszt, aki néhány évig a katonai irodájába volt beosztva. Szerinte a trónörökös a mindennapi társalgás szempontjából szükséges magyar beszédet képes volt folytatni, azonban komolyabb témáknál németre fordította a szót. Viszont nyelvünkkel szemben kifejezett ellenszenvét világítja meg az, amit Conrad von Hötzendorf özvegye mond el az emlékirataiban. Férje — mondja — sok nyelvet beszélt, de angolul csak a világháború után tanult meg, amikor Innsbruckban olyan szállóban lakott, ahol előkelő angolok tartózkodtak huzamosabb időn keresztül s az akkor már koros és a közéletből visszavonult generális azért tanulta meg ezt a nyelvet is, hogy az angol vendégekkel beszélgetni tudjon. De abban az időben, mikor Conrad vezérkari főnök lett, kötelességének tekintette, hogy magyarul is megtanuljon. Ezt kétségkívül nem azért határozta el magában, mintha nagyon szeretett volna bennünket, hanem, mint okos ember, belátta, hogy a monarchiában vezető szerepet játszó egyének részére nemcsak a szimpátiák megnyerése szempontjából volt fontos, hogy a magyarokkal — habár csak felületesen is — anyanyelvükön beszélgethessenek, hanem azért is, mert a nyelv ismerete megkönnyítette a magyar hivatalos körökkel, különösen a delegációk ülésezései alatti érintkezést. Szorgalmasan eljárt tehát a bécsi Berlitz-Schoolba, ahol esténkint egy-egy magyar órát vett. Mikor aztán egyszer kihallgatásra ment Ferenc Ferdinándhoz, s az megkérdezte tőle, igaz-e, hogy magyarul tanul, az igenlő válaszra a főherceg a következő meggondolatlan és sértő kijelentést tette neki: „Tanuljon inkább kínaiul, mintsem hogy ezt a *nök-nök-nököt* tanulja!" Nyilvánvaló, hogy a trónörökös saját nyelvi sikertelenségeit is akarta ekként egy gúnyos túlzással aposztrofálni.

Végtelenül szomorú, hogy Ferenc Ferdinánd környezetében is volt — mint arra már rámutattunk — elég olyan ember, aki elfogult, hogy ne mondjuk gyűlölködő volt velünk szemben. Erre nézve ismét egy adatot szolgáltatunk. A monarchia összeomlása után Laibachban jelent meg egy bizonyos dr. Zibert pamfletszerű művecskéje ezzel a vakmerő címmel: *Der Mord von Sarajevo und Tisza's Schuld an dem Weltkriege.* Elmondja ebben a szerző, hogy ő *kilenc éven keresztül volt Hohenberg hercegnő gyóntatója,* s így mindennap megjelent a bécsi Belvedere-kastély házikápolnájában. Zibert úr szerint *Magyarien* (már mint Magyarország) ügyeiről akkortájt őszintén csak néhány újság írt, amely meg is botránkozott az itteni állapotok miatt, de ugyanilyen elítélően nyilatkoztak rólunk az osztrák politikában vezető szerepet játszó egyének is, mint Pernerstorfer, a *Reichsrat* alelnöke, és Renner, a későbbi, szociáldemokrata Ausztria kancellárja, aki még a monarchia fennállása, tehát a dualizmus korában ezt a közjogi szerkezetet a nemzeti jogok rákfenéjének nevezte. Ha Zibert a magyarságnak ilyen kiváló jóakaróira hivatkozik — akikhez sorolhatjuk különben még az általa ugyancsak említett Danzert is, a birodalmi egységet hirdető *Armeezeitung* szerkesztőjét, valamint Popovicot, a Nagyausztriáról írt munka szerzőjét — akkor nem csodálkozhatunk ilyen kirohanása felett sem: „A skrupulus nélküli magyar imperializmus és mindazok, akik annak részére politikai selyemfiú-szolgálatot végeztek *(ihm politische Zuhälter-Dienste leisteten),* a monarchiát biztos vesztébe vitték." És betetőzi a vádaskodást azzal, hogy „a trónörököst Sarajevóban csapdába vitték és az ott, *mint Magyarország délszláv politikájának áldozata esett el." És mindezért szerinte ki a felelős? Tisza István,* aki elnyomta a nemzetiségeket és nem gondoskodott a trónörökös testi épségéről (!).

Zibert úr — mint írja — gyóntató volt a Belvedere-ben. Legalább is azt állítja. Katasztrófális következményei lettek volna annak, ha ilyen felfogású egyének még egy trónváltozás idején is a trónörökös bizalmas környezetében maradtak volna.

De vessünk most egy pillantást a monarchia másik államára, Ausztriára. Tegyük vizsgálódásunk tárgyává azt, hogy milyen volt ott a belpolitikai helyzet? Vajjon meg volt-e elégedve a trónörökös az ottani viszonyokkal? Előre leszögezhetjük a választ: távolról sem.

Ausztria soha sem volt olyan egységes államalakulat, mint Magyarország, mert tartományai, amelyből állt, a századok folyamán a legkülönbözőbb események következtében kerültek a Habsburg-dinasztia uralma alá. Az állam kijegecesedési központja

Ostmark volt, amely a Duna jobb- és baloldali részeit foglalta magába az Enns folyótól a Lajtáig, ahol a XII. században Jasomirgott Henrik, mint örökös herceg volt az úr. Ezen a területen eredetileg a Babenbergek uralkodtak és az csak később került a Habsburgok kezére, amikor 1246-ban az előbbiek férfiága kihalt s minthogy a legutolsó férfi-uralkodó nővére, Margit, II. Przemysl Ottokár cseh király neje lett, az akkor érvényben volt patrimoniális felfogás szerint az Ostmark is erre az uralkodóra szállt. De csak rövid ideig tarthatta birtokában, mert a világtörténelem színpadára akkor fellépő Habsburgok őse, Rudolf, miután IV. (Kún) László magyar királyt fiává fogadta, s vele Ottokár ellen véd- és dacszövetséget kötött, a Morvamezőn 1278-ban megvívott csatában László király segítségével leverte Ottokárt s ezzel későbbi nagy birodalmának alapjait rakta le. Fiai, Albrecht és Rudolf, a körülbelül Alsó- és Felsőausztriának megfelelő területet, valamint Stájerországot és Krajnát hűbérül kapták a német császártól. Mikor aztán 1335-ben Karinthia ura, Henrik elhúnyt, Habsburg Ottó herceg ezt a tartományt is hűbérűl nyerte, valamint Déltirol is, az ottani uralkodócsalád férfiágának kihalása miatt, az ő fennhatósága alá került. A XIV. század folyamán IV. Rudolf herceg különböző szerződések útján szerezte meg Görzöt és a vend őrgrófságot, valamint Tirol még hiányzó részeit. Vorarlberg, Trieszt, Gradiska most már egymásután hódoltak meg a Habsburgoknak éppúgy, mint Bregenz és környéke. 1526-ban aztán, miután előzően 1507-ben Csehország elismerte Jagelló Ulászló fiát, Lajost, a Mohácsnál elesett magyar királyt trónörökösnek, 1509-ben cseh királlyá koronázták a gyermeket. Lajos halálával a cseh rendek Ferdinánd osztrák főherceget királlyá választották, ugyanazt, akit Magyarország egy része is királlyá választott. A Habsburgok a fehérhegyi csatában levert cseh felkelők felett aratott győzelem folyományaként az 1627-i úgynevezett tartományi rendtartásban lényegileg abszolútisztikus fejedelmi jogaruk alá hajtották Csehországot, mely ezáltal a birodalom részévé vált. Nagy vonásokban ez volt a későbbi Osztrák Császárság nagy részének kialakulása. De ezzel az még nem fejeződött be. 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor, Mária Terézia megszerezte keleti Galiciát, 1777-ben pedig a törököktől elhódított Bukovinát. 1779-ben, a teschcni béke alapján, az úgynevezett Inn-negyedel bővült Ausztria, melyet Bajorországtól szerzett meg, 1795-ben pedig, Lengyelország harmadik felosztásakor, nyugati Galicia is Ausztriához került. Ferenc császár 1797-ben a campoformioi béke által az osztrák Németalföldért cserébe megkapja Isztriát és (a magyar korona jogán) Dalmáciát. De Ausztria területi gyarapodása még

ezzel sem fejeződött be, mert 1803-ban Trientet és Brixent, mint szekularizált püspöki uralmi területeket csatolták oda, 1805-ben Salzburgot és Berchtesgadent, nemkülönben az ú. n. Ziller- és Brixentalt kebelezték be, 1847-ben pedig — az elnyomott lengyel felkelés után — végleg Ausztriába kebelezték Krakkó várost és területét is.

Ez a legkülönbözőbb jogcímeken, a legkülönbözőbb időpontokban a Habsburgokra szállt államterület volt tehát az, amely 1867-ben Ausztriát alkotta. Akkor már elvesztette a dinasztia az ugyancsak uralma alá tartozott Lombardiát (1859) és Velencét (1866). Az a terület-komplexum, amelyet mi Ausztriának neveztünk, az osztrák hivatalos terminológia szerint nem viselte ezt a címet. Ausztria tulajdonképen csak a közhasználatban divó gyüjtőfogalom volt, míg az osztrák alkotmány ezt a konglomerátumot így hívta: a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok *(die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder)*. Ezzel pedig kétséget kizáróan alkotmányjogilag is kifejezésre juttatták azt, hogy Ausztria tulajdonképen egy sereg önálló múlttal bíró országrészből áll, aminthogy a császár is viselte címeiben, hogy Csehország és Galicia királya, Alsó- és Felsőausztria főhercege, Stájerország hercege, Trieszt ura, stb. Mindebből pedig az következett, hogy Ausztriában 1867 után sem valósult meg az a gondolat, hogy amint Magyarországban a magyar, úgy náluk a német elemé legyen a vezető szerep, pedig a dualizmusnak ez volt a lényege. Ámde Ausztriában a németség nemcsak, hogy nem tudta kivívni magának a vezetést, hanem évről-évre veszített súlyából és befolyásából. Egyrészt a gazdaságilag megerősödött csehek, másrészt pedig a részben nagy családi birtokokkal rendelkező lengyel urak, sőt később a lengyel középosztály is mindinkább tért hódított Ausztria kormányzásában. Idővel még a délvidéki olaszok is bizonyos befolyásra tettek szert, s például sokáig egyik, szívósan követelt programmpontjuk volt, hogy Triesztben olasznyelvű egyetemet állítsanak fel, a délszlávok közül pedig a szlovének folytattak mind erősebb centrifugális politikát.

Nem csoda, hogy az ilyen széthúzó törekvések megdöbbentették az osztrák-németeket. Lélekszám szerint már úgy sem vezettek, amennyiben a századfordulón Ausztria összes lakosságának csak körülbelül egy harmadát tették ki. Érdekes egyébként megjegyezni, hogy Ferenc Ferdinánd a magyarság lélekszámát becsülte alá, sőt az 1914. júniusi konopisti találkozásról készült német hivatalos feljegyzések szerint azt mondta akkor II. Vilmos császárnak, hogy Magyarországban nincs több, mint összesen hét és

félmillió magyar (!), és ez elnyomja a nálánál sokkal nagyobbszámú egyéb nemzetiséget, aminthogy nálunk egyáltalában középkori állapotok uralkodnak, s az ország néhány befolyásos család uralmi területe. Persze, ez az abszolút elfogultságból származó állítás a tényeket nem változtathatta meg, mert Magyarország magyar jellege a magyar faj erős számbeli fölénye és minden téren fennállott vezetése alapján vitán felül állott. Ellenben Ausztria német karaktere 1867 óta fokozatosan elveszett, s az ottani németség, természetes önfenntartási ösztönből, affelé a hatalmas német blokk felé kezdett húzódni, melyet Német Birodalomnak neveztek. Így jött létre a *Los von Österreich!* mozgalom s a *grossdeutsch*-ok, illetve az *alldeutsch*-ok, a birodalommal való egyesülést kívánók politikai pártja, amely mellett a *Los von Rom!* mozgalom hívei az antikatolikus, radikális tömegekből szerezték híveiket.

Hogy a viszonyok ennyire elmérgesedtek, abban jelentős felelősség terheli az akkori osztrák miniszterelnököt, Badenit, egy lengyel politikust, aki a mind agresszívebben fellépő cseh nacionalisták kielégítésére hirhedt nyelvrendeletével valóságos megszégyenítő intézkedéseket tett a német anyanyelvűeket és az állam egységét illetően. Ez a rendelet ugyanis kimondta, hogy az oly vidékeken, ahol csehek laknak, ezeknek nem csupán joguk van minden közigazgatási és bírói hatósághoz intézett beadványaikban anyanyelvüket használni, hanem megkövetelhetik, hogy a tárgyalás is nyelvükön folyjék le, sőt még a felvett jegyzőkönyv és a lefolytatott bírói tanácskozás is — a belső ügymenet — csehül tartassék meg. Mindennek gyakorlati eredménye az lett, hogy még olyan járásokban is, ahol a csehek a németekkel elvegyülten laktak, sőt törpe kisebbséget alkottak, az agitátorok által mozgatott nép a politikai propaganda eszközéül tekintette ezt a részére gyakorlati szempontból, bár felesleges bőkezűséggel adott kedvezményt. Érthető, hogy a csehek és németek közti, nem egyszer véres összeütközések napirenden voltak.

Képzeljük most már magunk elé a századfordulón uralkodott osztrák belpolitikai helyzetet. Egyik oldalon az imént vázolt, széthúzó törekvések, a másikon az erejében, vezetőképességében és energiájában folyton csökkenő németség, amelyek közt állandó hintapolitikát folytatott a kormány. Ekkor terjedt el a bécsi néphumor szülte *Fortwursteln* kifejezés, vagyis az ideig-óráig való „balanszirozás" művészetének gúnyos elnevezése, azzal a szinte tudatalatti felfogással, hogy valahogyan csak lesz, mert úgy még soha sem volt, hogy valahogy ne lett volna. Ferenc Ferdinánd látta ezt. És látta azt, hogy a Magyarországon megerősödött

nacionalizmus a hadsereg kérdésében minden áron valóra akarja váltani nemzeti követeléseit. Ezeknek a követeléseknek úgy Ausztriában mint Magyarországon — hangsúlyozzuk: *ő szerinte* — csak egyetlen ellenszere van és pedig a birodalmi centralizáció, támaszkodva egy nemzetiség nélküli, csak a dinasztia és a birodalom érdekeit szolgáló, hatalmas hadseregre. Ennek érdekében, és nemcsak fenntartása, hanem hatalmas arányokban leendő fejlesztése céljából semmiféle áldozat sem elég nagy, mert ennek sikerétől függ a dinasztia és a birodalom léte, vagy bukása. Mivel pedig azokban az esztendőkben, amikor mindezek az ellentétek a legerősebben kiéleződtek, Ferenc József már belépett a patriarchák korába, így Ferenc Ferdinánd jövendő uralkodásának a pilléreit kívánta megszilárdítani, megint csak saját elgondolása szerint, midőn a legkíméletlenebb harcot határozta el magában minden olyan politikai irányzattal szemben, amely ellenkezett terveivel.

Az ausztriai németségnek a faji önfenntartás ösztönéből fakadó, természetesen a megfelelő propaganda által irányított viselkedése, vagyis a Német Birodalomhoz való csatlakozás programmja, az ú. n. *Anschluss* vágya idővel igen komoly alakot vett fel, s bizony megtörtént az is, hogy amikor egyszer az öreg császár Ischlből Bécsbe érkezett, a Burg előtti útvonalat ellepő sokezer főnyi tömeg a *Wacht am Rhein*-t, a német birodalmi himnuszt énekelte. Félreérthetetlen tüntetés volt ez a Németországgal való egyesülés mellett. Ez viszont egyértelmű volt a Habsburgok bukásával. Hogy a máskülönben dinasztikus érzésű bécsi nép ilyen tüntetésre volt kapható, annak a cseh nacionalistákkal szemben követett engedékeny osztrák politika volt legfőbb oka, Badeni gróf akkori miniszterelnök említett nyelvrendeletei. A bécsi Burg előtti tüntetés egyszerre véget ért, amikor híre ment, hogy a császár elfogadta Badeni lemondását. Amidőn pedig ezt Lueger a tüntető tömegnek bejelentette, a néphangulat nyomban megváltozott. Ekkor kelt birokra a *deutsch-nazional*, a németnemzeti irányzat, a *Los von Österreich!* mozgalom az osztrák keresztény szocializmussal. Tudjuk, egyelőre az utóbbi lett a győztes.

Találni kellett ugyanis olyan alapot, amely amellett, hogy kielégíti az osztrák németek fajiságát, egyúttal politikai eszményévé nem a Német Birodalomba való beolvadást, hanem egy tisztára osztrák és pedig — az osztrák németség vallási helyzetének megfelelően — katolikus irányzatot tesz. És ez a panacea a kereszténységszocialista mozgalom volt, élén Lueger Károllyal. Ez a mozgalom olyan átütő erejűvé fejlődött, hogy a *deutsch-nazional* irányt egészen háttérbe szorította, *Ausztria német és katolikus jellegét kidomborította* és így érthető, hogy Ferenc Ferdinánd rokonszen-

vét is megnyerte. A trónörökös tulajdonképen úgy kapcsolódott bele ebbe a mozgalomba, hogy felkérték a Német Iskolaegyesület védnökségére, melynek támasza ez a párt volt. A főherceg már rég szerette volna személyesen megismerni Luegert, s ez alkalommal ez meg is történt. A trónörököst kissé meglepte, hogy ne mondjuk, megbotránkoztatta ugyan az a túlságosan kedélyes modor, amelyet Lueger tanúsított *(urwienerisch* akart lenni a nagyúrral szemben is), de mivel belátta, hogy ennek a politikai vezérnek háta mögött olyan tömegek állnak, amelyek a hatalom szempontjából számottevők, s különben is osztrák katolikus volt ez a párt, ez alkalommal lenyelte a nyárspolgári kedélyeskedést. Jó képet csinált hozzá, sőt Luegert később is minden lehető alkalommal kitüntette a nyilvánosság előtt is. Bécs város hagyományos bálján, amelyen az uralkodó egy sereg főherceggel szokott megjelenni, a felajánlott és pompás bécskörnyéki, gumpoldskircheni borral telt poharat egészen szokatlanul Lueger egészségére ürítette. Ferenc József, ez a tetőtől-talpig uralkodó, ahogyan a beavatottak mondták, *ein Monarch vom Scheitel bis zur Sohle*, udvarias főhajtással megízlelve a feléje nyujtott italt, Bécs városát éltette. De Ferenc Ferdinánd nem lett volna az, aki volt, ha ezt az alkalmat is fel nem használta volna egy kis önálló oldalvágásra.

Említettük, hogy az osztrák keresztényszocializmus főként azért is nyert Ferenc Ferdinándban pártfogót, mert erősen katolikus irányú volt, ami a trónörökös világszemléletének egészen megfelelt. Katolikus felfogására különben itt érdekes bizonyítékot adhatunk. 1913-ban történt, hogy a prágai hadtest vezérkari főnöke, Redl Alfréd ezredes, botrányos megvesztegetési affférbe keveredett, amennyiben idegen államok részére, különösen Oroszországról volt szó, hadititkokat árult el. Mikor aztán a szerzett júdáspénz miatt az esetet leleplezték, katonai bizottság jelent meg az ezredesnek egy bécsi szállóban lévő lakásán, s közölte vele, hogy manipulációi kiderültek, de nem tartóztatta le, hanem revolvert hagyott az asztalán és távozott. Ezzel azt akarták kifejezni, hogy a vezérkar hírnevének megóvása érdekében nem kívánják bíróság elé állítani az ezredest. Az ezredes aztán valóban öngyilkos is lett. Ferenc Ferdinánd, amikor erről az eljárásról értesült, mérhetetlenül felháborodott és egy magasállású katona előtt ekként nyilatkozott: „Kereszténységellenes dolognak tartom, hogy az öngyilkosságot még javasolják is. Az öngyilkosság már magában is kereszténységellenes cselekedet, azonban ha valaki ehhez még segédkezet nyujt, akkor az már barbárság! *Hogyan lehet egy embert az utolsó kenet feladása előtt meghalni engedni?* És még akkor is, ha még olyan nagy gazember volt is? Hiszen még

minden gézengúz is, akit felakasztanak, az akasztófa alatt a vallás vigasztalásában részesül. Én ezt a frátert (Redlt) nyugodtan felakasztattam volna, de öngyilkosságot parancsolni neki, *az kereszténytelenes dolog!*" Kétségkívül a trónörökös intranzigens vallási felfogását élénken visszatükröztető nyilatkozat.

Ferenc Ferdinánd az osztrák kereszténységszocialistákhoz talán még egy ok miatt is vonzódott: Lueger közismerten magyarellenes felfogása miatt. Lueger, aki Bécs város polgármestere volt, ezt az állását csak nehezen tudta a császár ellenkezésével szemben kiverekedni. Megerősítését három-négy ízben is visszautasította Ferenc József, aki Luegert demagógnak tartotta, de a császárváros több ízben megnyilvánult kívánsága elől örökké már nem térhetett ki. Végül is megerősítette a választást. Tehát Lueger, vagy amint a bécsiek elnevezték: *der schöne Karl*, fekete körszakállas, élénk gesztusú, igazi népvezér, a bécsi asszonyok ideálja, a trónörökösnek is kedvencévé lett. Lueger felénk, magyarok felé, mindig tartott készen egy-egy tűszúrást. *Judeo-Magyaren*, zsidómagyarok, ekként titulált bennünket, Budapestet pedig elnevezte *Judapest*nek. Képzelhető, hogy az akkori itteni, túlnyomórészt liberális napilapok nem is hagyták rajta a keresztvizet.

Így állott Ferenc Ferdinánd ügye az osztrák-németekkel, de voltak odaát természetesen nem németek is, akik a politikai viselkedésükkel nem egyszer elkeserítették életét. Itt voltak mindenekelőtt a csehek, akik már a mult század hetvenes éveitől kezdve, bár különböző pártalakulatokban, de lényegileg koncentrikusan támadták a mindenkori osztrák kormányt. Ezekről a különféle cseh pártfrakciókról valóban el lehetett mondani azt a stratégiai elvet, hogy *getrennt marschieren, vereint schlagen*, mert bár a programmjaikban elütöttek egymástól, de összetalálkoztak abban a gondolatban, mely cseh hazájuk teljes önállósítását írta zászójukra. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a csehekben nemcsak a faji érzés volt erős, hanem gazdaságilag is izmosodtak, ami politikai mozgalmaiknak erős alapot adott. Azt is tudnunk kell, hogy 1848-ban Ferdinánd császár számukra olyan alkotmányjogi vívmányokat helyezett kilátásba, melyek a tartományi élet cseh jellegét élesen kidomborították. Az ottani főurak, a hatalmas latifundiumok tulajdonosai közül nem egy, német neve ellenére szíve mélyén cseh érzelmű volt, sőt akárhányszor ezt nyíltan meg is vallotta. Szóval a cseh probléma Ausztriában igazán akut kérdés volt, amit csak alátámasztott az, hogy a hadseregnél és az állam polgári hatóságainál is igen sok vezető állásban csehek ültek. Bármennyire lojálisaknak mutatkoztak, vagy pedig részben alá is rendelték faji érzésüket a dinasztia iránti hűségnek, azért faji hovatartozóságu-

kat nem tagadták meg és végső cél gyanánt mindegyikük előtt bevallottan, vagy be nem vallottan, az önálló cseh királyság ideálja lebegett, nem mondjuk, hogy a Habsburgoktól való elszakadás formájában, de feltétlenül közjogi függetlenség alakjában.

A trónörökös, ámbár felesége cseh főúr leánya volt, politikai tekintetben velük szemben sem engedett. Ideje legnagyobb részét ugyan csehországi kastélyaiban töltötte, azonban az egységes birodalmi gondolat, a *Reichsidee* szempontjából ott éppoly centralista volt, mint egyebütt, tehát az osztrák-német, katolikus elemnek a kereszténységszocialista mozgalomban szervezett tömegeit a maga jövendő uralkodási tervei miatt is szívesen látta háta mögött. Ezzel még nem állítjuk azt, hogy Lueger pártja a trónörökös felfogását minden vonalon magáénak vallotta, hiszen a népjogoknak az az erősen aláhúzott irányzata, amely Luegerék egyik fontos programmpontja volt, az autokratikusan gondolkozó trónörökösnek alig lehetett inyére. Kétségtelen azonban, hogy ha az ő uralomra jutásakor bármely politikai pártot egyáltalában igénybe vett volna, ez a kereszténységszocialista párt lett volna. Lueger programmját ekként foglalta össze, úgyszólván a széles osztrák néprétegek számára: „*Ich bin schwarzgelb, deutsch und katholisch, ich kämpfe für ein grosses, einheitliches Österreich und die magyarische Betyárenpolitik betrachte ich als ein Unglück!*" Tehát a pártvezér azon felül, hogy feketesárgának, németnek, illetve nagyosztráknak vallotta magát, megtoldta ezt a magyarság ellen is egy durva kifejezéssel, a magyarok politikai terveit betyárpolitikának nevezve. Demagógia sok volt ebben a nyilakozatban, de a belső elgondolás alig lehetett Ferenc Ferdinánd felfogásától idegen.

A trónörökös ellenszenvét szintén kihívták maguk ellen a lengyelek is. Galiciában, ahonnan az osztrák parlament, a *Reichsrat* lengyel képviselői kikerültek, igen jelentős, széleskörű önkormányzat volt érvényben, mely a lengyel nyelvnek a közigazgatás minden terén érvényesülést engedett. Különösen a fiatalabb nemzedék faji önérzete itt éppúgy ki volt fejlődve, mint Csehországban s ehhez bizonyára hozzájárult itt a krakkói és lembergi, amott a prágai egyetem, melyek a nemzeti és faji gondolat erős váraivá fejlődtek. Abban az időben tehát, amikor Ferenc Ferdinánd a belpolitikát már állandóan figyelte, Ausztria kormányzatában lengyel részről erős befolyás volt tapasztalható, nem ugyan önálló területi aspirációk tekintetében — Galiciából nem akartak független államot alkotni —, hanem akként, hogy az élénk, mozgékony és alkalmazkodó lengyel intellektuális rétegek az államigazgatás igen sok

ágazatában és a parlamentben vezető helyekhez jutottak, ahol nem tagadták meg faji származásukat és nemzeti önérzetüket. Azért fakadt ki nem egyszer Ferenc Ferdinánd is: *diese Ungarn und Polacken!*, mert bennünk és a lengyelekben egyaránt szeparatisztikus irányzatú, s amellett fajtájukra rátartó népelemet látott, melyet nem olyan könnyű a centralizmus igájába hajtani. A nagybirtokos lengyel arisztokráciát pedig, amilyen Goluchowski gróf, külügyminiszter is volt, annál inkább gyűlölte, minél kevésbbé volt az hajlandó lengyelségét véka alá rejteni. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy a lengyel arisztokráciának azokkal a tagjaival, akik politikai szerepet nem játszottak, vagy vele egyforma nézetet vallottak, érintkezést ne tartson fenn, különösen ha egy szép vadászatra nyílt kilátás. Így volt ez egyébként magyar vonatkozásban is, mikor annak idején, még Rudolf trónörökös életében, az erdélyi Görgényszentimrén vett részt a vadászatokon, vagy amikor Majláth László gróf vadászvendége volt, annak horvátországi birtokán.

Az osztrák belpolitikai életnek tehát mind érezhetőbbé váló, egyik tényezője volt a lengyelség, melynek politikai szervezeteként működött a lengyel parlamenti csoport (lengyel klub) és ez bizony nagy befolyásra tett szert. A miniszteri tárcák betöltésénél, fontos törvényjavaslatok tető alá hozásánál, s általában minden jelentős bel- és külpolitikai akciónál számolni kellett kívánságukkal. Ekként érthető, hogy a trónörökös, mint a feltétel nélküli, német-osztrák centralizmus híve, averzióval szemlélte a lengyelek működését és ez megszabta belpolitikai magatartását Ausztria lengyeleivel szemben is. A lengyel kérdéssel kapcsolatosan meg kell azonban emlékeznünk a Galícia keleti részén lakó ukránokról is. Az ukrán mozgalom akkortájt még gyermekcipőben járt, de a pánukranizmus már kezdte bontogatni szárnyait. Ausztriai viszonylatban úgy állt a helyzet, hogy Galíciában és Bukovinában a lengyel volt az uralkodó réteg, míg az ukrán a földműves és a kispolgár, s igen gyér volt az értelmiségi osztályhoz tartozó rétegük. Azonban faji érzékük megerősödésével egyidejűleg, amire egyébként nagy hatással volt a szomszédos oroszországi ukrán tömegek befolyása, ennek az addig vezető társadalmi osztály nélküli fajnak is kialakult az intelligenciája, amely bejutott nemcsak a lembergi tartománygyűlésbe, hanem a bécsi parlamentbe is és ott hovatovább bizonyos pozíciót tudott magának kivívni. Előfordult pl., hogy mikor valamely, általuk nagyon erőszakolt követelésüket leszavazták, az ukrán csoport tüntetőleg kivonult az ülésteremből s nemzeti dalukat énekelték: Nincs még veszve Ukrajna!

Említettük már, hogy bár Ausztria olasznyelvű lakossága a többiekhez viszonyítva csekélyszámú volt, mégis ezek faji megizmosodása is évről-évre nőtt, lépést tartva az olasz anyaállam megerősödésével. A trieszti helytartói állás betöltésénél pl. mindig sok gondot adott az osztrák kormánynak, hogy olyan egyén kerüljön oda, aki a kormány intencióit erélyesen képviseli, de jó viszonyban legyen az ottani, erősen nacionalista olasz lakossággal is.

Végül, hogy befejezzük az ausztriai fajok többé-kevésbbé centrifugális törekvései feletti szemlénket, rá kell mutatnunk különösen a trónörökös halála előtt már jelentős pozícióra szert tett szlovén politikusok csoportjára is. Ennek a mozgalomnak az akkori Krajna tartomány fővárosa, Laibach volt a főfészke, s mivel a szlovén nép buzgó katolikus, így politikai vezérei közt sok volt a papi ember, akiket kivétel nélkül izzó fajszeretet fűtött. Belpolitikai szempontból ez a népcsoport is minden, egyelőre lojálisnak mutatkozó magatartása ellenére is, rejtegetett magában elszakadási tendenciákat.

A XIX. század végének és a XX. század elejének Ausztriája tehát minden inkább volt, mint egységes állam. Nem hiába nevezte az osztrák közjog a tartományokat történelempolitikai egységeknek *(historisch-politische Individualitäten)!* Itt bizony mindegyiknek megvolt a maga külön politikai vágya. Igazat kell adnunk a centralizmus híveinek, hogy ennek a széthúzó, heterogén elemekből álló társadalomnak összekötő kapcsa a hadsereg és a hivatalnoki hierarchia volt, ámbár ennek keretén belül is mindjobban érezhetővé vált a faji öntudat érvényesülése. Pl. a csehek a hadsereg számos bizalmas pozíciójában a világháború alatt is tanúságot tettek arról, hogy faji, ámbár titkolt érdekeiket, fölébe helyezik a monarchiával szemben vállalt kötelezettségeiknek.

De a nemzetiségi mozaikszerűségen felül volt az osztrák politikai életnek még egy, és pedig az ország iparosodásával kapcsolatban mind nagyobb szerephez jutó rétege: a szociáldemokraták. Ezek elvi álláspontjuknál fogva általában nem csatlakoztak egyik nemzetiségi csoporthoz sem. A maguk útját járták, de a képviselőházban mind jelentősebb befolyáshoz jutottak, úgyhogy tisztikarában is helyet tudtak biztosítani maguknak. A szociáldemokrácia harcai elsősorban gazdasági síkon mozogtak, azonban természetes, hogy azokban a kérdésekben is állást kellett foglalnia, amelyek egyéb problémákat vetettek a felszínre. Ezekben vagy önállóan, a többi pártoktól függetlenül nyilvánították akaratukat, vagy esetről-esetre azok valamelyikével megegyeztek anélkül, hogy egyéb ügyekben lekötötték volna magukat. Ez a párt erősen

agresszív irányzatánál fogva, különösen az interpellációs jog keretén belül tört sok borsot a kormány orra alá, sőt adott alkalommal nem kímélte még az uralkodóház valamelyik tagját sem. Mindenesetre olyan politikai tényezők voltak, akikkel számolni kellett, s ezt Ferenc Ferdinánd nagyon jól tudta, és velük szemben szintén a szociális kérdéseket programmjukul valló keresztényszocialistákat vette rokonszenvének szárnyai alá.

Ausztriában 1867 után sokáig még igen elavult választójogi rendszer útján küldték be a képviselőket a parlamentbe. A dualizmus előtti időkben érvényben volt alkotmányjogi rendelkezések szerint ugyanis külön választójogi csoportot alkottak a nagybirtokosok, aztán a kereskedelmi és iparkamarák, és a hatáskörükbe tartozó foglalkozási ágak, stb. Mikor aztán a kívülrekedt elemek mind hangosabban döngették az alkotmány sáncait, akkor létesítették az ú. n. ötödik választói kúriát, amelybe bekerült úgyszólván mindenki, mert ez az általános választójog alapján épült fel, anélkül, hogy a többi említett kúriát megszüntették volna. Idővel aztán nyilvánvalóvá lett, hogy ez nem megoldás. Azért 1906-ban bevezették az általános, titkos választójogot, mellyel egyidejűleg megszűnt a régi kúriális rendszer. Ezzel azt remélték elérni, hogy a nép széles rétegeire támaszkodó választójog kiküszöböli a nemzetiségi harcot és javítja a németség helyzetét is, ami azonban nem következett be, sőt a tetemesen megszaporított mandátumok közt a német elemé lett a kisebbség, mely mindennek ellenére fontos tényező maradt.

Ferenc Ferdinánd látta, hogy ez a reform visszafelé sült el, s azért nem is helyeselte, amikor az már megvolt. Ellenben Magyarországon mindenáron be akarta vezettetni, mert az volt a meggyőződése, hogy az általános választójog nálunk a nemzetiségeket parlamentáris többséggé fejleszti, s vele az ő terveit majd meg tudja szavaztatni.

A trónörökösnek a magyar viszonyokkal való abszolút elégedetlenségét, sőt politikai irányvonalunk iránt érzett sokszor meggondolatlan kitöréseit — mint ezt már több helyütt leszögeztük — különösen a koalíció kormányzata idejében (1906—1910) állapíthatjuk meg. Ennek okát nyilvánvalóan abban kell keresnünk, hogy a koalícióban jelentős, sokszor döntő szerepet játszott a 48-as Függetlenségi Párt, mely Ferenc Ferdinándnak valóságos vörös posztó volt. Chlumezky báró a trónörökösről írt munkájában *(Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen)* ugyan saját, tehát az író személyében is gyűlölködő hangot használ a magyarokkal szemben és számos igaztalan s be nem bizonyított vádat szór reánk, amiből következik, hogy a trónörökösnek is

csupán az ellenünk tett legélesebb kijelentéseit pécézi ki, ámde abban, hogy ezek a kijelentések valóban elhangzottak, kételkednünk még sem lehet. Az író és különösen édesatyja a trónörökös közvetlen környezetével tartott fenn kapcsolatot (az idősebb Chlumezky báró a már említett *Österreichische Rundschau* szerkesztője volt). Az író személyéhez kell annyi bizalommal lennünk, hogy adatait lelkiismeretesen kiválogatottaknak és hiteleseknek tekintsük. Ezekből a trónörökösi nyilatkozatokból érdemes néhányat tollhegyre venni.

Ferenc Ferdinánd 1908-ban egyszer megbízta Broschot, menjen el az akkor nagyhatalmú Luegerhez, Bécs főpolgármesteréhez, és igyekezzék rábírni arra, hogy a magyaroknak a hadsereg kérdésében folytatott propagandája ellen szervezzen ellenpropagandát. Továbbá az a kívánsága is volt a trónörökösnek, hogy a *Reichspost* és a *Vaterland* című politikai napilapok olyan cikkeket hozzanak, melyek szerint a katonatisztek azért nem kapnak fizetésemelést, mert a magyarok azt megakadályozzák (!). (Tudvalevőleg a magyar törvényhozás minden ily irányú előterjesztést készséggel teljesített volna, ha ezzel szemben a hadsereg kérdésében elfoglalt nemzeti követeléseit honorálják, az ügynek ilyen egyoldalú beállítása tehát tendenciózus volt.)

A Nap című bulvárlap — mint a hasonló jellegű sajtótermékek szoktak — szenzációkat kereső és erősen kiszínezett riportokat közölt minden politikai ügyről s ezek közül nem egy hívta ki a trónörökös megbotránkozását. Csak azt sajnálta, hogy az ilyen cikkeket a külföldön nem értik meg, mert akkor tisztában lennének azzal, hogy — Chlumezky így nyilatkozott egy levelében — „ezek a magyarok milyen forradalmárok *(Rebellen)* és hogyan viselkedik ez az ú. n. lovagias nemzet; azonban a külföldön és Ausztriában is csak a cigányokat, a magyar lányokat, a magyar bort és a mulatságokat ismerik s ezeket az embereket olyan lovagiasoknak tartják". Ezt a gyűlölködő hangú levelet a trónörökös 1909. október 12-én írta Broschnak.

Kikap a trónörököstől nem egyszer Aehrenthal báró közös külügyminiszter is, mert politikai okosságból, vagy talán taktikából némely pontban megértést tanúsít a magyar követelésekkel szemben. Azért a bécsi külügyminisztérium székhelyére ezt a csípős megjegyzést tette Ferenc Ferdinánd: *„Ballhausplatz ist gleichbedeutend mit Kossuthismus"*, ami az elfogult túlzás iskolapéldája, mert a közös külügyminisztériumot, mint a 48-as függetlenségi politika melegágyát pellengérre állítani: igazán nagy fantáziára vallott.

Amikor — folytatja tovább Chlumezky — a koalíciós kormány — amint később kitűnt, meglehetős balkezesen — barátkozni kezdett a szerb-horvát koalícióval, mert így remélte a horvátországi zavaros politikai helyzetet a maga javára billenteni, akkor a trónörökös emiatt, 1908. október 20-án Broschhoz írt levelében a magyarokat általánosságban felségárulóknak *(Hochverräter)* nevezte.

Végezetül vessük fel most azt a kérdést, milyen állást foglalt el és milyen állást foglalhatott el a trónörökös a belpolitikai helyzet egész kérdés-komplexumában?

A parlamenti harcok mindennap mindkét államban úgyszólván a szemei előtt folytak le. A magyar politikai életet ugyan csak távolról szemlélte, de megvoltak informátorai, míg az osztrákot naponta figyelhette. Kétségtelen éles megfigyelőképessége megállapította, hogy az országkormányzás ingadozó és a pártharcokat szabadjára engedő rendszertől szenved, mert a jó tervek is elmerülnek, vagy legalább is elmerülhetnek a parlament pártküzdelmeiben. Ezen tehát vagy akként lehet segíteni, hogy mindkét államban olyan parlamenti többség kerüljön uralomra, mely az ő terveit százszázalékosan magáévá teszi, vagy pedig ki kell küszöbölni a parlamentarizmust és abszolútisztikusan kell uralkodni. Az utóbbi felé hajlott, az előbbit legfeljebb átmenetnek tekintette, mert annak az állandóságában úgysem bízhatott.

Most vonatkoztassuk el magunktól mindazt, amit ezeréves történelmünk és a vérünkben levő alkotmányos érzék énünk kiolthatatlan tartozékává tett: függetlenségi és közjogi alkotmányos meggyőződésünket. Igyekezzünk magunkat Ferenc Ferdinánd lelkivilágába beleélni. Újra hangsúlyozzuk: ez nem a mi lelkivilágunk, de ha tárgyilagosak akarunk lenni, akkor a XIX. század végének és a XX. század elejének Ausztriában és Magyarországon észlelt és a fentiekben vázolt politikai helyzetét az ő szemüvegén keresztül *is* szemlélnünk kell. Mint Habsburg-ivadéknak, első gondja volt birodalma *külpolitikai presztizsének* megóvása. *Ennek a szempontnak mindent alárendelt.* S mivel ennek sikerét akadályozta, vagy legalább is akadályozhatta a két államnak akkori politikai struktúrája: azt kiküszöbölendőnek ítélte. A dualizmusról az volt a véleménye, hogy: *Unsinn*, enyhén fordítva: képtelenség.

Jóllehet arról, hogy az 1867-i kiegyezés Ferenc József halála után is érvényben maradt volna-e, lehetne vitatkozni, mert bár igaz, hogy létrejötte nekünk lehetővé tette az abszolutizmus két évtizede után nemcsak belpolitikai reneszánszunkat, hanem külpolitikai érvényesülésünket is, azonban kétségtelen, hogy az a nem-

zet lelkének gyökeréig nem tudott lehatolni. Hiszen köztudomású, hogy a 48-as Függetlenségi Pártnak éppen a színmagyar vidékek adtak legerősebb hátteret, ami azt bizonyítja, hogy a magyar emberek javarésze nem volt a kiegyezéses politikának a híve, aminthogy a képviselőházban is nem egyszer dörögtek ellene, amint egy régi, tőrülmetszett magyar képviselő, Csanády Sándor mondotta: „az átkos Ausztria-Bécs" ellen! Szellemesen mondja tehát Pogány Béla, a Pester Lloyd szerkesztője, Deák Ferenc húsvéti cikkével foglalkozó tanulmányában, hogy a magyar függetlenségi politika tulajdonképen népdal volt, mert a nép széles rétegeinek érzelmi hullámzását tükrözte vissza, a kiegyezés pedig olyan kamarazene, amely a tömegek részére hozzáférhetetlen, s így azok azt nem is tudták kellően értékelni. Mindebből pedig az következik, hogy amikor Ferenc Ferdinánd a dualisztikus államrendszer ellen foglalt elvileg állást, akkor olyan politikát folytatott, mely igen sok magyar ember felfogásával is megegyezett. Ámde, és itt van a végzetes különbség, a dualizmust a magyarok egy része a függetlenség felé törekvés elgondolásából vetette el, ő ellenben egy abszolutisztiko-centralisztikus ideál kedvéért. Amikor pedig ekként cselekedett, akkor ezen a ponton keresztül meg akarta semmisíteni akkori alkotmányunk egyik pillérét. Ausztriában viszont látta a széthúzó elemek marakodását, mely azt mutatta, hogy az azelőtt abszolutisztikusan kormányzott Ausztriának az alkotmányosság egyáltalában nem biztosította nyugodt fejlődését. Tehát félre vele! Egész belpolitikai hitvallását alárendeli a dinasztikus érdekeknek. Ezek a döntők, *a belpolitika csupán eszköz.* Jellemző erre nézve, amit 1910-ben írt Czernin grófnak, amint erről Bibl Viktor a trónörökösről írt munkájában megemlékszik. Eszerint „az uralkodónak elsősorban a nemességre kell támaszkodnia, és *ámbár a feudalizmus és abszolutizmus ideje már lejárt,* mégis kell, hogy a nemesség játssza az első szerepet, a császárral az élén". Ez a trónörökösi nyilatkozat, bármennyire állítja is, hogy a feudalizmus és abszolutizmus kora lejárt, ennek a gondolatvilágnak tipikus folyománya. *Összbirodalom, a császári tekintélyelv alapján: ez volt elgondolása, és pedig a németség vezetésével.* Hiszen e tekintetben olyan megalkuvást nem ismerő volt, hogy egyszer saját sógorával, Hohenberg hercegnő nővérének férjével, Thun gróf csehországi helytartóval is ellentétbe került, mert az, nézete szerint, gyenge volt az ultracseh politikai áramlattal szemben. Haragjában emiatt nem akarta a grófot arra az udvari ebédre sem meghívni, melyet a Konopistban időző II. Vilmos császár tiszteletére adott, ami pedig szinte kínos mellőzés lett volna. Felesége hosszas rábeszélésére végül mégis csak kül-

dött meghívót Thun grófnak, de kikötötte, hogy annak ebéd után azonnal távoznia kell. Ezzel kétségkívül elejét akarta venni annak, hogy a császár a cercle alkalmával beszélgethessen vele és információt kérhessen tőle.

E munka szerzőjének a régi ausztriai arisztokrácia egy olyan tagja, aki Ferenc Ferdinánd kedveltjei közé tartozott, mondotta a következőket: „A trónörökös a magyarokat gyűlölte *(er hat sie gehasst).*" Arra a kérdésre pedig, hogy miért, ez volt a válasz: „Mert a magyar arisztokrácia őszerinte meggondolatlanul túlzottan magyaros felfogású volt, holott az arisztokráciától *mindenek előtt* a dinasztia iránti *feltétlen* hódolatot követelte meg."

Ez volt Ferenc Ferdinánd belpolitikai felfogása. És ennek a megvalósítását óhajtotta majd akkor, ha ő lesz a hatalom letéteményese. Az uralkodó már öreg, előbb-utóbb ő kerül a trónra, ő, aki biztosítani akarja és tudja a dinasztia, s a maga jövőjét, hosszú időre és pedig *Ferenc császár szellemében!*

Tervek? Álmok? Vagy, bizonyára véres áldozatok árán, idővel meg is valósulható remények? Ki tudná ezt megmondani? Az artstetteni kripta lakója örökre lezárta ajkát. És a kripta felett egy új kor, új eszmékkel, új ideálokkal robog a maga beteljesülése útján.

XVIII.

A TRÓNÖRÖKÖS KÜLPOLITIKAI TERVEI

Vizsgálódásunkból egyelőre kikapcsoljuk az orosz relációt, mivel erről külön szólunk. A cári Oroszországgal való együttműködés gondolata különben is annyira megszabta Ferenc Ferdinánd egész külpolitikai koncepcióját, hogy ennek bővebb méltatása már csak a rendelkezésünkre álló érdekes részletek miatt is megokolt. Lássuk itt mindenekelőtt a külföldi udvaroknál tett látogatásait.

Ferenc Ferdinánd az uralkodó képviseletében több ízben is járt külföldi udvaroknál. Ezek a látogatások, illetve a Felség hivatalos helyettesítései természetesen már azokban az esztendőkben történtek, amikor Ferenc Ferdinánd a monarchia trónörököse volt. Így 1897-ben Londonban, 1901-ben Szentpétervárott, 1902-ben ismét Londonban, 1906-ban Drezdában és Madridban, 1909-ben Bukarestben (Sinajában) és Berlinben, 1913-ban pedig megint Londonban tett látogatást. Ezek azt bizonyítják, hogy Ferenc József — már csak öreg korára való tekintettel is — elég gyakran átengedte a reprezentálást unokaöccsének. A külföldi uralkodóknál tett látogatások, melyek nagyobbára egy-egy koronázás, vagy jubileum, vagy egyéb ünnepi okból voltak esedékesek, alkalmat adtak Ferenc Ferdinánd külpolitikai látókörének kiszélesítésére és azokkal a monarchákkal való személyes érintkezésre, akikkel szemben a vonzalom, vagy a politikai érdek megokolttá tette a barátság hangsúlyozását. Az a körülmény, hogy a látogatásokra trónváltozások, vagy gyászesetek adtak alkalmat, a látogatások jelentőségét nem csökkenti. Viszont magától értetődő, hogy ha külföldi uralkodó, vagy annak képviselője jelent meg Bécsben, akkor Ferenc Ferdinánd is résztvett a fogadásban. II. Vilmos német császár, amikor Ferenc Ferdinánddal bensőbb, jobb viszonyba került, egyenesen az ő meglátogatására is ellátogatott hozzája, amilyen volt a sarajevói tragédiát közvetlenül megelőző 1914. júniusi konopisti látogatása is.

A fejedelmi személyekkel való találkozásai, II. Vilmos német császárt és a romániai látogatását kivéve, mélyebb politikai nyomokat nem hagytak nála, arról pedig, hogy vezető külpolitikai tényezőkkel az ünnepi alkalmakkor behatóbban beszélgetett volna, nincs tudomásunk. Más volt a helyzet — mint jeleztük — Németországgal és Romániával szemben, mert ott egyrészt a német császárral kifejlődött személyes barátsága, másrészt a román királyi pár részéről megnyilvánult lekötelező előzékenység külpolitikai orientációjának minden bizonnyal egyik döntő tényezője volt. Fontos külpolitikai tervezgetések indították Ferenc Ferdinándot az orosz orientáció felé is. Azokkal a többi országokkal azonban, amelyek uralkodóinál az említett látogatásokat tette, később benső kapcsolatot — külpolitikai értelemben — nem tartott fenn.

Itthon a külügyminiszterek nem voltak kedves emberei, hisz azok elvégre nem az ő, hanem Ferenc József külpolitikáját csinálták. Magyar ember az ő külpolitikai tervezgetései idejében nem akadt köztük, mert hiszen idősb Andrássy Gyula gróf kormányzása (1871—1879) jóval az ő bekapcsolódása előtti időre esik, Burián István grófé (1915—1916) pedig éppúgy, mint ifjabb Andrássy Gyula grófé (1918) a halála utánira. De volt elég panasza a nem magyar származású külügyminiszterekre is, mint pl. Goluchowski, vagy Aehrenthal grófokra. Viszont tény, hogy a trónörökös halála időpontjában az egyetlen londoni nagykövetséget kivéve, melynek az élén egy osztrák arisztokrata, Mensdorff-Pouilly gróf állott, sok jelentős államnál külképviseleteinket magyar diplomaták vezették (pl. Szögyény-Marich gróf Berlinben, Mérey Rómában stb.).

A trónörökös külpolitikai terveit inkább bizalmas politikai barátaival beszélte meg, míg a belpolitikaiaknál a katonai irodájának főnökei játszottak fontos szerepet. A külpolitikai tanácsadók közt jelentős szerep jutott Czernin Ottokár grófnak, aki Ferenc Ferdinánd befolyása alapján a monarchia bukaresti követe, majd a világháború alatt és már Károly király uralkodása idején közös külügyminiszter volt (1916 decemberétől 1917 decemberéig). Czernin a trónörökössel gyakran tudott bizalmas megbeszéléseket folytatni Konopistban, ahol a triász másik két tagja, Sylva-Tarouca gróf és Schwarzenberg herceg is gyakori vendég volt. Czerninről különben érdemes megemlíteni, hogy ámbár a magyarok önállóságra törekvő belpolitikáját elítélte, mégis Tisza István grófot nagyra becsülte, s azt írja emlékirataiban, hogy az „olyan hű volt, mint az arany és szavára házakat lehetett építeni". Tisza István szerinte „olyan fából volt faragva, mint az antik kor hősei." Valóban, a diametrális ellenoldalon küzdő poli-

tikustól ennél nagyobb elismerést elképzelni sem lehet. Czernin memoárjaiban közzétette azt a megállapítását is, amely szerint Versailles még nem fejezte be a világháborút és a jövendő nemzedékek meg fogják látni, hogy a *világforradalom 1914-ben még csak megkezdődött, de tovább folyik.* És ezt 1919-ben írta.

A lelke mélyén a trónörökös nem szimpatizált a Németbirodalommal, mert mint a Habsburgok régi, világuralmi emlékeinek ápolója, a Hohenzollerneket és Poroszországot veszedelmes versenytársnak tekintette, akik 1866-ban végleg megszüntették a Habsburgok évszázados német vezető állását, jóllehet az tulajdonképen már 1804-ben és 1806-ban véget ért. I. Ferenc akkor tette le a német-római szent birodalmi császár címét és vette fel az osztrák császárét. A XIX. századnak ezt követő évtizedei azonban a németség feletti hegemónia kialakulása szempontjából mégis bizonyos kiforrás korszaka volt, hiszen az 1848-i frankfurti német nemzetgyűlésen a Habsburgok még mindig jelentős szerepet játszottak és János főherceg, mint *Reichsverweser*, a dinasztia érdekeit is képviselte. 1859 azonban még inkább csökkentette a Habsburgok impériumát, s az 1864-i schleswig-holsteini hadjárat átmeneti sikerei sem tudták azt helyrebillenteni, míg 1866-ban Königgrätz örökre lezárta azt a korszakot, amikor a Habsburg-dinasztia a világ egyedüli vezető német hatalma volt. Ettől kezdve, de különösen az 1870—71-i porosz-francia háborúnak a poroszokra kedvező befejezése után számolni kellett a Hohenzollernek legalább is egyenrangú, sőt fokozatosan az elsőbbséget elért hatalmával. Azért állíthatjuk tehát, hogy az olyan lelkületű politikus, amilyen Ferenc Ferdinánd volt, aki saját uralkodócsaládjának nimbuszát nemcsak mindenek fölé helyezte, hanem majdnem öncélnak tekintette, a lelke mélyén, ha nem is gyűlölettel, de legalább is ellenszenvvel nézte Németország óriási fejődését és hatalmi gyarapodását. Ilyesmire ugyan több oka lett volna Ferenc Józsefnek, hiszen az ő uralkodása alatt kellett dinasztiájának ezt a keserű poharat kiürítenie, de őt a sors nagyon megtörte. Élete folyamán hatalmi és családi szempontból annyi csapás érte, hogy azokban az években, amikor a trónörökös külpolitikai kérdésekkel foglalkozott már, nem tekintve az uralkodó magas korával járó, békés hajlandóságát, a múlt tanulságai is tisztán állították eléje, hogy éppen a monarchia és a dinasztia érdekében áll a szövetséges keresése. Ilyennek elsősorban Németország mutatkozott, melynek a monarchiával szemben sem területi, sem személyi igényei nem voltak, fajilag pedig szinte kínálkozott a monarchiában jelentős német elemnek a hatalmas, hasonló fajú szomszéddal való szoros barátsága. A magyarok részéről a józan politika érlelte meg ezt a

szövetségi viszonyt. Idősb Andrássy Gyula gróf külügyminiszterségének a mult század hetvenes éveiben a Németbirodalommal való szövetség volt éppen legfontosabb aktívuma és az európai rend és béke hosszú időn keresztül legbiztosabb záloga. Elfogadhatjuk tehát, hogy Ferenc József szövetséges politikája helyes volt.

Ámde Ferenc Ferdinándot, mint mindenben, ebben is nagyrészt érzelmi momentumok vezették. A maga dinasztiáját régibbnek, előkelőbbnek, a vezetésre alkalmasabbnak vélte, mint a versenytársét. Megint csak Klopp professzor történelmi óráinak benyomásai diadalmaskodtak nála, aki annak idején a dinasztia évszázados dicső multjáról és hatalmáról annyit beszélt a tanulékony és családjára büszke ifjúnak. Meg volt róla győződve, hogy — egy régi jóslás szavai szerint — *Austria erit in orbi ultima*, vagyis Ausztria marad fenn az egész földtekén legtovább, az lesz az utolsó birodalom, amely megszűnik. A hiba csak az alkotmányban, a kormányzati rendszerben van, azért kell azt sürgősen reformálni, s *a dualizmust* eltörölni. Az szerinte *ein Unsinn, ein Verlegenheitsbehelf*, vagyis őrültség és ez az alkotmányforma csak az 1867-i időkben észlelt zűrzavaron akart segíteni valahogyan, amint Ferenc Ferdinándnak ezt a kijelentését egy szavahihető író, Schlitter miniszteri osztályfőnök, a bécsi Udvari és Állami Levéltár volt igazgatója közli. A főherceg leginkább azért gyűlölte Tisza Istvánt, mert Tisza a dualizmusnak meggyőződéses harcosa volt. Azért mondta, hogy ha trónra jut, Tiszát 24 óráig sem hagyná a kormány élén, mert az 48 óra alatt forradalmat szervezne ellene (!). Igaz, Tisza sem maradt adós a Ferenc Ferdinánd által Nagyausztria keretében létesíteni akart és „néptörzsekből" álló szövetséges konstrukcióval szemben, s kijelentette, hogy a „föderalizmus képviselői közveszélyes őrültek". Minthogy pedig — jegyzi meg iróníkusan Schlitter — tudvalevőleg ezek közé tartozott Ferenc Ferdinánd is, Tisza róla sem igen lehetett más véleménnyel.

A trónörökös Németbirodalom-ellenességének volt azonban személyesebb oka is, amelyről minden kétséget kizáró bizonyítékokat ugyan alig találunk, de a sok *on dit* közt van egy olyan, amely hitelre találhat. A főherceg nem állandó környezetével szemben tudvalevőleg zárkózott, bizalmatlan, nehezen felmelegedő természetű volt. Viszont II. Vilmos német császár hirtelen természetű, éles megfigyelő, akiben erős volt a gúnyolódó hajlandóság. Egyszer, egy vadászaton — Rudolf trónörökös erdélyi vadászterületén, Görgényszentimrén — együtt voltak. Vilmos alig ismerte az akkor még egészen fiatal főherceget, aki azonban a komoly beszélgetés során igen jó benyomást tett rá.

A környezetének mondta is, nem is hitte volna, hogy Ferenc Ferdinánd ilyen okos. Mint már ilyenkor történni szokott. akadtak, akik besúgták ezt a főhercegnek, aki ezen mérhetetlenül felháborodott s olyasféle megjegyzést tett, mit gondol a császár, ő hülye? Ebben megint a főherceg túlzott, mert a császár csipkelődő megjegyzésével kétségkívül nem akart ilyen kedvezőtlen véleményt mondani a főhercegről. A dolog vége az lett, hogy éveken keresztül bizony nagyon hideg volt a viszony köztük, sőt a főherceg kerülte a hivatalos német tényezőkkel való találkozást is. Idővel egyébként megtörtént a Ferenc Ferdinánd és Vilmos közti ellentét áthidalása, s a császár a főherceghez a felesége iránt mutatott nagy hódolat révén találta meg a további közeledést. Mindezek a momentumok azonban csak érzelmiek voltak, ellenben a trónörökös a reálpolitikai gondolkodás útján is kellett, hogy eljusson oda, hogy a német szövetség az Osztrák-Magyar Monarchiának és a dinasztiának feltétlen érdeke s valószínű, hogy a szövetségi viszony fenntartását a trónörökös idővel saját uralkodói programmjának is egyik legfontosabb külpolitikai pillérévé tette volna. Régen elfeledte már ő azt a kijelentését, melyről Margutti emlékezik meg, amikor az Poroszországot, mint a Németbirodalom egészségtelenül túlfejlődött, hipertrófikus részét aposztrofálta. Amint az emberi testben is lehetnek olyan részek — mondta —, amelyek túlfejlődnek s ezek aláássák az egész organizmust, úgy Poroszország hatalmi túltengése is katasztrófális lesz a Németbirodalomra. Ismételjük, a poroszokról s valószínűleg elsősorban a Hohenzollernekről s még ezek közt is leginkább Vilmos császárról vallott, drasztikusan kifejezett nyilatkozata később, amikor a német szövetséget higgadtan ítélte meg, bizonyára régen feledésbe merült. Igaz, hogy ugyanakkor, amidőn ezt a famózus megjegyzést tette, Margutti szerint a monarchia ilyen hipertrófikusan túlfejlődött része gyanánt Magyarországot jelölte meg, s ezt a véleményét — ismerve gondolatvilágát — aligha vette később revízió alá. De a német relációt lezárhatjuk azzal, hogy ebben a kérdésben nem tudunk ellentétet felfedezni a monarchia hivatalos külpolitikája és a trónörökös felfogása közt. Pedig ez nagy szó.

Másként állt a helyzet az olasz relációt illetően. Itt is mindenekelőtt az érzelmi motívumot kell megvilágítanunk. Ferenc Ferdinánd az egységes Olaszország felfelé ívelő pályáját szíve mélyén keserűséggel kísérte, mert hiszen benne a császári ősök emlékeként élt az a kor, amelyben a Habsburgok világhatalmat gyakoroltak és olasz földön is uralkodtak. Amikor a főherceg ifjú ember volt, akkor még nem oly régen tűntek el azok az évtizedek, melyek alatt császári nagybátyja, Ferenc József még

Lombardiát, Milanót, Velencét a kezében tartotta, sőt az olasz félsziget más államalakulataiban, Toscanában és Nápolyban is a Habsburgoké, illetve a velük közeli rokonságban levő dinasztiáké volt a szuverénitás. Ami pedig a főherceg Este-kapcsolatát illeti, arról már megemlékeztünk. Amikor pedig az Este-műkincsek egy részének hazahozatala miatt az olasz hatóságok nehézségeket támasztottak, mert nem akarták azokat kiengedni olasz földről — s ebben érthető volt az álláspontjuk —, akkor a főherceg olaszellenes érzelmei csak újabb tápot kaptak. Mindehhez hozzájárult a főherceg vallási felfogása, illetve intranzigens katolicizmusa. Tudvalevő, hogy az olasz egység, az *Italia Unita* megteremtése a jelenleg is uralkodó Savoyai-dinasztia érdeme. Az ő nevéhez fűződik az, hogy a számos kisebb államra szétszaggatott Olaszországból egységet teremtett, ami azonban a római pápa egyházállami, tehát világi uralmának a megdöntését is maga után vonta. 1871-től, vagyis attól kezdve, amikor a pápaság székhelyére, Rómába, az úgynevezett szardiniai királyság csapatai bevonultak, a pápák foglyoknak tekintették magukat és a Vatikánt azóta kereken félszázadon keresztül el nem hagyták és közismertű, hogy ezt a mindenképen sajnálatos ellenségeskedést csak Mussolini tudta néhány évvel ezelőtt megszüntetni a lateráni egyezmény megteremtésével. Abban az időben viszont, mikor Ferenc Ferdinánd külpolitikai terveket szőtt, a pápaság és az olasz dinasztia közt feszült volt a viszony s Ferenc Ferdinánd a két szuverén közül a pápa pártján állott elannyira, hogy még érintkezni sem akart az olasz királyi házzal. Ferenc Józsefet is feszélyezte különben ez a viszony, hiszen már régen esedékes volt Umberto és a felesége látogatásának a viszonzása. A viszontlátogatás azonban évről-évre tolódott, és ez kétségkívül jelentős mértékben hozzájárult a két monarchia közti viszony elhidegüléséhez. A nagy etikett-kérdés akkor az volt: miként adhatja vissza az osztrák császár és apostoli magyar király az olasz király látogatását akként, hogy a pápa meg ne sértődjék? Ha Rómában lenne a látogatás, a pápa háttérbe szorulna már pusztán azáltal is, hogy a tulajdonképeni vendéglátó a király lenne. Arról pedig, hogy ne Rómában, tehát ne az egységes Olaszország fővárosában legyen a látogatás, az olasz király tudni sem akart, szintén érthető presztizs-okokból. Mikor aztán ez a kényes ügy folyton tolódott, Ferenc József öregségére hivatkozva, az unokaöccsét akarta maga helyett elküldeni, de kemény ellenállásra talált. Ferenc Ferdinánd nem volt hajlandó a pápára hátrányos megoldást vállalni. Bizonyos, hogy ez a dolog újabb, keserű utóízt is hagyott benne az egész olasz nemzettel szemben.

Mindez azonban — mint említettük — inkább csak érzelmi háttere volt olaszellenes politikai felfogásának. Egyik legbizalmasabb embere, Conrad von Hötzendorff vezérkari főnök, nyári szabadságát éveken keresztül arra használta fel, hogy rangrejtve bejárta a déltiroli helyeket, ahol a lakosság nagy része olasz, és erősen irredenta gondolkozású volt. A képzett katona ezen a vidéken jelentős tapasztalatokat szerzett. Észrevette, hogy a monarchia védelme az olasz határon igen gyenge lábon áll, nincsen kiépített várövezet, míg az olaszok a maguk oldalán régen létesítettek ilyet. A közhangulatból, az olaszok folyton erősbödő faji önérzetéből aztán arra következtetett, hogy előbb-utóbb kenyértörésre kerül a dolog az osztrákok és az olaszok között. Mivel pedig, mint kitűnő információkkal rendelkező vezérkari főnök úgy tudta, hogy Olaszország még nem készült fel eléggé egy támadó háborúra, ezért stratégiailag a monarchiára nézve igen előnyös lenne, ha minél hamarabb Olaszország ellen preventív, támadó háborút indítana s nem várná be, amíg ez defenzívára kényszeríti. Conrad ezt a komoly álláspontját az illetékesekkel közölte is. A háborúindításnak azonban két személyi akadálya volt. Ferenc József egyrészt az öregségével együttjáró békevágya miatt tudni sem akart róla, s azt mondta, hogy ő egész uralkodása alatt senkit háborúval meg nem támadott, csupán az ellene indított háborúkban védekezett, s ettől az elvétől most sem tér el. Hogy ő valóban soha nem indított háborút, az tragikus igazság volt, mert az agg uralkodó, aki hosszú uralkodása idejében tényleg annyi háborúnak volt részese, mint kezdeményező azok egyikében sem szerepelt. Az olaszok elleni hadjáratnak másik, személyszerinti ellenzője Ferenc Ferdinánd volt. Első pillanatban csodálkozunk ezen, mert azt gondolnók, hogy a trónörökös kapva-kapott a vezérkari főnök kétségkívül szépen kidolgozott háborús tervén, mégis ellene, sőt határozottan ellene volt mindennemű háborúüzenetnek. Igazság volt tehát az a később széles körben elterjedt közlés, melyet egy bizalmasa beszélt el róla: *csodálkoznának, ha tudnák, hogy a trónörökös mennyire békés gondolkozású!* Leszögezhetjük, hogy a trónörökös az olaszokkal fennállott szövetségi viszonyt legalább is hallgatólagosan tudomásul vette s így a *jelenre* nézve azt reálpolitikai ténynek tekintette, de *jövő* terveibe semmiképen nem kapcsolta be. Ha tehát azt kérdezzük, hogy *pro futuro* fenntartandónak vélte-e a szövetséget, illetve, hogy jövendő uralkodói külpolitikai programmjában az olasz szövetség aktívumként szerepelt volna-e, erre már határozott *nemmel* felelhetünk.

És ennek a nem-nek a megokolását megtaláljuk egyfelől érzelmi beállítottságában, s jellemző erre a sok, megfigyelt mozza-

nat közt, hogy ha betegsége alatt, vagy később már mint házasember, olasz földön járt, esetleg átutazóban, sohasem kísérelte meg az ottani hivatalos körökkel való érintkezést, nem is szólva az olasz dinasztiával való találkozás kerüléséről. Másfelől Olaszországnak a monarchiával kötött szövetsége az ő véleménye szerint nélkülözte a kölcsönös bizalom elengedhetetlen előfeltételeit.

Ennek a kérdésnek a fejtegetésénél egyébként le kell szögeznünk, hogy amikor az Osztrák-Magyar Monarchiának a külpolitikai álláspontja érvényesült, akkor — jóllehet ebben közjogilag Magyarország is benne volt — mégis ilyenkor a magyar szempontokra, helyesebben a magyar érzelmi mozzanatokra, nem lehettek tekintettel, sőt osztrák részről Ausztria nagyobb lélekszáma, jelentősebb gazdasági ereje és a közös, tehát ezek közt a külügyi terhekhez való nagyobb hozzájárulása miatt is az osztrák szempontok domináló hatással voltak. Ezen felül azonban külpolitikailag lehettek olyan célok is, amelyek a monarchia nemzeteinek közvetlen érdeklődési, érzelmi, vagy érvényesülési körén kívül estek, de a monarchia érdekében, magasabb szempontból, megvalósítandók voltak. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk az osztrák-magyar-olasz szövetséget is. Amikor ugyanis az osztrák-magyar-német-orosz szövetségi rendszerből az orosz kilépett — mert az 1877—78-i orosz-török háború orosz sikerei ellenére Oroszország kielégítése elmaradt, sőt az 1878-i berlini kongresszusi aktában ehhez a cári birodalom még hozzájárulni is kénytelen volt — egyelőre csak kettős szövetség maradt fenn: az osztrák-magyar és a német felek közt. Néhány év mulva azonban az akkor már külpolitikailag előretörni kezdő Olaszországnak, afrikai gyarmatpolitikája sikere érdekében, a francia nyomással szemben, szövetségest kellett keresnie. S ekkor tapogatózott Berlinben, hogy számíthatna-e ily szempontból Németországra? Ekkor hangzott el Bismarck kancellár ajkáról az a sokatmondó kijelentés, hogy Berlinbe Bécsen keresztül vezet az út, vagyis, hogy Olaszország Németországot csak az esetben nyerheti meg szövetségesének, ha előzetesen Ausztria-Magyarországot már megnyerte. Az olaszok ezzel kényes helyzetbe kerültek, azonban külpolitikai okokból, bár nem szívesen, mégis belementek ebbe a szövetségbe, jóllehet ennek lélektani alapja, a bizalom, hiányzott. Akkor még sokkal frissebb volt az Ausztria veszteségeit eredményező lombardiai és velencei hadjáratok emléke, semhogy feltételezhető lett volna az olasz és az osztrák között a bensőséges és szilárd szövetségi viszony. Ellenségekből jóbarátok ilyen rövid idő alatt alig válhatnak. Az olasz irredenta — amely úgyszólván áthatotta az egész ottani társadalmat — különben sem tekintette az olasz egység

kialakulását mindaddig teljesnek, amíg Ausztria déli, olaszoklakta részei is nem egyesülnek az *Italia unita*-val. Bizony megállapíthatjuk, hogy az olaszokkal kötött szövetség, illetve az egyelőre német-osztrák-magyar kettős szövetségnek Itália belépésével hármasszövetséggé kibővülése osztrák-olasz viszonylatban az uralkodók és a külügyminiszterek, de nem a nemzetek összefogása volt.

Más megítélés alá esik a kérdés, ha a magyarok felfogását vizsgáljuk. Először is a magyar kultúra évszázados emlékei igazolják, hogy az olasz-magyar kapcsolatok nem új keletűek, hanem visszanyulnak a XIV. és XV. századra, az Anjouk és a Hunyadiak korára. Messze vezetne és nem lehet ennek a rövid áttekintésnek célja, hogy részletes leírást adjunk azokról a dinasztikus és hatalmi kapcsolatokról, melyek minket azokban az időkben az olasz hatalomhoz fűztek. Az ősi, lelki kapocshoz hozzájárultak a korunkat megelőző század eseményei. 1848-i szabadságharcunk, aztán az emigráció, később Kossuth Lajosnak Olaszországban történt állandó megtelepülése, a Garibaldi-féle szabadságküzdelem, Türr tábornok szereplése és még egy sereg motívum, mind azt igazolta, hogy a magyarság rokonszenvez az olasszal és érzelme viszonzásra is talál. Átvíve most már ezt a nagy politika síkjára, megállapíthatjuk, hogy a hármasszövetség olasz-magyar részlete nem nélkülözte a nemzetközi szövetségek szükséges előfeltételét, vagyis az abban szereplő népeknek nem csupán egymásrautaltságát, hanem a rokonszenvét sem, nem úgy, mint osztrák részről. Ezt ki kellett emelnünk. Ellenben bizonyos, hogy olasz részről az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött szövetséget soha sem tekintették az olasz nemzet szívügyének. Ausztria ellen évről-évre nőtt az antipátia, az irredentizmus folyton terjedt és pl. 1882-ben is, mikor Ferenc József annak az emlékére, hogy félezer évvel azelőtt került Trieszt a Habsburgok uralma alá, meglátogatta Ausztriának ezt a szép tengeri kikötőjét, akkor egy Oberdan nevű olasz irredentista merényletet akart ellene elkövetni, amiért aztán ki is végezték. Az olasz irredenta osztrák-ellenes aktivitása tehát már akkor is igen éles volt és kétségkívül ez a körülmény is hozzájárult Ferenc Ferdinánd olaszellenes beállítottságához. Ferenc Ferdinánd számolt a reális helyzettel, s a hármasszövetség keretében az olasz együttműködést szerződéses kötelezettségnek tekintette, de szilárd szövetségestársnak csak a németet vette, viszont harmadik szövetséges gyanánt *pro futuro*, a saját maga uralma idejére — amint erről külön emlékezünk meg — csakis az oroszra akart támaszkodni.

A trónörökös külpolitikai felfogásának a többi európai hatalom felé való megnyilvánulását illetően okirati hitelességgel ren-

delkező forrásokra nem hivatkozhatunk, hiszen a trónörökös irat- és levéltárát, nyomban halála után, az uralkodó parancsára, zár alá vették s annak anyagát eddig tudtunkkal még senki fel nem használhatta, az életrajzíró tehát azokból ma még nem meríthet. Ellenben ismerve a trónörökös gondolatvilágát, katonai és politikai nézeteit, logikusan következtetni tudunk külügyi elgondolásainak a német, az olasz és az orosz viszonylaton túl terjedő részleteire is, különösen, ha megfigyeljük egy-egy idevágó kijelentését, vagy viselkedéséből vonunk le bizonyos következtetéseket.

Angol orientációja nem volt a trónörökösnek, bár igaz, hogy alkalma sem igen nyílt ilyen külpolitikai terv kidolgozására, mert számottevő angol tényezőkkel alig volt ismerős. Brandl, a későbbi bécsi rendőrigazgató, aki jól beszélt angolul és Ferenc Ferdinánd mellé, mint a rendőrség politikai osztályának megbízottja volt egyszer a trónörökös hosszabb angliai látogatása idején beosztva, beszéli emlékirataiban, hogy Ferenc Ferdinándnak nagyon tetszett az angol királyi udvarban észlelt konzervativizmus, s általában a hagyományoknak angol földön észlelt tisztelete. Politikai megbeszélésekre ez a látogatás annál kevésbbé volt alkalmas, minthogy a külpolitika irányítását egyedül az uralkodók és külügyminiszterek feladatául tekintették, s a trónörökös elvégre is effektív hatalmat nem jelentett. Ezt bizonyítja egyébként az a körülmény is, hogy amikor VII. Edward király Ferenc Józsefet igyekezett a maga bekerítő politikájának — de eredménytelenül — megnyerni, Ferenc Ferdinándot ezekbe a megbeszélésekbe sem vonták bele. Az angol külpolitika nem tartotta őt elég súlyos tényezőnek arra, hogy megnyerése fontos lett volna, bár nincs kizárva, *hogy ha ő akarta volna*, az ischli megbeszélésekbe, melyek Ferenc József és Edward közt folytak le, őt is bevonták volna. A trónörökös megházasodása előtt egyébként egy ideig — amint ezt már említettük — tartotta magát az a hír, hogy Mary angol királyi hercegnőt szemelték ki jövendőbelijéül. Ha ez igaz — ma már nem lehet ellenőrizni — és a házasság tényleg létrejött volna, az esemény kétségkívül nemcsak a trónörökös, hanem a monarchia sorsára is nagy befolyással lett volna, azonban angol viszonylatban Ferenc Ferdinánd külpolitikai elgondolásai között nem is annyira negatívumot, mint inkább egy nagy kérdőjelet találunk, amelyből következtetést vonni alig lehet.

Hasonló volt a helyzet a francia viszonylatban is. Köztudomású, hogy Franciaország a Harmadik Köztársaság idejében mindjobban a szélső baloldali, radikális belpolitika irányzatát követte. Igaz ugyan, hogy ez nem akadályozta meg abban, hogy külpolitikájában az abszolutisztikus cárizmussal kössön szövetséget,

s igaz, hogy a külpolitikai célok szolgálata független az országok belpolitikai szerkezetétől. Bizonyos azonban, hogy a francia nép egészen a nagy forradalom eszméinek hatása alatt állott, amelyek közt sok, az egyéni szabadságra kedvező tételt lehet ugyan találni, de az a vak elfogultság, amely a Harmadik Köztársaságot, különösen az 1871 óta élt francia nemzedéket a forradalom világmegváltó tanai egyedül üdvözítőségébe vetett rendületlen hitével eltöltötte, az olyan konzervatív-katolikus felfogású embert, amilyen a trónörökös volt, nem tehette barátjává. Ez volt a francia relációban a jelen. Ha pedig a multba, a történelmi tanúságokba tekintve, hozzávesszük ehhez a két Napoleon szerepét, akik közül egyiket sem lehetett osztrákbarátnak minősíteni: akkor ez a körülmény Ferenc Ferdinándot franciaellenes gondolkozásában csak megerősítette. Hiszen éppen az ő dinasztikus-konzervatív nézete I. Napoleont, mint a nagy békebontót, a dinasztiák és a legitím intézmények megdöntőjét állította lelki szemei elé. E mögött elhomályosult a világverő francia császár politikai és hadvezéri zsenialitása. Az I. Napoleonhoz képest epigon III. Napoleont pedig Ferenc Ferdinánd — azt lehetne mondani — a Habsburgok személyes ellenségének tekintette, aki az 1859-i, a Habsburgokra szerencsétlenül végződött felsőolaszországi hadjáratnak főoka volt. A szenvedélyes trónörökös csak gyűlölettel tudott gondolni rája. Mindezek alapján bízvást állítható, hogy a trónörökösnek francia irányú külpolitikai tervei éppúgy nem voltak mint angol tervei sem. Francia *désintéressement*iának okát egyébként a már kifejtetteken kívül talán még abban is kereshetjük, hogy irányadó francia tényezőkkel szintén nem volt semmiféle kapcsolata.

Sokkal közvetlenebbül érdekelte őt a monarchia déli szomszédjai felé, vagy ellen kiépített, vagy kiépítendő külpolitika kérdése. Ez különösen két államra vonatkozott, Romániára és Szerbiára, az előbbire barátságos, az utóbbira elutasító értelemben. A trónörökös meg volt arról győződve, hogy a magyarok nem adják meg az itt élő nem magyar fajoknak azokat a jogokat, amelyek megilletnék őket. Ebből az alapelgondolásból folyt aztán az, hogy bizonyos tervezgetésekbe fogott arra az időre, amikor majd ő lesz a trónon. Bizonyos, hogy a trónörökös erősen románbarát irányú volt, aminek — mint minden álláspontjának — politikai és érzelmi háttere volt. Az előbbit abban összegezhetjük, hogy Ferenc Ferdinánd tanácsadói megnyerték őt annak a felfogásnak, hogy az itteni románokat abszolúte meg kell győzni a monarchiában megmaradás gondolatáról, vagyis arról, hogy ne vágyjanak ki innen, ha pedig a királysággal mégis egyesülni akarnának, ez olyképen történjék, hogy a királyság — valószínűleg a vele egye-

sítendő Erdéllyel együtt — Nagyausztria föderációs birodalmi alakulatában az egyik tagállam legyen. Mivel pedig az ilyen terv nemcsak a monarchia, hanem elsősorban Magyarország alkotmányának és területének gyökeres megváltoztatása árán lehetett volna csak keresztülvihető, így a jövendő Nagyausztriának — a Popovici Aurél *Grossösterreich*-jének — ettől a radikális átalakulástól sem lett volna szabad visszariadnia.

De koncepciójának volt érzelmi mozzanata is. Tudjuk, hogy a feleségét igazán szerető Ferenc Ferdinánd mindent elkövetett, hogy neki az ő rangjához méltó pozíciót biztosítson. Ennek a különösen presztízs-okokra visszavezethető küzdelmének egyik érzékeny fejezete volt az, hogy a feleségét idegen udvaroknál, mint egyenrangút szerette volna bevezetni. Járt ugyan ő már feleségével nyugateurópai udvaroknál is, de valami keserű utóíz mindig maradt az ilyen látogatások után és pedig nem annyira a koronás férfiak, mint a koronás nők miatt. Sokszor egy kis nüánsz, a máskülönben kifogástalan udvariasságnak egy icipici részlethiánya éreztetni engedte, hogy Hohenberg hercegnő velük mégsem egyenrangú. És aztán elérkezett 1909, a trónörökospár hivatalos látogatása a román királyi párnál, az öreg I. Carolnál és költői hajlamú hitvesénél, az írói működésében Carmen Sylva álnevet használó királynénál. De amíg a helyzet idáig fejlődött, addig sok időnek kellett eltelnie.

Romániával a monarchia 1883 óta tulajdonképen szövetségi viszonyban állott, ámde ez a barátság éppúgy nem nyúlt le a két hatalom népeinek gyökeréig, mint az olasz szövetség. Románia tudniillik az 1878-i berlini kongresszus határozatai által megrövidítettnek érezte magát azért, mert akkor Besszarábia egy részét Oroszországhoz csatolták. Az orosz befolyás ellen tehát hatalmas szövetségest keresett magának, nem szimpátia-, hanem érdekalapon. Mivel pedig I. Carol király személyesen nagy tisztelője volt Ferenc Józsefnek, így az akkori külpolitikai helyzet a hármasszövetség mellé állította Romániát is. Ámde a román faji öntudat erősbödésével, különösen pedig a kis kezdetből elég jelentős szerepre jutott román királyság, illetve az ottani túlzó politikai körök a maguk érvényesülési vágyának növekedésével szemüket állandóan Erdélyen tartották és nem szüntek meg titkos utakon hangulatot szítani az egyesülés mellett. A román irredenta egyik erdélyi megnyilatkozása volt a román ifjúság említett kiáltványa, melyben erdélyi fajtestvéreik „szenvedéseire" hívták fel a külső hatalmak figyelmét. Az egész ügy — említettük — jelentős mértékben járult hozzá a trónörökös *pro Romania* hangulatának fokozásához. Mindez pedig végső eredményben azt célozta, hogy

külpolitikai orientációja Románia iránt kedvező mederben maradjon, amihez különben bizonyára hozzájárult román bizalmasai panasza, hogy a románság a magyar parlamentben nincsen az országos statisztika szerint lélekszámszerint képviselve. Nem kell arra rámutatnunk, hogy itt maga az alapgondolat is hibás volt, mert hisz egy parlament nem az illető ország különböző nemzetiségeinek mozaikja, hanem politikai testület, melynek kialakításánál számos egyéb, jelesen gazdasági, kulturális, stb. szempont is szerepet játszik.

Mindehhez hozzájárult aztán az a látogatás, melyet Ferenc Ferdinánd és felesége a román királyi párnál 1909-ben tett. Mivel a román királyné úgynevezett „széplelkű" egyéniség volt, értett ahhoz, hogy a felségek és Hohenberg hercegnő közti rangkülönbséget, valóságos szakadékot tapintatosan hidalja át és Hohenberg hercegnővel a legszívélyesebb, baráti módon bánt. Így aztán az impulzív természetű Ferenc Ferdinándnak egy súlyos okkal többje volt arra, hogy a románokkal szimpatizáljon és külpolitikai terveinél rájuk is építsen. Meg kell különben jegyeznünk, hogy ez a sinajai út Magyarországra meglehetősen sértő külsőségek közt folyt le. Azt mondják, hogy a trónörökös pár vasúti szalonkocsijának ablakai az egész út alatt, amíg az Magyarországon haladt keresztül, le voltak függönyözve, ezzel szinte kihívóan hangoztatva, hogy nem kíván erről a területről tudomást venni. Hozzájárult ehhez, hogy romániai tartózkodása alatt — amint ezt szavahihető forrásból tudjuk — nemcsak odavaló, hanem magyarországi románokat is fogadott, s képzelhető, hogy azok a beszélgetések milyen szellemben bonyolódtak le.

Erre vonatkozólag igen érdekes adatokat olvashatunk egy, az elszakított Erdélyben működött magyar publicistának, Mikes Imrének „Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig" című munkájában. Mikes elmondja, hogy Ferenc Ferdinánd föderációs politikájának, tehát annak, hogy Nagyausztriát a nemzetiségek szerint tagolt, kisebb államok szövetségévé építse ki, nemcsak az erdélyi, román nemzetiségű politikusok közt voltak hívei, hanem magában a *Regát*-ban, a román királyságban is. Ennek a tervnek az volt az alapgondolata, hogy Erdélyt egyesítve Romániával, az ekként létrejövő alakulat Nagyausztria egyik állama legyen. A királyságbeli román politikusok közül pl. Filipescu támogatta ezt a tervet, akivel szemben Bratianu, Take Jonescu és Jorga elvetették azt, viszont Stere lelkesedett érte. A Ferenc Ferdinánd-féle, egykor sokat hangoztatott trialisztikus terv (Ausztria, Magyarország és a délszláv tartományok, tehát a Bánát, Horvátország, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina) komplexuma ekként kibővült

volna az Erdélyt magában foglaló Romániával, mint negyedik alkatrésszel. Igaz, hogy ez tulajdonképen nem az egységes Nagy-Ausztriát megvalósító terv volt, ámde a sokféle tervezgetés közt ez is felmerült.

Ilyen gondolatokkal terhesen érkezett Ferenc Ferdinánd Romániába, királylátogatásra, 1909 júniusában. Azok a magyarországi román politikusok, akik a trónörökössel összeköttetést tartottak fenn, nagy előkészületeket tettek a végből, hogy egyrészt a fogadtatás minél fényesebb és melegebb legyen, másrészt, hogy alkalmat adjon nekik a trónörökös elé juttatni „sérelmeiket". A titkos munka Magyarországon indult meg, amennyiben Maniu, akkor a magyar parlament tagja, memorandumot készített akként, hogy azt egyik bizalmas emberének tollba mondta, nehogy bármiféle leleplezés esetén az bizonyítékul szolgáljon ellene. Ez az emlékirat hemzsegett a magyar kormányok elleni vádaktól, s a románság elnyomatása miatti panaszoktól. A memorandumot Derussi, Románia budapesti főkonzulja útján Bratianu Jonel román miniszterelnökhöz juttatták el, tehát egy külföldi hatalom nálunk akkreditált képviselője feletteséhez juttatott egy idegen, ez esetben magyar állampolgártól származó vádiratot. Kétségkívül élénk világot vet ez a román politika „egyenességére", különösen ha figyelembe vesszük, hogy Románia akkor szövetségi viszonyban volt a monarchiával. A memorandum vádaskodó tartalmán kívül még a következő kijelentést is magában foglalta: „Románia érdeke, hogy a legrosszabb kapcsolatban legyen a hármasszövetséggel." Bizonyára lojális passzus!

Az emlékirat Bratianu útján kétségkívül tudomására jutott Ferenc Ferdinándnak is, aki azonban személyesen, tüntetésszerűen is kifejezte a román törekvések iránt érzett rokonszenvét. A sinajai királyi kastélyban fogadott egy delegációt, amelynek Popovici, Mircea és Scurtu voltak a tagjai, csupa „a magyarok üldözései elől menekült" román. A trónörökös igen meleg hangon beszélgetett el a küldöttség tagjaival és ilyen kijelentést tett: „Tudok mindent és látok mindent. Tudom, hogy az úton, amelyet megtettem, midőn Sinajába jöttem, a románok látni akartak engem (itt a magyarországi, románoklakta vidékekre célzott). *És tudom, hogy minden fa mögött ott rejtőzött egy csendőr és egy szolgabíró, akik megakadályozták ezt.* Hasonlóképen tudom azt is, hogy a románok mindig hűségesek voltak a Habsburg-házhoz (Ferenc Ferdinánd itt felette rossz politikusnak bizonyult, amit 1918 őszének eseményei eléggé illusztrálnak) és legyenek biztosak, *hogy meg fogják kapni jogaikat!*"

Így beszélt Ausztria-Magyarország trónörököse idegen földön, egy román delegáció előtt. Ehhez alig kell kommentár. Bizonyítja ez a kínos emlékű jelenet azt is, hogy Ferenc Ferdinánd elfogultsága sokszor a minden felelős tényezőt kötelező óvatosság félredobásával, meggondolatlan kijelentésekre is ragadta. És micsoda hiszékenység volt az, hogy bízott ezeknek az elemeknek a Habsburgok és a monarchia iránti feltétlen hűségében, holott az itteni román nemzetiségű politikusok akkor már teljesen a királyságbeli vezető politikusok irányítása szerint jártak el, bár itthon hirdették lojalitásukat. Erre nézve is érdekes adatokkal szolgál Mikes.

Erdélynek Romániához csatolása után a régi erdélyi román politikusok egy része nagy szerephez jutott, hiszen Maniu és Vaida-Voevod miniszterelnökökké is lettek. A régi regátbeliek azonban bizalmatlanok voltak irántuk, hogy nem teljes értékű román hazafiak, hisz azelőtt egy más állam polgárai voltak, sőt annak a parlamentjében is helyet foglaltak. Ez Vaida-Voevodot (magyarosan Vajda-Vojvodát) 1922. április 7-én arra indította, hogy a Kolozsvárott megjelenő, *Patria* című román lapnak interjút adjon, melyben ekként nyilatkozott: „Egyszer már meg kell állapítani azt, hogy 1907-től kezdődően *mi nem hajtottunk végre semmiféle politikai ténykedést Bukarest tanácsa és előzetes értesítése nélkül.* Akárhogyan váltakoztak is a kormányok, a *mi politikánk mindig összhangban volt az uralmon levő párt fejének intencióival.*" Tehát ez a román politikus habozás nélkül leszögezte, hogy mikor még Magyarország polgára volt s ennek törvényhozása előtt nem egyszer hangoztatta államhűségét, akkor egész politikáját — és pedig nem csupán az övét, hanem az itt működött egész román nemzetiségi csoportét, mert hiszen Vaida ezt a nyilatkozatát többes számban, tehát kétségkívül elvbarátai nevében is tette — egy idegen hatalom kormányfője dirigálta. Ez már világos beszéd volt, sajnos, csak négy évvel az összeomlás után. Most már késő volt arra, hogy a hiszékeny magyar politikusok szemét felnyissa, azokét, akik bíztak ezeknek az uraknak államhűségében.

De még ezzel sem zárulnak le a vallomások. Vaida az 1914—18-i világháború elején több cikket írt a bécsi *Reichspost* című konzervatív-centralisztikus irányú napilapba. Ezek, amint mondani szokás, csak úgy csepegtek a hazafiságtól és a Habsburg-dinasztia iránt érzett lojalitástól. Természetes, hogy odaát e miatt is megtámadták őt, mire ugyancsak a fentemlített interjúban válaszolt. „A cikkek Bratianu Jonel inspirációjára íródtak — mondta —, aki akkor Romániában hatalmon volt." Így, katego-

rikusan mondta meg a valóságot. „Nyolc évig hallgattam, de... a semlegesség és a háború idejéből származó, dinasztikus és hazafias nyilatkozatok és pedig úgy az enyéim, mint a román nemzeti párt más vezéreié, *születésüket Bratianu Jonelnek köszönhetik!*"

Amíg tehát a magyarországi román politikusok Ferenc Ferdinánd életében is csupán titkos szócsövei voltak a mindenkori román királyságbeli kormányoknak, addig a mi trónörökösünk elég hiszékeny volt bízni abban, hogy ezeknél nincsenek hűségesebb alattvalói a Habsburg-dinasztiának. Valóban, nehéz megőriznünk teljes tárgyilagosságunkat ily adatok birtokában. Mindenki, aki a Ferenc Ferdinánd-problémával foglalkozik, tisztában van azzal, hogy a trónörökös kapacitálhatatlan, megrögzött ellensége volt a dualisztikus államszerkezetnek. Épp azért a történelmi objektivitás világánál kutattuk azt is, hogy milyen közjogi szerkezetet kívánt ő ennek helyébe állítani? Az is érthető még, hogy a régi Magyarországban bizonyára jelentős számban élt románságnak ő, a maga különleges „néptörzs-elméletével" bizonyos politikai szerepet kívánt adni. De hogy ennek a tervnek felépítésénél ennyire híjával legyen a viszonyok és a személyek helyes megítélésének, az megdöbbentő. Ilyeneket tudva, nem lehet azon sem csodálkozni, hogy az öreg Ferenc József semmit sem akart az ő számára kiengedni a hatalom gyeplőjéből, mert joggal tartott attól, hogy akciói katasztrófálisak lehetnek a monarchiára.

Vaida és társai politikai álláspontjáról még egy utolsó megjegyzést kell tennünk, mely igazolja, hogy ők *látszólag* a monarchia keretén belül kívánták elgondolásaikat realizálni. Tudjuk, hogy Románia szövetségben volt a monarchiával, bár ennek belső értékéről tisztában lehettünk. Mikor 1914-ben kitört a világháború, azonnal látható volt, hogy a román közvélemény nagy része ellenséges érzülettel van a monarchia iránt, s a szövetségnek tulajdonképen csak az öreg Carol király tekintélye ad tartalmat. A háború elhúzódásával aztán mind élénkebbé vált Romániában az ellenünk szított hangulat, úgyhogy a királyon és néhány politikuson kívül alig volt már ott számbavehető egyéniség, aki a szövetségi hűség kötelezettségeit vállalta volna. Mikor aztán ez az áramlat annyira megerősödött, hogy dönteni kellett arról, hogy vajjon Ausztria-Magyarországnak megüzenjék-e a háborút, akkor Carol király 1916. augusztus 27-re koronatanácsot hívott egybe. Ebben heves vita folyt le, azonban a monarchia mellett alig szólalt fel valaki, Take Jonescu pedig, aki antantbarátságáról volt ismeretes, azt mondta, hogy az erdélyi románok úgy várják már a királyságbeliek bevonulását, mint a zsidók

a Messiást. *Vezetőik azt üzenték* — mondta —, *hogy ha a „regát" most nem megy bele a háborúba, akkor a Kárpátok örökös határok maradnak és a románság elveszett.* Ennek a felszólalásnak hatása alatt döntött aztán a koronatanács akként, hogy Ausztria-Magyarországnak megüzeni a háborút.

Igaz ugyan, hogy amikor ez történt, akkor Ferenc Ferdinánd már több mint két év óta halott volt, azonban úgy véljük, nem volt felesleges erről a történelmi mozzanatról sem megemlékezni, mert ismét csak azt bizonyítja, hogy az akkori magyarországi román politikai vezetők egyáltalában nem voltak államhűek és Ferenc Ferdinánd rövidlátó politikát folytatott, mikor velük akarta megvalósítani reformterveit. Mindezek ellenére az 1909-i romániai látogatás után Sarajevóig eltelt esztendők alatt a trónörökös szívósan kitartott románbarát politikája mellett. Tényként állapíthatjuk meg tehát, hogy külpolitikai tervei közt jövendő uralkodása idejére Románia bekapcsolása erős aktivumként szerepelt. Hogy aztán ez miként valósult és egyáltalában megvalósult volna-e, és mindez a monarchiára milyen következményekkel járt volna, arra választ nem adhatunk, mert emberi szem a Végzet útjaiba bele nem pillanthat.

Szerbiával szemben a helyzet az volt, hogy a trónörökös egy időn át vallott felfogását, mely a trializmust óhajtotta, később revízió alá vette. A trialisztikus elgondolás azon alapult, hogy mivel a monarchiának nemcsak német és magyar, hanem szláv tömegei is vannak: a dualisztikus államkonstrukció meghaladott álláspont. Az kétségtelen, hogy a monarchiának jelentős szláv népcsoportjai voltak, de ezek közé nem csupán a déli, hanem az északi szlávok is tartoztak: a csehek, a tótok, a lengyelek és a rutének. Azáltal tehát, hogy a szerbek, horvátok, szlovénok, bosnyákok és dalmaták csoportjait magukban foglaló délszlávokat önálló közjogi testté kovácsolták volna össze — még ha ez sikerült volna is, mert hiszen ezeket egymás közt sok külön érdek szakította szét — a monarchia úgynevezett szláv problémája még nem lett volna megoldva, mert az északi szlávok ezen a kereten kívül maradtak volna. Ha pedig a trialisztikus koncepció ilyen születési hibában szenvedett, akkor megvalósítása felette kétségessé vált. Valószínűleg belátta ezt maga a trónörökös is, és azért helyezkedett később, a nagyosztrák birodalmi elgondolás előtérbe lépésekor, a faji csoportosítás alapjára, amely a birodalomban lakó minden népfaj külön területi autonómiájának intézményesítésével, akár a dualisztikus, akár a trialisztikus szerkezetet teljesen elejtette volna.

Ennek előrebocsátása után ítélhetjük meg Ferenc Ferdinánd Szerbiával szemben tanúsított külpolitikai álláspontját. Amíg a trialisztikus felfogást tette magáévá, addig bizonyos fokig, ha nem is jogosultnak, de legalább érthetőnek találhatjuk a személye ellen szerb részről megnyilvánult gyűlölködést. Ismételjük, ez még megérthető, mert ha a monarchia keretében tekintélyes délszláv, közjogilag egységes államcsoport jön létre, akkor a szerbek joggal félhettek attól, hogy ezzel törekvésük, mely az összes délszlávok egyesítésére és vezetésére irányul, megdől. Ámde amikor a trónörökösnek már nem voltak trialisztikus elgondolásai, amikor a különféle nemzetiségi csoportoknak megadandó területi autonómia elvi álláspontján a nagyosztrák birodalmi gondolatot tette magáévá és felfogását a közvélemény eléggé ismerte is, amikor tehát a monarchiában lakó délszlávokat fajilag ugyanazokban a jogokban kívánta részesíteni, mint a vezető német (és magyar) rétegeket: akkor a trónörököst, mint a szlávság ellenségét beállítani, vitán felül, a szerbiai irredenta körök által politikai hátsó célzattal szított propaganda volt. Persze, ha a dolgot akként tárgyalják, hogy bármely szláv fajnak teljes és pedig kizárólag szláv csoportosulással megvalósítható, államalkotási igénye van, akkor Ferenc Ferdinánd álláspontja — mely mindent az osztrák birodalom szemüvegén keresztül nézett — elvetendő, de ez esetben a monarchia szétbomlasztását kellett volna programmjául vallania, s ilyen őrültséget egy jövendő uralkodótól józan ésszel feltenni nem lehetett. Mindent egybevetve: Szerbia, tekintet nélkül arra, hogy Ferenc Ferdinánd a délszlávokkal való harmonikus együttműködést kívánta-e, vagy sem, már abban a puszta tényben, hogy egy németnyelvű és fajú dinasztia szláv néptömegek felett is uralkodott, provokációt látott s vele szemben a meg nem alkuvást hirdette.

Ez pedig eo ipso eldöntötte a trónörökös külpolitikai felfogását is contra Szerbia: a teljes elutasítást. Amilyen tépelődő természetű volt ő és azonkívül amennyire szeretett — ámbár sajnos, rendszerint csak az ő felfogása szerinti — könyveket olvasni, feltételezhetjük róla, hogy tisztában volt Szerbiának a monarchia elleni, folyton erősödő antipátiája okaival is. Tudhatta, hogy a berlini kongresszus álláspontját, mely Szerbiának, az önállóvá lett kis balkáni államnak, adriai tengeri aspirációit elutasította, az azóta eltelt évtizedekből vont tanulság alapján bizonyos fokig talán revízió alá kellett volna venni. Tudhatta azt is, hogy Szerbiában a monarchiával barátságos viszonyban élő Obrenovics-dinasztia kipusztítása után trónrakerült Karagyorgyevicsek nyiltan, vagy burkoltan, de állandóan oroszbarát,

vagyis oszták-magyarellenes politikát folytattak. Tudhatta, hogy az 1908-i bosznia-hercegovinai annexió a háborúnak már a szélére sodorta ezt a földrészt. Tudhatta, hogy van nagyszerb propaganda, melynek célja: szerb vezetés alatt a délszlávok egyesítése. Tudta, hogy Dalmáciában a század elején az osztrák hatóságoknak komoly irredenta-mozgalmat kellett elnyomniok. Az ellenséges akciók közt csak egy pont mutatkozott szemében szilárdnak, az, amely a „császárhű" horvátokra építette fel reményeit. És ebben a látszólagos hűségben több volt a magyarokkal államjogi unióban élő horvátok gyűlölködése a magyarok ellen, mint a „birodalom" szempontjából való, feltétlen megbízhatóság, mert hiszen a horvátok is a maguk faji életét akarták élni.

A trónörökösnek minden oka megvolt arra, hogy a délszláv mozgalomnak szerb vezetés alatt folyó munkássága iránt teljes bizalmatlansággal viselkedjék, s ami ebből folyt, Szerbiával szemben a legjobb esetben csupán udvarias közömbösséget tanúsítson. Viszont feltehető, hogy a monarchia érdekeinek ezen a vonalon fegyveres eszközökkel való realizálása sem tartozott programmjába és mivel általában ellene volt az offenzív háborúnak, valószínűtlennek kell tekintenünk azt is, hogy Szerbia ellen fegyvert fogott volna, ámbár Kristóffy József állítja, hogy a trónörökös politikai végrendelete a politikai irányra nézve az ú. n. *Drang nach Osten*-t, tehát a Közelkelet felé való terjeszkedést kívánta megvalósítani, egészen Szaloniki bekebelezéséig, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia hatósugarába illesztéséig. Azonban azt hiszszük, hogy ezt az állítást ilyen határozottsággal bizonyítani igen nehéz lenne, jóllehet talán a trónörökös vágyainak megfelelt volna, aminthogy vannak, akik azt állítják, hogy a trónörökös külpolitikája végső céljául a Dunavölgyében fekvő összes államok bevonásával, Habsburg-vezetés alatt, nagy államszövetség létrehozását tekintette. Ezt a tervet már Talleyrand is a Habsburgoknak szánta, mikor Austerlitz után Napoleon elé terjesztette Európa új térképét, melyen Ausztria hivatásaként a Duna völgyében gyakorlandó hegemóniát jelölte ki. Nem lehet megállapítani, hogy valóban Ferenc Ferdinándnak voltak-e ilyen komoly elgondolásai — hiszen Szerbia, Románia és Bulgária csatlakozása nélkül ezt nem lehetett volna megvalósítani — azonban feltételezhetjük, hogy tervezgetéseiben ilyen elgondolások is helyet foglaltak. Az persze más lapra tartozik, hogy a monarchia elég erős lett volna-e erre, s a nagyhatalmak elég jóindulatúak lettek volna-e ilyen nagyszabású tervvel szemben? Pozitív programmnak ezek az elgondolások nem minősíthetők, úgyhogy Ferenc Ferdinándról bármely *külföldi* hatalommal szemben való offenzív szándékot a

kifejtettek alapján nem tételezhetünk fel. Hiszen az annexiós válság idején, 1908. október 20-án, azt írta Brosch őrnagynak: „Mit használnának nekünk azok az olcsó babérok — itt a Szerbia elleni esetleges háborúra célzott — *hogyha általuk általános európai zűrzavarba bonyolódnánk*, úgyhogy valószínűleg két, vagy három fronton kellene küzdenünk s *végül Olaszország hátba támadna?*" Szinte profétikus szavak!

Viszont ezzel szemben figyelemre méltóak Giesl bárónak, a monarchia 1914-iki belgrádi követének, a trónörökös egyik bizalmas emberének feljegyzései, 1912. december 30-án a trónörökösnél történt fogadtatásáról. A trónörökös akkor azt mondta neki: a közben elhúnyt Aehrenthal gróf külügyminiszternek nem tudja megbocsátani, hogy megakadályozta az olaszokkal való végleges leszámolást (vagyis az ellenük indítandó preventív háborút).

Szerb viszonylatban Ferenc Ferdinánd tragédiájához tartozik az, hogy ott lenn, a Száva túlsó partján, tévesen ítélték meg külpolitikai terveit. És még azt sem lehet mondani, hogy a szerb hivatalos vezető körök ne tudták volna mindezt, mert nehéz azt teljes bizonyossággal megállapítani, hogy onnan, tehát magából a szerb kormányból, kifejezetten monarchia-ellenes akciókat folytattak volna. Ellenben tűrték, elnézték, szemet hunytak a felelőtlen elemek és szervezetek munkája felett, mert úgy vélték, hogy azok a közvélemény nagyrészét képviselik és előbb-utóbb megvalósítják az ő titkos ideáljukat is, Nagy-Szerbiát.

Ime, seregszemlét tartottunk Ferenc Ferdinánd külpolitikai elgondolásai felett. Hatalom még nem volt a kezében, ámbár a befolyása évről-évre nőtt. Tervei eszerint előbb-utóbb a megvalósulás stádiumába léphettek. Megállapíthatjuk, hogy a nagyhatalmak közül a Németországgal való szövetségi viszonyt mindenesetre fenntartotta volna, a cári Oroszország felé mindent megtett volna ilyen szövetség létrehozására, Olaszországot kikapcsolta volna a monarchia szövetségesei sorából, Romániát illetően pedig akár a szorosabb, akár a tágabb szövetségi viszonyt valósította volna meg. Ekként foglalható össze — nagy vonásokban — Ferenc Ferdinánd külpolitikai programmja.

XIX.

FERENC FERDINÁND ÉS AZ OROSZ ORIENTÁCIÓ

Az Ausztria-Magyarország, Német- és Oroszország közt a mult század 70-es éveiben fennállott úgynevezett három császárszövetségnek nem lehetett hosszú élettartama, mert az 1878-i berlini kongresszus Oroszországnak Törökország ellen nagy áldozatok árán folytatott háborúja eredményeit jelentősen csökkentette, Bosznia-Hercegovinának általunk történt okkupációja pedig szintén tüskét hagyott az oroszok szívében, akik balkáni expanziójukat látták veszélyeztetve. Ettől kezdve Oroszország Ausztria-Magyarországgal szemben a fokozódó eltávolodás politikáját követte. A két nagyhatalomnak a közelkeleti, illetve balkáni politikában ellentétes érdekei voltak. A monarchiának úgyszólván életfeltétele volt, hogyha már gyarmatai nincsenek, akkor terjeszkedését a szomszédos Balkán felé érvényesíthesse. Ez magyarázta meg Bosznia-Hercegovina 1878-i okkupációját, majd 1908-i annexióját is. Viszont Oroszország féltékenyen nézte a monarchia balkáni szerepét és azt főleg Konstantinápoly birtokáért folytatott szívós munkája akadályául tekintette. Hozzájárult ehhez, hogy a monarchiától való eltávolodását Anglia és Franciaország kihasználta s mindjobban bekerítési politikájuk egyik döntő tényezőjévé tették a cári birodalmat. A helyzet az volt, hogy az osztrák-magyar hivatalos külpolitika elejtette az orosz orientációt s a mult század 80-as éveinek elején létrejött osztrák-magyar-német-olasz hármasszövetség alapján állott. Azonban a hatalom élén állók, elsősorban maga Ferenc József, s még inkább a trónörökös, Ferenc Ferdinánd, különösen dinasztikus okokból, szívesen tettek volna ebben az időben is olyan barátságos lépést Oroszország felé, amelynek messzebbható következményei lettek volna.

Ha megfigyeljük azokat a megjegyzéseket és nyilatkozatokat, amelyeket Ferenc Ferdinánd külpolitikai kérdésekben tett, akkor határozott tényként kell leszögeznünk azt, hogy a régi háromcsászár-szövetség gondolatának, az osztrák-magyar-német-orosz orientációnak nemcsak barátja volt, hanem megvalósítását uralkodásra jutása idejére programmjába is vette. Az osztrák-magyar-német-orosz kooperáció meggyőződése szerint a konzervatív világrend biztos alapja lett volna, és híven politikai és világnézeti felfogásához, a trónörökös nemcsak a három uralkodó együttműködéséből, hanem a három birodalom lakosságának vallási tekintetben nagyrészt azonos összetételéből is messzeható következtetéseket vont le. Az volt a nézete, hogy Ausztria-Magyarország túlnyomórészt katolikus, a Németbirodalom legnagyobb részében protestáns és Oroszország kifejezetten görögkeleti állam, tehát ez a három vallás az illető államtesteknek megadja mintegy világnézeti fundamentumát is, amelyet csak megerősít az a három dinasztia, amely uralkodik fölöttük. Persze, ahhoz szó fér, hogy ez az elgondolás minden tekintetben a helyzet helyes felismeréséből származott-e? A trónörökös koncepcióját egyébként jelentősen alátámasztotta az a geopolitikai adottság is, hogy a három birodalom egymással közvetlenül szomszédos volt és mind külpolitikai, mind stratégiai szempontból egységes blokkot alkothatott. Ez olyan fontos körülmény volt, mely egy messzebbre tekintő külpolitikai koncepciónál igen súlyosan esett a latba. Kérdés, milyen kilátásai lehettek egy ilyen irányú elgondolás megvalósítására?

Ami mindenek előtt a német viszonylatot illeti, ennek nem volt akadálya, mert bár tény, hogy a trónörökös II. Vilmos császárral eleinte nem volt valami jó viszonyban, de ez később a mind szilárdabbá váló személyes barátságnak adott helyet, amelynek a családias jellegére elég jellemző az a trónörökös környezetéből kiszivárgott adat, mely szerint a császár a trónörököst állandóan csak így titulálta beszélgetés közben: „Du, Franzi", míg a trónörökös a császárt ekként: „Du, Majestät". Nem sorsdöntő fontosságú mozzanat ez, de karakterisztikus a köztük fennállt szívélyes, bensőséges viszonyra. Jelentősége nem becsülendő alá a szövetségi kapcsolat megszilárdításánál sem. Vitán felüli, hogy kettőjüknek egymáshoz való közeledését előmozdította az a körülmény is, hogy korban közel álltak egymáshoz. Barátságuk kimélyülésénél nem utolsó szerepet játszott az az eset, melyet Vilmos császár hadsegédének elbeszéléséből ismerünk. Vilmos császár egyszer Laxenburgba érkezvén, amint a vonatból kiszállt, az állomáson mindenek előtt Ferenc Józsefet üdvözölte, aztán azonnal

Ferenc Ferdinándhoz lépett és tőle mosolyogva, tréfás hangon azt kérdezte: „Mikor tehetem „Kratzfuss"-omat mélyen tisztelt feleségednél?" *(Wann kann ich denn meinen Kratzfuss bei deiner hochverehrten Frau Gemahlin machen?* „Kratzfuss" a mély udvari bók kissé gúnyos megjelölése, mikor valaki annyira meghajol az előkelőség előtt, hogy a lába a földet súrolva mozog hátrafelé.) Az a tény, hogy a hatalmas Németbirodalom ura úgyszólván az összes főhercegek jelenlétében ilyen, bár tréfás mezbe öltöztetett, de mégis csak hódoló megjegyzést tett a hercegnőre, az eladdig idegenkedő Ferenc Ferdinándot egészen áthangolta. Az ígért látogatás valóban le is zajlott, sőt igen kedves, közvetlen hangulatban folyt le. Ettől kezdve kettőjük viszonya nemcsak hivatalos, de magántéren is mindjobban elmélyült. Még a főhercegi pár tragikus halála előtt két héttel is Konopistban tartózkodott náluk Vilmos császár és érdekes eszmecsere folyt le közöttük a két hatalom külpolitikájának jövendő alakulására nézve is.

Egyébként azt, hogy tulajdonképen mikor és mi miatt változott át a Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd közötti hideg viszony barátságosra, Stürgkh József gróf gyalogsági tábornok, az 1916-ban meggyilkolt Stürgkh Károly gróf osztrák miniszterelnök fivére, aki annak idején sokáig volt berlini nagykövetségünkhöz, mint katonai attasé beosztva és benyomásairól figyelemreméltó visszaemlékezéseket közölt, a fenti, az ügyet inkább bonhomikus mezbe öltöztető jelenettől eltérően írja le. Ferenc Ferdinánd Stürgkhöt személyesen ismerte és kedvelte, úgyhogy mikor az berlini katonai attaséi állásától megvált és csapatszolgálatra bevonulva, Triesztbe került, mint zászlóaljparancsnok, a trónörökös megkérte őt arra, hogy tekintettel Trieszt nemzetiségi szempontból különleges helyzetére, időnként küldjön neki jelentést az ottani politikai és nemzetiségi viszonyokról. (Ez is érdekes, hogy a trónörökös egy aktív csapattiszttől kért politikai helyzetjelentéseket; úgylátszik, megbízhatóbbnak tartotta őket, mint a politikai hatóságokat.) Stürgkh egyébként nagyra értékeli a főherceg szellemi képességeit és akaraterejét, de nem tagadja, hogy meg akarta törni a magyaroknak — szerinte — élvezett preponderanciáját. A főherceg, amint mondja, csak néhány magyar néppárti mágnással tartott fenn kapcsolatot és a magyarság iránt érzett csekély szimpátiáját nem titkolta.

Elbeszéli, hogy Vilmos császárt és a poroszokat valóban nem kedvelte Ferenc Ferdinánd, s ezt tudta Vilmos is, aki egyszer azt mondta Szögyény-Marich gróf berlini osztrák-magyar nagykövetnek: „Ferenc Ferdinánd ki nem állhat engem!" *(Erzherzog Franz Ferdinand, der mich nicht mag!)* Azonban a főherceg házasság-

kötése előtt meglátogatta az akkor Potsdamban élt nővérét, a württembergi herceg nejét, akit nagyon szeretett, s a császár ez alkalommal férkőzött legelőször az előle folyton kitérni akaró főherceg közelébe, aminek az lett az eredménye, hogy Ferenc Ferdinánd nemsokára berlini hivatalos látogatásra kapott megbízást és Vilmos akkor alapozta meg jóviszonyukat. Akár az egyik, akár a másik verzió fedi a tényeket, az 1900-as évek elejétől kezdve már szívélyes viszony állott fenn közöttük.

Mindezekből megállapítható, hogy német viszonylatban a három-császár-axiómának kiteljesülése nem ütközött akadályokba, mert ismerve a trónörökös autokratikus felfogását, nem lehet kétségünk az iránt, hogy a birodalmak szövetségre lépésénél ő a legelső s alighanem egyedüli előfeltételnek az uralkodók megegyezését tekintette. Ha ez megvolt, egyéb feltételt, pl. az illető nemzet tagjainak a szövetséget helyeslő közvéleményét is, másodrangúnak ítélt. Különben is 1896 óta a monarchia már szoros szövetségben állott Németországgal, Ferenc Ferdinánd szövetségkoncepciójának német része tehát tisztázottnak volt tekinthető.

Ellenben az alatt, amíg Ferenc Ferdinánd befolyását és szavát mindjobban igyekezett érvényesíteni Oroszországot illetően, elgondolásának megvalósítására kilátástalan volt a helyzet. Az egykor fennállt három császár-szövetségnek ugyanis akkor szinte már az emléke is elmosódott és Oroszország helyét a szövetségben Olaszország foglalta el. A cár birodalma pedig mindjobban közeledett Nagybritannia és Franciaország felé. Nem ismeretlen előttünk, hogy Edward királynak e téren kifejtett, eredményes akcióján kívül, közvetlenül a világháború kitörése előtt, illetve a kritikus napokban Poincaré, az akkori francia köztársasági elnök szentpétervári látogatása nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy e két nagyhatalom, a hátában Angliával, két tűz közé szorítsa a központi hatalmakat. Érdekes ezért olyan mozzanatokról értesülni, amelyek Ferenc Ferdinándnak, sőt magának Ferenc Józsefnek is az orosz szövetség *visszaállítására* vonatkozó elgondolásait és határozott szándékát tárják elénk. Ennél a kérdésnél, amely bepillantást enged nekünk abba, hogy talán sok minden világpolitikai esemény másképen történt volna, ha az alább vázolandó óhajok és kívánságok valóra válnak, értékes adatokat nyújt nekünk II. Miklós cár hadseregének egy előkelő tisztje, Bünting tábornok.

Bünting tábornok, aki származására nézve balti német, 1907-ben egy cári orosz lovasezred parancsnoka volt. Minden bizalmat megérdemlő, szavahihető férfiú, aki mint öreg katona és mint korrekt gondolkozású ember, sok évvel a cári Oroszország össze-

omlása után értékes adatokat tárt fel a nyilvánosság előtt egy bécsi lap hasábjain Ferenc Ferdinánddal való ismeretségéről és az utóbbinak oroszbarát felfogásáról. Bünting mint ifjú ember a cári nemesi apródok sorába tartozott, amikor pedig katonasorba jutott, másodhadnagyként egy olyan gárda-lovasezredbe került, melynek az akkori ezredtulajdonosa III. Sándor cár volt. Az akkori trónörökös, a későbbi II. Miklós cár, aki az 1917-iki bolseviki forradalom alatt mártírhalált halt, ennek az ezrednek a másodtulajdonos volt, és ebben a minőségében császári atyja megbízásából gyakran jelent meg az ezred tiszti ünnepélyein. Így a jövendő cár, s a fiatal alhadnagy között személyes ismeretség fejlődött ki, amely magától értetődően mindig megtartotta a kellő távolságot, de módot nyujtott Büntingnek arra, hogy a névaparti császárvárosban rendezett udvari ünnepélyek és bálok alkalmával a cári udvar környezetében gyakran megjelenjék, s ilyenkor a trónörökös mindig elbeszélgetett vele. Ebben az időben a cárnak úgynevezett udvari minisztere és főhadsegéde Fredericks volt, aki viszont a szolgálati beosztását megelőzően ugyanannak a lovasezrednek az élén állott, amelybe Bünting tartozott. Érthető tehát, hogy Fredericks is személyesen ismerte Büntinget s így az utóbbinak Fredericks útján is módja nyílt a későbbi Miklós cárhoz bizonyos relációkat szerezni. Ez a Fredericks különben nemcsak minisztere volt Sándor cárnak, hanem azzal kora ifjúsága óta oly bizalmas viszonyban állt, hogy tegezték egymást és a cár feltétlenül meg volt győződve őszinte, önfeláldozó odaadásáról, amire Friedricks minden tekintetben méltónak mutatkozott.

Bünting az orosz-japán háború kitörésekor, 1905-ben, mint lovaskapitány önként jelentkezett harctéri szolgálatra, ott kitűnően viselte magát és annak a nagy kitüntetésnek lett részese, hogy a Szent György-rend kardjával ékesítve térhetett vissza ezredbeli szolgálatába. Közben ezredessé lett és 1907-ben egy dragonyos-ezred parancsnokává nevezték ki, amelynek tulajdonosa Ferenc Ferdinánd volt. Annak idején ugyanis szokásos volt, hogy fejedelmi intézkedésekkel idegen országok monarchái egy-egy előkelő ezred úgynevezett tulajdonosaivá nevezték ki és amint Ferenc József is számos külföldi ezrednek lett tulajdonképen tiszteletbeli tulajdonosa, éppúgy nálunk is, sok külföldi fejedelemről, mint ezredtulajdonosról neveztek el nem egy lovas- és gyalogezredet. Amikor az említett orosz lovasezred tulajdonosa Ferenc Ferdinánd lett, udvariassági kötelességnek tekintették, hogy ezt a cár megbízásából, külön megbízott útján, tudassák az új ezredtulajdonossal. II. Miklós cár azt mondta Büntingnek, mint az ezred parancsnokának, nagyon örül, hogy Ferenc Ferdinándot

ezredtulajdonossá nevezhette ki, de súlyt vet rá, hogy Bünting ezredes, aki jól beszél németül, a főherceghez közvetlen kapcsolatot is találjon. „Az a kívánságom — folytatta a cár —, hogy utazzék Bécsbe, mutatkozzék be személyesen a főhercegnek *és tegyen meg minden lehetőt abban az irányban, hogy a kettőnk közti viszony minél melegebbé váljék.* Kérem önt, mondja meg a főhercegnek, hogy a legszívélyesebben üdvözlöm őt." A cár a kihallgatás során hangsúlyozta azt is, hogy különösen a mostani napokban (1907) igen fontosnak tartja a kettőjük közötti szorosabb kapcsolatot. Ennek a kijelentésnek abban az időben nyilvánvalóan politikai háttere volt s valószínű, hogy Miklós cár az Osztrák-Magyar Monarchia trónörökösével külpolitikai közeledési okok miatt is óhajtotta megteremteni a közelebbi kapcsolatot.

Bünting ezek után hivatalos meghívót kapott a bécsi udvartól, amely szerint őt ott tíz napra, mint Ő császári és apostoli királyi Felsége vendégét, szívesen látják. Így kelt útra az orosz ezredes 1907. május 22-én. Bécsbe érkezvén, a pályaudvaron a melléje szolgálattételre beosztott osztrák-magyar vezérkari tiszt folyékony orosz nyelven üdvözölte őt. Az első kihallgatás, amelyen Bünting Ferenc Ferdinándnál megjelent, még aznap délelőtt 11 órakor folyt le. Bünting emlékeit így mondja el.

Amikor a trónörökös a fogadóterembe lépett — a Belvedere-palotában játszódott le mindez —, azonnal megállapította róla, hogy energikus, uralkodni vágyó vonásai vannak, szeme szinte belefúródik abba, aki előtte áll. Az ezredes Miklós cár legszívélyesebb üdvözletét tolmácsolta, amit a trónörökös nagy örömmel vett tudomásul. Egyébként ennek külső jele gyanánt már orosz lovasezredének egyenruháját viselte. A beszélgetés német nyelven folyt és az ezredesnek sokat kellett elmondania különösen az orosz-japán háborúról s annak különböző eseményeiről. Bünting egész bécsi tartózkodásának minden mozzanatát feljegyezte nyomban azután, hogy lakására hazatért, úgyhogy emlékei teljesen megbízhatók. Ennek alapján idézi a főherceg külpolitikai hitvallását is.

„Szükségét érzem annak — szólt a főherceg —, hogy elmondjam Önnek, milyen viszonyban állok az Ön hazájához és az Ön uralkodójához. Mondja meg mindenkinek, akivel csak érintkeznie sikerül, hogy *én Oroszországnak és uralkodójának barátja vagyok.* Soha még egy osztrák katona fegyverrel a kezében orosz katonával szemben nem állott, és becstelen dolognak tartanám ezen addig, amíg nekem hatalmam van, bármilyen változást is eszközölni." Ezek eléggé világos szavak voltak, de a

trónörökös talált rá alkalmat, hogy még mélyebben leszögezze az osztrák-orosz jóviszony szükségességét.

Mint érdekes epizódot említi meg Bünting, hogy bécsi tartózkodása alatt egyszer villásreggelire volt híva a főherceghez és ekkor, a szép májusi napon, a Belvedere-palota parkjában terítettek, s ugyanerre az alkalomra vendégül látta a főherceg a nevét viselő 19-ik osztrák-magyar gyalogezred (az úgynevezett Estebakák) tiszti küldöttségét is. A társaságban érdekes módon több olyan tiszt is akadt — a 19-ik gyalogezred, mint mondtuk volt győri és győrvidéki bakákból állott és tisztikarában is erősen képviselve volt a magyar elem — aki a német nyelvvel bizonyos fokig hadilábon állott, úgyhogy a főherceg, aki különben is mindig a német nyelv feltétlen uralmát és a hadsereg egységét követelte, némileg bosszúsan, de tekintettel a helyzetre, tréfás modorba öltöztetve, ott, az étkezés alatt, ezt a megjegyzést intézte feléjük: „Lássák uraim, megtanulhatnának németül egy orosz ezredestől!" A villásreggeli után, amikor a magyar tisztek már eltávoztak, Ferenc Ferdinánd ismét politikai diskurzusra fogta Büntinget és elmondta neki, hogy az akkori balkáni zavarok oka szerinte a szandzsákvasút kérdése, amely a bosnyák problémának gazdasági szempontból kétségkívül jelentős mozzanataként, akkortájt elég port vert fel. A trónörökösnek azonban az volt a véleménye, hogy nem éppen csak a vasút az ütköző pont és orosz vendége előtt nem is csinált titkot abból a meggyőződésből, hogy tulajdonképen *„csak a magyar zsidó kapitalistáknak érdeke a vasút létesítése,* amelynek segítségével gazdasági haszonhoz akarnak jutni". Így önkénytelenül átterelődött a beszélgetés a magyar problémára is, a trónörökös keserű megjegyzést tett az újoncajánlásnak az akkori magyar parlamenti harcok miatt beállott nehézségeire és *haragtól túlfűtött hangon szólt a magyarok szeparatisztikus törekvéseiről.* Előzetesen kifejtettük már, hogy épp ezekben az esztendőkben volt legélesebb az ellentét a hadvezetőség és a magyar parlament között, egyik oldalon a felemelt újonclétszám, a másikon pedig a magyar nemzeti követelmények miatt. Jellemző a trónörökös impulzív természetére, hogy ezt a belpolitikai kérdést ilyen szenvedélyes hangon egy idegen katonatiszt előtt tárgyalta.

Bécsi tartózkodásának egyik napján arról kapott értesülést Bünting, hogy Ferenc József is kihallgatáson kívánja fogadni őt, s amikor ezt a trónörökösnek bejelentette, az megkérte, hogy teljes nyiltsággal beszéljen a Felség előtt is, mert hiszen egy orosz tiszt itteni tartózkodása módot ad arra, hogy eloszlassanak sok téves nézetet, „de — folytatta a főherceg — nagyon kérem önt, jól jegyezzen meg magának minden szót, amelyet Ő Felsége ön-

höz intézni fog *s azután jelentse ezt majd nekem*". (Ez is karakterisztikus, hogy a monarchia trónörököse egy cári katonatiszt útján óhajtja megtudni saját uralkodójának nézeteit!)

Nemsokára aztán lejátszódott ez a kihallgatás is, amikor az orosz lovasezredes szemtől-szembe állt Ferenc Józseffel. Emlékezéseiben megrázó módon írja le az ezredes, hogy a kihallgatás az úrnapi körmenet befejezése után folyt le. Ferenc József akkor már 77 éves volt és a körmeneten nehéz gyertyával a kezében, az izzó, tűző, nyári nap forróságát elszenvedve, órák hosszat hajadonfővel vett részt. Az egyházi szertartás végeztével, rövid pihenés után már fogadta az orosz ezredest. Az íróasztala mellett állt, majd egy lépést tett eléje és mindjárt megjegyezte: örül, hogy németül tudnak beszélgetni egymással, mert az ezredes egyik bajtársa, aki röviddel ezelőtt kihallgatáson volt nála, sajnos, csak oroszul beszélt és így nem tudtak boldogulni egymással. Ferenc József a 25 perces kihallgatás alatt állt és a beszélgetést mindvégig a legnagyobb figyelemmel folytatta. „Ön az első orosz katonatiszt, akit a japán háború után fogadok — mondta — örömmel látom az ön egyenruháján a Szent György Rend keresztjét. (Ferenc József ezt különösen nagyrabecsülte, mert 1849-ben I. Miklós cártól ő is ezt a legnagyobb orosz katonai kitüntetést kapta, s azóta állandóan hordta is.) Ugyebár ön résztvett a japán hadjáratban?" Erre igenlő választ kapott, amire az uralkodó a leghízelgőbb szavakkal emlékezett meg az orosz hadsereg ottani pompás haditeljesítményeiről és hangsúlyozta, hogy az oroszok katasztrófájának okát egyedül a hadszintérnek a belső országtól való óriási távolságában látja. „Hiszen — úgymond — ne felejtse el, hogy a hatalmas Anglia milyen nehézségekkel küzdött az afrikai búr háború idején, amikor pedig rendelkezésére állott a szabad tengeri út, nem úgy, mint Oroszországnak, csupán a soknapi járóföldre vezető, egyvágányú szibériai vasút."

A kihallgatás további során Bünting a saját ezredéről beszélt, elmondotta, hogy hol van helyőrsége és hogy ott él egy Branicka grófnő nevű földbirtokosnő. Erre az uralkodó nyomban szavába vágott, s megkérdezte, hogy vajjon ott, Kiev közelében, sok lengyel lakik-e, s megkérdezte, hogy azok lojálisan viselkednek-e? Erre megnyugtató választ kapván, azt felelte: „*A lengyelek Ausztriában is megbízható elemek* és velük pompásan lehet dolgozni, annál inkább, mert tehetséges és kiváló egyének akadnak közöttük." (Ez a megjegyzés is ellentétes Ferenc Ferdinándnak a lengyelekről alkotott, már említett felfogásával.) A kihallgatás további során áttértek a japán háború befejeztével Szentpétervárott kitört forradalmi jelenségekre, amire az uralkodó meg-

jegyezte, hogy ezek letörése meggyőződése szerint azért sikerült, mert a hadsereg hű maradt Miklós cárhoz. És most az öreg uralkodó, aki roppant tartózkodó természetű volt, és a saját felfogásáról nem szokott nyilatkozni, a dinasztiákat egyaránt fenyegethető forradalmi események hatása alatt, nála szokatlan nyiltsággal tette a következő megjegyzést az orosz katonatiszt előtt. „*Egy hű hadsereg mindent jelent egy államban*, de persze, gondjaink nekünk is vannak. Ha én ma Bécs szociálista városnegyedein keresztülkocsikázom, azért még köszönnek nekem ezek az emberek, de *sokkal nagyobb gondot okoz nekem Magyarország, amely nem akart az idén újoncot adni.*" Amikor Ferenc József ezt a kijelentést tette, olyan erővel ütött egy mellette lévő, régimódi kis asztalkára, hogy annak eltört az egyik lába. Az ezredes hirtelen megfogta a leesni készülő asztallapot és a sarokba állította, sőt bátorságot vett magának a következő megjegyzés tételére is: „Felség, amíg Ausztria ilyen erős kéz alatt él, addig nincs oka semmitől sem félnie." Az uralkodó hirtelen haragja erre elszállt, s mosolyogva vette tudomásul a megjegyzést. De most jött Ferenc József nyilatkozatának igazi lényege, amely az oroszokhoz való viszonyát húzta alá. „Mi Oroszországgal szomszédok vagyunk és jószomszédi viszonyt akarunk fenntartani. *Mi barátok akarunk maradni, sokaknak a bosszúságára is.* Kérem önt, vigye el ezt a nyilatkozatomat Miklós cárnak és beszéljen el neki mindent, amit csak tőlem és Ferenc Ferdinándtól hallott, mert nagy súlyt vetek arra, hogy a cár mindezt megtudja és pedig nem a diplomaták írásbeli jelentéseiből (Ferenc József irónikus szavai szerint: *nicht auf dem Tinten-Weg der Diplomaten*), hanem egy bizalmi ember közvetlen közléseiből." Amikor az ezredes udvariasan azt válaszolta, hogy ő, mint csapattiszt, csakis a cár parancsára jelenhet meg előtte, akkor azt felelte rá: „Önnek meg *kell* találnia a megfelelő utakat, ez az én *határozott kívánságom.*"

Ez az audencia kétségkívül nagy figyelmet érdemel nemcsak azért, mert magának az uralkodónak fenntartás nélküli orosz barátságát bizonyítja, hanem azért is, mert ezen a ponton Ferenc József teljesen azonos külpolitikát folytatott Ferenc Ferdinánddal. De fokozott figyelmünket hívja fel ez a fejedelmi kihallgatás különösen azért, mert Ferenc József, ez a zárkózott természetű uralkodó egész nyiltan, sőt vehemenciával fejezte ki egy idegen katonatiszt előtt azt a megdönthetetlen meggyőződését, hogy az ő fejedelmi felfogása szerint „egy hű hadsereg: mindent jelent egy államban". És végül ez magyarázza meg Ferenc Józsefnek ez alkalommal a magyar politikusok eljárását élesen elítélő szavait is az újoncok meg nem szavazása miatt. Ez a pont, a hadsereg kér-

dése volt nála is mindenkor a hatalmi probléma gerince, s ezért hagyta el ez alkalommal ajkait a nála teljesen szokatlan nyilatkozat — a másik fejedelemhez címezve, akinek uralmát szintén csak ezen az alapon vélte megtarthatónak. Ami pedig az adatok hitelességét illeti, ámbár bizonyos tartózkodással kell fogadnunk a Ferenc József egyéniségétől elütő magatartást, mégsincs okunk a volt cári tábornokot azzal meggyanúsítani, hogy a kihallgatás leírásába valótlan adatokat szőtt volna bele.

Bünting ezredes bécsi napjai különböző katonai parádékkal teltek el és amikor Ferenc József utoljára egy szűkkörű udvari ebédre hívta meg az orosz ezredest, akkor még egyszer volt alkalma szívére kötnie, hogy *a cár mindent tudjon meg, amit neki itt ő és a trónörökös mondott.* Ferenc Ferdinándnál tett búcsúkihallgatása alkalmával pedig a trónörökös is mégegyszer rátért erre a kérdésre: „Igen, a három császárszövetség! Oroszország, Bécs és Németország, micsoda hatalom! Az egész földteke a lábunknál heverne!" *(Ja, der Drei Kaiser-Bund! Russland, Wien und Deutschland, welche Macht! Der granze Erdball würde uns zu Füssen liegen!)* Aztán kitért arra, hogy ámbár III. Sándor cár Franciaországban remélt hűséges szövetségest találni, de ez nem fog beválni. Azért *a jövő külpolitikájának csak egy lehetősége van: az általa annyiszor hangoztatott három császár-szövetség.*

És most jön ezeknek a súlyos szavaknak folytatása. Amikor Bünting hazaérkezett, levelet írt Fredericks grófnak, amelyhez mellékelte bécsi látogatásáról szóló jelentését. Többet nem tehetett. Hogy vajjon az udvari miniszter ezt a cár elé terjeszti-e, vagy sem, arra javaslatot tennie nem volt szabad. Hónapok teltek el és 1907. őszén Bünting Szentpétervárra utazott, ahol Fredericks gróftól azt hallotta, hogy a cár egész nyáron át azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Ferenc József udvarához állandó jelleggel egy tábornokot nevez ki, *mintegy személyes képviseletére*, sőt ki is jelölte arra már Tatiscseff tábornokot, aki aztán később cári urát Jekaterinburgba is követte és ott Dolgorukoff herceggel együtt, császári ura szolgálatában, mártírhalált halt. Hogy azonban a cárnak ebből a tervéből miért nem lett valóság, azt Bünting nem tudta. Ellenben — s ez a fontos — Fredericks a következő közlést tette neki:

„Őfelsége nagyon meg volt elégedve az ön bécsi útjának eredményeivel, s az ön jelentését több, mint félóra hosszat előttem figyelmesen olvasta el." De aztán nem történt semmi, a cár többé erre a témára vissza nem tért, s úgy látszik, a *Tinten-Weg der Diplomaten* erősebb volt, mint a cár jóindulata. Iswolski befo-

lyása bizonyára elhallgattatta a becsületes lovasezredes jelentésének lényegét. Így akarta ezt a végzet.

Bünting azután még kétszer tett látogatást Bécsben, 1909-ben és 1911-ben. Már az 1909-iki vizitet is nagy világpolitikai esemény előzte meg, Bosznia és Hercegovina annexiója. Méltán kíváncsi lehetett arra, vajjon azóta a trónörökösnek és az összes irányadó tényezőknek Oroszországgal szemben vallott felfogása megváltozott-e, s milyen irányban? Az utazásra az szolgáltatott okot, hogy akkoriban II. Miklós cár a lovasságnak új egyenruhát írt elő, olyant, amely az édesatyja, III. Sándor cár által elrendelt egyenruhareformmal ellentétben állott. Annak az ezrednek a tisztikara tehát, amelynek akkor Bünting volt parancsnoka, udvarias kötelességet vélt teljesíteni, amikor felkérte ezredesét, hogy vigyen el egy vadonatúj uniformist Ferenc Ferdinándnak Bécsbe, mint az ezred tisztikarának ajándékát. Az utazáshoz megnyervén az előljárók engedélyét, Bünting ismét útrakelt, és 1909. májusában megint Bécsben találjuk őt. A hivatalos megbízás befejeztével Ferenc Ferdinánd most is módot talált arra, hogy hosszabb politikai eszmecserét folytasson vele, s ez alkalommal kitért az annexió kérdésére is. Újból hangsúlyozta, mily szívesen látta volna az osztrák-magyar-orosz viszony felmelegedését, aminek azonban — jól tudja — az annexió egy időre gátat vetett. „Az a kívánságom, hogy önökkel bizalmasabb viszonyba lépjünk, nem teljesülhetett — mondotta — mert ez az ön uralkodójánál ellenállásra talált. Aztán ne felejtse el, most jött létre az orosz-angol egyezmény is, amelyet különösen Németország nagyon zokon vett s bevallom, nekünk, szövetségesünknek is sok gondot okozott. De lássa, Bosznia annexiójára mi erkölcsileg jogosítva voltunk, mert 30 éven keresztül több kultúrmunkát végeztünk ott, mint amennyiben ez a terület az egész történelem folyamán részesült. Nekünk érdekünk volt, hogy a Balkánnak ezt a csücskét biztonságba helyezzük. Elismerem — folytatta a trónörökös — hogy Oroszországgal szemben bizonyos tapintathiány forgott fenn, én ezt nem is vettem tagadásba, de amikor Aehrenthal bebeszélte Iswolskinak, hogy Oroszország hallgatólagos hozzájárulása is lehetséges, akkor figyelemmel arra, hogy más államok áldásukat adták az annexióra, Oroszország sem akadályozhatott meg ebben bennünket. De hát megtörtént, s új idők, új dalok lettek aktuálissá. *A fő az, hogy egymáshoz közelebb kell jutnunk*, tehát meg kell a közeledés útjait is keresnünk. A diplomáciai *copf*, sajnos, a bécsi kongresszus idejéből, még mindig él. Ez ellen én is küzdök minden erőmmel, de hát...“ s befejezetlenül hagyta a mondatot.

Ha meggondoljuk, hogy Büntingnek Ferenc Ferdinándnál történt tisztelgése a boszniai annexiót követő évben történt, amikor a monarchiaellenes hangulat Oroszországban igen erős hullámokat vert, akkor nemcsak magában a tényben, hogy — kétségkívül cári engedéllyel — megengedték egy orosz ezredparancsnoknak a Ferenc Ferdinánd előtt való tisztelgést, hanem annak egy nagyhatalom jövendő urával a két év előtti bizalmas beszélgetés után lehetőséget adtak esetleges újabb politikai eszmecserére is: azt bizonyítja, hogy Szentpétervárott akkor még talán nem adtak fel minden reményt abban az irányban, hogy a monarchiával a meglévőnél bensőségesebb légkört hozzanak létre.

Utóljára 1911. tavaszán jelent meg Bécsben Bünting, akkor, amikor lovasezredének parancsnoki állása alól felmentették és más katonai beosztást kapott. Útjának célja az volt, hogy Ferenc Ferdinándtól, mint volt ezredtulajdonostól búcsút vegyen. A főherceg ekkor is kitüntető szívélyességgel fogadta, de érdekes, hogy *ez alkalommal a vele folytatott eszmecserét már valahogyan a német viselkedés kritikájára terelte át* és teljes nyiltsággal mondta meg a véleményét arról, hogy a német társadalom újabb fejlődése, s az ottani irány neki már nem tetszik. Nyilvánvaló, hogy ezzel a kijelentésével nézete szerint a konzervatív irányú orosz közszellem iránt való rokonszenvét kívánta aláhúzni, ha azt nyiltan nem is emelte ki, azonban érdekes, hogy e szavakat bizalmas melegséggel mondotta el Büntingnek. Talán most sem eléggé fontolta meg azt, hogy egy idegen, s rövidesen ellenséggé váló nagyhatalom katonáját ennyire megtiszteljen bizalmával, bár kétségtelen, hogy Bünting nem élt vissza vele. Bepillantást enged a párbeszéd a trónörökös lelkivilágába is: *impulzív, az események közvetlen hatását nyomban közölni kívánja valakivel, megfigyel mindent, s megvan a maga egyéni véleménye mindenről, de nem eléggé diplomatikus, s még kevésbbé tartja szem előtt a jövendő uralkodó egyik nélkülözhetetlen követelményét, azt, hogy az uralkodónak lehetőleg mindenről tudnia kell, de saját véleményét nagyon gondosan el kell rejtenie.*

A cári hadsereg derék lovastisztjével folytatott s a fentiekben részletezett beszélgetésein kívül azonban Ferenc Ferdinánd oroszbarát politikai felfogását más alkalommal is nem egyszer kifejtette bizalmasai előtt.

1897-ben nevezték ki Ausztria-Magyarország szentpétervári nagykövetévé Liechtenstein herceget, akinek a főherceg ebből az alkalomból üdvözlő levelet írt s ebben többek közt kifejtette, hogy őneki a három császár-szövetség az ideálja, majd így folytatta: „A három császár szövetsége, a béke fenntartása és a mo-

narchikus elv megerősítése, ez életem ideálja, amiért mindig lelkesedni s amiért minden erőmmel dolgozni fogok!" *(Ein Bündnis der drei Kaisern, die Aufrechterhaltung des Friedens und die Kräftigung des monarchischen Prinzips, das ist das Ideal meines Lebens, für das ich immer schwärmen und mit allen Kräften arbeiten werde.)* Ez a kijelentés is eléggé illusztrálja a trónörökös oroszbarát irányzatát.

Schlitter miniszteri osztályfőnök, a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* volt igazgatója, egy előkelő bécsi lapnak a sarajevói tragédia 20-ik évfordulóján megjelent számában írt cikkében kifejti, hogy Ferenc Ferdinánd egyik legnagyobb tragikuma az volt, hogy Oroszországban rosszhiszemű besúgások alapján azt hitték róla, hogy ő itthon az oroszellenes háborús pártnak a feje. Holott ezzel szemben tény, hogy 1913. februárjában, amikor Szerbia miatt az oroszokhoz való viszonyunk igen feszültté vált és II. Miklós cár azt kérdezte Hohenlohe herceg szentpétervári nagykövettől, vajjon igaz-e, hogy Ferenc Ferdinánd legfőbb vágya egy hadsereg élén Oroszországba bevonulni, akkor ennek híre elérkezvén Bécsbe, Berchtold gróf külügyminiszter a következő megjegyzést tette Tschirschky bécsi német nagykövet előtt: „Ha tudná ön, hogy a trónörökös mennyire békés felfogású, akkor csodálkoznának ezen a diplomaták." *(Wenn Sie wüssten, wie friedlich der Thronfolger gesinnt ist, würden die Diplomaten staunen!)* Ha ehhez még hozzávesszük, hogy még a meggyilkolása esztendejében, 1914-ben is, tavasszal, április folyamán, az oroszok ellen részünkről netán indítandó háborút abszurdumnak *(ein Unding)* jelezte, akkor még jobban alátámasztjuk a trónörökös oroszbarát mentalitását. Az sem titok ma már, hogy Conrad von Hötzendorff, vezérkari főnök korában az oroszokkal szemben a preventív háború híve volt, s ennek igyekezett megnyerni a trónörököst, mert azon a nézeten volt, hogy sztratégiailag minden állam, illetve hadsereg olyan időpontban kell, hogy elkezdje a háborút, amikor a győzelemre a legbiztosabb kilátást nyujtja. Ürügyet mindig lehet találni a háború indítására. De Ferenc Ferdinánd orosz viszonylatban éppúgy nem akarta a háborút, mint olasz viszonylatban sem és 1908. október 20-án azt írta Aehrenthalnak: „Jó lenne a jó Conrad háborús kedvét fékezni kissé." *(Es wäre gut, die Kriegslust des guten Conrad etwas zu dämpfen).* Bizalmasának, Brosch őrnagynak pedig ezeket a sorokat írta: „Kérem, fékezze csak Conradot, egyszer már hagyjon fel ezzel a háborús izgatással!" *(Bitte, bändigen Sie nur Conrad, er soll doch dieses Kriegsgehetze aufgeben!)* Azt is megemlítjük, hogy 1913. februárjában Bardolff ezt mondta Conradnak: „A főherceg semmi

körülmények közt sem akarja az orosz elleni háborút. Szerbiától nem akar egyetlen szilvafát, egyetlen juhot sem, eszébe sem jut ez!" *(Der Erzherzog will unter gar keinen Umständen den Krieg gegen Russland. Er will von Serbien nicht einen Zwetschkenbaum, nicht ein Schaf, es fällt ihm nicht ein.)*

Eulenburg-Hertefeld herceg, Németország egykori bécsi nagykövete, emlékirataiban megírja, hogy észleletei alapján Ferenc Ferdinánd erősen oroszbarát. A trónörökös nézeteit annál inkább megfigyelte, mert hazulról az volt az instrukciója, hogy Bécsben egyedül a német szövetség kimélyítésén dolgozzék, mert Németország akkor — ellentétben Bismarck hagyományával — az Oroszországgal való együttműködést perhorreszkálta. Eulenburgnak bécsi működése első idejében feltűnt, hogy a trónörökös őt mindenütt kerüli és kitér a vele való találkozás elől. Ezt az eljárást a nagykövet összefüggésbe hozta Ferenc Ferdinándnak kifejezett oroszbarát irányzatával. Azonban a személyes eszmecserére, s ennek révén a trónörökösnek a német felfogás javára szóló megnyerésére alkalma nyilt neki — mint másutt már említettük — egy udvari bálon, mikor a trónörökösnek a világkörüli útjáról írt művéről áradozó szavakkal mondva dícséretet, Ferenc Ferdinánd tartózkodó hangulata felengedett, s ettől kezdve mindinkább kitüntette a nagykövetet, amiáltal a német irányzat is megerősödött. *Azonban a főherceg oroszbarátságát eltüntetni nem lehetett,* mint Eulenburg azt megfigyelte.

Azok közül a férfiak közül, akik jól ismerték a trónörökös külpolitikai gondolkozásmódját, érdemes még báró Beck Wladimir volt osztrák miniszterelnök az orosz orientációra vonatkozó megjegyzéseit közölni. Beck egészen addig, amíg 1908-ban a főherceggel addigi bizalmas viszonya meg nem szűnt, úgyszólván minden politikai gondolatát ismerte. Hiszen ő volt az, aki Ferenc Ferdinándot, még mint egészen fiatal embert, a közjog és a politika elemeire is megtanította. *Beck határozottan állítja, nem is egy ízben, hogy a trónörökös a három császár-szövetségnek, tehát az osztrák-magyar-német-orosz szövetségnek feltétlen híve volt.* A másik férfi, aki távolról sem állt ugyan oly közel a trónörököshöz, mint Beck báró, de gondolatairól sokat tudhatott édesatyja révén, Chlumezky Lipót báró, az osztrák képviselőház egykori elnökének, Ferenc József bizalmasának fia, aki Dalmáciában, a közigazgatási szolgálatban szerzett tapasztalatai alapján ott Ferenc Ferdinánd részére is figyelemreméltó benyomásokat gyüjtött a monarchia elhibázott külpolitikájáról. Chlumezky az *Österreichische Rundschau* című, a trónörökös intencióit szolgáló és az ő édesatyja szerkesztésében megjelenő folyóiratban tevékeny mun-

kásságot fejtett ki. A *Berliner Monatshefte* című folyóirat hasábjain megjelent egyik visszaemlékezésében néhány évvel ezelőtt azt írta, hogy *Ferenc Ferdinánd oroszbarátságát mindig megtartotta*, azonban 1912. óta mind kevesebb reménnyel nézte a szentpétervári hivatalos körök növekvő ellenhangulatát s akkor tette azt a súlyos kijelentést, hogy *a cárnak a szabadkőművesekhez való közeledése életébe fog kerülni.* Tudva azt, hogy az ifjabb Chlumezky báró a Ferenc József-féle uralkodási rendszerről nem volt éppen jó véleménnyel, és Ausztria-Magyarországról azt a szállóigévé lett kijelentést hangoztatta, hogy nem egyéb, mint egy felmondható — tehát bármikor megszüntethető — monarchia *(eine Monarchie auf Kündigung):* — akkor nem csodálkozhatunk azon sem, hogy szerinte a három császár-szövetségben Ferenc Ferdinánd a konzervatív világrend egyik erős oszlopát vélte megtalálni.

Nem érdektelen azután Morsey András bárónak, a trónörökös udvartartása egyik tagjának visszaemlékezése sem, amelyet egy ugyancsak berlini folyóiratban tett közzé néhány évvel ezelőtt. Morsey eredetileg a közös külügyminisztérium tisztviselője volt, de 1914. eleje óta Ferenc Ferdinánd személye mellé osztották be, s állandóan környezetében tartózkodott. Naplója annál érdekesebb, mert ő együtt volt a trónörökössel Sarajevóban is.

Két héttel Sarajevó előtt, 1914. június közepén járt II. Vilmos császár Ferenc Ferdinánd látogatására Konopistban. A főherceg és neje a császár elutazása után, június 20-án másik kastélyukba, a csehországi Chlumecbe költözködött s innen indult el sarajevói útjára. Chlumecbe várta a trónörökös június 23-ára Cyrill orosz nagyherceg látogatását. Ez idő tájban ugyanis bizalmas közeledés történt a trónörökös és a nagyherceg között, azért, mert a két birodalom együttműködését illetően Cyrill állott az orosz dinasztia tagjai között legközelebb Ferenc Ferdinánd felfogásához. Kétségtelen tehát, hogy chlumeci találkájuk jelentőséges lett volna, sőt a találkozás részletei már előre ki is voltak dolgozva. Morsey báró magától, Ferenc Ferdinándtól kapott megbízást. Azonban a találkozás mégsem jött létre, mert Szentpétervárról lemondták. Bizonyos eszerint, hogy *az orosz dinasztia egy részénél is hajlandóság mutatkozott Ferenc Ferdinánd terveinek támogatására,* de a háborús párt nyomása alatt álló dinasztia többi tagjai, s bizonyára elsősorban maga a cár, ezt akkor már nem engedte meg.

Itt említjük meg, hogy Glaise-Horstenau, a volt osztrák Hadi Levéltár igazgatója, gróf Beck Frigyesről, a vezérkar egykori főnökéről írt életrajzában kiemeli, hogy az is erősen dolgozott

az orosz orientáció érdekében — Beck egyik legbizalmasabb híve volt az öreg uralkodónak — és többször érintkezett is ily célból Nikolajevics orosz nagyherceggel, sőt amikor Ferenc Ferdinánd 1902-iki szentpétervári hivatalos útjáról hazaérkezett, sokan erősen reménykedtek a régi, szövetségi viszony feltámasztásában.

Bardolff báró, a trónörökös katonai irodájának egykori főnöke, memoárjaiban szintén határozottan állítja, hogy Ferenc Ferdinánd szándékában állott az oroszokkal való szövetkezés, a három császár-szövetség formájában.

Hogy aztán a trónörökös — éppen impulzív és gyakran nem eléggé megfontoltan haladó természete miatt — oroszbarátságában némelykor kissé meggondolatlan lépésre is ragadtatta magát, erre nézve módunkban áll bizalmas forrásból egy nem kevésbbé jellemző esetet elmondani. Abban az időben, amikor Ferenc Ferdinánd már intenzíven foglalkozott a monarchia külpolitikájával, a század első évtizedében, a Bécsben székelő orosz követségen teljesített szolgálatot egy Martsenko nevű orosz ezredes, mint katonai attasé. A főherceg akkor élte oroszbarátságának első virágzását, tehát Martsenkóval folytatandó négyszemközti beszélgetései által is betekintést óhajtott kapni az orosz katonai és politikai helyzetbe. Ez minden valószínűség szerint magával hozta annak lehetőségét is, hogy viszont beszélgetés közben az orosz is megtudott a monarchia helyzetéről olyan részleteket, amilyeneket igazán csak a szoros értelemben vett szövetségesnek volt joga megtudni. Martsenko nem bizonyult olyan egyénnek, aki a főherceg bizalmára érdemes lett volna. A hadügyminisztérium kémelhárító osztályának akkori főnöke, Urbanski altábornagy, jóval a világháború befejezése után, egy német folyóiratban a kémkedés problémájáról írva, elbeszélte, hogy Martsenkót mint kémgyanúsat állandóan figyeltették. (Arról persze nem tudtak, hogy a trónörökös titkos beszélgetéseket folytat vele.) Az orosz ezredes ugyanis egyenesen Urbanski kikémlelését tűzte ki feladatául, s e célból a bécsi belváros egy olyan utcájában fogadott álnév alatt hónapos szobát, ahol az altábornagy lakott. Sőt egy megvesztegetett katonai küldönc révén a generális egyik aktatáskáját is magához kerítette. A hadügyminiszter, mikor ezt a kínos ügyet jelentették neki, rendkívül kényes helyzetbe került, mert a monarchiánál akkreditált nagyhatalom katonai attaséja ellen mégsem lehetett a kémekkel szemben szokásos eljárást lefolytatni. Diplomatikus módon kellett tehát az attasénak tudomására adni, hogy tudnak titkos üzelmeiről és erre a néhány nap mulva megtartott udvari bál adott alkalmat. Ilyenkor az uralkodó a székvárosban akkreditált, barátságos nagyhatalmak nagyköveteit és katonai

attaséit megszólításával szokta kitüntetni, most azonban Martsenkót mellőzte s mintha észre sem vette volna jelenlétét, s anélkül, hogy előtte megállt volna, tovább ment. Az ezredes nyomban megértette a mellőzés okát és kérte leváltását, ami meg is történt. A dolog diszkrét természete miatt nem lehet adatunk arra, hogy az orosz attasé visszaélt-e a trónörökös bizalmával, de ismerve az utóbbinak már többször kiemelt, hirtelen természetét, ezt egyáltalában nem tarthatjuk lehetetlennek. Az orosz részről történt kémkedés történetéhez tartozik egyébként az is, hogy Martsenko utódát a bécsi orosz nagykövetségen, Zankiewicet, ugyancsak kémkedésen csípték, s neki is el kellett hagynia a császárvárost.

Ezzel szemben jellemző, hogy Ferenc Ferdinánd a neki egyénileg nem rokonszenves német katonai attaséval szemben távolról sem volt ilyen megértéssel. Ugyancsak bizalmas forrásból tudjuk, hogy amikor egy évben Arad környékén voltak az úgynevezett *császármanőverek*, a hadsereg jelentős, nagy gyakorlatai, ahol a trónörökös, mint hadseregfelügyelő vett részt, s a hadgyakorlat terepén észrevette, hogy Bülow német katonai attasé nagyon érdeklődik minden iránt, ami elvégre természetes is volt, hiszen Németországgal katonai szövetségben állottunk, türelmetlenül azt a megfontolatlan megjegyzést tette a környezetének: „Mit akar ez a porosz kém?" *(Was will denn dieser preussische Spion?)*

Utolsónak azok közül, akik a főherceg oroszbarátságáról tudtak, Giessl Wladimir bárót említjük, a monarchia utolsó belgrádi követét, aki 1914. július végén a szerb kormánynak átadta az ultimátumot. Giessl báró emlékirataiban elbeszéli, hogy akkor, amikor még a monarchia cettinjei követe volt, Aehrenthal gróf külügyminiszter egy vele folytatott beszélgetés alkalmával kifejtette előtte, hogy a monarchiának Oroszországgal mindenesetre kooperálnia kell, bár az érvényben lévő osztrák-magyar-német-olasz szövetséget is fenn kell tartani. Aehrenthal véleménye e tekintetben Giessl szerint megegyezett a trónörökösével. Különben is Giessl annyira ismerte Ferenc Ferdinánd politikai felfogását, hogy megbízható adatok szerint a trónörökösnek szándékában állt uralkodásra jutásakor Giessl bárót külügyminiszterré kinevezni.

Mielőtt befejeznők ezt a fejtegetésünket, mely Ferenc Ferdinándnak s bizonyos fokig magának Ferenc Józsefnek Oroszország iránt kifejezett szimpátiáját komoly adatok alapján világítja meg, néhány szóval rámutatunk arra is, hogy a trónörökös meggyilkolásakor erről az oroszbarát irányzatról a diplomáciai körökben miként vélekedtek?

1914. július elején, közvetlenül Sarajevó után, a különböző európai államokban akkreditált francia diplomaták természetszerűen jelentéseket küldtek a politikai helyzetről Vivianinak, az akkori külügyminiszternek. A francia kormány az 1914—18-i világháború után éveken keresztül több kötetben publikálta azokat a diplomáciai okmányokat, amelyek ezeket a jelentéseket is tartalmazzák. E rendkívül érdekes diplomáciai anyagot külön fejezetben ismertetjük, mert rávilágít arra, hogy az akkor hatalma teljességét élvező francia diplomácia miként ítélte meg Ferenc Ferdinánd egyéniségét és a meggyilkolásával előállott viszonyokat. Most ebből az anyagból csupán egy pontot óhajtunk leszögezni orosz vonatkozása miatt. Dumaine akkori bécsi francia nagykövet 1914. július 3-án jelentést küldött Párizsba, s ebben elmondja, hogy ő a sarajevói gyászeset alkalmából a francia kormány nevében részvétlátogatást tett Berchtold gróf osztrák-magyar külügyminiszternél, aki megköszönve a látogatást, őszinte megrendüléssel beszélt arról a szoros kapcsolatról, mely őt hosszú időn keresztül a trónörököshöz fűzte s mely módot adott neki arra, hogy a főherceg külpolitikai elgondolásait is alaposan megismerje. Dumaine-nek szinte feltűnt, hogy ez a különben zárkózott természetű diplomata a beszélgetés során milyen őszinte hangot ütött meg vele szemben. Igazságtalanul vádolták meg Ferenc Ferdinándot azzal — mondta Berchtold —, hogy ő Oroszország ellen aggresszív politikát szándékozott volna folytatni, sőt *határozott szimpátiát érzett iránta.* Ebben különben csak követte atyjának, Károly Lajos főhercegnek, Ferenc József öccsének példáját, aki az uralkodó megbízásából többször volt küldetésben a szentpétervári udvarnál, s mindig nagy megbecsülést őrzött magában az orosz nép iránt, s barátságot kötött II. Miklós cárral is. *Berchtold határozottan kijelentette, hogy Ferenc Ferdinánd, trónrakerülése esetén, oroszbarát politikát folytatott volna.*

Dumaine Berchtoldnak ezekhez a szavaihoz a maga részéről azt a megjegyzést fűzi, hogy lélektanilag ő is megértette Ferenc Ferdinánd orosz szimpátiáját, ami természetes következménye volt annak, hogy *Ferenc Ferdinánd a magyarok és az olaszok iránt antipátiát érzett, s így a szláv törekvéseket, melyek a tengerpart felé irányultak, magától értetődően helyeselte.*

Figyelemreméltó ezzel szemben tudnunk azt is, hogy éppen az érdekelt nagyhatalomnál, Oroszországnál akkreditált francia nagykövet, Paléologue, a szentpétervári irányadó körök nézetének ismeretében, más véleménnyel volt Ferenc Ferdinánd orosz orientációjáról. Paléologue ugyanis 1914. junius 30-án azt jelenti külügyminiszterének, hogy ámbár az orosz sajtó decens hangon ír az

elhúnyt trónörökösről, de *abban valamennyi egyetért, hogy Oroszország őbenne legelszántabb ellenfelét vesztette el.* Ha most már Dumaine és Paléologue ellentétes közléseit egymással szembeállítjuk, akkor nincs okunk kételkedni Dumaine, illetve Berchtold szavainak igazságában, viszont Paléologue jelentése az akkor már feltétlen uralomra jutott orosz katonai, illetve háborús párt felfogását tükrözi vissza. A helyzet abban az időben már túlságosan alá volt aknázva ahhoz, hogy Ausztria-Magyarország még oly őszinte közeledési hajlandósága is, Szentpétervárott kedvező fogadásra találhatott volna.

Ferenc Ferdinándnak az orosz orientáció ügyében vallott nézetei ma már csak történelmi emlékként szerepelnek, azonban lehetetlen elzárkóznunk annak a megállapítása elől, hogy ő ebben a kérdésben is, mint sok egyébben, bizonyos fokig szfinxszerűen szerepelt. Valódi terveit és elgondolásait a jövőre nézve igen kevesen ismerték, és a közvélemény az ő zárkózottsága és egyéniségének sokszor szinte titokzatos volta miatt egész életén át soha nem volt pozitív céljai felől tájékozva. Ellenben sokszor hirtelen haragjában tett, nem egyszer meggondolatlan nyilatkozatai, — különösen nálunk, magyaroknál — a közhangulatot ellene sorakoztatták.

XX.

A NÉMET NYELVŰ, EGYSÉGES HADSEREG, MINT A TRÓNÖRÖKÖS IDEÁLJA

Aki Ferenc Ferdinánd lelkivilágát tárgyilagosan kívánja megítélni, az minden kellemetlen gesztus és nyilatkozat ellenére is, melyben bővelkedik tevékenysége, nem zárkózhat el az elől a megállapítás elől, hogy sajnos, tagadhatatlanul magyarellenes felfogásának alapoka túlnyomórészt a katonai kérdésben vallott és a csökönyösségig menő intranzigenciával védett álláspontja volt. Nem állíthatjuk azt, hogy egyedül a katonai problémák tették őt a jogos magyar követelések ellenségévé, azonban elsősorban katona volt, s mindent a katona, mégpedig a régi felfogású, osztrák katona szemüvegén át nézett. Végigjárta a katonai szolgálat minden ágát. Volt dragonyos beosztott tiszt, volt gyalogos zászlóaljparancsnok, volt huszárezredes, volt tábornok-dandárparancsnok, volt a legfelsőbb hadúr közvetlen rendelkezése alatt álló generális, sőt végül az egész haderőre kiterjedő felügyeleti jogkört is megkapta, beleértve a haditengerészetet is, tehát elég alkalma nyílt arra, hogy a hadsereget valóban megismerje. De abból az alapelvéből, hogy a dinasztiának, s a monarchiának is legfőbb érdeke a teljesen egységes, németül vezetett, mondjuk ki nyíltan: császári hadsereg, egy jottát sem engedett. S amint ideálja volt az, hogy minden katona az egységes Ausztriát szolgálja: *in deinem Lager ist Österreich*, éppúgy megkövetelte azt is, hogy minden katonatiszt, de különösen a hozzá lelkileg közel álló lovastiszt, fekete-sárga érzelmű, császári tiszt legyen. Hiszen a Nádasdy-huszárokat is azért nem szerette, mert azoktól ez a felfogás ugyancsak távol állott!

A katonai kérdésben tehát elvileg megmozdíthatatlan volt, mivel pedig hirtelen haragú természete gyakran meggondolatlan

kijelentésekre ragadta, mindjobban szembefordult a magyar közvéleménnyel. Még olyan magyar politikusok is, akik dinasztikus felfogásuk miatt szerették volna, ha a trónörökös és a magyar nemzeti felfogás közti szakadékot át lehetne hidalni, lassanként belátták, hogy ez reménytelen.

De hogy a hadsereg egységét nemcsak Ferenc Ferdinánd, hanem Ferenc József is valóságos tabunak tekintette, arra nézve érdekes adatokkal szolgál Apponyi Albert gróf is emlékirataiban. Ferenc Ferdinánd avégből, hogy a magyar közélet vezető egyéniségeivel személyesen megismerkedjék, a század elején egyszer Budapestre jött s itt azok közül többeket kihallgatáson fogadott. Ezek közt volt Apponyi is, aki akkor a legkedvezőbb benyomást nyerte a trónörökösről. Szerinte az kifogástalan kiejtéssel beszélt magyarul és csak mikor valakivel hosszabb eszmecserét folytatott, akkor kérte meg az illetőt arra, hogy németül beszélgessenek.

Az Apponyi-féle audiencia után rövid idővel ez a magyar államférfi egész érdekes körülmények közt találkozott újra a trónörökössel. Apponyi Bécsből indult a gyorsvonattal Budapestre s mikor ebédelni az étkezőkocsiba jött, váratlanul maga előtt találta Ferenc Ferdinándot, aki őt szívélyesen üdvözölve, meghívta a maga asztalához. A trónörökös egészen egyedül, polgári ruhában utazott egy délmagyarországi vadászatra (bizonyára gróf D'Harnoncourthoz). Az ebéd befejeztével Ferenc Ferdinánd meghívta a grófot külön fülkéjébe és ott hosszasan elbeszélgetett vele. A diskurzus során Apponyinak alkalma volt Magyarország alkotmányos helyzetéről a legőszintébben nyilatkoznia.

Ámde amint fordult a kocka s különösen, mikor a katonai kérdések miatt a dinasztia és a magyar nemzet közti viszony nagyon elmérgesedett, akkor Apponyi saját bőrén tapasztalhatta, hogy az ármádia olyan *noli me tangere*, amelynek meglevő kereteihez Ferenc József sem enged hozzányúlni.

1903 tavaszán történt, hogy hogy a király Budapesten nagy udvari estélyt adott. A királyi vár nagytermében az összes meghívottak várták a Felség belépté, s a felállítás akként történt, hogy a főhercegek csoportja szembe került a miniszterekével s ez utóbbiak közt állott Apponyi is, aki akkor a Képviselőház elnöke volt. A főhercegek csoportjából Ferenc Ferdinánd szúrós, szinte kihívó tekintettel mérte végig a miniszteri csoportot, anélkül, hogy a legkisebb hajlandóságot mutatta volna azok üdvözlésére. Végül belépett Őfelsége, aki a szokásos szertartás szerint előbb a miniszterek csoportjánál állott meg, azonban Apponyiról tüntetőleg nem vett tudomást, holott ezt az államférfit egyéb jeles tulajdonságain kívül már csak a termete miatt is észre kellett vennie. Sőt odáig

ment a király, hogy az estély folyamán még többször adódó alkalmak egyikét sem használta fel Apponyi megszólítására.

Érthető, hogy a Képviselőház elnökének ilyen tüntető mellőzése felett nem lehetett napirendre térni. Apponyi nyomban meg is kérte Széll miniszterelnököt, hogy eszközöljön ki számára a királynál kihallgatást. Ez — bár nem könnyen — de megtörtént. Apponyi tudta, hogy a király azért neheztel rá, mert mint házelnök, tömegesen fogadta a vidékről feljövő küldöttségeket, melyek mindegyike élénken tiltakozott a törvényhozás elé terjesztett katonai létszámemelési javaslat ellen. Apponyi azon az alkotmányos álláspontón volt, hogy mivel ezek a küldöttségek a nemzeti közvélemény megnyilatkozásai, másrészt pedig az volt a közhangulat, hogy a nemzet szívesen megadja a létszámemelést, ha ezzel szemben az általa évtizedek óta hangoztatott nemzeti követelmények teljesíttetnek, így eljárása alkotmányos volt.

A kihallgatáson a király, bár a legkorrektebb formában, nem titkolta azt a felfogását, hogy Apponyi eljárását nem tartja helyesnek. Apponyi magától értetődően — élve az alkalommal — részletesen kifejtette Őfelsége előtt a maga közjogi nézetét, melyről a király jegyzeteket készített, majd valóságos eszmecsere fejlődött ki közöttük, melynél a felfogásából egyik sem engedett. Apponyi ezek után kétségkívül azzal a benyomással távozott, hogy bár Ferenc József a vele ellentétes nézetű politikusokat is udvariasan meghallgatta, de úgy őbenne, mint a dinasztia minden tagjában annyira meggyökeresedett az a meggyőződés, hogy az uralkodóháznak és a monarchiának exisztenciális kelléke az egységes hadsereg, hogy ezzel szemben minden lényegbevágó magyar követelés ab ovo halálra volt ítélve.

Ferenc Ferdinánd impulzív természete azonban a katonai téren nem csupán a magyarság önállósági törekvéseivel szemben nyilvánult meg, hanem abban az irányban is, mely poziciójából kifolyólag minden ellenvéleményt, vagy önálló cselekvési lehetőséget szenvedélyesen megtiltott.

Röviden megemlékeztünk már arról az incidensről, mely 1913-ban Lipcsében történt, a száz évvel azelőtt Napoleon ellen lezajlott nagy ütközet emlékművének leleplezése alkalmából. Természetes, hogy azon II. Vilmos császár is ott volt és megjelent ott Ferenc József képviseletében Ferenc Ferdinánd is, Conrad vezérkari főnök és nagy tiszti küldöttség kíséretében. A császár ötletszerűen — mert nála gyakoriak voltak a hirtelen elhatározások — azt mondja Conradnak, hogy szeretné megismerni a Monarchia azon ezredeinek jelenlevő parancsnokait, amely ezredek száz évvel azelőtt a lipcsei „népek csatájában" részt vettek. Mi sem természe-

tesebb, mint hogy Conrad azonnal teljesíteni kívánta a császár parancsát és odaszólította az illető ezredparancsnokokat. Mikor erről a kissé távolabb álló Ferenc Ferdinánd értesült, a dühtől szinte tajtékozva ront rá Conradra e szavakkal: „Maga a hadseregparancsnok, vagy én?" És ezt ott, a nagy nyilvánosság előtt tette meg a vezérkar főnökével, aki kétségkívül jóhiszeműen járt el, s nem akarta kisajátítani a hadseregparancsnok trónörökös jogait. Nem lehet tehát csodálni, hogy ekkor Conrad így ír menyasszonyának:„Nehéz olyan ember deszpotikus szeszélyeit elviselni, aki híjával van minden fínomabb érzésnek". Vagy egy másik levelében: „A rabszolgai alázatosságot és az udvari jellemtelenséget gyűlölöm". „Brutális szeszélyt nem tűrök el". Egy további levelében Conrad már nem tudja magát türtőztetni s menekülni akar állásából más beosztásba, mert itt már minden idegesíti. „*Heraus aus dieser entsetzlichen Sphäre!*" kiált fel egy ízben, maid a katonai iroda fiatal „stréberjei" ellen önti ki a szívét. Mikor aztán megtelt a pohár, lemondott, de erre Ferenc Ferdinánd szinte bocsánatkérő levélben kérte meg lemondása visszavonására. Mindazonáltal Conrad elvesztette már minden kedvét, s végül is felmentését kérte. Az uralkodó a búcsúkihallgatáson — mikor hadseregfelügyelővé, tehát fontos állásra nevezte ki — azt mondta, tetszett benne az, hogy mindig egyenes úton járt.

Itt mintegy zárójel közt jegyezzük meg, hogy Conrad — aki különben később grófi rangot kapott — Ferenc Ferdinándról alkotott, szókimondó véleményét illetően bizonyos fokig kétségkívül jövendőbeli második feleségének befolyása alatt is állott, akit nehezen kieszközölhető második házasságkötése előtt már régebben ismert. Ez a hölgy olasz származású, elvált asszony volt, aki előzőleg egy osztrák nagyiparos felesége volt. A házasság — temérdek akadály után — csak 1915-ben, tehát a háború alatt, vagyis olyankor jött létre, amikor Ferenc Ferdinánd már nem élt. Megjegyezzük azt is, hogy a házasság főakadálya az volt, hogy a nő katolikus volt, és így az akkori osztrák törvények szerint másodszor férjhez nem mehetett. Ekkor Bielik tábori püspök állítólagos tanácsára úgy oldották meg a dolgot, hogy az asszonyt örökbe fogadta a nemrég elhúnyt Kárász Ernő magyar honvéd-tüzérségi felügyelő, tábornok, mire felvette annak a nevét is (Aguiari-Kárász lett a neve), áttért a protestáns vallásra, s így esküdött meg Conraddal. Érthető, hogy osztrák udvari körökben az eset feltűnést keltett, sőt a házasságot megelőzően, a trónörökös életében is szemére hányták a vezérkari főnöknek, hogy nem elég vallásos. Ezzel lehet megmagyarázni a trónörökösnek az egyik nagy hadgyakorlat vasárnapi pihenő napján Conradhoz

meglehetős nyers formában intézett kérdését is, hogy reméli, volt már a reggeli misén. Viszont ez a beavatkozás elhidegülést szított köztük s az a Conrad, aki évekkel azelőtt Ferenc József akarata ellenére, Ferenc Ferdinánd szívós közbenjárására lett a vezérkar főnökévé, idővel — különösen második kinevezés után — a trónörökösnél kegyevesztett lett. Erre vetnek élénk világot a fenti adatok, különösen Conrad grófné emlékiratai alapján.

A szolgálati nyelv kizárólagos német voltát Ferenc Ferdinánd gyakran és kíméletlenül hangoztatta. Erre, nemkülönben a „birodalmi" egységet hangsúlyozni kívánó titulusára s a neki járó tisztelgésre jellemző az az epizód, melyet egy szem- és fültanú beszélt el e munka szerzőjének. Az Arad környékén tartott hadgyakorlaton, amikor a trónörökös hadiszállására, a gróf Zselénszky-kastélyba megérkezett, a katonazene a *Gott erhalte*-t játszotta, mire ragyogó szemmel jegyezte meg szárnysegédének: „Lássa, nem mernek más himnuszt játszani!" Tudnillik a katonazenét ez alkalommal a honvédek adták és természetes, hogy azt játszották, amit az uralkodóház bármelyik tagjának megjelenésénél a szolgálati szabályzat ilyenkor előírt. A főherceg ellenben ezzel a megjegyzéssel vágni akart abban az irányban, hogy ime, a magyar katonamuzsika nem meri a magyar himnuszt játszani! Ugyanez alatt a hadgyakorlat alatt történt aztán az is, hogy szárnysegédjét a manőveren szereplő honvédezred parancsnokához, egy ezredeshez küldte üzenettel, de szigorúan meghagyta neki, hogy a honvédezredessel *csakis németül beszéljen* és pedig kifejezetten „*Ő császári* (és nem királyi) *fensége megbízásából*".

Az ilyen jelenetek — bár múló jellegűek — mégis megvilágítják a trónörökösnek nemcsak centralisztikus, hanem abszolutisztikus gondolkozásmódját is. Képzeljük el, hogyha esetleg — ennél a most vázolt esetnél nem történt ugyan meg — az ilyesmi valamelyik szemfüles riporter tudomására jut és az kellően kiszínezve, tálalja fel újságjában! A trónörökös dühe ilyenkor nem ismert volna határt, hiszen máskülönben is az újságírók szenzációéhsége és némelyiknek az igazsággal való hadilábon állása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az újságírók ellen általában averzióval viselkedett. Egyszer például feleségével együtt rangrejtve Olaszországba utazott, s a vonat Rómában másfél óráig állt, míg a csatlakozó vonatra átkapcsolhatták szalonkocsiját. Ezalatt kocsijának a függönyei le voltak eresztve, s a kocsi utasai közül senki sem szállt ki, csak a beosztott vasúti személyzet. Néhány lap másnap mégis azt tálalta fel olvasóinak, hogy Ferenc Ferdinánd és felesége *kihallgatáson jelent meg a pápánál*. Hogy aztán ez a kitalálás a végletekig felbőszítette, megérthető, ha tudjuk,

hogy az olasz királynak szóló látogatásra miért nem vállalkozott.

Tény, hogy a közös hadseregnek — természetesen, mint „egységes" alakulatnak — fejlesztését s a hadsereg, valamint a haditengerészet tisztikarának ügyét mindenkor melegen pártolta s a magyar követelések nem teljesítése miatt évről-évre elodázódó hadseregfejlesztés keretében a tisztek anyagi helyzetét nem egyszer tette legfelsőbb helyen is szóvá.

A Habsburg-dinasztia több fontos levelét tartalmazó Schäffer-féle kiadvány *(Habsburger schreiben Briefe)* közli pl. a trónörökösnek egyik, Ferenc Józsefhez intézett levelét, amelyben felhívja a Felség figyelmét arra, hogy a katonatisztikar hangulata fokozatosan romlik, mert fizetésüket nem javítják, már pedig az uralkodónak a destruktív elemekkel szemben a hadsereg a legbiztosabb támasza. „Magyarország szabadkőműveseí és szocialistái munkában állnak — írja Ferenc Ferdinánd —, hogy a trón alappilléreit megrendítsék, de egyúttal a hadsereget is, melyet szintén támadnak".

Hiába, ő meg volt győződve arról, hogy a hadsereg magyar részében, s különösen a honvédségben nemcsak szeparatisztikus tendenciák vannak, hanem bizonyosfokú dinasztiaellenes hangulat is. Hogy aztán egy-egy olyan esetben, mikor a katonatisztikar mélyen sértve érezte magát egy-egy uralkodói intézkedéssel, akkor a mindig „császárhű" osztrák tisztek is megfeledkeztek a feltétlen hódolatról, az *„unbedingte Unterwerfung"*-ról, azt nem akarta észrevenni. Pedig erre is jellemző esetet beszél el Glaise-Horstenau tábornok. 1888-ban történt, hogy Kuhn báró gráci hadtestparancsnokot, aki a hadsereg egyik legképzettebb tábornoka volt s akire háború esetén fontos misszió várt, állásától váratlanul felmentették. Ekkor a tisztára német Grácban a közös hadsereg tisztjei tüntető búcsúbankettet rendeztek tiszteletére s mikor ennek a végeztével kocsiba szállt, kifogták annak lovait és két tábornok vezetésével, kivontkardú tisztek húzták a volt hadtestparancsnok kocsiját a lakásáig. Hja, mit is mond a latin közmondás? *Si duo faciunt idem, non est idem.*

Az sem érdektelen, hogy amíg a trónörökös a soproni Nádasdy-huszárokat magyar érzelmük miatt elítélte, addig nem tudunk olyan nyilatkozatáról, mely hasonló elbírálásban részesítette volna a nemcsak cseh nemzetiségi érzését védő, hanem számos kihágást elkövető 28. gyalogezredet, melyet 1893-ban büntetésből a tisztára német Linzbe helyeztek át. Egyébként a közös hadseregnek ezt a prágai „házi" ezredét 1915. áprilisában az osztrák-magyar hadsereg kötelékéből árulás miatt törölték, mert a világháborúban a fronton az oroszokhoz pártolt át.

Miként állt tehát a helyzet a trónörökös felfogását illetően a hadsereg kérdésében?

Ferenc Ferdinánd elvi felfogása az volt, hogy a dinasztia és a monarchia érdeke az erős és egységes hadsereg, mert csak ez adhat külpolitikai terveinek kellő hátteret. Belpolitikailag pedig azért van szükség rá, mert a monarchia sokféle nemzetiségét — amint a hirhedt chlopy-i hadparancs mondta: minden „néptörzsét" — csak így lehet harcképes egységbe foglalni. Ahhoz nem fér kétség, hogy a sikeres külpolitikának előfeltétele a jól megszervezett és harcképes hadsereg, ámde mi magyarok ezt másképfogtuk fel, mint ő. Mi azt vallottuk, hogy a hadsereg harckészsége Magyarország részéről csak nyer azzal, ha a magyar katona olyan hadseregben szolgál, melynek nyelvében, szellemében a maga magyarságát látja visszatükröződni. Mi meg voltunk győződve már akkor is arról, hogy csonka az az államiság, amelyben a polgár legsúlyosabb kötelessége teljesítésekor, amikor úgyszólván a véradóját rója le, idegen emberek közé kényszerül, s míg az iskolában azt tanulta, hogy Magyarország ezeréves és független állam, amelyet a magyar címer és zászló alatt, magyarul kormányoznak, a katonaságnál azt látta, hogy nincs magyar államiság, nincs magyar nyelv, nincs magyar jelvény, tehát önkéntelenül is arra a következtetésre kellett még az egyszerű embernek is jutnia, hogy a magyar államnál van egy még hatalmasabb valami, ami még neki is parancsol, s ez a császári akarat. Ez a felfogás tükröződött vissza egyébként a magyar alkotmányt tisztelő uralkodó nem egy nyilatkozatában is, mikor az „én hadseregemről" *(meine Armee)* és az „én haditengerészetemről" *(meine Kriegsflotte)* beszélt, amire egyszer egy élesnyelvű magyar humorista, Sipulusz, azt a megjegyzést tette, hogy azt még nem hallotta, hogy az uralkodó valamikor is az „én államadósságom"-ról beszélt volna. De félretéve a tréfát, bizonyos, hogy itt alkotmányos életünk teljességének hiányosságát kellett látnunk. Amikor tehát Ferenc Ferdinánd még ennél is sokkal kérlelhetetlenebbül, kizárólagos egységbe akarta összefoglalni a hadsereget és meg akart szüntetni mindent, ami lazítására irányult, akkor az egész magyar nemzettel találta szemben magát. Hogy aztán Ferenc Ferdinánd a helyett, hogy tapintattal kezelte volna ezt a kérdést, még elmérgesítette, az — láttuk — sokszor meggondolatlan, hirtelenharagú, szenvedélyes természetéből folyt. Az is érthető, hogy pl. amikor kiszivárgott annak a híre, hogy egy ilyen kirohanása alkalmával a huszárattilát *Pandurenrock*-nak nevezte, a díszmagyart pedig operettszerű ruhának, sőt „majomruhának" *(Affenkleid)*, bombasztikus és sértő megjegyzései minálunk semmiképen sem emelhették amúgyis felette

kétséges közkedveltségét. De nem emelhette az sem, hogy a nagygyakorlatok alkalmával honvédtörzstiszttől német jelentést kívánt, holott annak szolgálati nyelve a magyar volt. A nemrég elhúnyt Kárász Ernő tüzérségi tábornok, az 1912-ben felállított honvédtüzérség megszervezője és első felügyelője, beszélte el, hogy amikor ennek a nagy feladatnak megkezdése előtt kihallgatáson jelent meg Ferenc Józsefnél, az nagyon szívesen fogadta őt, s kifejezte azt a reményét, hogy a tábornok ezt a szép feladatot sikeresen fogja megoldani. Ellenben amikor Kárász audienciára jelentkezett Ferenc Ferdinándnál, katonai irodája útján azt a választ juttatta el hozzá, hogy nem kíváncsi reá, nem volt hajlandó fogadni. Ilyen éles ellentét volt az uralkodó és a trónörökös közt, két évvel a sarajevói tragédia előtt!

De a trónörökös intranzigenciáját illetően hozhatunk még egyéb bizonyítékot is, mert e tekintetben érdekes és tanulságos részletet mond el herceg Windischgrätz Lajos, a háború utolsó éveinek magyar közélelmezési minisztere, 1920-ban Berlinben kiadott emlékirataiban *(Vom roten zum schwarzen Prinzen)*.

Amikor — beszéli — Triesztben a Tegethoff névre keresztelendő hadihajó vízrebocsátási ünnepélye a főherceg-trónörökös jelenlétében folyt le, akkor azon a magyar, valamint az osztrák parlament négy-négy tagú küldöttséggel képviseltette magát. A magyar küldöttség egyik tagja volt Windischgrätz, aki akkor a magyar főrendiházban foglalt helyet. Családja tulajdonképen osztrák származású, nagyatyja, Windischgrätz Alfréd herceg, volt az 1848-ban Magyarország ellen operáló osztrák hadsereg főparancsnoka. A hadvezér fia, a most szóbanforgó Lajos herceg atyja, szintén katona volt és mint tábornok, nagyon közeli, mondhatni baráti viszonyban állott Ferenc Ferdinánddal. Ebből folyt, hogy a trónörökös eleinte nagy rokonszenvvel kezelte Lajos herceget mindaddig, amíg annak a magyar katonai követelések teljesítése iránt politikailag megokolt fellépése a főherceget nemcsak, hogy elidegenítette tőle, hanem egyenesen ellenségévé is tette. Windischgrätz Lajos kétségkívül érdekes személyiség, aki a maga impulzív és kalandokra hajlamos természetéből kifolyólag, önként jelenetkezett a balkáni háborúban szolgálattételre, s ott veszedelmes helyzeteket küzdött végig. Ilyen, a maga hirtelen, de a meggyőződése szerint igaz ügyért való állásfoglalásával vetette magát az 1907/8. esztendőkben, a magyar parlament szenvedélyes vitái során, s a magyar sajtó útján is mindinkább előtérbe lépő magyar nemzeti követelések harcosai közé. Érdekes, ha megfigyeljük, hogy ennek a mágnásnak, akinek ereiben félig osztrák, félig magyar vér csergedezett (édesanyja gróf Dessewffy-leány volt),

milyen megokolással szegődött a hadsereg kérdésében a magyar kérdések szószólójává? Okoskodása az volt, hogy a monarchiának egyenesen nagyhatalmi érdeke egy minden tekintetben megbízható és lelkes hadsereg előteremtése. Már pedig a magyar ember, mint katona, csak akkor fog lelkesen harcolni, ha magyar környezetben teheti, tehát meg kell adni a magyar zászlót s a magyar szolgálati és vezényleti nyelvet. Szerinte rövidlátás az udvari és katonai körök részéről, hogy e követelést makacsul megtagadják. Ezzel elkeserítették a különben kitűnő magyar katonaanyagot, s ezzel végeredményben a hadsereg harcképességének ártottak. A magyar ember — közmondás szerint — annak, aki jól bánik vele, még az ingét is odaadja, miért nem teljesítik tehát ezt a nemzeti és faji érzéséből fakadó kívánságát?

Windischgrätz herceg számos felszólalásában, a parlamentben és azon kívül is, azután újságcikkekben, sőt röpiratokban is hangoztatta ezt az egészen logikusan alátámasztott felfogását, amiért aztán a trónörökös mérhetetlen haragját vonta magára, aminek az udvari etikett szempontjából egészen szokatlan következményeit volt kénytelen az említett alkalommal Triesztben elszenvedni. Amikor ugyanis a szokásos parádé befejezésével, az Ófelségét képviselő trónörökös a cercle során a herceghez ért, egyszerűen hátat fordított neki és tovább ment. De ezzel még nem telt be a keserű pohár. Az ünnepély utáni díszebédre természetesen Windischgrätz is meghívót kapott, mint a magyar delegáció tagja. Ellenben az ebéd előtt félórával megjelent nála a trónörökös kamarása és nagy zavarban és bocsánatkérések között jelezte neki, hogy tekintse a meghívót el nem küldöttnek, illetőleg visszavontnak. Ez olyan inzultus volt, amelynek élességéhez hasonlót az udvari ceremóniák történetében alig találunk. Ferenc Ferdinánd tehát hirtelen haragjában képes volt Windischgrätz személyén keresztül a magyar törvényhozást is megsérteni — mert hiszen a magyar parlamentnek delegált tagját sértette meg — azért, mert a katonai kérdésben, bár az alkotmányosság keretén belül, de vele ellentétes nézetet vallott.

A hadsereg egységének és német jellegének megóvása végett a trónörökös nem egyszer mutatta ki ellenérzését a honvédséggel szemben, mert abban az önálló magyar hadsereg magvát látta. Erre nézve igen érdekes adatokat nyujtott a Pesti Hírlap hasábjain a már elhúnyt Kary Béla altábornagy, a legképzettebb magyar vezérkari tisztek egyike, aki Ferenc József katonai irodájába volt huzamosabb időn keresztül beosztva. Visszaemlékezéseit azzal kezdi, hogy — amikor Conrad von Hötzendorff újra ki lett nevezve a vezérkari főnöki tisztségre — Bolfras tábornok, Ferenc

József egyik főhadsegéde és bizalmasa, megszólította Karyt, akit a nagyhatalmú főhadsegéd máskor is kitüntetett már egy-egy eszmecserével — nagy dolog volt ez, Kary akkor csak vezérkari százados volt! —, megkérdezte tőle, hogy mi a véleménye Conrad újabb megbizatásáról? Kary szerényen azt válaszolta, hogy a vezérkarban emiatt nagy az öröm, mert attól tartottak, hogy ezt a fontos pozíciót Schemua tábornok kapja meg, akit pedig nem véltek alkalmasnak rá, többek közt azért sem, mert nem elég gerinces, s ezt abból következtetik, hogy a nemrég lezajlott mezőhegyesi nagygyakorlatoknál nem tudta megvédeni a szegedi honvéd hadosztályt Ferenc Ferdinándnak, mint döntőbírónak, honvédellenes döntése ellen. Bolfras szinte megütődve hallgatta a fiatal vezérkari tiszt merész kijelentését és figyelmeztette, vigyázzon, mert megjárhatja! Különben mire alapítja ezt az állítását? — kérdezte. Erre Kary nyíltan megmondta, hogy az már nyílt titok, hogy *a trónörökös a honvédséget meg akarja szüntetni*, a mezőhegyesi manövereknél pedig a szegedi honvédhadosztályt — az ott jelenvolt szakértők bizalmas véleménye szerint — minden tárgyilagos ok nélkül diszkvalifikálta akként, hogy a hadgyakorlatok további folyamán harcon kívül helyezte.

Karyt ekkor aztán kissé elragadta a magyar keserűsége és nyíltan elmondta Bolfrasnak azokat a nyilatkozatokat, melyeket a trónörökös a magyarokkal szemben tett, hogy — mint fentebb már említettük — az attilát *Pandurenrock*-nak, a díszmagyart *Affenkleid*-nek, a csárdást *Bärentanz*-nak, a magyar nyelvet *Asiatisches Zeug*-nak, sőt, ami már nemcsak kíméletlen gúny, hanem egyenesen vád, a honvédséget *Corps der Rache*-nak, vagyis a bosszú hadtestének nevezte el. Hivatkozott Kary arra, hogy a trónörökös katonai irodájából eredő hivatalos átiratokban a magyar követelésekről egyenesen megalázó hangon szólnak, pl. hogy a „magyar kormány pöffeszkedésének véget kell vetni", aztán, hogy „a felfuvalkodott klikk (ez alatt a magyar katonai követeléseket képviselő politikusokat érti) elnyomó és zsaroló politikájának gyeplőit meg kell ragadni, stb." Mikor Bolfras megdöbbenten végighallgatta Karyt, újra figyelmeztette, vigyázzon arra, amit mond s egyúttal kijelentette, hogy *Őfelsége azért nem vonul vissza nyugalomba, mert nem meri átadni a hatalmat...*

Ehelyütt beszéljük el azt is, amit az attila elleni antipátiájáról ugyancsak Kary mond el. József főherceg tábornagy, amikor még nem viselte ezt a legmagasabb katonai rangot, azonban már tábornok volt, egy ízben megjelent a bécsi úrnapi körmeneten s erre az alkalomra magyar tábornoki attiláját húzta fel, mire Ferenc Ferdinánd megkérdezte tőle, miért ezt az egyenruhát

(a fenti kifejezést használta) vette fel, holott van dragonyos-uniformisa is?

Ezekhez az adatokhoz, amelyeket egy azóta elhúnyt, korrekt magyar katona mondott el, igazán kár még egyetlen szót is hozzáfűzni.

Súlyos jelentőségű az is, amit Kristóffy József beszél el Ferenc Ferdinándnak a hadsereg egységéről vallott, meg nem másítható felfogását illetően. Kristóffy volt belügyminiszter, akinek a trónörököshöz való viszonyáról előzetesen már szóltunk, a Pester Lloyd 1924. janáur 10-i számában elmondja, hogy Ferenc Ferdinánd egyszer 1912 májusában magához kérette, s esküjét kívánta, hogy a reá bízottat teljesíti. Közölte vele, hogy Károly főherceggel — aki később a trónra került — *megegyezést kötött*, mely szerint ha bármelyik kerül közülök a trónra, az a másiknak jogait respektálni fogja abból a szempontból, hogy ha Ferenc Ferdinánd lesz az, akkor mindenben tisztelni fogja Károly jogait, ha pedig Károly foglalná el a trónt, *a monarchia és a hadsereg elherdált (vergeudet) jogait visszaszerzi.* Minderről okiratot állítottak ki, és azt a dinasztia archiváriusánál letétbe helyezték. Kristóffy azt mondja, hogy ő a közte és Ferenc Ferdinánd közt lefolyt, fentebb vázolt jelenet megtörténtét *becsületszavával erősíti meg.* Minket ez abból a szempontból érdekel, mert arra ad újabb bizonyítékot, hogy Ferenc Ferdinánd még arra az esetre is biztosítani akarta a hadsereg és a „birodalom" egységét, ha ő nem kerülne trónra. Egyébként jellemző egy Polzer-Hoditz volt kabinetirodai főnök által idézett Ferenc Ferdinánd-féle írásbeli nyilatkozat is, melyet az 1911 októberében tett Blühnbachban abból az alkalomból, hogy Ferenc József rendelkezésére — a magyar követelések részleges teljesítéseként — a közös hadügyminiszter, az addig *Reichskriegsminister*, tehát birodalmi hadügyminiszter elnevezést megváltoztatták egyszerűen *Kriegsminister*-re, tehát hadügyminiszterre. Ez a megoldás nem lehetett sérelmes az osztrákokra sem, csupán a birodalmi egység kiélezésének gondolatát ejtette el. Ferenc Ferdinánd azonban idézett nyilatkozatában élesen szembefordult ezzel az intézkedéssel is, és azt mondta, hogy az a megkérdezése nélkül történt és az 1867-i kiegyezési törvény szelleméből sem következik. Tiltakozik ellene és fenntartja magának a jogot, hogy annak idején *ismét a régi, szerinte törvényes elnevezést állítsa vissza.*

Ugyancsak a hadsereg magyar részében követelt nemzeti vívmányok abszolút, sőt szenvedélyes elutasítását igazolja egy levele is, melyet Conradhoz írt 1908. február 18-án egyik svájci üdülőhelyéről. Ez a levél a katonai követelések miatti magyar parla-

menti harcok idejéből való és Ferenc Ferdinánd panaszkodik benne, hogy bár a monarchia háztartásában 200 millió korona felesleg mutatkozik, s a hivatalnokoknak és vasutasoknak milliókat adnak (!), a tisztek részére még sem szavazzák meg azt a rongyos *(schäbig)* 9 milliót és mindez „néhány hazaáruló magyar kiabáló miatt" *(wegen einiger hochverräterischer ungarischer Schreier).* Ha ő császár lenne — írja tovább — magához hivatná Wekerlét, Schönaichot (az akkori közös hadügyminisztert) és Becket (az akkori osztrák miniszterelnököt) s azt mondaná nekik: „Mindnyájatokat elkergetlek (németül sokkal erősebben: *Ich jage Euch Alle zum Teufel),* ha az újonclétszám felemelése és a tiszti fizetések rendezése nyolc nap alatt meg nem lesz. Jót állok érte — írja tovább —, hogy ez esetben huszonnégy óra alatt mindez meglesz. Így azonban most a szocialisták, a zsidók és a magyarok triumfálnak!"

A katonai követelések miatti mérhetetlen felháborodását jellemzik a Schönaich báró akkori közös hadügyminiszternek tett szemrehányásai is. Schönaichnak igazán nem volt irígylésreméltó a helyzete. Ő megértéssel fogadta követeléseinket és természetesen az ármádia harcképességének a sérelme nélkül — erre ezt a német szót használták: *Schlagfertigkeit* — hajlandó is volt azokból egy részt megvalósítani. De ott volt a másik oldalon Ausztria, s az ottani irányadó körök, amelyek mereven elzárkóztak minden ilyen reform elől s ott volt — *last but not least* — Ferenc Ferdinánd, aki nem volt ugyan közjogi értelemben hatalmi tényező, de keze, különösen katonai kérdésekben, messze elért, s embereket buktatott, vagy emelt érvényesülésre. Amikor Schönaich előterjesztést tett, hogy milyen eszközökkel lennének a magyarok megnyerhetők oly megoldás számára, *amely az irányadó katonai tényezők helyeslésével is találkozhatnék,* akkor a trónörökös félbeszakította s azt mondta neki: „Magyarország számára rövid a programmom s csupán egy mondatból áll: *egy második Haynaura van szükségem!*"

Az ilyen mélyen elítélendő, de mégis csak nem pozitív intézkedést tartalmazó dühös kijelentéssel szemben a hadsereg, illetve a haditengerészet ügyében kifejtett, magyarellenes céllal tett lépése azonban arra vet világot, hogy a magyar befolyást mindenképen ki akarta küszöbölni. Erre nézve Praznovszky Iván ny. követ beszélte el következő személyes élményét. A közös külügyminisztériumban teljesített szolgálatának tartama alatt és pedig oly időben, amidőn ott beosztott tisztviselő volt, tehát nem állott valamely osztály élén, amely esetben bizonyos önálló intézkedésre is

jogosult lehetett volna, váratlanul megjelent nála Ferenc Ferdinánd egyik szárnysegéde és a következőket közölte vele:

A jövő héten kerül Pólában vízrebocsátásra a legújabb hadihajó, amelynek „Budapest" lesz a neve. A szárnysegéd tehát a *trónörökös megbízásából* felszólítja Praznovszkyt, legyen reá gondja, hogy semmiféle közlés a magyar lapokban arról meg ne jelenjék, hogy a jelzett hadihajó *elkészítésében* magyar gyárak, vagy vállalkozók milyen mértékben vettek részt és mennyi magyar építőanyag lett felhasználva. Ennek a kívánságnak a végrehajtására a trónörökös feltétlenül súlyt vet és *Praznovszkyt személyében tenné felelőssé*, ha parancsa nem teljesíttetnék.

Praznovszkyt érthetően kínosan érintette ez a parancs nemcsak a reá, mint magyar emberre felháborító tartalma miatt, hanem azért is, mert mint beosztott tisztviselőnek önálló intézkedési joga, különösen ilyen kényes ügyben nem volt, s az a körülmény, hogy tőle ilyen parancs feltétlen teljesítését követelik, azt mutatja, hogy a főherceg és környezete egyáltalában nincs tisztában a hivatali hierarchia beosztási és felelősségi rendszerével. Azért illő tisztelettel, de határozottan azt válaszolta, hogy a trónörökös parancsát legnagyobb sajnálatára nincs módjában teljesítenie, mert a most említett okok abban megakadályozzák s arra kéri a szárnysegédet, jelentse ezt a fenségnek. A küldött azonban — egy tengerésztiszt — hajthatatlan maradt és szószerint megismételte a parancsot azzal, hogy a fenséges úr ragaszkodik a végrehajtásához, mire Praznovszky ismételten sajnálatát fejezve ki, szintén megismételte teljesen jogosult ellenvetését. Erre a szárnysegéd hivatalos merevséggel tudomásul véve ezt, közölte, hogy *a parancs végrehajtásának megtagadásáról* a főhercegnek jelentést fog tenni. Praznovszky erről a kínos jelenetről aztán jelentést tett az akkori külügyminiszternek, Berchtold grófnak, aki azt kérdezte tőle, hogy tényleg végrehajtatlanul hagyta-e a parancsot, s az igenlő válaszra elmosolyodott, tudomásul vette.

Ha pedig — nem tekintve ennek a jelenetnek szinte bizarr voltát — azt kérdezzük, hogy mi lehetett ilyen lehetetlen parancs kiadásának háttere, erre a következő választ kapjuk. Ferenc Ferdinánd oly mértékben félt attól, hogy a jogos magyar katonai követelések még a haditengerészet terén is érvényesülni fognak, s ezzel fétise, az egységes és oszthatatlan birodalmi osztrák haderő szétesik, hogy eleve rémképeket festett magának arról, miként fogja a magyar sajtó a magyar székesfőváros nevéről elnevezett — képzeljük, mennyire nem tetszett neki már ez az elnevezés sem! — hadihajó vízrebocsátását a magyarság szempontjából kiaknázni. Tehát parancsszóval akarta elfojtani a szabad sajtót még ebben is.

Hogy aztán ezt nem diplomatikus eszközökkel, hanem ilyen lehetetlen módon akarta megvalósítani, az már az ő specialitása volt.

A Windischgrätz- és Praznovszky-esetek egyébként bepillantást engednek abba, hogy a trónörökös a haditengerészet ügyével — ha nem is reánk, magyarokra kedvező irányban — nagyon is foglalkozott s annak minden részlete iránt érdeklődött, de természetesen ezt is az „összbirodalom" szemszögéből ítélte meg. A haditengerészet iránti lelkes érdeklődésére nézve jellemző az is, amit egykori parncsőrtisztje, a már említett Rémy ellentengernagy írt meg több, mint egy évtizeddel ezelőtt egy bécsi újságban. A trónörökös minden áron szeretett volna admirális lenni, noha nem voltak haditengerészeti tapasztalatai. De mivel egykor Rudolf trónörökös is megkapta a tengernagyi kinevezést, ő is ambicionálta azt. Azonban ezt a kérelmét nem merte közvetlenül Ferenc József elé terjeszteni, hanem megbízta Rémyt, szóljon Spaun tengernagynak, a haditengerészet akkori főnökének, ez viszont beszélje meg a dolgot Bolfras báróval, Ferenc József főhadsegédével és bizalmasával, aki aztán járja ki a kérést a Felségnél. Így is történt, s ezen az úton lett Ferenc Ferdinánd 1903-ban admirális, ami viszont nemcsak hiúságát elégítette ki, hanem az igazságnak megfelelően meg kell állapítani, hogy erősen szorgalmazta a Ferenc József alatt kellően nem érvényesült haditengerészet nagyarányú fejlesztését, tervbe vette az önálló tengerészeti minisztérium felállítását, Dalmáciában új hadikikötő létesítését, mert Pola, földrajzi fekvése miatt, erre nem volt alkalmas stb.

Azt, hogy Ferenc Ferdinánd a haditengerészetben újításokat sürgetett úgy a felszerelés, mint a katonai adminisztráció terén, csak helyeselni lehetett. Végtelenül sajnálatos azonban, hogy ennek mindig volt bizonyos éle a magyarság önálló törekvései ellen.

Az osztrák-magyar haditengerészet, bár magas színvonalon állott s a monarchia tengeri jelentőségénél jóval nagyobb nemzetközi elismerésben részesült, mégis régi hagyományok — hogy ne mondjuk: a katonai copf — alapján szárazföldi hadseregünkkel szemben bizonyos értelemben alárendelt szerepet játszott. Így Pola, a monarchia hadikikötője, tulajdonképen a gráci hadtest keretébe volt bekebelezve, úgyhogy ha ott valami tengerészeti ünnepség zajlott le, akkor az első szerepet nem a haditengerészet főparancsnoka, hanem a gráci hadtestparancsnok játszotta. Az ilyen anomáliára jegyezte meg aztán az egyik képzett tengerésztiszt, hogy Ausztria-Magyarországban tulajdonképen a bakák parancsoltak a tengerészeknek. Ezen a trónörökös minden körülmények közt változtatni akart s különösen amióta évenként felkereste üdülés céljából a Pola szomszédságában fekvő Brioni szige-

tét, majd amikor az uralkodótól a tengernagyi kinevezést is megkapta, jóllehet aktív tengerész soha sem volt: a tengerészet nagyarányú fejlesztése egyik főprogrammjává lett. Amikor aztán a nagy csatahajók, a *dreadnought*-ok építésére került a sor és magyar részről érthetően az a kívánság érvényesült, hogy azoknak legalább egyikét a fiumei hajógyárban építsék, s magyar nevet adjanak neki: a trónörökös élénken ellene szegült annak, hogy a hajót Nagy Lajos királyunk nevére keresztelték. Azt kívánta, hogy a hajó neve gróf Laudon, Mária Terézia hírneves generálisának neve legyen. Az ügy a király elé került, aki — bizonyára a magyar kormány tapintatos javaslatára — akként döntött, hogy az óriáshajónak Szent István legyen a neve. Ez ellen aztán — bármennyire nem tetszett is neki — a trónörökös sem tehetett kifogást.

A már többször idézett Glaise-Horstenau tábornok, hadtörténetíró, aki most a Harmadik Német Birodalomban miniszteri rangban bizalmi állást tölt be, a többek közt írt egy ilyen című munkát is: *Franz Joseph's Weggefährte* és ebben Beck Frigyes grófról, az osztrák-magyar hadseregnek évek hosszú során át volt vezérkari főnökéről, de ami ennél fontosabb, Ferenc József egyik legbizalmasabb emberéről mond el Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban szomorúan érdekes mozzanatokat. Tekintve tehát, hogy ezt egy osztrák katonai író, egy volt osztrák katonatiszt írta meg, akit előzetesen megjelent, különösen *Die Katastrophe* című munkája alapján nem lehet a magyar katonai követelések iránt elfogultsággal vádolni — sőt! — éppen azért adatai kétszeres figyelmet érdemelnek.

Beck Frigyes — mint említettük — sokáig volt az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnöke, tehát katonai téren igen jelentős szerepet töltött be, és Ferenc Ferdinánd nagyon kedvelte őt, viszont igaz, hogy amikor megöregedve, a kor követelményeivel nem tudott lépést tartani, emiatt magára vonta az új, friss erők után áhítozó Ferenc Ferdinánd ellenszenvét. Ez annyira ment, hogy Becket egyszer az összegyült tisztikar előtt úgyszólván szóhoz sem engedte jutni, s egyenesen sértő módon mellőzte. A kínos eset a következőképen játszódott le. 1906-ban Dalmáciában nagy szárazföldi és tengeri, kombinált hadgyakorlatok voltak. Becket a trónörökös akkor már meneszteni akarta és helyébe Conradot óhajtotta, de ez a terv az uralkodónál — aki nagyon ragaszkodott Beckhez — egyelőre ellenzésre talált. A trónörökös erre a legkíméletlenebb módon mutatta ki Beckkel szemben, hogy már elejtett embernek tekinti. Raguzában, a gyakorlat befejeztével tartott katonai megbeszélés alkalmával, egyetlen szóra sem méltatta az

öreg generálist. Ellenben amikor Beck a manőver folyamán észlelt tapasztalatait akarta megbeszélni a tisztikarral, akkor a trónörökös hangos zeneszóval vonultatta el a csapatokat annak a hotelnek a kertje előtt, ahol a megbeszélésnek le kellett volna folynia, úgyhogy Beck Frigyesnek egyetlen szavát sem lehetett hallani. Ezt a kíméletlenségig menő mellőzést látva, az öreg katona csakhamar befejezte a „megbeszélést" és csendesen eltávozott. Nemsokára aztán félrevonulva egy könyvet kezdett olvasgatni. A környezet észrevette, hogy az a könyv Benedek tábornokról szólt, arról a hadvezérről, akit az 1866-os osztrák-porosz háborúban elszenvedett vereségekért méltatlanul felelőssé tettek, hadvezéri állásától felmentettek s aki — bár ízig-vérig „császári" katona volt — akkora keserűséggel vonult vissza a magánéletbe, hogy még azt is megtiltotta, hogy katonai egyenruhában temessék el. A Benedek-esetet a „*Dank des Hauses Habsburg*" tipikus megnyilatkozásának minősítették. Beckkel azonban előzetesen — mint rámutattunk — igen szívélyes viszonyban állott Ferenc Ferdinánd, gyakran levelezett vele és ennek a során minden fenntartás nélkül kimondta véleményét a hadsereg kérdésében is, persze nem hallgatva el „azoknak az izgága és forradalmár magyaroknak" a megleckéztetését sem.

Figyelemreméltó egyébként, hogy a trónörökösnek a hadsereg kérdésében elfoglalt merev felfogása már régibb keletű, mint a politikai életbe történt aktív bekapcsolódása. Már súlyos betegsége miatt, a mult század 90-es éveinek közepén, amikor kénytelen volt déli éghajlat alatt tölteni hosszú hónapokat, nem késlekedett haragtól túlfűtött nézeteit a vezérkar akkori főnökével, Beckkel levélben közölni és pedig kétségkívül azért éppen övele, mert jól tudta, hogy az uralkodónak igazi bizalmasa. Glaise-Horstenau idézett könyvének függelékében találunk több ilyen, eredeti szöveggel közölt megnyilatkozást, amelynek hitelességéhez tehát nem férhet szó.

Az egyik levelet Territet-ből (Svájc) írta Ferenc Ferdinánd, 1896. május 6-án, tehát oly időpontban, amikor még nem is volt trónörökös, mert Rudolf trónörökösnek 1889-ben bekövetkezett tragikus halála után a trón várományosa Ferenc József testvéröccse, Károly Lajos főherceg, Ferenc Ferdinánd édesatyja lett, aki csak 1896. május 19-én húnyt el, tehát az idézett levél írásakor még ő volt a trónörökös. Viszont tény, hogy Ferenc Ferdinánd számolt már a trónnak előbb-utóbb számára történő megnyílásával. A dolog tragikumához tartozik egyébként — mert tragikusnak kell minősítenünk ezt a ki nem egyenlíthető ellentétet a magyar nemzet jogos törekvései és jövendő királya felfogása közt —

hogy Ferenc Ferdinánd ezt a levelet 1896-ban írta, Magyarország ezeréves fennállásának évében.

„A monarchiában — írja — az ellentétek mindinkább kiélesednek, *Magyarországban pedig egyenesen a forradalom felé haladunk!* Azokban a nehéz időkben, amelyek előtt a monarchia áll, felmerül a kérdés, hogy ki és mi tartja fenn a trónt és a dinasztiát? Erre a kérdésre csak egyetlen válasz van: *a hadsereg!* Most azonban már nincsen meg az egykori, régi osztrák hadsereg, nincs meg az az ármádia, amelyről a költő így énekelt: *in deinem Lager ist Österreich*, hanem egy nagy néphadseregünk van, amelyet a területi rendszerre építettek fel... Ha pedig most magyar csapatokról beszélek, azokon természetesen csakis a közös hadsereg magyar ezredeit értem. *A honvédségről beszélni felesleges, mert mindenki tudja, hogy mi célból létesítették és hogy rendeltetése kizárólag nemzeti, csakhogy most veszedelmesebb fegyver, mint elődei voltak, egy Kossuth, Görgei, stb. honvédjei, mert most erősebb, szervezettebb és gyakorlottabb.* A Magyarországon uralkodó, s a honvédség rendeltetését és célját tartalmazó eszmékre egyébként jellemzőek Bánffynak, Magyarország sorsa jelenlegi intézőjének szavai, melyeket a Birodalmi Tanácsban képviselt Királyságok és Országok (tehát Ausztria) miniszterelnökének (herceg Windisch-Graetz Alfrédnek) mondott, nála tett bemutatkozó látogatásakor: „Remélem, jó barátságban maradunk, mert hisz elvégre is a két hadsereget nem indíthatjuk egymás ellen." *Hogy némely csapatrészeknek nemzetivé tétele a Birodalom másik felében* (!) *már ennyire haladt, hogy a sovinizmus, legrikítóbb színeivel, a magyar ezredek tisztikarát már mennyire megragadta* s hogy a Lajta túlsó oldalán a közös ezredekben milyen szellem uralkodik, erre nézve néhány olyan példát óhajtok elmondani, amelyet magam figyeltem meg és éltem át."

Ferenc Ferdinánd az idézett levél további folyamán elmondja, hogy *nem szívesen vállalt annak idején szolgálatot egy huszárezredben*, de biztosították, hogy olyan huszárezredbe helyezik, amelyet a közvélemény német mentalitásúnak tud, vagyis ahol a tisztikar szelleme a közös ármádia egységének megfelel. Ilyennek jelölték meg előtte az 5. Radetzky-, a 9. Nádasdy-, és a 11. Württembergi-huszárezredeket, mire aztán őt a 9-esekhez nevezték ki Sopronba, ahol 1890. május 1-én második ezredes, 1890. szeptember 15-én pedig ezredparancsnok-ezredes lett s ez is maradt 1892. november 1-ig. Ámde ott a tisztek — folytatja levelében — bajtársi érintkezésben, a kaszinóban magyarul beszéltek, az altisztek magyarul tettek jelentést, a katonai szakkifejezéseket magyar műszavakkal helyettesítették s *a német nyelv az*

egész ezredben gyűlölt volt (!). A főherceg a gyakorlatok alkalmával nem talált egyetlen fekete-sárga zászlót sem, stb. Majd így folytatja: „Egy darabig elnéztem ezt az *üzelmet*, de aztán kihallgatásra hivattam össze szolgálati szobámba az összes törzstiszteket és kapitányokat és megmondtam nekik, hogy némely urak nem átallottak (a német eredetiben sokkal sértőbb kifejezést használva: *sich nicht entblödet hätten) az én jelenlétemben, bajtársias érintkezés közben, magyarul beszélni* (!). Végül is kijelentettem, hogy én csak egyfajta lovastisztet ismerek és az sem nem magyar, sem nem cseh, sem nem lengyel, hanem *tetőtől-talpig feketesárgára festett császári lovastiszt*, akinek nyelve a hadsereg és a legfelsőbb hadúr nyelve."

Mikor a főherceg megírta Beck grófnak ezeket a „sérelmeket", elbeszélte azt is, hogy ez a bizalmas soproni beszélgetése (!) a magyar újságok útján nyilvánosságra jutott és azokban egyik gyalázatos cikk *(Schandartikel)* a másik után jelent meg azzal, hogy ő magyarellenes tüntetést rendezett. Egy alkalommal — folytatja — egy hadnagyot, aki magyar gróf volt, az előléptetésre alkalmatlannak minősített s erre a magyar lapok azt írták, hogy üldözi a magyar arisztokráciát. Az egész ezred, az alezredestől lefelé, ellenzékieskedett. De hisz különben is az ellenzékieskedés minden magyarnak a vérében van. *Emiatt a hadügyminisztertől néhány osztrák és cseh tiszt beosztását kérte az ezredhez*, de a magyar tisztek viselkedése mégsem változott meg. Mindennek következményeként *a főherceg nem bízhatott a saját ezredében* (!), mert *„egy nemzeti gondolkodású ezredben — és ma s a jövőben is ilyen minden huszárezred — soha, semmi esetre sem lehet megbízni.* Az 1848-as év a legékesszólóbban bizonyítja ezt." A magyarországi gyalogezredekben szerinte hasonló a helyzet, aminek egyik oka az, hogy tisztjeik magyar családokból nősülnek. Majd haragját így önti ki a főherceg: „Tagadhatatlan és közismert, hogy a monarchia egyetlen részében sem beszélnek oly tekintélyromboló módon Őfelsége felkent személyéről, az uralkodóházról és a hadseregről, mint a magyar városokban, az úgynevezett művelt középosztályban (!). Minden vendéglőben és kávéházban, tisztekkel teli asztalok mellett, a cigányok felségsértő dalokat (!) játszanak" stb.

Lehetetlen, hogy mélységes megdöbbenéssel ne olvassuk Ferenc Ferdinándnak ezeket az 1896-ban írt sorait, mert ezek kétséget kizáróan igazolják, hogy miként gondolkozott a monarchia jövendő ura abban az időben a magyar államiság egy olyan sarkalatos intézményéről, mint a hadsereg magyar része.

Azt is elbeszéli Glaise-Horstenau, hogy Beck — kétségkívül az ilyen tendenciájú informálások hatása alatt is — minő katonai intézkedéseket tervezett e század elején a magyarok katonai letörésére. Fejérváry Géza báró, az egykori honvédelmi miniszter — akinek még azt is rossz néven vette Ferenc Ferdinánd, hogy a képviselőház ülésein polgári ruhában és nem uniformisban jelent meg, holott Fejérvárynak az uralkodó és a dinasztia iránt érzett hűsége köztudomású volt — az évek óta tartó, éles parlamenti harcok miatt akkor tele volt keserűséggel a magyar parlamenti ellenzék ellen és nem átallotta egyik, Beckhez írt levelében azt ezzel a súlyosan megvető szóval illetni: „*canaille*". Hosszú idő óta gyűlt már akkor a magyar politikai életben a gyujtóanyag, és Fejérváry, az öreg császári katona — hiszen magyar neve és korrekt, úri gondolkozása ellenére, bizony ez volt — tehetetlen dühhel nézte ezt. Beckkel, ifjúkori barátjával, a vezérkar főnökével bizalmasan levelezhetett, s azért nem is válogatta meg ilyenkor a kifejezéseit. És Beckben megértő támogatóra talált. 1903-ban ugyanis Beck volt az, aki az uralkodónak azt javasolta, hogy néhány gyalogos hadosztályt helyezzenek át Magyarországba, az úgynevezett „megbízható" csapattestek közül, *sőt az ország alkotmányának esetleges felfüggesztése is tervbe lenne vehető.* Néhány évvel később Beck báró már tovább ment a felfogása szerint el nem odázható „védelmi" intézkedések terén, mert egy szabályos riasztó *(alarm)*-tervezetet dolgozott ki. Ennek értelmében *politikai zavargások esetén Budapestet a brünni gyalogsági hadosztály és a 15. dragonyosezred szállná meg,* a bécsi gyalogsági hadosztály pedig a Bécs—Budapest közti összeköttetést tartaná fenn, melynek a megerősítésére az 5. dragonyosezred lenne kiszemelve. Ezeken felül a przemysli, lembergi és zágrábi hadtestek még gyalogcsapatokat adnának. Jellemző ellenben, hogy a Beck-féle tervezet szerint a riasztó esetére cs. és kir., tehát közös *tüzérezredeket* nem vettek volna igénybe, mert „*a honvédtüzér tisztikar, tradíciójánál fogva, megbízható*". (Ezt a kétes értékű dícséretet a honvédtüzér tisztikar kétségkívül azért kapta, mert mint akkor friss fegyvernem, tisztikara jelentős részét a közös hadseregből helyezték át.)

Mindezekből látható, hogy Ferenc Ferdinánd egy vele egyforma gondolkozású osztrák generálishoz fordult akkor, mikor Beck bárónak intézett levelében oly kíméletlen őszinteséggel szögezte le ellenszenvét a magyarok nemzeti követeléseivel szemben. A soproni helyőrség emlékei különben sem homályosultak még el egyhamar a főhercegnél. 1893. szeptember 1-én, amikor arról volt szó, hogy mint tábornok-dandárparancsnok hova kerüljön, Beck bárótól azt kérte, hogy vagy Budweisba, vagy Pardubitzba küld-

jék (mindkét város Csehországban van), mert Magyarország kombinációba vétele számára lehetetlen *(Ungarn ist für mich unmöglich)*. Lehet-e csodálni, hogy a magyarok elleni érzelmei, amelyeknek indítóokai a katonai téren érvényesülni kívánó magyar követelések voltak, az évek múlásával nemhogy nem enyhültek, hanem még keserűbbekké váltak? Beteges érzékenységgel, majdnem patológikus önsanyargatással gyüjtötte azokat a magyarországi újságcikkeket, amelyekben szerinte csupa felségsértő lázítás volt olvasható. Óh, gondoskodtak arról besúgói, később pedig, amikor az uralkodótól — a császár környezetének szívós ellenállása ellenére — ki tudta csikarni külön katonai irodáját, akkortól kezdve Brosch őrnagy, az irodafőnöke, meg annak konfidensei, akik közül bizonyára nem egy akként akart érdemeket szerezni a monarchia jövendő uránál, hogy gondosan beküldte a „gonosz" magyarok kifakadásait. Mintha minden újsághírért, minden bombasztikus kirohanásért az egész magyarságot lehetett volna felelőssé tenni!

1904 nyarán Beck báró ismét levelet kapott Ferenc Ferdinándtól, Konopistból. Most már nem a fiatal, a betegeskedő, a türelmetlen férfitól, hanem a boldog családatyától, a megelégedett katonától, akinek azonban mostan sincs semmiképen az inyére az a magyar mozgalom. „Mellékelve küldök Excellenciádnak azokból a támadásokból egy kis szemelvényt, amelyek Őfelsége felkent személye és a hadsereg ellen elhangzottak. A bármily pártállású magyar lapokban úgyszólván naponta, szinte hemzsegnek az ilyen felségsértő cikkek. *A legmélyebb szomorúsággal és a hazám iránti aggódással kell látnom, hogy most már a trón és a dinasztia utolsó védőpajzsát, a hadsereget is megmagyarosítják* és a pompás, úgynevezett magyar szellemet ide is behozzák... Azt hiszem, hogy minden idők hadtörténelme, utoljára az 1848., 1859., 1866. esztendőké legjobban igazolja, *hogy mennyire nem lehet a magyar csapatokban megbízni akkor, ha azokat az úgynevezett magyar szellem hatja át, az, amely mindig forradalmi volt, ma is az és az is marad.*"

De csodálható-e a trónörökös mind merevebbé váló magatartása, mikor azt nemcsak saját, egyoldalú elfogultsága fűtötte, hanem Brosch hasonlóan megkövesedett nézetei is, amelyekre viszont jellemző az a levél is, melyet Brosch jóval később, 1913-ban, Wojnarovich tábornokhoz, a Hadi Levéltár akkori igazgatójához intézett s melyben többek közt ekként írt: „Ferenc Ferdinánd óvó szava, hogy a magyar nemzeti követeléseknek a hadsereg kérdésében ne engedjenek, sikertelen volt, sőt magának a legfelsőbb hadúrnak részéről kegyvesztést vont maga után..."

Kegyvesztést? Nem. Csak az aggastyán korában is adott szavához, s a magyar alkotmányra tett esküjéhez szigorúan ragaszkodó férfiúnak el nem palástolt idegenkedését az olyan törekvésekkel szemben, amelyek uralkodói jogkörébe akartak beleavatkozni s megdönteni, aláásni kívánták azokat a pilléreket, amelyeket Ferenc József hosszú évek szomorú tapasztalatai alapján felállított. Ezek a pillérek pedig azt az igazságot támasztották alá, hogy *a harcképes, győzelemre hivatott hadsereg erkölcsi alapja a hadsereget szolgáltató nép belső kielégültsége.* Az 1939-ben kezdődött második nagy világháború ezt az igazságot napnál fényesebben igazolja. Amikor a német nép minden rétegét magában foglaló, óriási hadsereg minden tagját áthatja az a tudat, az a fanatikus hit, hogy hazája jobb jövőjéért, *fajtája boldogulásáért* harcol, akkor ez ércnél szilárdabb támasztékot ad a német hadsereg lendületének, s ez a szellem, ez a tudat hatja át a mi honvédeinket is, az ország területi visszaállításáért vívott lelkes harcaikban.

Bizonyos, hogy Ferenc Ferdinánd hitt elgondolásának az igazságában. *Előtte, mint ideál, az osztrák birodalom egysége lebegett, amelynek a kovásza az osztrák hadsereg. Konzervatív hajlamai azonban ezen a téren már a reakció síkjára vitték őt.* Azt hitte, hogy vissza lehet állítani saját korát egy századdal megelőző időre, sőt a még régebben fennállott helyzetet vissza lehet varázsolni a katonai téren is, amikor pedig Mária Terézia alatt, a hétéves háborúban, vagy Ferenc császár idejében, s a napoleoni hadjáratokban az osztrák ármádia ezredeiben magyarok is szolgáltak, sőt nem egy közülök magasabb pozícióban is kitűnt, de a hadsereg „császári" volt. Ezt az időt akarta ő visszahozni, ezért tette a fentebb idézett, drasztikus kijelentést, hogy csak feketesárgára festett katonatisztet ismer, aki akár német, akár magyar, akár lengyel, lényegében csak császári — tehát osztrák — tiszt. Fanatikusan hitte, hogy ezekre támaszkodva, a birodalmat hatalmassá teheti, s minden olyan lépést, melyet a koreszme hozott magával s különösen, amelyik a dualisztikus államszerkezet következményeként a magyaroknak különleges helyet biztosított, gyűlölettel kísért. Vajjon, ha a sors másként határoz, ha megadja neki azt, hogy a kettős monarchia trónjára kerül, mit tudott volna mindebből az álomból megvalósítani és micsoda megrázkódtatásoknak tette volna ki a monarchiát? Ki tudja? De az biztos, hogy ilyen centralisztikus, sőt abszolutisztikus elvekkel nálunk magyaroknál olyan ellenhatást váltott volna ki, melynek végső eredményei beláthatatlanok lettek volna.

XXI.

A TRÓNRALÉPÉSI MANIFESZTUM ÉS A FÖDERALISZTIKUS TERVEK

Már a trónörökös életében is gyakran suttogtak arról, hogy trónralépése esetén az Osztrák-Magyar Monarchia közjogi szerkezetét meg fogja változtatni s amennyiben ennek akadálya lenne, nem habozik esetleg erőszakot alkalmazni. Biztosat senki nem tudott, vagy legalább is az az egy-két magyar, aki be volt avatva a főherceg terveibe, megőrizte a köteles diszkréciót, úgyhogy ez a kényes és Magyarország jövő sorsára döntő kérdés, valóban megbízható adatok alapján, akkortájt nem lett megvilágítva. A Bécsből kiszivárgó hírek, a főherceg udvartartása tagjainak egy-egy elejtett szava, valamint később a sajtóban megjelent egy-egy célzás, sőt cikkek azonban kifejezetten arra engedtek következtetni — amint ezt más helyütt is leszögeztük —, hogy Ferenc Ferdinánd a dualisztikus államformának határozott ellensége volt.

Kétségtelen, hogy a dualizmus szerkezetének alapvető hiánya volt az, hogy az 1867-i magyar s az ugyanazon évből való osztrák törvény nemcsak, hogy nem volt azonos szövegű, hanem tendenciájában is elütő volt. A magyar törvény, mint általában a magyar közjogi felfogás, azon a megdönthetetlen alapelven épült fel, hogy Magyarország önálló és független állam, amely az uralkodójával szerződést kötött s mivel ez az uralkodó egy másik államnak is a trónján ül, ezáltal az ottani közjogi helyzetet a mi törvényünk egy bizonyos fokig befolyásolja. Nem így az osztrák törvény. Már maga az a tény, hogy a vonatkozó osztrák kiegyezési törvény címében is a monarchia egységét igyekszik előtérbe tolni, amennyiben az annak keretében élő „királyságok és országok" ügyeiről beszél, kételyt engedett aziránt, hogy vajjon Magyarország ide tartozik-e, vagy sem? Röviden összefoglalva, az úgynevezett *ratio*

legis, tehát a törvény értelme és célja *nálunk az állami önállóság és függetlenség elve* és az abból a közös uralkodó miatt szükségessé váló engedményeknek precíz körülhatárolása volt. Ezzel szemben *az osztrák felfogás a birodalmi egység alapjaira helyezkedett* s abból tett engedménynek tekintette a magyar államiságot. Nem lehetett kétség aziránt, hogy ez a két, egymással ellentétes nézet örökös súrlódásokra ad okot. Ezt mindenki, aki az 1867-től 1918-ig eltelt félszázad eseményeit ismeri, jól tudja. Itt van pl. a két ország között fennállott és tíz évről tíz évre megkötött szerződéssel megállapított vám- és kereskedelmi szövetség, valamint az Osztrák-Magyar Bank ügye, nemkülönben az, hogy a két állam milyen arányban járuljon hozzá a közös költségvetés fedezéséhez (az ú. n. kvóta). Ma már késő arról vitatkozni, hogy abban az időben melyik volt a helyesebb, a nagy gazdasági egység s az azzal kapcsolatos közös vámterület és közös állami jegybank-e, vagy pedig a nemzeti követelmények teljesítésével, a külön magyar vámterület és a magyar jegybank-e? Tény az, hogy bár ez a két kérdés nem volt úgynevezett pragmatikus probléma, mint a közös külügy és a közös hadügy, hanem, mint említettük, a két állam közt tíz évről tíz évre megkötött szerződésnek volt fenntartva: mégis minden alkalommal a körülötte folyó viták évekre megmérgezték a két állam közötti viszonyt. Az osztrákoknak ugyanis nem lehetett kiverni a fejükből, hogy mi minden nemzeti, a magyar állam függetlenségét célzó követelésünknek felállításánál tulajdonképen a birodalmi egységet gyöngítjük, s hogy velük szemben ellenségesen viselkedünk. Az idősebb nemzedék jól emlékszik még olyan mozzanatra is, hogy milyen küzdelembe került annak idején kiverekednünk azt, hogy a bankjegyeinken a dualizmus fel legyen tüntetve: a bankjegy egyik oldala magyar, másika német szövegű legyen, továbbá, hogy a bank címerébe belevegyék a magyar állam címerét is, holott régente csak németnyelvű volt a bankjegy és csak a kétfejű sassal volt megjelölve. Mindezek kétségbevonhatatlan tehertételei voltak a 67-i kiegyezési törvénynek. S midőn Ferenc Ferdinánd, mint jövendő uralkodó, a maga részére kormányprogrammot és alapelveket igyekezett felállítani, akkor, érthetően, ezeket az ellentmondásokat tovább tűrni nem akarta. Sajnos, hogy éppen nem elég éles politikai iskolázottságánál, egyoldalú befolyásolhatóságánál és nem utolsó sorban a magyar politikai viszonyok elleni antipátiájával megerősített averziójánál fogva ebben a rendkívül fontos kérdésben is végül olyan útra tévedt, amely ellen minden magyar embernek tiltakoznia kellett.

A reálpolitika követelményei a monarchia jövendő közjogi szerkezetét illetően a jövendőn töprengő Ferenc Ferdinándot bizonyos elgondolásokra késztették. Végzetes eljárás volt az, hogy azokat a közjogi terveket, amelyeket trónralépése esetére megvalósítani tervezett, a felelős magyar államférfiak bevonása nélkül készítette. Munkatársai között volt Eichhof báró, osztrák diplomata is, aki a monarchia összeomlása után igen figyelemreméltó közléseket tett nemcsak magáról Ferenc Ferdinánd személyéről, hanem arról a tervezetről is, amellyel a trónörökös a monarchia közjogi szerkezetét gyökerében akarta átformálni.

Eichhof báró a *Reichspost* 1926. március 28-i számában tette közzé ezt a figyelemreméltó tervezetet, amelyet Ferenc Ferdinánd trónralépése esetére kidolgozott. A cikknek a következő a címe: „Nagyausztria Egyesült Államainak tervezett megalapítása" *(Die geplante Gründung der Vereinigten Staaten von Gross-Österreich.)* A szerző megjegyzi, hogy ez tulajdonképen egy *manifesztum* tervezete volt, amelyet Ferenc Ferdinánd nyomban Ferenc József halála után tett volna közzé a célból, hogy megvalósítsa saját közjogi elgondolását.

És itt — mielőtt a manifesztumot ismertetnők — meg kell emlékeznünk Praznovszky Iván ny. követ kis tanulmányáról, mely a m. kir. belügyminiszter által 1940-ben rendezett közigazgatási továbbképző tanfolyam előadássorozatán hangzott el. Ebben Praznovszky — aki a közös külügyi szolgálatban töltötte el hivatali éveit s ezekből sokat Bécsben, a központban, melyre egy ízben már rámutattunk — több, érdekes mozzanatot elevenít fel a diplomáciai szolgálatból. Többek közt elbeszéli, hogy 1910-ben Ferenc József súlyosan megbetegedett, s mivel akkor már 80 éves volt, attól tartottak, hogy betegsége katasztrofális lesz. *Ekkor Ferenc Ferdinánd szárnysegéde kíséretében megjelent a bécsi közös külügyminisztériumban annak az osztálynak a főnökénél, amelyik a császári és királyi ház ügyeivel foglalkozott.* Átadott neki egy általa sajátkezűleg lepecsételt levelet azzal az utasítással, hogy *az az uralkodó elhalálozása esetén azonnal felbontandó lesz.* Hogy ez a levél mit tartalmazott, azt határozottsággal megállapítani nem lehet, mert hiszen Ferenc József akkor súlyos betegségéből felépült s utána még hat esztendeig élt, tehát a levél felbontására nem is került a sor. Azonban Praznovszky szerint a levél tartalma az a proklamáció, vagy manifesztum volt, amelyet Ferenc Ferdinánd trónralépésekor a monarchia népeihez szándékozott intézni, vagyis az az okirat, amelyet alább közlünk. Erre vall az a körülmény is, hogy a trónörökös személyesen hozta el, tehát senkire rá nem bízta ezt az iratot — ez egyébiránt bizalmatlan termész-

tét mutatja — aztán, hogy sajátkezűleg pecsételte le, végül, hogy olyan előkelő tisztviselőnek adta át, aki konzervatív, aulikus felfogása szerint ilyen fontos okmányok megőrzésére a legilletékesebb. Azonkívül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a trónörökös parancsa szerint a zárt levelet az uralkodó halálakor azonnal fel kellett volna nyitni, tehát annak kétségkívül olyan tartalma volt, amely a trónváltozással a legszorosabb kapcsolatban állott. Mindez eléggé megokolja azt a feltevést, hogy ez a titokzatos, zárt boríték a manifesztumot tartalmazta. Az ügy akkor nem vált aktuálissá, lehet, hogy Ferenc Ferdinánd vissza is vette a levelet, de a manifesztum tartalmát a trónörökös bizalmas emberei ismerték és Eichhof báró azonkívül, hogy az államirat szerkesztésében is résztvett, bizonyára ezen az úton jutott annak a birtokába.

A manifesztum-tervezet magyar fordítása ekként hangzik:

„Manifesztum.

Mivel a Mindenható Istennek tetszett felséges Nagybátyánkat, legkegyelmesebb urunkat, Ferenc József császár és király Őfelségét hosszú, áldásos kormányzás után az életből elszólítani, a VI. Károly császár, a mi felséges elődünk által alapított Pragmatica Sanctióban minden időkre lefektetett örökösödési rend alapján

Mi, II. Ferenc

vagyunk Isten kegyelméből minden, a mi Házunk jogara alatt egyesített királyság és ország trónutódlására hivatva. Ezennel ünnepélyesen tudomására hozzuk tehát a Monarchia minden népének a mi trónralépésünket.

Igaz fájdalomtól megindultan állunk a Birodalom népeivel együtt a megboldogult Császár és Király ravatalánál, hálatelt szívvel emlékezve meg az ő atyai szeretetéről, emelkedett szellemeről, kötelességtudó és fáradhatatlan munkásságáról, jóságáról és kegyességéről. Az ő magasztos példája lebegjen előttünk is uralkodói kötelességeink teljesítése közben népeink boldogságára és jólétére, amelyre egész életünket s erőnket áldozni fogjuk. A Monarchia minden népével, minden társadalmi rétegével és mindenkivel szemben, aki a kötelességét komoly munkával végzi — *bármelyik néptörzshöz*, vagy hitfelekezethez tartozzék is — ugyanezt a szeretetet hirdetjük. Akár magas-, akár alacsonyrangúak, akár gazdagok, akár szegények, a mi trónunk előtt mindnyájan egyformák lesznek. Azokat az alkotmányos berendezéseket és az állam jogrendjét, amelynek a törvény szerint minden polgár részese, tisztelni fogjuk és erős kézzel meg is védjük.

A Monarchia minden részében lakó népek javára és boldogságára legközelebbi kötelességünknek tartjuk azt, hogy őket *egy nagy egészben egyesítsük* és együttes közreműködésüket igazságos alapelvekre építsük fel, olyanokra, amelyek a különleges törekvések által el nem homályosítva, minden kétségen felül magasztosak. Épp azért a birodalmi alkotmányban *mindenekelőtt azokat az ellentmondásokat kell kiküszöbölni,* amelyek a Monarchia közös ügyeinek intézésére vonatkozólag az osztrák és a magyar törvények között fennállanak, s épp azért *az előírt alkotmányos eskünek letételét a két törvény ellentétessége miatt lehetetlenné teszik.* Mint szent kormányzati kötelességünk zálogát akarjuk a birodalmi alkotmány kétségtelen határozmányait a törvényekben foglalt jogokkal és szabadságokkal *összhangba hozva, ünnepélyes koronázási esküvel megerősíteni.* Hogy ez lehetővé váljék, kormányaink haladéktalanul megteszik a kezdeményező lépéseket. *Kifelé a Birodalom egységét,* amelyre nagyhatalmi állása fel van építve, nemkülönben a jogarunk alatt egyesített országoknak a Pragmatica Sanctio által biztosított *oszthatatlan és elválaszthatatlan birtoklását* erélyesen meg fogjuk védelmezni. Kérlelhetetlenül gondoskodni fogunk arról, hogy *a fegyveres erő szilárd szerkezetét egyoldalú politikai irányzatok meg ne zavarják.* A mi hűséges hadseregünkben látjuk mi éppúgy a belső biztonságnak és rendnek megbízható eszközét, mint annak a békepolitikának a folytatását is, amelyet Istenben boldogult Nagybátyánk tűzött maga elé. Ebben a szellemben kívánunk kitartani az idegen államokkal kötött szövetségeink mellett, valamint minden külföldi hatalommal jóviszonyban kívánunk állni, amíg csak a haza becsülete és léte megtámadva nincsen, s igyekezni fogunk a békét is fenntartani, amennyire csak erőnk engedi, hogy a Monarchia népei kulturális és gazdasági feladataikat szolgálhassák, amelyeknek mindenkor melegszívű pártolói leszünk. Uralkodói hatalmunk gyakorlásánál az igazságot és a törvényt fogjuk követni, minden becsületes munkát megvédünk, minden közhasznú tevékenységet támogatunk. Ennél a munkánál kormányunk minden tényezőjétől, minden hatóságától, s az állam minden szolgájától állandó, megértő és rendíthetetlen kötelességteljesítést várunk éppúgy, mint a pártok hullámzásaitól és a társadalmi rétegek érdekeitől független odaadást is a haza és a közjó javára.

Amint a *jogarunk alatt egyesített népek* a Monarchia közös ügyeiben való közreműködésénél *azonos jogokat élveznek, éppúgy* megkívánja az egyenlőjogúság azt is, hogy *minden néptörzs nemzeti fejlődését a Monarchia egységes érdekeinek keretén belül* biztosítva lássa, valamint, hogy minden néptörzsnek, társadalmi osz-

tálynak és hivatásnak, ahol ez még meg nem történt, jogos érdekei *igazságos választói törvények* által biztosíttassanak. A *Dunai Monarchia* népei a történelmi fejlődés, a közös kultúra, a gazdasági érdekközösség ezer szálával vannak egybekapcsolva. Testvéri szeretetben zárkózzanak össze, az egymástól elválasztó mozzanatokat mellőzzék, az egymást közelebb hozókat erősítsék meg és csupán a kulturális és gazdasági haladás nemes versenyében álljanak egymással szemben. Bizalommal hívunk fel mindenkit, akinek az Isten által oly bőségesen megáldott hazánk fejlődése szívén fekszik, hogy a maga munkáját egyesítse a miénkkel. Csakis minden népünk együttmunkálkodása fogja *minden néptörzs* javát biztosítani. De valódi boldogság csak hívő érzelmeken alapulhat és hogy népeink számára ezt megőrizzük, ez lelkiismereti kötelességünk.

Bizalommal fohászkodunk az Isten segítségéért, hogy adja áldását uralkodói kötelességünk teljesítésére, valamint minden alattvalónk munkájára, hogy a Mindenható világosítsa meg s erősítse meg őket, hogy mi a népeinket jólétre, boldogságra s békére vezethessük. Adja Isten!"

Ami ennek a manifesztum-tervezetnek a szerzőségét illeti, bizonyosnak vehetjük, hogy abból a „műhely" több tagja vette ki a részét, a szövegezés tulajdonképeni mesterének azonban minden valószínűség szerint Turba Gusztáv bécsi egyetemi tanárt kell tekintenünk. Ő, eredetileg egy kis osztrák vidéki városban volt történelemszakos gimnáziumi tanár. Ismeretségbe került Brosch őrnaggyal, aki nagyra értékelte őt s így a trónörökös közjogi tanácsadói sorában előkelő helyet vívott ki magának. Mivel pedig Turba a birodalmi egység iskolájának volt rendíthetetlen híve, azonkívül pedig kellő rutinnal rendelkezett megfelelő okiratok szerkesztésében is, ezért a manifesztum szövege minden valószínűség szerint az ő tollából ered, bár magától értődő, hogy sok átdolgozáson ment keresztül, míg végleges alakját megkapta. Az is bizonyos, hogy Ferenc Ferdinánd döntő befolyást gyakorolt a szövegezésre.

A kétségkívül nagyjelentőségű manifesztum-tervezetnek a *Reichspost*ban történt közzététele után levélváltást folytattam Eichhof báróval, aminek az eredményeként még néhány érdekes újabb adatot kaptam Ferenc Ferdinándnak trónralépése esetére követendő szándékairól. Eichhof a manifesztum közzététele idejében osztrák követ volt. Még nem állt a régi, császári Ausztria diplomáciai szolgálatában, viszont annak idején élvezte Ferenc Ferdinánd jóakaratú hajlandóságát s így történhetett meg, hogy

amikor alig néhány héttel a sarajevói tragédia előtt a főherceg Miramareban tartózkodott, akkor fogadta Eichhofot is. Egy reggel arra szólította föl, tegyenek együttesen kocsikirándulást Cividaleba, ahonnan majd Görzön keresztül térhetnek haza. Eichhof nem fojthatta el csodálkozását, hogy a trónörökös a hatóságok minden előzetes értesítése nélkül ilyen kirándulást óhajt tenni, mire az így válaszolt: „Higyje el, az ember mindenütt Isten kezében van, itt a bozótból bármikor ránkugorhat egy merénylő, a folytonos aggodalom és a túlságos előrelátás megbénítaná az életet." Kétségkívül jellemzőek ezek a szavak — amilyenekhez hasonlókat Ferenc Ferdinánd már egyébkor is ejtett — arra az elszántságra, amellyel bármely pillanatban leszámolt a lehetőségekkel.

A manifesztum kiadását, illetve az abban foglalt uralkodói alapelvek megvalósítását a trónörökös — Eichhof szerint — hosszú megfontolás és előkészítés után határozta el, de természetesen csak akkorra, amikor Ferenc József elhúnytával trónrajutása aktuálissá lesz. Nem tekintve általában reformra törekvő elgondolását, amely a monarchia egész eddigi közjogi szerkezetét és alkotmányjogi berendezését nem tartotta megfelelőnek, a manifesztum kibocsátására az az elgondolás is bírta, hogy — mint arra fentebb rá is mutattunk — gyökeres ellentét állott fenn az 1867-i kiegyezési törvény magyar és osztrák szövege között.

Megírtuk továbbá, hogy éveken keresztül tartott a magyar ellenzék harca a katonai követelésekért, a magyar szolgálati, vezényleti és vezérleti nyelvért és ezen a téren mindig csak nehéz küzdelmek árán és csak kicsiny engedményeket lehetett a Felségnél kieszközölni. A régebbi nemzedék jól emlékszik még arra is, hogy pl. nagy nemzeti esemény volt az, amikor az öreg király hozzájárult a honvédség tüzérségi csapatokkal leendő kiegészítéséhez. Mi ezt akkor úgy fogtuk fel, mint az önálló magyar hadsereg kiépítésének a legújabb lépését, mert hiszen nyilvánvaló volt, hogy csak gyalogsággal és lovassággal a honvédség csonka lett volna, az öreg Felségnek viszont az volt az álláspontja, hogy a tüzérségnek halaszthatatlan fejlesztését még ilyen áron, vagyis a honvédség megerősítése révén is engedélyezi, mert hiszen a vezető gondolat nála a haderő minél szélesebb kiépítése volt.

Ez a honvédségi kérdés különben felveti itt az egész problémának eredeti alapját is és ezek az adatok némi kiegészítésül szolgálhatnak a hadsereg egységére vonatkozó Ferenc Ferdinánd-féle álláspontnak előzően, önálló fejezetben történt magyarázatához is. 1868-ban, amikor a honvédséget megalapították, ezzel egyrészt az 1848-as emlékek kegyeletes megőrzését kívánták megrögzíteni,

hiszen az akkori miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula, az egykori 48-as huszártiszt, akit *in effigie* felakasztatott 1849-ben, szabadságharcunk leveretése után, az osztrák hadbíróság akként, hogy az ellene hozott halálos ítéletet az akasztófára kiszögezték, egyik legkedvesebb alkotásának tekintette a honvédséget. Viszont az osztrákok ugyanebben az évben felállítottak egy úgynevezett *Landwehrt*, tehát egy osztrák honvédséget, de ez annyira csak az úgynevezett keretekben élt, hogy igazi tartalmat alig lehetett benne felfedezni. Érthető is, őket semmiféle érzelmi és történelmi mozzanat egy ilyen különleges kis hadsereg létesítésére nem indította és ha mégis megcsinálták, akkor ezt tisztán a dualizmusból folyó, úgynevezett paritás megvalósítása céljából cselekedték. A magyar honvédség és az osztrák *Landwehr* kérdését tehát sohasem lehetett közös nevezőre hozni. A honvédség nekünk mindenkor szívügyünk volt, már csak azért is, mert benne láttuk az önálló magyar hadsereg magvát, míg a *Landwehr* inkább egy póttartalék szerepét játszotta, katonai adminisztrációs célzattal. A hadsereg kérdésében tehát a magyar és az osztrák felfogás közt mélyreható ellentétek voltak, de nem szabad azt sem elfelejteni, hogy maga Ferenc József, amikor a hadsereg egységéről volt szó, e tekintetben mindenkor hajthatatlannak mutatkozott. A kiegyezési törvény, az 1867 : XII. t.-c. annak idején sokat emlegetett 11. §-a akként intézkedett, hogy a hadsereg vezérlete, vezénylete és belszervezete tárgyában intézkedni a fejedelem alkotmányos joga. Ezt tehát Ferenc József mindig úgy fogta fel, mint a részére biztosított, úgynevezett fenntartott felségjogot, amely fogalmat ugyan a magyar közjog nem ismerte, de az uralkodó ragaszkodott ahhoz, hogy ezen a téren legfőbb hadúri jogába senki bele ne avatkozzék. Ferenc Ferdinánd aztán ezt a fenntartott felségjogot minden vitán felülállónak tekintette.

Egy személyes emlék tolul itt az emlékezetembe. A század elején történt, amikor a katonai kérdés miatt a magyar parlament és a király között a viszony meglehetősen kiélesződött. A parlament azon az állásponton volt, hogy minden áldozatra hajlandó a magyar államiságnak adandó ellenszolgáltatás fejében, vagyis azért, hogy önállóságunk a hadsereg terén a meglevőnél sokkal jobban kidomborodjék. Viszont az uralkodó ragaszkodott a hadsereg többször említett egységéhez, s bár itt-ott engedményeket tett, amilyen volt a Ludovika honvédségi tisztképző iskolának főiskolai, tehát akadémiai rangra emelése, aztán az, hogy a vezérkari tisztek, bár Bécsben egységes kiképzést kaptak, de szolgálatra a honvédséghez is beosztattak, azonban magát az alapelvet nem engedte megrendíteni. Emlékezetünkben van még a

század elejéről a már egyszer említett, hírhedt chlopyi hadparancs is, amelyet Ferenc József egy nagy hadgyakorlat befejezésekor bocsátott ki, s amely erélyes tiltakozás volt a hadsereg egysége ellen irányuló bármiféle politikai irányzattal szemben. Mi sem érthetőbb, mint az, hogy ez az erélyes lépés itthon méginkább kiélezte az ellentéteket s a parlamentben akkor olyan tumultuózus jelenetek játszódtak le, hogy az elnök végül az ellenzék vezetőembereit a parlamenti őrökkel vezettette ki. Hogy ez viszont csak olaj volt a tűzre, az könnyen megérthető.

Amikor a század elején ezek a harcok dúltak, akkor Ferenc József elhatározta, hogy meghallgatja az ellenzék vezéreit is, vajjon mi az ő felfogásuk a hadsereg kérdésében? A Felség többévtizedes gyakorlat szerint csak úgynevezett 67-es közjogi alapon álló politikusokat szokott meghallgatni, vagyis, ha az illető, bár nem volt az uralkodó párt tagja, de ellenzéki szempontból is a 67-es kiegyezést tekintette bázisnak. Ebből folyt, hogy az úgynevezett 48-as, tehát a függetlenségi párt korifeusai hosszú időn keresztül személy szerint nem jutottak a Felség elé. Ezen a gyakorlaton változtatott ekkor a király, amikor kihallgatásra hívott magához néhány 48-as politikust is s ezek között néhai Thaly Kálmánt, a jeles történettudóst, aki a 48-as Kossuth-párt egyik vezére volt s aki a nemzet történetébe különösen azzal írta be nevét, hogy nagyrészt az ő szívós küzdelmének tulajdonítható a Felség hozzájárulása Rákóczi Ferenc, Thököly Imre és buidosótársaik hamvainak hazahozatalához és a kassai és késmárki székesegyházakban való elhelyezéséhez. Csak gondoljuk meg, micsoda óriási dolog volt ez akkor! Egy Habsburg, aki a családi tradíciókat mindennél nagyobbra tartotta, beleegyezett abba, hogy a magyar nemzet szemében halhatatlan szabadsághősök, de az ő családi hagyományai szerint mégis csak lázadók, az ő apostoli királyi hozzájárulásával két évszázad mulva halóporukban diadallal térjenek vissza a szülőföldjükre!

Thaly Kálmánt személyesen ismertem és bár akkor még fiatal ember voltam, de nem egy bizalmas jellegű politikai megnyilatkozásának a közvetlen fültanúja voltam. Mindketten Pozsonyban laktunk, ahol ő az ottani magyarságot egyesítő Toldykörnek az elnöke, én meg a jegyzője, majd háznagya voltam és így nem egyszer volt alkalmam vele szűkebb körben együtt időzni, amikor felengedett a zárkózottsága és elmondott egy-két érdekes mozzanatot politikai pályafutásából. Az említett időpontban a 48-as politikusok között ő is meghívást kapott Bécsbe. Képzelhető, mennyire felkészült erre az audienciára, mert hiszen jól tudta, hogy a Felség fegyelmezett észjárású ember, akinél gyor-

san és röviden kell a mondandókat elmondani. Thaly, mint történész, a magyar katonai kérdést századokra visszamenően alaposan tanulmányozta és így elkészülve jelent meg egy napon a bécsi Burg kihallgatási termének előszobájában, ahol a Felség szolgálattevő szárnysegéde azzal sietett eléje, hogy Ferenc József már várja őt. Tudva azt, hogy a király az időbeosztásában mily pontos, Thaly zavarba jött, mert hiszen a kitűzött óra még nem érkezett el s ezt meg is mondta a szárnysegédnek, aki erre mosolyogva megnyugtatta, jelezvén, hogy a Felségtől egyenesen parancsa van arra, hogy amint Thaly megérkezik, azonnal bocsássák eléje.

Amikor Őfelsége dolgozószobájába lépett, a király felkelt íróasztalától és néhány lépést tett eléje. Már ez is kitüntetésszámba ment, mert hiszen a király az udvari etikettet mindenkor annyira megőrizte, hogy az audienciázó kellő távolságban szokott előtte megjelenni, mindketten álltak, s a kihallgatás befejeztével fejbiccentéssel jelezte az uralkodó, hogy az véget ért. De most jött csak a meglepetés! A király az íróasztala mellé tolt fotelra mutatott és Thalyt hellyel kínálta meg. Ez teljesen szokatlan volt és Thaly, érthető zavarában, az udvariasan felkínált ülőhelyet nem akarta elfogadni, mire a király erélyes mozdulattal ezt mondta neki: „Üljön le!" Tehát leült. A király rászögezte kék szemét és azt mondta: „Kedves Thaly, tudja, hogy miért hivattam, beszéljen." Erre Thaly körülbelül 20—25 perces előadást tartott a magyar hadsereg fejlődéséről. Kifejtette, hogy milyen volt az az Árpádházi királyok alatt, milyen átalakulásokon ment keresztül Nagy Lajos és Mátyás király idejében s milyen volt további sorsa 1527., I. Ferdinánd magyar királlyá választása óta. Nem mulasztotta el rámutatni arra, hogy bár a Habsburgok óta, mint akik Európa javarésze felett uralkodtak, külön, kifejezetten, magyar hadsereg nyomait nehéz lenne megállapítani, mert hiszen ennek a dinasztikus ármádiának a szervezete másként volt felépítve, de ennek ellenére mindig megmaradt bizonyos határok között a magyar ezredek, vagy a magyar csapatok önállósága. Különösen megállapítható ez Mária Terézia idejében, nemkülönben az 1790—91-i országgyűlés eseményei során, II. Lipót országlása korában, amikor egyes huszár- vagy gyalogezredeket a magyar tisztikar részben magyar vezényleti nyelven kommandírozta. Rátért azután Thaly az 1848-i honvédség felállításának rövid vázolására s végül arra, hogy 1867-ben a magyar nemzet függetlenségét, a felségjogok teljes tiszteletben tartásával, a hadügyi téren is fenntartottuk s azért az a tiszteletteljes véleménye, hogy

ennek a részletes megvalósításához a magyar nemzetnek feltétlen jussa van.

Ferenc József fegyelmezett türelemmel hallgatta végig az előadást, s mikor az befejeződött, az íróasztalának egyik fiókját kihúzta és abból egy aktacsomót véve elő, a következőket mondotta: „Kedves Thaly, amit Ön most olyan érdekesen fejtegetett, azért hálás vagyok, de ez nekem nem újság. Én ezt mind tudtam. Mikor azonban 1867-ben a magyarokkal megkötöttem a kiegyezést, *akkor megmondtam Deák Ferencnek és Andrássy Gyulának, hogy a hadseregemhez nem engedek nyúlni. A felette való legfelsőbb rendelkezés egyedül engem illet meg.*"

Ezzel a Felség, jelezni akarván, hogy erről a tárgyról az eszmecserét befejezte, felállt és azt mondta: „Hallom, kedves Thaly, hogy a legutóbbi hetekben gyengélkedett. Örülök, hogy ismét egészségesen láthatom." Ezzel egy fejbólintással elbúcsúztatta, s amikor Thaly Kálmán ennek az audenciának a történetét elbeszélte, megjegyezte, hogy befelé érezte vállalkozásának a balsikerét. A hadsereg kérdése ugyanis olyan kényes ügy volt, amelyről Ferenc Józseffel úgyszólván tárgyalni sem lehetett. Itthon, a magyar politikában, vitatkoztak kiegyezési törvényről, szakaszai magyarázatáról, ígéretekről, stb., de mindezekkel szemben ott állott a tilalomfa, a Felség *non possumus*-a, ami minden gyökeres reformnak elejét vette. Ez volt a leplezetlen igazság!

Visszatérve az Eichhof-féle gondolatmenethez, ő még azt is megjegyzi, hogy Beust, (előbb báró, később gróf) 1867. első közös osztrák-magyar külügyminisztere, aki eredetileg szász ember volt és szászországi szolgálatból lépett át Ausztriába, az egész dualisztikus államszerkezetre a következő megjegyzést tette: „Ha nem volnék idegen, akkor soha sem vettem volna a szívemre, hogy a birodalom nagy és tiszteletreméltó épületét kettészakítsam." Érdekes szavak! A dualizmus első külügyminisztere eszerint szintén a birodalmi gondolat híve volt s ebből joggal következtethetjük azt, hogy valószínűleg nem is vélte hosszúéletűnek a régi osztrák birodalom kettészakításának politikai szerkezetét.

Eichhof néhány évvel a manifesztum-tervezet publikálása után újabb hírlapi visszaemlékezést tett közzé az egyik bécsi napilapban. Érdemes ezzel az egyoldalúságtól nem mentes megjegyzés-sorozattal is néhány sorban foglalkozni. Szerinte Ferenc Ferdinánd céltudatos, egyeneslelkű, jó és nemes ember volt. Ítélete mindenkor éles, de találó. Hibája, hogy hirtelen felfortyanó s e miatt sokszor kiméletlen. Az élet megtanította arra, hogy az emberekkel szemeben bizalmatlan legyen, de viszont, amit egyszer jónak vélt, azt megalkuvás nélkül akarta megvalósítani. „Hogy

miként kell ezt a tervet végrehajtani — szokta mondani — arról gondolkozzanak a jogászok és a politikusok, de nem ismerem ezt a kifejezést, hogy lehetetlen." *(Das „geht nicht" giebt's nicht bei mir!)*

Néhány nappal Eichhof visszaemlékezéseinek megjelenése után, a bécsi *Reichspost* közölte Bardolff báró nyugalmazott altábornaggyal, Ferenc Ferdinánd utolsó katonai irodai főnökével lefolytatott beszélgetését is. Bardolff kijelentette, hogy bár az 1914 óta lejátszódott események miatt a régi monarchia föderatív alapon, államszövetség útján leendő reorganizációjának kérdése idejétmult dolog, de ő, mint aki a trónörökös terveit és elgondolásait jól ismerte, mégis kötelességének tartja, hogy a nyilvánosságot tájékoztassa róla.

A trónörökös — mondotta — *meg volt győződve arról, hogy a monarchia az 1867-ben létesített közjogi alapon, tehát mint dualisztikus alakulat, sokáig fenn nem tartható*, még akkor sem, ha nem jön közbe háború. A törekvése az volt, hogy nemzeti és politikai szempontból semleges, illetve e kérdések iránt közömbös hadsereget *(anazional und apolitisch)* építsen ki és pedig a monarchia nemzetiségeinek szigorú elhatárolása és ez alapon létesült nemzetiségi autonómiák segítségével. Ennek megoldásánál a legnehezebb problémát Magyarország okozta volna, amely Bardolff szerint a háborút megelőző időben soviniszta politikát folytatott és magyarosító törekvéseit nem egykönnyen adta volna fel. Mivel azonban a trónörökös tudta, hogy Magyarország mindig kiváló politikusokat adott a közéletnek, meg volt győződve arról, hogy akad majd köztük, aki a monarchia jövője szempontjából törekvéseit nem utasítja el. A másik nehézség a németség felfogása volt, amely az osztrák politikában éreztette hatását oly értelemben, hogy *alldeutsch* törekvések léptek előtérbe. Bardolff szerint ezt is sikerült volna áthidalni a trónörökösnek, már csak Vilmos német császárhoz való bizalmas viszonya alapján is azáltal, hogy meggyőzi az ausztriai németeket arról, hogy bár föderatív alapon felépített, de *a német nyelv és vezetés szupremáciáját biztosító* birodalomban jogos törekvéseik kielégítésre találhatnak. A trónörökös, Bardolff szerint, számolt azzal is, hogy a monarchia belső szerkezetének ilyen gyökeres átalakítása a külföldön is bizonyos következményekkel járna, azonban azon a nézeten volt, hogy *a monarchia keretében élő nemzetiségeknek önkormányzattal való felruházása, s az egésznek egy birodalmi egységben leendő összefoglalása külpolitikai szempontból is örvendetes fogadtatásra talált volna*, sőt speciálisan Oroszország részéről helyesléssel is találkoznék.

Bardolff azután évekkel később, 1934-ben, a sarajevói tragédia húsz éves évfordulója alkalmából, újra írt visszaemlékezést a *Wiener Neueste Nachrichten*-ben, ahol igen figyelemreméltó személyes impressziókat közölt a trónörökösről. Ami mindenek előtt lelki beállítottságát illeti — úgymond — ne felejtsük el, hogy őt férfikora kezdetén súlyos kór támadta meg, s *egész életén át teljesen egészségesnek úgyszólván soha sem érezte magát.* Ez a küzdelem az életért, az egészségért, érthetővé teszi zárkózottságát és bizalmatlanságát. De ugyancsak a küzdés volt osztályrésze a házassága kérdésében is. Amíg az uralkodócsalád többi tagjainál ez rendesen nem volt probléma, addig őneki küzdenie kellett szerelme elnyeréséért is. Benne tehát a lelki tulajdonságok sötétebb oldalai emiatt is kifejlődtek, de ezzel szemben mindenkor meg lehet állapítani abszolút akaraterejét, elgondolásainak korrektségét, s akiknek a jellemszilárdságáról meggyőződött, azokkal szemben teljes bizalmát. *Az igaz* — mondja Bardolff — *hogy a monarchia szerkezetét szét akarta rombolni és helyébe újat akart építeni,* mivel ha fenn akarta volna tartani a dualizmust, akkor meggyőződése szerint a monarchia szétesése inkább bekövetkezett volna, hiszen a külföldön nem egy helyen foglalkoztak már felosztási tervekkel. Egy olyan államalakulat, amely annyi különböző nemzetiséget foglal magában, kell, hogy mentes legyen azok bármelyikével szemben vállalt, eskűvel megerősített kötelezettség alól. Az egységes hadsereg és ennek megbízhatósága, amely feltételezi azt, hogy tagjai s különösen tisztikara, származásra való tekintet nélkül, csak a legfőbb hadurat szolgálják, egy ilyen birodalomnak legfőbb támasza. Az, hogy a német nyelv, mint a hadsereg egyedüli nyelve, mindazon intézményekben is egyeduralkodó legyen, amelyek érdeklik az összes nemzetiségeket is, magától értetődő. Bardolff azt mondja, hogy ilyen *közös intézménynek tervezték a hadseregen kívül a vám- és gazdasági ügyeket, valamint a vasútügyet, míg a nemzetiségeket határaikon belül autonómiával ruházták volna fel* s ennek keretében „Nagyausztria Egyesült Államai" kebelében minden nemzetiség megkapta volna szabad fejlődésének lehetőségét. Bardolff elismeri, hogy nagyon bizonytalan, vajjon ez a terv sikerült volna-e, de egyet garantál, azt, hogy Ferenc Ferdinánd minden nemzetiséget legszentebb jogának, faji önállóságának védelmében megerősítette volna. Az persze más lapra tartozik, hogy ezek közt a különböző „néptörzsek" között elgondolásuk a magyart is csak egy ilyen tényezőnek minősítette volna, mert szerintük „a birodalom a következő néptörzsekből állt volna: német, magyar, cseh, szlovák, lengyel, rutén, román, horvát, szlovén és olasz." A néptörzsek mindegyike azon a földön, ahol

úgynevezett őstelepülő volt, megkapta volna önkormányzatát, ahol pedig a néprajzi határok bizonytalanok voltak, ott népszavazás útján kellett volna szerintük meghozni az igazságos döntést.

Ezzel a föderalisztikus tervvel, mely elvi elgondolásában a trónralépési manifesztum alapja lett volna, a Ferenc Ferdinánd politikáját ismertető írók közül többen foglalkoztak. Margutti tábornok szerint Magyarországot a következő, autonóm területekre osztották volna fel: 1. a magyarság zöme által lakott országrész, tehát leginkább az Alföld és a Dunántúl. 2. Erdély, a Székelyföld kikapcsolásával, mint szerintük túlnyomórészt románoklakta terület, 3. az ú. n. Vajdaság, tehát Délmagyarországnak bácskai és bánsági részéből, a nagyrészt szerbek által lakott terület, 4. a Felvidék, illetve amint elnevezték: Szlovákia, mint a tót nép autonóm területe, 5. a Székelyföld, 6. Horvát-Szlavon-Dalmátországok Bosznia-Hercegovinával együtt.

A föderalisztikus tervezet természetesen nem csupán Magyarországra vonatkozott, hanem Ausztriára is, ahol viszont elkülöníteni szándékoztak a német elem lakta területeket (Alsó- és Felső-ausztria, Salzburg, aztán az ú. n. alpesi tartományok, Stájerország, Karinthia és Krajna nagy része, meg Tirol nagy többsége), Cseh- és Morvaországnak, meg Sziléziának cseheklakta részeitől, melyek szintén autonómiára voltak kijelölve éppúgy, mint Galicia nyugati fele a lengyelek, keleti fele pedig, Bukovinával együtt, a ruténok területének, Déltirol és a tengerpart olasz jellegűnek vétetett s a szlovének is természetesen önkormányzati egyedként szerepeltek volna, sőt Cseh- és Morvaország németjei is.

Ha most már ennek a tervnek a mélyére tekintünk, akkor érdekes elő- és utórezgéseit állapíthatjuk meg, vagyis le kell szögeznünk azt, hogy Ferenc Ferdinándnak magyar szempontból mindenképen elítélendő tervezete nem csupán az általa rokonszenvvel fogadott Popovici Aurél-féle *Grossösterreich* elgondolását és a világkörüli útjáról magával hozott, az Északamerikai Egyesült Államok hasonló jellegű alkotmánya iránti szimpátiáját tekinthette elődjének, hanem az 1849—1867. közti korszak Ferenc Józsefének felfogását is. Magyarországnak nemzetiségi alapon leendő felosztására nézve ugyanis Angyal Dávid, egy, „Idősb Andrássy Gyula emlékezete" című tanulmányában elmondja a következőket. A bécsi Állami Levéltár őriz két osztrák miniszter-tanácsi jegyzőkönyvet 1859. őszéről. Ezek tanúsága szerint, amikor a birodalom az olasz háború miatt kritikus helyzetbe került és szóba jött bizonyos jóindulatú gesztus lehetősége, az addigi abszolutisztikus kormányzástól leendő eltérésre és az alkotmányosság felé hajlásra az akkor még egészen abszolutisztikus fel-

fogású Ferenc Józsefnek az volt a felfogása, hogy a gyengeség jele lenne, ha eltérnénk Schwarzenberg herceg miniszterelnök 1851-i, teljesen abszolutisztikus deklarációjának szellemétől. Ez a deklaráció pedig Szent István koronájának területét szintén fel akarta darabolni és pedig öt részre, a politikai igazgatás könnyebbé és a birodalmi egység szempontjából sikeresebbé tétele végett.

Ezt az elgondolást mintegy a Ferenc Ferdinánd-féle terv előrezgésének tekinthetjük. De volt annak utórezgése is és pedig Károly király utolsó intézkedései egyikében, azonban ez csakis Ausztriára vonatkozott. Károly, mint osztrák császár, 1918. október 16-án proklamációt bocsátott ki Ausztria népeihez, mellyel a föderalisztikus államalakulatot kívánta megvalósítani. Tény, hogy Magyarországra semmiféle hasonló rendelkezést nem bocsátott ki.

És itt álljunk meg egy pillanatra.

Még 1915 márciusában történt, tehát Ferenc Ferdinánd halála után, de még Ferenc József életében, hogy Polzer-Hoditz, a későbbi Károly király, az akkori trónörökös bizalmasa — uralkodása alatt kabinetirodájának főnöke — kifejtette előtte, majd írásbeli memorandumban is kidolgozta elgondolásait *az egész monarchia föderalizálását illetően.* Ez a munkálat azért érdemel figyelmet, mert azt bizonyítja, hogy nem csupán Ferenc Ferdinánd, hanem utóda is foglalkozott a tervvel, de a nélkül, hogy realizálására akár csak az első lépést is megtehette volna. Polzer-Hoditz elgondolása abból indul ki, hogy az akkor már dúló világháború alatt ellenségeink állandóan a kis nemzetek érvényesülését tolták előtérbe. Ezt az eszmét — mondta — ki kellene használnunk, és pedig akként, hogy a monarchia számos kis nemzetének szintén érvényesülési lehetőséget adjunk, de ki kell keresnünk azt a fajt, illetve nemzetet, mely a föderatív államban legalkalmasabb a vezetésre. *Ez pedig Polzer-Hoditz szerint a magyar lenne,* ezt kellene a föderalisztikus államszerkezet tengelyévé tenni, és pedig azért, mert nekünk nincsenek fajrokonaink, *egyedül nálunk nem kellene attól tartani, hogy az ország határain túlra kacsintgatunk.* A memorandum ezt a kétségtelenül érdekes eszmét ekként írta meg: *an Stelle der-grossösterreichischen eine gross-ungarische Reichsidee.*

Bár ez a Polzer-Hoditz-féle elgondolás nem jutott túl az elméleti tervezgetésen, sőt azt sem lehet megállapítani, hogy Károly komoly tárgyalási alapul elfogadta-e, mégis érdemes megemlékezni róla egyrészt azért, mert Károly egyik legbizalmasabb tanácsadójától származik, másrészt azért, mert osztrák ember vetette fel benne azt a gondolatot, hogy — a dualisztikus állam-

szerkezet megdöntésével — az egész monarchiát föderatív alapon építsék ugyan újjá, azonban a magyar faj vezetésével.

A manifesztummal s az aktualitást adó trónralépéssel kapcsolatban egyébként Ferenc Ferdinándnak számolnia kellett azzal, hogy a föderalisztikus államszerkezet símán nem lenne megvalósítható. Más helyütt kifejtettük, hogy gondolkozott már annak oktroj útján történő megvalósításáról is, aztán arról, hogy előbb az egységes birodalom császárává koronáztatja magát, s csak amikor már az egységes Ausztria ura lesz, akkor koronáztatja meg magát magyar, majd cseh királlyá. Az alkotmánymódosításnak oktroj, vagy nevezzük nevén: államcsíny útján leendő realizálásával választásokat ejtettek volna meg Magyarországban, de már az újonnan kikerekített választókerületekben, hogy így az új államszerkezetet *utólag* szankcionáltassák a törvényhozás által, mielőtt az országnak autonóm területekre történő feldarabolása bekövetkezett volna. A kerületek — a trónörökös nemzetiségi „szakértői" elgondolásának megfelelően — akként lettek volna kikerekítve, hogy a nemzetiségek a magyarral szemben többségbe kerüljenek. Számításuk szerint ekként 206 magyar fajbeli parlamenti képviselővel szemben 247 nemzetiségi (tehát román, tót, német és szerb) képviselő jutott volna a magyar parlamentbe. Ha most már tudjuk, hogy a kerületek kikerekítése mekkora szerepet játszik azok jellegének kialakulásánál, akkor elképzelhetjük, hogy lehetséges lett volna, a magyar faj tényleges többsége ellenére is, a reája nézve katasztrófális választókerületi beosztás. Ennek nyomán az ezer év óta az ország jellegét megadó államalkotó faj a politikai téren háttérbe szorult volna.

Ma, több mint egy negyedszázad távlatából, mindez a tervezgetés már csak fantazmagória, de kétségtelen, hogyha Ferenc Ferdinánd trónra kerül, akkor, ismerve konokságát, ez a tervezgetés, a megvalósítás kohójába jutva, igen sok és súlyos belső bonyodalomra, sőt katasztrófális eseményekre is okot adhatott volna.

XXII.

FERENC FERDINÁND KEDVTELÉSEI

Hogy valakinek egyéniségét igazán megismerjük, ahhoz nagyon kívánatos, hogy szenvedélyeiről is tájékozódjunk. De ez a kifejezés: szenvedély, talán túlságosan erős. A legtöbbször nem is igazi szenvedélyekről van szó, hanem inkább kedvtelésekről, amiket a mindennapi nyelv a passzió kifejezéssel szokott megjelölni. Ferenc Ferdinándnak is voltak kedvtelései, amelyek közül ugyan az egyik-másik már a szenvedély határán mozgott, de általában mégis inkább passzióknak voltak nevezhetők. Ilyenek voltak az utazás, a vadászat, a kertészkedés és a régiséggyüjtés. Tartózkodási helyei, illetve kastélyai Ausztria különböző vidékein voltak, s már ez is szükségessé tette, hogy aránytalanul sokat utazzék. Ferenc Ferdinánd nem szívesen tartózkodott bécsi otthonában, a Belvedereben, mert Bécs reá nézve az udvari és hatalmi versengések és mellőzések miatt nem volt kellemes lakóhely. Rendszerint csak karácsony után költözködtek be Konopistból és amint kissé kitavaszodott, siettek a Pola melletti Brioni szigetére, vagy a Trieszt melletti Miramare-kastélyba, a szerencsétlen véget ért Miksa mexikói császár egykori tuszkulánumába. Ha itt tartózkodott, akkor a Lacroma nevű yacht rendszerint a kikötőben horgonyzott, hogy a főhercegi család rendelkezésére álljon. A hajónak sokáig Lucich Károly volt a parancsnoka, aki napjainkban, mint nyug. altengernagy, József főherceg udvarmesteri állását tölti be.

Konopiston kívül — mely tehát az év legnagyobb részében volt a lakóhelye — kedves pihenő helye volt az ugyancsak csehországi Chlumetz is, szintén szép kastéllyal, míg a tavaszi brioni-i és miramare-i üdülés után a nyári évad alatt leginkább a Salzburg tartományban levő Blühnbach-kastélyát favorizálta, minthogy annak a környéknek klímája felelt meg leginkább a

forró időszakban igényeinek. A főherceg ugyanis, aki a hideget jól bírta, nyáron könnyen megizzadt, s azért kerülte a forró helyeket. Elég gyakran volt az alsóausztriai Artstettenben is, ahová a tragédia után eltemették őt és feleségét is. Végül rövidebb tartózkodásra sokszor volt a császári vadászkastélyok valamelyikében, Lainzban stb., de itt különösen a Bécs melletti dunai ligeteket *(Donauauen)* szerette, pompás vadállományuk miatt.

Ezeken a helyeken élte le aránylag nem hosszúra nyúlt életpályájának java részét, kivéve, ha úton volt. Kastélyaiban, vagy üdülőhelyein a hivatalos ügyek elintézése után egészen családjának élt s itt bontakozott ki máskülönben zárkózott egyéniségéből a meleg családi érzés. Azért írhatta anyjának, Mária Terézia főhercegnőnek akkor is, amikor már négyéves házas volt, hogy *Soph* oldalán (így becézte feleségét) most is olyan boldog, mint házassága első heteiben. Ilyenkor megtalálta a tréfás hangot is, amint ez pl. egyszer Brioniban történt. Ott egy ízben gyermekeivel sétálni ment, amikor meglátta, hogy egy fényképész nagyon szeretné, ha róluk felvételt készíthetne. Minden ellenkezés nélkül odaállt a gyerekekkel együtt a fotografus lencséje elé, de elfeledkezett arról, hogy bár tengerész uniformisban van, azonban mivel nemrég még esett, magánál tartotta az esernyőt. „Egy admirálisesernyővel! Na, ha ezt a képet meglátja Ripper, becsukat engem", kiált fel nevetve. Ripper a pólai hadikikötő parancsnoka volt. Egy másik alkalommal, ugyancsak Brioni szigetén, beszédbe elegyedett egy ott állomásozó finánc-szemlész három gyermekével s eltréfálkozott velük, megkérdezte mindegyiktől, mi akar lenni? Az egyik fiú katona szeretne lenni, a másik pap, míg a négyéves kisleány odavágja: szakácsnő, mert az mindig jól eszik. A főherceg harsogó kacagása kísérte ezt a kis jelenetet.

Ilyen hangulatban el tudott feledkezni a politika gondjairól, fájóan érzett mellőztetéséről és teljesen felolvadt a családi élet apró-cseprő, jelentéktelen mozzanataiban. Udvartartása egyébként nagyarányú volt, mert ha az udvarmesterektől kezdve, a szárnysegédeken. a katonai iroda tagjain s a titkárokon át a legalacsonyabbrendű alkalmazottakat is számba vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy mintegy háromszáz tagú személyzet felett rendelkezett, ami mutatja, hogy magas rangjának megfelelő udvartartási keretet tartott fenn. Ez persze sok pénzébe került s bár a trónörökös szép vagyon felett rendelkezett, de mivel gyermekei anyagi függetlenségéről is gondoskodni akart, takarékos beosztással élt, aminek különösen az anyagiakat illetően egyáltalában el nem kényeztetett felesége volt a nagy mestere. Mert Hohenberg hercegnő, amint személyesen ellenőrizte, hogy a kastély-

kápolnában celebrált reggeli misén mindenki ott van-e s számontartotta az inasokat és a komornákat is, éppúgy törődött azzal is, hogy az elhasznált ruhaneműek megfelelő áron eladassanak, sőt van, aki a környezetéből azt állítja, hogy egyszer-egyszer, nagyobb eladásoknál, személyesen alkudozott az ócskással. Némelyek szerint a fukarságig ment ez a takarékosság. Az udvartartás alkalmazottjai közül azok, akiknek egyenruhájuk, illetve libériájuk volt, minden évben új ruhát kaptak. Egyszer azonban a trónörökös megütközve látta, hogy az egyik kocsisnak lyukas a kabátja. Kinyomoztatta, miként lehetséges ez és rájött, hogy a személyzet eladta az új libériát és a régit viselte tovább. Természetes, hogy ettől kezdve az évenkénti felújítást beszüntette.

Persze voltak, akik titokban megvádolták azzal is, hogy fukarsága még olyankor sem engedett, amikor kötelező lett volna reá bizonyos „nagyúri" gesztus. Beszélték, hogy egy vadászaton az egyik erdész, bár saját vigyázatlansága miatt, halálos baleset áldozata lett, Ferenc Ferdinánd állítólag nem is kártalanította a szerencsétlen ember családját. Ezzel szemben az udvartartás egyik magasrangú tagja, aki az ily ügyekbe bele volt avatva, megállapította, hogy a trónörökös, amint a balesetről értesült, azonnal lefujatta a több napra tervezett vadászatot, személyesen jelent meg a szerencsétlenül járt erdész temetésén, családjának pedig tekintélyes pénzösszeget juttatott. Sokszor nagyon nehéz a sokféle pletykából az igazságot kihámozni. Azt láthatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd és felesége takarékos emberek voltak s ebben talán némelykor túloztak is, de tudva azt, hogy bizony az ily nagy urakat sokan próbálják „megvágni", nem vehetjük ezt tőlük rossz néven.

Az üdülőhelyeken Ferenc Ferdinánd szinte polgári egyszerűségében érezte jól magát s jókedvében el-eldudolgatott magában egy-egy jól ismert bécsi népdalt is, a *Gassenhauer*-t, vagy egy-egy katonaindulót, mert bármennyire hiányzott az érzéke a magasabb zene iránt, abban mégis túlzott Czernin gróf, mikor azt írta róla, hogy a trónörökös a zenét általában felesleges lármának tekintette.

Szenvedélyes utazó volt, de az ő számára ez nem jelentett sem kényelmetlenséget, sem izgalmat. Beszélik, hogy azt a pompás vasúti szalonkocsit, amelyben rendszerint utazni szokott, valamivel több, mint tíz esztendei használat után javítóműhelybe vitték s mivel a kocsi megtett kilométerszámairól pontos feljegyzéseket vezettek, megállapították, hogy az a valamivel tíz esztendőt meghaladó időkör alatt közel 300 ezer kilométernyi utat tett meg, ami kétségkívül igen tekintélyes teljesítmény. De azonkívül is

eleget utazgatott Ferenc Ferdinánd, ha nem a különböző kastélyait cserélgette lakóhelyként. A katonai jellegű utak, a szemlék, a hadgyakorlatok, aztán néha egy-egy politikai jellegű út, tetemesen szaporították amúgyis szélesarányú utazási programmját éppúgy, mint azok az utak, amelyeket részint betegsége alatt, részint azután külföldi országokban tett meg. El lehet mondani, hogy ő volt a monarchiának, sőt talán Európának egyik, legtöbbet utazó embere.

Az utazás mellett egészen különleges és már-már szenvedélyszámba menő szórakozása volt a vadászat, melynek arányairól szinte fantasztikus hirek voltak annakidején forgalomban. Borsitzky Oszkár kanonok, aki Lányi címzetes püspök távozása után a trónörökös udvari papja és magyar nyelvoktatója volt, aztán Eisenmenger udvari tanácsos, aki Ferenc Ferdinándot betegsége alatt kezelte és később is orvosa maradt, nemkülönben más, a környezetében élt egyének itt-ott közzétett adatai alapján tudjuk, hogy Ferenc Ferdinánd mind a nagy, mind a kis vadat sikeresen lőtte és egyike volt a legkitűnőbb puskásoknak, akinek golyója vagy sörétje majdnem mindig talált. A főherceg annak idején, még mint fiatalember, résztvett Rudolf trónörökösnek — aki maga is nagy Nimród volt — az erdélyi Görgényszentimrén rendezett medve- és vaddisznó vadászatain. Ha sikeresnek ígérkező, jelentős vadállománnyal rendelkező vadászterületre kapott meghívást, akkor nagyobb útat is szívesen tett meg érte. Gyakran volt vendége a horvátországi Dolni-Mihojlácon Majláth László grófnak, aki ilyenkor több olyan mágnást hívott meg vendégül, akiknek személye a trónörökösnek kedves volt, és Hadik János gróf — egyébként a vendéglátó háziúr sógora —, aki a trónörökös részéről egyáltalában nem kedvelt koalíciós kormánynak volt a belügyi államtitkára, szintén a meghivottak közt szerepelt. Résztvett Lónyay Elemér herceg, Stefánia özvegy trónörökösné második férjének vadászatain is, továbbá gyakori vendég volt a torontálmegyei Écskán is, d'Harnoncourt Félix grófnál, akit még aktív lovastiszt korából ismert. Écskán egyszer rókavadászatot rendeztek és a terítékre került 19 áldozatból 14-et a trónörökös lőtt le. De ez semmi ahhoz a rekordhoz képest, amelyet ugyanitt egy másik alkalommal jegyeztek fel, amikor is egyetlen vadászaton nem kevesebb, mint 75 rókát lőtt a főherceg. Képzelhető, hogy ilyenkor ő kapta a legjobb *stand*-ot, s a rendezők legfőbb gondja az volt, hogy a vendég minél megelégedettebben hagyja el a vadászterületet. Így értjük meg aztán azt is, hogy egyszer ugyancsak Écskén az összesen lelőtt 26 róka közül 25 az ő fegyverének áldozata volt. A d'Harnoncourt-féle uradalomban egy-

szer farkasvadászatot is akartak rendezni, de az nem sikerült, ellenben szalonkát gyakran tudott lőni a főherceg, aki különben a vizi szárnyasokat is szívesen lövögette és otthon a halastavaiból felszálló sirályok éppúgy megszenvedték pompás célzásait, mint földkörüli útja alkalmával a hajóról lepuskázott tengeri szárnyasok. Ezen a nagy utazásán különben az egyik indiai fejedelemnél tett látogatásakor rendezett oroszlán- és tigrisvadászaton is megállta helyét.

Érdekes az is, amit Eisenmenger beszél el a trónörökös vadászati szokásairól. Ha ő maga rendezett vaddisznó-vadászatot, akkor csak igen kevés vendéget hívott meg, rendszerint három hűséges hívét. Hogy kik voltak ezek, arról nem szól az udvari orvos, de mivel tudjuk, hogy konopisti társaságát kik alkották, feltehetjük, hogy a meghívott jó barátok közt gyakran szerepelt Czernin Ottokár gróf, Clam-Martinitz gróf és Sylva-Tarouca gróf. Az állások ilyenkor úgy voltak beosztva, hogy a hajtás felől minden vaddisznónak először a trónörökös *stand*-ja előtt kellett elszaladnia, érthető tehát, hogy neki volt a legtöbb lövési esélye, mert hiszen a többi puskás elé csak az a vad került, amelyet ő mégis kiengedett, hogy vadásztársai el ne veszítsék a kedvüket. Egyszer II. Vilmos német császárnál ugyancsak vaddisznóvadászaton a felhajtott 60 vad közül 59-et terített le, ami bizonyítja, hogy nemcsak kíméletlen, de pompásan lövő vadász is volt, aki egyébként még a polgári szórakozások közé tartozó nyúlvadászatokon is akként rendeztette a felállítást, hogy a tapsifülesek tömegét feléje terelték a hajtók. Megtörtént, hogy egyetlen délelőttön 300—400 nyulat lőtt. Igazi öröme azonban a nemes vad lelövése volt és Czernin Ottokár gróf beszéli, hogy a trónörökös röviddel halála előtt lőtte le az ötezredik szarvast. Így aztán érthető, hogy konopisti kastélyának az agancsgyüjteménye számbelileg és minőség szempontjából párját ritkította.

Eulenburg herceg egykori bécsi német nagykövet szerint egyszer három napi vadászata alatt 75 őzbakot lőtt. Tekintve, hogy a trónörökös kora ifjúságától kezdve hódolt vadászkedvtelésének, megértjük azt a hozzávetőleges statisztikát is, mely szerint életében *több, mint félmillió vadat* terített le és ezek közt szép számmal voltak képviselve a nemes vadak, mégpedig a szarvasokon kívül a zergék és őzek is. Blühnbach környékén levő vadászterületén egyszer egyetlen napon 53 zergebakot lőtt, a vadmadarak lelövésének rekordnapját pedig az jelentette, amikor egy hajnalban hét fácánkakast lőtt. Ezt igazán méltányolni csak a vérbeli vadászok tudják.

Vadászatairól, illetve vadászkodásának módjáról érdekes emlékeket elevenített fel Borsiczky Oszkár kanonok, aki elbeszéli, hogy Chlumetzben volt a trónörökösnek egy sirálytava, és egyszer egy délelőttön, 1600 darabot lőtt le belőlük. Érdemes különben azt is megemlíteni, hogy Ferenc Ferdinánd vadászatai alkalmával sem szűnt meg egyéb dologgal foglalkozni, mint már említettük. A *stand*-on leült, a puskatöltő *Leibjäger*ek a háta mögött helyezkedtek el s az inas, vagy a szolgálattevő személyzet másik tagja átadta aktatáskáját, szabályszerű elintézésre váró ügyiratokkal, katonai irodájának javaslataival, vagy terjedelmes gazdaságának a számadásaival. Ezeket — miután előbb feltette a szemüvegét — sorban elővette, színes ceruzával jegyzeteket csinált rájuk, elintézte mindaddig, míg a nagyvad nem közeledett. Ekkor átvette az egyik fegyvert és lőtt, rendszerint halálos pontossággal. Azután megint folytatta a hivatalos iratok átnézését, vagy újságok olvasását, mert azokat is magával vitette.

Amikor saját vadászterületén vadászott, akkor az erdészeti személyzet mindent elkövetett, hogy a vadászat minél jobban sikerüljön s ezzel kiérdemelje főhercegi ura megelégedését. Ilyenkor aztán az alárendeltek némelyike a nevetségességig menő bizantinizmusra ragadtatta magát. Schlitter, a bécsi Állami Levéltár volt igazgatója, leír egy ilyen, kómikumba fulladó esetet. Egy erdészeti hivatalnok egy ízben ekként tette meg jelentését a vadászterületen feltalálható nyúlállományról: „Kérem, hogy Ő császári Fenségének szolgái legalázatosabbjától jelenteni kegyeskedjenek, hogy a revierben 380 nyulat számláltunk össze, amelyek kivétel nélkül nagyon örülnek a legfelsőbb helyről történő lelövetésüknek." Az ilyen ostoba „jelentéshez" igazán nem kell kommentár, de rávilágít arra a szolgai hízelgésre, mely a nagyurat körülvette.

Mulatságosabb ennél, hogy ha Ferenc Ferdinánd valamelyik főúri ismerősénél volt vadászaton, akkor — különösen, ha az jól sikerült — kedélyes is tudott lenni. Beszélik, hogy az egyik magyar grófi családnál volt vadászvendég s a leterített vadak menynyiségével igen meg volt elégedve. Minthogy azonban az időjárás is kedvezett, szeretett volna az előzetesen megállapított időn túl még egy napig ott maradni. Mikor közölte óhaját a grófi házaspárral, azok a legnagyobb örömmel fogadták, mire a trónörökös nevetve jegyezte meg, hogy máskülönben „a Lizi is már beleegyezett ebbe". Lizi a ház régi, bizalmas komornája volt.

A trónörökös elleni erkölcsi vádpontok közt gyakran szerepel az, hogy vadászata nem sport, hanem tömegmészárlás volt, s ez abnormitására enged következtetni. Ha elolvastuk a fentebb elbeszélt részleteket, akkor magunk sem tudunk elzárkózni az

elől, hogy bizony, rendes mértékkel mérve, a vadtömegek, amelyek fegyverei nyomán terítékre kerültek, abnormis számokat mutatnak. Az is némileg visszatetsző, hogy gyakran kifejezetten a számbeli rekordra törekedett. De találhatunk rá, ha nem feltétlen mentséget, de bizonyosfokú magyarázatot, egyrészt nyugtalan, folytonos cselekvést kívánó, ideges természetében, másrészt meg annak a helyzetnek elismerésében, amelyben az ilyen nagy úr kora ifjúságától kezdve él, amikor a szórakozások bő lehetőségei szinte korlát nélkül nyílnak meg előtte. Hiszen hasonló vadász volt Rudolf trónörökös is, akiről egyik legkiválóbb életrajzírója, Mitis Oszkár báró azt mondja, hogy a vadászszenvedélye akkor volt a legnagyobb, mikor tettereje leginkább sarkallta, ellenben mikor fiatal élete utolsó éveiben a világgal mindinkább meghasonlott, nem volt már kedve a vadászathoz sem. János főherceg, akinek éles nyelve és találó megjegyzései voltak, 1885-ben, mikor Rudolf a Szentföldre utazott, azt a gúnyos megjegyzést tette, hogy Rudolf nem a Szent Sír meglátogatása végett megy oda, hanem azért, hogy Palesztinában az egyebütt nem található, különleges fajú medvékre vadásszon. „Ez a magasztos ok az — mondta János főherceg —, mely Estei Ferencet Rudolffal a Szentföldön összehozta!" Plener osztrák politikus és publicista azt a súlyosan elítélő megjegyzést tette róla, hogy vadászszenvedélye mértéktelenné és valóságos életcéllá vált, ami magas közjogi állásával alig egyeztethető össze. Nos, mindkettőjüknél ezt az ideges és türelmetlen tevékenységet azok a korlátok magyarázták meg, amelyeket a hatalom gyakorlásának lehetetlensége, annak a bizonytalan jövőbe való kitolása idézett elő.

Ferenc Ferdinánd passziói közt soroltuk fel a kertészkedést is. Ez a vadászszenvedélynek épp az ellenkezője, talán azt lehet mondani, hogy a nyugalomra vágyó, a kontemplatív életet kívánó ember passziója. Megfigyelhetjük, hogy a nem hivatásos kertészek javarésze két társadalmi rétegből kerül ki. Az egyik az az értelmiségi osztálybeli egyén, aki rendes, kenyérkereső hivatását már abbahagyta és nyugalomra vágyik. A kertészkedők másik csoportja azok közül kerül ki, akiknek ideges, zaklatott, sok oldalról igénybevett életük egy-egy szabad órájában, vagy félnapja alatt valóságos lelki felfrissülést jelent, ha embert sem látnak maguk körül, még kevésbbé ügyes-bajos embert, hanem inkább széttekinthetnek a szép természetben, az Isten kék ege alatt s minden alkalommal újra ébrednek annak a tudatára, hogy a hivatásbeli taposómalom mellett a végtelen természetben való elmélyedés több gyönyörűséget rejt magában, mint bármiféle egyéb szórakozás.

E két kategória közül Ferenc Ferdinánd az utóbbiba tartozott. Ismerjük a természetét, tudjuk, hogy mindent ideges gyorsasággal szeret elvégezni. Felfogása is gyors, cselekvése is az és ebből következik, hogy minden ténykedése erősen igénybevette idegeit. Ezzel jár azonban a természetes visszahatás is, az, hogy ennyi energia felhasználása után az ember pihenésre, üdülésre vágyik. És ebben a körülményben találjuk meg nem csupán kertészetkedvelésének, hanem bensőséges családi életének is legérthetőbb okát. Nem egyedül katonai, hanem politikai s általában közéleti kérdésekkel is foglalkozott, s ehhez még saját gazdaságainak ügyeit is személyesen intézte. Ez egymagában is elegendő alapot adott volna neki időközönkénti ideges kimerültségére. Ha azonban hozzávesszük impulzív természetét, azt, hogy mindent hirtelen és gyakran a dolog jelentőségét meghaladó lendülettel szeretett elintézni, akkor érthetővé válik az is, hogy egyéniségének nélkülözhetetlen szüksége volt a többszöri kikapcsolódásra, A kertészkedésre különben felesége vette rá, ez az okos asszony, aki nagyon jól ismerte férjét s azt női tapintattal akként tudta befolyásolni, hogy ne is vegye észre az irányítást. A konopisti gyönyörű park a legjobb lehetőséget adta arra, hogy a trónörökös szenvedélyes kertésszé váljék. A park flórája rendkívül változatos volt, s amelyik virág- vagy növényfaj még hiányzott, azt a főhercegék, hacsak lehetett, s a klimatikus viszonyok a tenyésztését megengedték, meg is hozatták s a kastély környékét valóságos paradicsommá varázsolták. Mikor a főherceg a kastély közelében levő gazdasági épületeket és szeszgyárat leromboltatta, sőt megszüntette azt a kis kiránduló vendéglőt is, amely a park közvetlen szomszédságában régidő óta a prágai nyárspolgárok kedvelt vasárnapi üdülőhelye volt, bizony nem egy oldalról — persze csak úgy, suba alatt — megkritizálták eljárását. A lebontott épületeket azonban másutt, a park „bűvkörén" kívül újra felépíttette. De nemcsak Konopist, hanem a többi kastély parkjai is kedvelt tartózkodási helyei voltak Ferenc Ferdinándnak, aki ilyenkor nagy kertészollót véve kezébe, végigjárta összes virágait és meggyőződött azok virulásáról, vagy pusztulásáról. Beszélik, hogy minden növénynek ismerte nemcsak a nevét, hanem ültetése, vagy oltása idejét is, s hogy ezen a téren idővel valóságos szakértővé lett. És annyira szerette a virágait, hogy még fejedelmi vendégeit is büszkén vezette végig soraikon, s magyarázgatta, hogy hol, mikor, kitől szerezte azokat. A kisgyermekeivel való jó apai játszadozás és a kertészkedésnek ez az intenzitása kétségkívül szerepet játszik egyéniségének, lelki alkatának a megítélésénél, annál inkább is, mert egészen más oldalról mutatja be őt, mint

ahogyan a hivatalos ügyek intézőjének tevékenységén keresztül láthattuk. Itt, gyermekei és virágai közt a trónörökös igazán jó ember volt és nem az a gyakran türelmetlen, kíméletlen, nyers férfi, aki e miatt annyi ellenséget szerzett magának.

Szólnunk kell még régiséggyüjtő szenvedélyéről is.

Ferenc Ferdinánd az osztrák népművészet dolgai iránt már egészen fiatal katonatiszt korában, akkor kezdett érdeklődni, mikor még Ennsben állomásozott, mint dragonyos főhadnagy. Akkor nyilt alkalma arra, hogy egy ismerősénél érdekes, fából faragott és kissé primitív dilettáns kézből származott, de kétségkívül a környék népművészetét bizonyító Szent György-szobrot pillantott meg. Ettől kezdve gyüjteni kezdte a Szent Györgyöt ábrázoló, legkülönbözőbb iparművészeti és háziipari tárgyakat. Gyakran kereste fel az Enns környékén fekvő falvakat, ha arról értesült, hogy ott valamelyik családnál ilyen tárgyakat találhat. Természetesen ennek híre terjedt és bizony a Szent Györgyöt ábrázoló, sokszor egészen kezdetleges népművészeti tárgyaknak is megjött a konjunktúrájuk s azokért a főhercegtől itt-ott a valódi értéknél jóval nagyobbat szerettek volna kapni. A Szent György-emlékekkel — melyeknek valóban impozáns gyüjteményét hozta létre — megindult általában a régiségekre irányuló vásárlási kedve. Érdeklődési köre mindjobban kiszélesedett. Idővel vásárolni kezdett mindenféle régi háziipari tárgyat, kendőket, szőnyegeket, varrottasokat, faragványokat, sőt fegyvereket is, amelyek már nem is voltak Szent György-jellegűek. Később pedig, különösen mikor konopisti kastélyában már egész sereg terem állott régiséggyüjteményének befogadása végett rendelkezésre, vásárlási kedve valóságos szenvedélyévé vált. Azok, akik a trónörökös cselekvéseinek szigorú bírálói voltak, azt mondták, hogy összegyüjtött dolgai között sok volt a kevésbbé értékes, sőt kifejezetten értéktelen dolog is, mert mint a vadászatnál, nem a minőségre, hanem a mennyiségre nézett. Azok viszont, akik a főherceg tisztelői közé tartoztak, nagyértékűnek mondták gyüjteményét. Az igazság itt is bizonyára a középen lesz. Ferenc Ferdinándnak nem volt olyan mélyenszántó műtörténészeti műveltsége, hogy minden tárgy megvásárlását alapos bírálat alá tudta volna vetni, s mivel különben is szeretett mindent gyorsan elintézni és — ami a legfőbb — egyedül, saját feje után indulni, feltételezhető, hogy bizony belekerült abba a konopisti kollekcióba nem egy csekély értékű holmi is. Eisenmenger beszéli, hogy amikor a trónörökös halála után a gyüjtemény egy részét — kétségkívül nem az értékesebbet — kalapács alá bocsátották, a tárgyakért csak alacsony árakat lehetett elérni. Ez azonban még

nem sokat bizonyít. Ferenc Ferdinánd sokoldalú régiséggyüjteményét, hacsak módja nyilt rá, szaporította is. Megtörtént vele persze, hogy a régiségkereskedő, amint neszét vette annak, hogy kicsoda az érdeklődő és alkudozó vevő, azonnal felemelte az árakat, ami a főherceget mérhetetlenül felingerelte. Talán nem is csupán azért, mert meg akarták károsítani, hanem inkább a miatt, mert bosszantotta az, hogy — közkeletű kifejezéssel élve — baleknek nézik.

Ferenc Ferdinánd passzióinak ismerete véleményünk szerint hozzájárul jellembeli portréja teljességéhez. A sokat utazó: az ideges, türelmetlen ember. A sokat vadászó: a cselekvési vágyát valahogyan kielégíteni kívánó ember. A sokat kertészkedő: a pihenés perceiben, családja körében, önmagába térő ember. A sokszor válogatás nélküli régiséggyüjtő: az az ember, aki érzi, hogy neki is kell valami nem mindennapit produkálnia. Különböző embertípusok, egyetlen férfiúban egyesítve. Érdemes rajta elgondolkozni.

XXIII.

A TRÓNÖRÖKÖSPÁR MEGGYILKOLÁSÁNAK POLITIKAI ELŐZMÉNYEI

A kifürkészhetetlen Végzet úgy akarta, hogy ez a kétségkívül nem mindennapi egyéniség életének ötvenegyedik esztendejében gyilkos merénylet áldozata legyen. Ezzel erőszakos módon fejeződött be pályafutása.

Vetítsük magunk elé ezt a szomorúan izgalmas képsorozatot.

Egész kis könyvtárra tehető már azoknak a munkáknak és tanulmányoknak a tömege, amelyek azzal foglalkoznak, hogy az 1914. június 28-án Sarajevóban elkövetett trónörökös-gyilkosságnak mik a politikai *előzményei*, továbbá kik a *tettesei és felbujtói?* Magát azt a két, illetve három bűntettest, aki a gyilkosságot elkövette, a helyszínen elfogták és eleinte rendőri, aztán vizsgálóbírói, végül főtárgyalási vallatás alá fogták. Ennek során nemcsak ezeknek, hanem a komplottban résztvevő társaik közül is többnek bűnösségét tudta a bíróság hitelt érdemlően megállapítani. De a nyomozás adatai azt mutatták, hogy annak a néhány suhancnak a bűncselekményben való részességével, akik Ausztria-Magyarország trónörökösének és feleségének életét kioltották, a kérdés tulajdonképen nincsen még tisztázva, mert a józan ész szerint sem képzelhető el, hogy ilyen ifjú, politikailag járatlan és általában a nagyvilág eseményeit nem ismerő gyerekemberek, tisztán a maguk elhatározásából jutottak volna erre a szörnyű cselekedetre. Le kell azonban szögezni azt, hogy a bűntett hátterét minden oldalról és minden kétséget kizáróan máig sem sikerült felderíteni. Feltevésekből, következtetésekből és pedig igen gyakran teljesjogú következtetésekből lehet bizonyos tiszta képet alkotni, de minden mellékmozzanatra nézve ezidőszerint még lehetetlen olyan végleges, az úgynevezett perrendszerű bizonyítás

minden kellékének megfelelő tényállást levonni, amelynek vitán felüliségéhez kétség nem fér.

Különös figyelmet érdemel az a tanulmány, amelyet Wiesner Frigyes lovag, a volt osztrák-magyar közös külügyminisztérium osztályfőnöke, később pedig meghatalmazott miniszter, a Berlinben megjelenő *Kriegsschuldfrage* című folyóiratban 1928-ban tett közzé. Wiesner volt az, akit Sarajevó után a közös külügyminiszter az ügy szálainak gondos kikutatása végett Boszniába küldött s aki aztán vizsgálódása eredményéről neki jelentést tett. Ennek az adatait dolgozza fel az említett tanulmány, mely azonban a bűnper főtárgyalása során megállapított tényállást is fejtegetései sorába vonja. A másik komoly forrás, amelyből a tényállás megállapítható, Wegerer Alfréd német publicistának az 1914—18-i világháború kitöréséről írt munkája *(Der Ausbruch des Weltkrieges 1914)*.

Wiesner tanulmánya a kérdést két időkörben tárgyalja. Az egyik azoknak az adatoknak ismertetése, amelyek közvetlenül a sarajevói gyilkosság után, illetve az osztrák-magyar külügyminisztérium által 1914. július 23-án a szerb kormánynak átadott jegyzék időpontjában nyertek megállapítást, a másik pedig az az időkör, amely már a világháború megindulását megokoló, jelzett jegyzék eredménytelensége utáni idők során, a háború alatt, nemkülönben az azt követő évek folyamán egybegyűlt bizonyítékok adatait tartalmazza. A dolgozat a gyilkosság előzményeit éppúgy tárgyalja, mint a bűntettet.

Az 1914. július 23-i jegyzékben az osztrák-magyar külügyminisztérium Wiesner jelentése alapján megállapítja, hogy Szerbiában van egy mozgalom, amelynek célja az Osztrák-Magyar Monarchia túlnyomórészt délszláv részeinek a monarchia testéről való leszakítása. A jegyzék megállapítja, hogy a *szerb kormány tudomással bírt erről a mozgalomról és semmit sem tett annak elnyomása érdekében*, sőt tűrte, hogy különböző egyesületek, különösen pedig a *Narodna Odbrana*, tevékenykedjenek, továbbá, hogy a szerb sajtó a mozgalmat korlátlanul táplálta, és végül, hogy állami alkalmazottak, hivatalnokok és katonatisztek résztvettek bennük, sőt ilyen irányzatok az iskolai, nyilvános tanításban is érvényesültek. Az osztrák-magyar jegyzék elmondja, hogy a *Narodna Odbrana* nevű szerb irredenta-szervezet hivatalos lapból, valamint egyéb újságközlemények és tanúk vallomásaiból már 1911-re visszamenően megállapítható, hogy amikor Ausztria-Magyarország 1908-ban annektálta Bosznia-Hercegovinát, akkor a *Narodna Odbranát* egyenesen azzal a céllal alapították, hogy Ausztria-Magyarország ellen propaganda-organizá-

ció legyen, s ebben a munkájában a monarchia említett részeinek forradalmasítását és az itt lakó délszláv elemek Szerbiához csatolását tűzte zászlajára. Ezzel kapcsolatban ez az egyesület a „felszabadító küzdelemnek" nevezett mozgalomra önkéntes alakulatokat létesített, melyeket katonailag is kiképzett és fegyverekkel is ellátott. Ezek az alakulatok voltak a komitácsik, és bár az annexiós krízis lefolyása után az említett szervezet a komitácsibandákat szélnek eresztette, mégis akadálytalanul tovább folytatta egyéb propaganda-tevékenységét. Igaz ugyan, hogy a szarajevói vádlottak úgy vallottak, hogy azóta az *Odbrana* csak kulturális propagandát fejtett ki, de ennek a beszerzett bizonyítékok ellene szólanak. Bizonyítható, hogy az *Odbrana* nemcsak komitácsikat képezett ki továbbra is, hanem egyúttal a monarchia területén kémszolgálatot is szervezett. Az is tény, hogy az *Odbrana* a Szerbiában működő kulturális és sportegyesületeket csúcsszervezetként mind összefogialta és az úgynevezett lövész-, azután a vadász-, stb. egyesületek, a *Sokol* nevű sportegyesület, nemkülönben az Olympiai Klub, tehát a szerb nemzeti propaganda legkülönbözőbb terein működő szervezetek is legfelsőbb fokon az *Odbranában* látták a maguk csúcsszervezetét. Jellemző bizonyíték erre a kragujeváci *Sokol* egyesület 1912—1913. évi, nyomtatásban is megjelent tevékenységi beszámolója, amelyből megállapítható, hogy a csúcsszervezet az egész Szerbiában összesen több mint kétezer helyi szervezet felett rendelkezett.

Az *Odbranában* és testvéregyesületeiben számos katonatiszt, hivatalnok és politikus vett részt, ezek sorában nem egy vezető szerepet is játszott, például Jovanovic és Davidovic miniszterek, Jankovic tábornok, Dacic főtisztviselő, s különösen Tankosic és Pribicevic katonatisztek. Az osztrák-magyar jegyzék, illetve az ennek alapján később kiadott, úgynevezett „Vörös könyv" meggyőző anyagot szolgáltat magukból a szerb napilapokból is arra nézve, hogy ezek a szervezetek munkájukat az egész országban leplezetlenül végezték és egyenesen a szerb nemzet feladatává tették támogatását, sőt *az is bizonyítható, hogy az iskolában a fiatalságot arra tanították, hogy Ausztria-Magyarország délszlávlakta részei a jövendő Nagy-Szerbiának integráns alkatelemei.* Mindezeken felül a propaganda egyéb eszközöktől sem riadt vissza. Meg kell említeni azokat az előadásokat, amelyeket *megbizottjai a monarchia délszláv vidékein tartottak,* azután azokat a testületi felvonulásokat, amelyeket *Ausztria-Magyarország egyéb területein* a nagyszerb eszme érdekében rendeztek (pl. a prágai cseh *Sokol*-szervezet meglátogatása alkalmával). Végül leszögezi az osztrák-magyar jegyzék azt is, hogy ennek a propagan-

dának messzenyúló szálai állapíthatók meg abból a tényből is, hogy *az osztrák-magyar hadsereg tisztjei közül is többeket dezertálásra és a szerb hadseregbe leendő belépésre bírt rá.* Aggályos tünetként volt megállapítható azoknak a merényleteknek a sorozata, amelyek Zágrábban zajlottak le. 1912. július 8-án Cuvaj királyi biztos ellen Jukic követett el merényletet, s bizonyítást nyert, hogy a revolvert és a bombát Belgrádban kapta. Báró Skerlecz horvát bán ellen 1913. augusztus 18-án Dojcic és 1914. május 20-án Sefer követett el merényletet.

A Ferenc Ferdinánd meggyilkolására alakult komplott Belgrádban Gavrilo Princip, Nedjeljko Cabrinovic és Trifko Grabez triumvirátusából állott és pedig Voja Tankosic szerb őrnagy, valamint Milan Ciganovic szerb vasúti hivatalnok támogatásával. A merénylet elkövetéséhez szükséges bombákat és Browningpisztolyokat az őrnagy és a vasúti hivatalnok, a szerb állam szolgálatában állott személyek, adta át a tetteseknek. Az említett három merénylőt két állami alkalmazott képezte ki. Az őrnagy megbízására a vasutas a Belgrád melletti topcsideri lövőtéren több napon át tanította őket a fegyverek használatára. A három merénylő szerb területről bosnyák területre szökött át, s a fegyvereket is magával vitte. Az utat Ciganovic készítette elő és a határszolgálatot teljesítő állami alkalmazottak (határőrök és pénzügyőrök) rejtett utakon, bosnyák területre vitték át őket, Sabac és Loznica határállomások környékén az átszöktetés főirányítója Radivoj Grbic pénzügyőri főszemlész volt. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy bár az akkori szerb kormány közvetlen bűnrészessége nem bizonyítható, de *a kormány tudott az előkészítő cselekményekről s a velük szemben követett passzív magatartás a sikert elősegítette.*

A Sarajevóban lefolyt büntető bírósági főtárgyaláson a bíróság kizárólag a tettesek vallomására volt utalva. A tetteseket és bűntársaikat két csoportba oszthajuk: az egyikbe tartozik Princip, Grabez és Cabrinovic, akik Belgrádban szövetkeztek a gyilkos merénylet elkövetésére, a másik csoportba pedig Ilic, Cubrilovic, Popovic és Mehmedbasic tartozik, akik Boszniában Ilic vezetésével létesítettek komplottot. A bíróság ténymegállapítása szerint a merénylet gondolata 1914 áprilisában született meg Princip agyában, aki tanulmányait Belgrádban folytató gimnáziumi tanuló volt. Jó viszonyt tartott fenn Cabrinoviccsal, a belgrádi állami nyomda alkalmazottjával. A bírói tárgyaláson szinte versengtek, hogy őt fogadják el a merényletterv értelmi szerzőjének. Grabez, aki szintén Belgrádban folytatta tanulmányait, csak később került az összeesküvésbe. A bíróság kifejezte

gyanúját, hogy a merénylet gondolatát mások adták nekik, de a fiatalemberek a feltevést visszautasították és azt vallották, hogy ők Ferenc Ferdinándot a szerbek veszedelmes ellenségének tartották, akit el kell pusztítani. Hogy a merénylethez szükséges fegyvereket megszerezzék, a három belgrádi összeesküvő igénybe akarta venni az *Odbrana* segítségét, de ettől egyelőre elálltak, mert Pribicevic őrnagy, akitől kérni akarták, akkor nem tartózkodott Belgrádban s azért Princip összeköttetésbe lépett Ciganovic vasúti hivatalnokkal, akiről úgy tudta, hogy kiképzett komitácsi, s akinek a kívánságát elmondhatta. Ciganovic meggondolási időt kért és annak leteltével hozzájárult Princip kérelméhez. Megígérte, hogy megszerzi a fegyvereket, azonban közölte vele azt is, hogy a bizalmas megbeszélésekbe be kell vonni Tankosic őrnagyot, aki viszont, mielőtt velük komolyan tárgyalna, legalább egyiküket szemtől-szembe látni szeretné. Erre Grabez 1914. május 24-én Ciganovic kíséretében megjelent Tankosicnál. Az őrnagy rövid beszélgetés után, amelyből meg akart győződni arról, hogy vajjon az összeesküvők elég elszántak-e tervüknek végrehajtására, megbízást adott Ciganovicnak, hogy a fiúk számára lőgyakorlatokat tartson. Átadott egy Browning-pisztolyt, amellyel másnap már célbalövési gyakorlatokat folytattak, majd három nappal később, ugyancsak Ciganovic *átadott a három összeesküvőnek, most már véglegesen, négy Browning-pisztolyt, hat bombát és egy tubus ciankálit, hogy a gyilkosság végrehajtása után megmérgezhessék magukat.*

A három belgrádi összeesküvő 1914. május 28-án hagyta el a szerb fővárost, miután Ciganovictól azt a parancsot kapták, hogy Sabácon és Loznicán keresztül menjenek Tuzlába, ahol a fegyvereket megőrzésre adják át Misko Jovanovicnak, és jelentkezzenek Sabácon az ott székelő Popovic határőrkapitánynál, akitől egy cédulát kapnak. Az őrnagy a három fiatalembert a kávéházból, ahol találkoztak, az irodájába vezette s ott kiállított számukra egy pénzügyőri szemlész és két kísérő nevére szóló átkelési igazolványt, valamint Prvanovic határőrkapitány nevére Loznicába szóló cédulát, amelyre az volt írva, hogy vegye át ezeket a fiúkat s igyekezzék oda továbbítani őket, ahova már jól tudja. A három ifjú jelentkezett a határőrségen és május 30-án útnak indult, hogy különböző titkos, illetve eléggé ellen nem őrzött hegyi utakon keresztül átjusson bosnyák területre, ahol már többen be voltak avatva az ügybe, így pl. egy tanító, egy paraszt, egy kereskedő, stb. A június 1-ről 2-ára virradó éjjelen egy mocsáron keresztül jutottak Boszniába.

Mielőtt a kérdés további tárgyalását folytatnók, meg kell említenünk, hogy a vagy kimondottan szerb részről, vagy legalább is az ottani kormánykörök sugalmazására megjelent művek közül több, az orgyilkosság gyanúját igyekszik elháritani a *Narodna Odbranáról* és bűnösnek egy másik és pedig kifejezetten titkos szervezetet állít oda, amelynek röviden az volt a neve: A fekete kéz, titkos neve pedig: Egyesülés, vagy halál! *(Ujedinjenje ili smrt!)*. Ennek élén Dragutin Dimitrijevic szerb vezérkari ezredes, a vezérkar hírszerző osztályának a főnöke állott. Különösen Stanoj Stanojevic belgrádi egyetemi tanár, és Borivoj Jevtic publicista, nemkülönben Hermann Wendl író szállnak sikra ebben az irányban. Elmondják, hogy Dimitrijevic az orosz vezérkartól kapott olyan értesülést, mely szerint a német császár és Ferenc Ferdinánd konopisti találkozása alkalmával — (nem irják meg, hogy melyik konopisti találkozóra céloznak, az 1913 októberire, vagy az 1914 júniusira-e) — megállapodtak abban, hogy Ausztria-Magyarország megtámadja Szerbiát. Mivel az a biztos értesülés is érkezett hozzájuk, hogy az osztrák-magyar hadsereg Boszniában nagyszabású hadgyakorlatot fog tartani, azért Dimitrijevicben az a meggyőződés vált úrrá, hogy hazája csakugyan végveszedelemben forog s azért a főherceget meg kell gyilkoltatni. Ugyanebben az időben Tankosic őrnagy, aki ugyanennek a titkos szervezetnek volt tagja, jelentette az ezredesnek, hogy két fiatal bosnyák járt nála, és segítséget kért tőle a főherceg elleni merénylet kivitelére. *Az ezredes a tervet helyeselte és utasította az őrnagyot, hogy a bosnyák fiúknak adja ki a megfelelő fegyvereket.* Az ezredes csak akkor hívta össze a titkos szervezet központi bizottságát értekezletre, miután ezek a fiúk eltávoztak Belgrádból. Az értekezlet tiltakozott a merénylet terve ellen, mire az ezredes megígérte, hogy elküldi a szükséges utasításokat Sarajevóba. De azok már vagy nem érkeztek meg, vagy pedig meghallgatásra nem találtak.

Nem tekintve most már azt, hogy lehetetlen Vilmos császár és a főherceg közti konopisti találkozást akként beállítani, mint a monarchia támadási szándékának bizonyítékát, nyilvánvaló, hogy a hivatkozott munkák el akarják terelni a figyelmet minden egyéb gyanúról és a már nem élő Dimitrijevic ezredesre (álnevén *Apis)* hárítva minden felelősséget, akarják a kérdést bizonyítás szempontjából elfogadhatóvá tenni. Érdekes azonban, hogy a nyomozásban a helyes útra tulajdonképen egy nagy szerb-barát, az angol Seaton Watson vezethet bennünket, aki „Sarajevo" című munkájában elmondja, hogy a *Mlada Bosna* (Ifjú Bosznia) összeesküvői 1913. januárjában Toulouseban, Franciaországban jöttek

össze és elhatározták Potiorek tábornok, boszniai tartományfőnök meggyilkolását. Ez a Seaton Watson-féle beállítás azonban nem fedi a tényeket és pedig két szempontból: egyrészt, mert igaz ugyan, hogy a későbbi nyomozások adatai szerint Toulouseban volt egy ilyen összeesküvői összejövetel, de nem 1913., hanem 1914. januárjában, másrészt pedig az említett bosnyák szervezet tulajdonképen csak egy származéka volt annak az Egyesülés, vagy halál! *(Ujedinjenje ili smrt!)* nevű, egész Szerbiára és a szerbek által lakott, más állambeli területekre kiterjeszkedő organizációnak, amelynek szellemi vezére Dimitrijevic volt. Ugyanilyen szerepet játszott sok egyéb, hazafias mezben dolgozó szerb alakulat is, de döntő tényező az említett szervezet volt, a Fekete Kéz *(Cerni Ruki)*.

Wiesner gondosan összeállított okfejtését összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Dimitrijevic 1913 őszén határozta el Ferenc Ferdinánd meggyilkoltatását. Ezt az időpontot az magyarázza meg, hogy 1913. október végén Vilmos császár néhány napig Konopistban tartózkodott, s ennek nyomán az ezredes besúgói, nemkülönben az orosz vezérkar értesülései azt a gyanút keltették benne, hogy Ausztria-Magyarország a legközelebbi évben Szerbia ellen háborút indít. Az más lapra tartozik, hogy ez az értesülés egészen hamis volt, mert hiszen a konopisti találkozón résztvett német vezető egyéniségek, különösen pedig Treutler követ hiteles adatai szerint egyáltalában semmiféle ilyen megállapodás nem történt, sőt Bardolff a leghatározottabban állítja, hogy ilyesmi ott nem is történhetett, mert ő erről okvetlenül tudomást szerzett volna. De ettől függetlenül, a szerbek, illetve az említett organizációnak feje ebből a feltevésből kiindulva határozta el a gyilkos merénylet végrehajtását.

Az elhatározást követte az az intézkedés, hogy Dimitrijevic Tankosic őrnagynak rendeletet adott, amely szerint a merényletet elő kell készítenie. Tankosic Lausannebe (Svájcba) írt Ciganovicnak, aki a boszniai forradalmi mozgalom külföldön élő vezetője volt, s meghagyta, hogy a merényletet beszélje meg bizalmasaival. Ez meg is történt 1914 januárjában és pedig oly értelemben, hogy nemcsak a trónörökös, hanem a monarchia más vezető tényezői ellen is merényleteket terveztek. Most már 1914 elején Ilic és Princip bizalmas értesítést kapott arról, hogy jöjjön Lausanneba titkos megbeszélésre. Pénzhiány miatt a meghívást nem teljesíthették, ellenben Belgrádban Tankosic őrnagytól már megkapták az első instrukciókat. Márciusban Princip érintkezésbe lépett Cabrinovicssal és Grabezzel és biztosította együttműködésüket, amelynek az időpontjául az akkor már nyárra tervbevett boszniai

nagy hadgyakorlatokat jelölték meg. 1914 májusában beszélték meg a sarajevói merénylet tettesei Tankosic őrnaggyal a merénylet részleteit és 1914 május végén utaztak el a tettesek Belgrádból.

Felmerül most már nemcsak az előkészítés, hanem a végrehajtás ügyénél is az a kérdés, hogy *vajjon a szabadkőműves-páholyoknak volt-e bizonyos részük a merényletben?* A nemzetközi irodalom egy része határozottan állítja, hogy a merénylet a páholyokban régebben elhatározott parancs végrehajtása volt. Amennyire Wiesner és vele kapcsolatban a számbavehető, komoly adatokból megállapítható, tény, hogy a bűnügy tárgyalásánál, mikor a törvényszéki elnök a vádlottakhoz több ízben azt a kérdést intézte, vajjon szabadkőművesek-e, vagy vannak-e vele valamilyen kapcsolatban, akkor a vádlottak mindegyike vagy durván azt felelte: „Miért kérdez tőlünk ilyent?", vagy pedig többkevesebb habozás után bevallott annyit: egyik-másik, őket utasító személyről tudta, hogy szabadkőműves. Maguk a vádlottak már csak fiatal koruk miatt sem lehettek a szervezet tagjai. Csak Ciganovicra, a vasutasra nézve van némi támpont. A szabadkőművesség közismert antiklerikalizmusa gyűlölködését a klerikális hírű Ferenc Ferdinánd ellen mindenesetre megerősítette, de az a szabadság-felfogás is, amely különösen francia befolyásra a nagy forradalom gondolatvilágának szinte napjainkig is észrevehető továbbfolytatásával az egyéni szabadság mindenek felett való uralmát hirdette, és amely különösen Franciaországban erős háttérrel rendelkező szabadkőművesség, az úgynevezett Nagy Oriens-páholy hatalmi pozíciója által volt alátámasztva, Ferenc Ferdinánd egész egyéniségét s az őáltala megvalósítani szándékolt kormányformát előttük ellenszenvessé tette. Vannak rá adatok, amelyek alapos gyanút keltenek arra nézve, hogy *az egész szerb tisztikar és magasrangú állami hivatalnokok ezzel a nemzetközi organizációval a legszorosabb együttműködést fejtették ki* s jellemző például, hogy nyolc évvel a világháború befejezése után, 1926-ban, mikor szeptember folyamán az első nemzetközi szabadkőműves-kongresszust tartották, ennek színhelye Belgrád volt. A gyűlés vezetőjeként Wajfert, a Jugoszláv Nemzeti Bank elnöke szerepelt, akiről köztudomású volt, hogy a legfőbb körök kedvence, s minden kulisszamögötti akcióban benne van a keze. Amikor a belgrádi kongresszust befejezték, a következő napon tartották meg a *Narodna Odbrana* közgyűlését. Ettől a feltűnő együttességtől eltekintve, még egy momentum van, amely gyanút kelt s ez az, hogy a szabadkőműves-kongresszus tagjai, akik tehát állítólag az örök béke apostolai, a belgrádi összejövetel után látogatást tettek a testőrtisztek otthonában, amely alkalommal Ziv-

kovic tábornok, a testőrség parancsnoka, a későbbi jugoszláv miniszterelnök üdvözölte őket és *a hivatalos szónok rámutatott a szerb tisztikar és a szabadkőművesség közötti szoros kapcsolatokra.* Mindez kétségkívül jellegzetes tünet és igen alapos gyanúokot szolgáltat, azonban magának a vádnak perrendszerű bizonyításához az abszolút tárgyilagosság alapján még mindig nem nyujt megdönthetetlen bizonyítékot, viszont kétségbevonhatatlanul igazolja, hogy a gyilkosság hátterében működött tényezőknek a szabadkőművességgel a legszorosabb kapcsolataik voltak.

Ne higyjük azonban, hogy a Ferenc Ferdinánd elleni attentátum csak úgy tegnapról mára, minden előkészítés nélkül született meg! Ma már bizonyítékok vannak arra nézve, hogy szerb területen a sarajevói merénylet előtt évekre visszamenően állandó, földalatti előkészítés izzott s ennek kirobbanásai voltak azok a merényletek, amelyeket Ausztria-Magyarország területén, Horvátországban és Boszniában elkövettek. 1910. június 15-én Bogdan Zerajic diák Varesanin táborszernagy, Bosznia-Hercegovina akkori tartományfőnöke ellen Sarajevóban követett el merényletet. Mivel a gyilkos nyomban a merénylet után öngyilkos lett, papírjait pedig előzetesen elégette, így nem lehetett bizonyítani, hogy szerb terrorisztikus szervezetek végrehajtó közege lett volna. De a józan logika szabályai szerint meg kell állapítanunk, hogy az akkori belgrádi napilapok Zerajicot, mint hős szerbet ünnepelték, aki a nemzeti ügy martírja.

1912. június 8-án Luka Jukic diák Zágrábban Cuvaj királyi biztos ellen követett el merényletet. De eltévesztette célpontját és a golyó Hrvojic báni tanácsost sebezte halálra, aki a királyi biztos mellett ült. A merénylő menekülése közben az üldöző rendőrökre is rálőtt s ezek közül az egyiket szintén halálosan eltalálta. A lefolyt vizsgálat már megállapította, hogy a merénylő tulajdonképen a *Narodna Odbrana* terveinek megvalósítója volt és néhány héttel a merénylet előtt érlelődött meg benne végleges elhatározása, amikor a zágrábi diákok Belgrádba tettek kirándulást s ott az említett körökben meleg, de egyúttal izgató jellegű ünneplésben részesültek. 1912. április 22-én Dimitrijevic ezredes a belgrádi Hotel Moskva éttermében vacsorát adott, amelynek húsz résztvevője közül hatan az Osztrák-Magyar Monarchia területéről valók voltak, míg szerb részről a házigazdán kívül Tankosic őrnagy is résztvett és a lakomán Jukic diák Dimitrijevic mellett ült, amiből a kettőjük közelebbi, szoros viszonya mindenesetre megállapítható.

A merényletek kérdésében értékes felvilágosításokat kaphatunk egyébként az olaszos nevű, de a szervezetbe felvett, spalatói

születésű, ultraszerb irányzatú Tartaglia Oszkár könyvéből is. Tartaglia számos tüntetésben vett részt, amely mind a nagyszerb eszmét szolgálta s 1910 augusztusában a spalatói szerb fiatalságnak Sándor szerb trónörökös előtti hódoló menetében is szerepelt, amidőn az Spalatón, tehát akkor osztrák területen, keresztül utazott. Ugyancsak Tartaglia volt egyike azoknak, akik 1912 februárjában Sarajevóban véres tüntetést rendeztek a horvát tartományi gyűlés feloszlatása miatt. Ez a Tartaglia, aki a fentebb említett belgrádi lakomának is résztvevője volt, akkor, amikor a titkos szervezetbe felvették, nem saját nevével, hanem egy számmal jelöltetett meg.

Ezzel még nincs vége a merényletek sorozatának. 1914. május 20-án Jakov Sefer (nyilvánvalóan elszerbesült német) báró Skerlecz Iván horvát bán ellen követett el gyilkos merénylet-kísérletet, amelyet csak az utolsó pillanatban akadályozott meg egy rendőrtiszt. A bűnügyi nyomozás során megállapítást nyert, hogy ez a merénylet is a belgrádi titkos szervezetből indult ki. Mindez bizonyítja, hogy 1914. június 28-át évekre megelőzően folyt már ott lent a méregkeverés.

Másik forrásunk, Wegerer szerint már a mult század végétől, attól az időponttól kezdve, mikor Szerbiában a Pasic vezetése alatt álló radikális párt jutott uralomra, nagyon megerősödött a nagyszerb propaganda. Bosznia-Hercegovinának az 1878-i berlini kongresszus határozata alapján Ausztria-Magyarország által történt okkupációját a szerbség súlyos sérelemnek minősítette. 1899-ben Párizsban, az egyetem jogi fakultása által pályadíjjal kitüntetett munka jelent meg, *La Bosnie et l'Herzégovine* címmel, mely ennek a mozgalomnak a lényegét fejtegette a külföld tájékoztatása céljából, és elmondta, hogy ez a két tartomány tisztára szerb lakosságú, tehát igazság szerint csakis Szerbiához lett volna csatolható. És az a körülmény, hogy erre a földre a kettős monarchia tette reá a kezét, azt a rejtett célt szolgálja, hogy ekként a monarchia a Balkánon Saloniki-ig hatoljon előre és így kaput nyisson a Földközi-tengerre, ami viszont magában foglalja a germán külpolitika egyik főtörekvését, az ú. n. *Drang nach Osten*-t, a német hatalmi szférának keletre való kiterjesztését. Érthető, hogy a francia közvéleménynek több sem kellett, mint a német veszedelem ekkénti beállítása, s így megértjük azt is, hogy a Sorbonne jogi kara kitüntette ezt a munkát. A dolog jelentőségét azonban akkor értjük meg leginkább, ha tudjuk azt is, hogy *a könyv szerzője Spalajkovic Miroslav, akkor Párizsban tanuló szerb diák, aki 1914-ben, a sarajevói merénylet idejében Szerbia szentpétervári követe volt.* Egyébként, mikor Spalajkovic tanulmányai befejezése

után megnősült, egy boszniai tekintélyes és vagyonos szerb vezetőegyéniségnek, Jeftanovicnak leányát vette el. A Spalajkovic-féle nagyszerb irányzat mindinkább megerősödött és igen sokan voltak Szerbia irányadó tényezői közül is, akik követték, sőt Péter király is rokonszenvvel nézte, mert ez a nemzeti vágyakat legyezgető mozgalom a lakosságot eltérítette azoktól az ellenforradalmi törekvésektől, amelyek Sándor király, az utolsó Obrenovic 1903-ban történt meggyilkolása óta az akkor uralomra került Karageorgevic-dinasztiával szemben érezhetők voltak.

Ennek a nagyszerb mozgalomnak a kiépítése útján jöttek létre a különböző, részben nyílt, részben titkos szervezetek, amelyek mind a végső célt, Nagyszerbia megalapítását, s az útjában álló akadályok elhárítását tűzték ki maguk elé. Ilyen volt a *Slovenski Jug* (Szláv Dél) nevű diákszervezet, mely még Amerikában is létesített fiókot. Ennek az organizációnak György trónörökös volt fővédnöke. Erős a gyanú, hogy a *Slovenski Jug* emberei követték el 1907-ben a sikertelen bombamerényletet Nikita montenegrói fejedelem (később király) ellen. Figyelemreméltó, hogy ultraszerb agitáció folyt a fajrokon montenegróiak ellen is, illetve azok uralkodója ellen, aminek okát abban találhatjuk meg, hogy Montenegro bátor népe hamarabb tudta felszabadítani magát a török hódoltság alól, mint Szerbiáé, azonkívül dinasztiája (a Petrovicok) is régebbi s így a crnagorcok, Montenegro lakói különbnek tartották magukat a szerbeknél. Viszont az utóbbiak számbeli fölénye s ügyes külpolitikája vezető szerepet juttatott számukra. Érdekes különben tudni azt is, hogy Nikita leányai közül ketten voltak az orosz cári család tagjainál, nagyhercegeknél férjnél s ezek, mint a délszláv eszme szívós és ügyes propagálói, jelentős szerepet játszottak Oroszországnak az osztrák-magyar-szerb-konfliktusba történt beavatkozásánál.

Prosvjeta néven szintén működött egy egyesület, amelyet 1902-ben létesítettek bevallottan kulturális célzattal, valójában a nagyszerb propaganda szolgálatában. Ennek a szervezetnek könyvtárai tele voltak forradalmi művekkel, azonkívül pedig tagjai kémszolgálatot is végeztek, és szabadcsapatokat is alakítottak, melyeknek a komitácsi-iskolákban adták meg a szükséges katonai kiképzést. A szervezet nagyobbára az értelmiség köréből verbuválta tagjait, míg az egyszerűbb népnek hasonló célú organizációja a *Probratimstvo* (Testvériség) volt.

Nagy fellendülést adott a nagyszerb mozgalomnak a *Sokol* (Sólyom) 1906-ban történt megalapítása, melynek kifejezett célja volt tagjainak katonai kiképzése által az ellenség hátbatámadása. Ugyancsak működött még az *Omladina* (Ifjúság), mely a fiatal

nemzedék szervezete volt, aztán a *Zora* (Hajnal) és a *Rad* (Munka). De az ifjúság legfontosabb tömörülése, mely Szerbia területén kívül is érvényesült, a *Narodna Odbrana* (Nemzeti Egyesülés) volt. Hivatalosan elismert alakulat, melynek az élén az állam és a katonaság előkelői álltak. Külföldön kifejtett propagandája oly sikeres volt, hogy Garibaldinak, az egykori híres olasz szabadsághősnek egyik fia veresinges csapatával át akart jönni Szerbiába a nemzeti mozgalom támogatására. Volt ennek a szervezetnek komitácsiképző-iskolája is. Bosznia-Hercegovinának 1908-ban az Osztrák-Magyar Monarchia által történt annexiója visszahatásaként, a *Narodna Odbrana* újra szervezkedett és alapszabályszerű céljaként azt jelölte meg, hogy egészséges, nemzeti érzésű nemzedéket neveljen, mely a *leszámolás nagy napján* az ellenség ellen induljon. Hogy ki az ellenség, ahhoz semmi kétség nem fért, mert a monarchia minden esetben mint a nagyszerb törekvések legfőbb és legnagyobb ellensége szerepelt.

Rendkívül jelentős szerepet játszott az *Ujedinjenje ili smrt* (Egyesülés vagy halál) szervezet is, mely gyakran *Crna Ruka* (Fekete Kéz) néven szerepelt. Ennek egyik legfontosabb vezetője volt Tankosic őrnagy, aztán Ljuba Jovanovic és Dimitrievic Dragutin vezérkari őrnagy, a rejtelmes Apis álnevű egyén, akinek döntő szerepéről több helyütt kell megemlékeznünk s akit végül a saloniki-i hazaárulási perben kivégeztek. Ez az organizáció 1911-ben létesült. Saját újságja is volt, a *Piemont*, mely Belgrádban jelent meg. A lap neve már eléggé elárulja célját: a nemzeti összefogás által éppúgy kiküzdeni Nagyszerbiát, mint ahogy néhány évtizeddel megelőzően az olaszországi Piemont valósította meg az olasz egységet. *Az alakulat tagjai közt sok volt a katonatiszt*, különösen az 1903-i, az Obrenovicokat kiirtó összeesküvők köréből. A tagok nem ismerték egymást, mindegyik csak számot kapott, összesen vagy két-háromezren voltak. *Felvételi szertartásuk misztikus, hasonlatos a szabadkőművesekéhez.* A Fekete Kéz szervezetét és alapszabályait szigorú titokban tartották, de a fentebb említett, 1917-i saloniki-i perben ismertették azokat. Pecsétjük egy ökölbeszorított kéz volt, amely zászlót tart, aztán egy halálfej keresztbetett csontokkal; kés, bomba és méregpohár egészítette ki a szimbólumokat. Kétségtelen, hogy a Fekete Kézbe csak mindenre elszánt és faji fanatizmussal telített embereket vettek fel. Ámbár a szervezet titkos volt, mégsem valószínű, hogy ennek legalább is némely bizalmas ügye ki ne szivárgott volna, hisz az egyesülés központja, Belgrád, akkor csak hatvanezer lakosú, inkább vidéki város volt. Ellenben azt, hogy maga az akkori szerb kormány mit és mennyit tudott a Fekete Kéz műkö-

déséről, vagy az általa elhatározott akciókról, ezt bebizonyítani aligha lesz valamikor is lehetséges. Wegerer azt beszéli, hogy az 1914—18-i világháború alatt, mikor az osztrák-magyar csapatok bevonultak Szerbia nagy részébe, megtalálták Todorovic Kosta határőrszázados naplóját, amely sok adatot tartalmazott arról, hogy a szerb határőrtisztek milyen szolgálatokat tettek ennek a titkos szervezetnek, amennyiben ők organizálták a bosnyák határon átvezető titkos átjárókat — ilyeneket használtak Ferenc Ferdinánd gyilkosai is — és gondoskodtak a propaganda-anyag, sőt fegyverek átcsempészéséről is. Tevékenységüket a háború alatt is folytatták a Fekete Kéz emberei. Lázongásokat, munkabeszüntetéseket szítottak, raktárakat gyujtottak fel, egymással titkos írásjelek s jelszó útján érintkeztek stb. Jovanovic bécsi szerb követ a sarajevói gyilkosság idejében, 1914 júliusában mondotta Dumain bécsi francia nagykövetnek, hogy a délszláv tartományok három év alatt készen lesznek arra, hogy a monarchia ellen felkeljenek, anélkül, hogy maga Szerbia akár az ujját is megmozdítaná érdekében.

A Fekete Kéz munkájának tulajdonítható a Sarajevót megelőző számos politikai merénylet is. Az első akció, Varesanin tábornok boszniai tartományfőnök ellen 1910. január 15-én elkövetett merénylet hátteréről érdemes még megemlékezni. A jelzett napon Varesanin nyitotta meg a sarajevói tartománygyűlést. Az osztrák-magyar kormányzat ugyanis akkor Bosznia-Hercegovinának tartományi kormányzatot s ennek a keretében, mint törvényhozó szervet, tartománygyűlést adott, amivel az ottani népet az alkotmányosság fegyvereivel végleg meg akarta nyerni. Azonban az ultranacionalisták ezt a gesztust visszautasították, sőt egy fanatikus ifjú, Zerajic, éppen ezt az alkalmat használta fel a tartományfőnök elleni merényletre. A tettes a Bécsben működő *Zora* nevű diákegyesületnek volt tagja és a revolver használatára egy Simic nevű szerb tiszt, a Fekete Kéz tagja tanította meg. A merénylet után a Szerbiában akkor uralmon volt radikális párt lapja, a *Politika*, úgy ünnepelte a merénylet elkövetése után öngyilkossá lett Zerajicot, mint egy nemzeti hőst, akinek a neve az utódok előtt szent lesz és ámbár a bosnyák hivatalos hatóság Zerajicot a görög keleti temetőnek abba a részébe temettette el, ahol az öngyilkosok és gonosztevők elhantolása volt szokásos, a szerb nacionalizmus azonban valóságos búcsújáróhellyé avatta sírját.

Cuvaj horvát bán ellen 1912. június 8-án Zágrábban Jukic Luka diák által elkövetett merénylet tettesét Tankosic őrnagy

tanította ki a revolver kezelésére. Jukicot halálra ítélték, de büntetését később fegyházra változtatták. A *Piemont* című irredenta szerb újság nemzeti hősként ünnepelte Jukicot, akit a szerb ifjúság ideálként kell, hogy maga elé állítson.

A harmadik merénylet esete ismét Cuvaj ellen irányult, 1912. október 31-én. A tettes egy Planincak nevű horvát diák volt, kinek lövései azonban célt tévesztettek, mire a tettes saját magát lőtte agyon.

Cuvaj utóda a báni méltóságban báró Skerlecz Iván volt (ő a negyedik merénylet áldozata lett volna), akire 1913. augusztus 18-án egy Amerikában élt emigráns, Dojcic István lőtt rá, de célt tévesztett. Tettéért 16 évi súlyos börtönre ítélték. Végül ugyancsak Skerlecz báró ellen (ez az ötödik eset) 1914. május 20-án — tehát egy hónappal a sarajevói merénylet előtt — a már említett Sefer Jakov kísérelt meg merényletet, azonban egy rendőrtiszt megakadályozta. A nyomozás szálai itt is Szerbiába vezettek.

A vázolt öt politikai merényletnek vannak olyan jellegzetes vonásai, melyek a Ferenc Ferdinánd és neje ellen elkövetett sarajevói merényletnél szintén megállapíthatók, s amiből következik, hogy *mindezeknek forrása azonos: az ultraszerb propaganda.* Ezek a vonások a következők: 1. a tettesek osztrák, vagy magyar alattvalók, 2. fiatalkorúak, 3. forradalmár felfogásúak, 4. az előkészítés szerb földön történt, 5. onnan kaptak lőszert.

Ha ezt megfigyeljük, akkor megállapíthatjuk azt is, hogy a merényletek kivétel nélkül az Ausztria, vagy Magyarország, illetve a kettős monarchia valamelyik vezető, olyan egyénisége ellen irányultak, akinek a kezében összefutottak a közhatalom szálai. A trónörökös — bár közvetlenül exekutív hatalmat nem gyakorolt — mint a kettős monarchia jövendő ura, kétségkívül ezeknek a közhatalmi erőknek élén állott volna, tehát az ő elpusztítása ugyanazt a célt szolgálta, mint a többi vezetőé. Azonkívül őt az agitáció mint rendkívül energikus egyént állította a forradalmárok elé, aki a monarchia széthullásnak induló szerkezetét ismét össze fogja kovácsolni. Igaz ugyan, hogy róla az a hír is el volt terjedve, hogy a dualisztikus államszerkezet helyébe a trialisztikust kívánja megvalósítani, melynél a délszláv elemnek jelentős hatalmi befolyást biztosított volna, de mégis csak a Habsburg-Monarchia keretében, ami az összeesküvők, illetve felbujtók elvi álláspontjával éles ellentétben állott volna, mert ezek önálló, a gyűlölt monarchiától független délszláv alakulatra törekedtek. Épp azért Ferenc Ferdinándnak későbbi, módosított el-

gondolása, mely a trializmus helyett a monarchiát föderalisztikus szervezetbe foglalta volna, az ultranacionalista szerb köröknek szintén ellenszenves volt, mert hiszen a régi monarchia, mint közhatalmi alakulat, akkor is fennmaradt volna.

Így megértjük azt is, hogy már évekkel Sarajevó előtt befutottak az osztrák-magyar haderő titkos szolgálatában álló konfidensektől olyan jelentések, melyek a trónörökös ellen irányuló merénylettervekről szóltak. 1913-ban maga a trónörökös mondta egyszer Czerninnek, hogy a túlzó szerb nacionalista körökkel titokban együttműködő szabadkőművesek elhatározták az ő halálát, sőt még azt a várost is megnevezte, ahol ezt a határozatot hozták.

1913-ban Abbáziában volt megbeszélés dr. Orlic nevű dalmáciai forradalmár lakásán, itt állítólag már megvitatták Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának a tervét. A tanácskozáson résztvett a későbbi sarajevói merénylet egyik tettestársa, Cabrinovic is. Ugyanebben az évben Zágrábban bűnügyi vizsgálat folyt több horvát diák ellen, forradalmi mozgalomban való részvételük miatt. Ebben a komplottban szerepelt egy Aljinovic nevű egyén, akiről egy felségárulási perben a tanuk azt vallották, hogy az *Odbranától* és egy diákszervezettől pénzt kapott Ferenc Ferdinánd elleni merényletre.

1914-ben a már említett franciaországi toulouse-i titkos összejövetelen megjelent Gacinovic bosnyák ifjúsági vezér, aki abban az időben a svájci Lausanneben diákoskodott, aztán egy hercegovinai forradalmár, valamint Mustafa Golubic és Mohamed Mehmedbasic, mindketten Stolacból valók. A megbeszélés egy hotelben folyt le és még két, Párizsban tanuló szerb diáknak is el kellett volna jönnie, de nem volt erre pénzük. Bizalmas úton kiszivárgott értesülés szerint ezen a találkozáson határozták el Ferenc Ferdinánd, valamint Potiorek tábornok, bosznia-hercegovinai tartományi főnök meggyilkolását is, sőt Gacinovic *összeköttetésbe lépett még a legismertebb bolseviki-vezetőkkel is, Trockijjal és Lunacsarszkival.* A hozott határozatról Gacinovic levélben értesítette Principet, a sarajevói bűntettest és Ilicet, egy Sarajevóban élő újságírót, aki aztán 1914 februárjában Mostarban találkozott Mehmedbasiccsal.

Mindezekből kiviláglik, hogy a sarajevói merényletet megelőzően szélső-radikális szerb ifjak, akik közt még mohamedán hiten levők is voltak, a külföldre is elágazó aknamunkát folytattak a politikai gyilkosságok előkészítésére. Ennek során a későbbi orosz forradalom legszélsőségesebb vezetőivel is megtalálták a

kapcsolatot. Bizony nem lehet csodálkozni azon, hogy amikor 1914 márciusában ott lenn elterjedt annak a híre, hogy Ausztria-Magyarország trónörököse a nyár elején Boszniába jön, ez a fanatizált néprétegben nagy izgalmat keltett, mert reájuk nézve kedvezőtlen, döntő események megtörténtét várták ettől. A Zágrábban megjelenő *Srbobran* című lap már beharangozta ezt a szenzációt és Sarajevóban titkos összejövetelre gyülekeztek néhányan egy Varagic nevű újságírónál és leplezetlenül azt a kívánságot hangoztatták, hogy Ferenc Ferdinándot el kell tenni láb alól és erre meg kell nyerni a Belgrádban lakó bosnyákokat, akiknek monarchia-ellenes tevékenységük miatt Boszniából szökniök kellett. A *Srbobran* vonatkozó hírét kivágva, elküldték azt Belgrádba, Cabrinovicnak, de óvatosságból nem Sarajevóban adták fel a levelet, hanem a közeli Zenicán. Amikor ezt a közlést Cabrinovic megkapta, megmutatta Principnek. Akkor már oly féktelenül lobogott mindkettőjükben a forradalmár tettvágy, hogy eleinte versengtek azért, vajjon melyikük hajtsa végre a trónörökös elleni merényletet, de végül megegyeztek abban, hogy együttesen fogják véghezvinni.

Mielőtt befejeznők a sarajevói halálos merénylet politikai előzményeiről szóló összefoglaló tájékoztatásunkat, néhány, még rendelkezésünkre álló adattal kívánjuk kiegészíteni.

Említettük, hogy *az 1914-i szerb kormány* a napvilágra került adatok szerint nehezen igazolható részese a Ferenc Ferdinánd elleni merényletnek, mert volt rá gondja, hogy erre vonatkozó bizonyítékok ne kerülhessenek napvilágra. Viszont annyi gyanúok forog fenn, hogy a józan ész ezekből *az együttműködést, vagy legalább is a tudatos, bűnös mulasztást minden esetre megállapíthatja.* Súlyos mozzanatot tár fel e tárgyban Polzer-Hoditz gróf, Károly király egykori kabinetirodai főnöke, az uralkodóról írt munkájában. Elmondja, hogy a *La fédération balcanique* című folyóiratban egy Nenadovic Nikola nevű bosnyák emigráns cikket írt az annak idején fennállott belgrádi kamarilla titkairól. E szerint Pasic miniszterelnöknek volt egy bizalmas ügynöke, Ciganovic, akinek segítségével kapták meg a sarajevói merénylők a bombákat és revolvereket a kragujeváci állami fegyvergyárból. Ciganovicot a merénylet után Ó-Szerbiában rejtegették, majd később *hamis útlevéllel Amerikába küldték,* honnan visszatérve, Üszküb mellett *állami birtokot kapott ajándékba.*

Kétségkívül figyelemreméltó adat. Ma, több mint negyedszázad mulva, annyi politikai és háborús esemény lezajlása után,

lehetetlen az említett folyóirat közleményének hitelességét ellenőrizni, azonban maga az a tény, hogy a Balkán-problémákkal foglalkozó folyóirat hasábjain ilyen cikk megjelenhetett, eléggé illusztrálja, hogy a szerb kormány bűnrészességét illetően a beavatottak sokat tudtak.

Arra nézve, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiával ellenséges, vagy legalább is nem barátságos magatartást tanúsító hatalmak a sarajevói tragédiát megelőzően is már milyen politikát folytattak, figyelemre méltó az a tanulmány, amelyet Gottschalk írt a *Berliner Monatshefte* egyik 1934-i számában. Ebben kifejti, hogy amikor a cári család közvetlenül Ferenc Ferdinánd boszniai látogatása előtt, 1914 június 14-én Constanzában, Románia Fekete-tengeri kikötőjében találkozott I. Carol román királlyal, Sassonow orosz külügyminiszter is megjelent ott, ahonnan aztán ellátogatott Bukarestbe, majd Bratianu román miniszterelnök kíséretében kirándult Erdélybe is. Sassonow romániai tárgyalásairól írásbeli jelentést nyujtott be a cárhoz 1914 június 24-én *és ez a bolsevikiek uralomra jutása után nyilvánosságra került.* A jelentés egyik súlyos részletében kifejti, hogy Oroszország *semmiesetre sem tűrné* a monarchia fegyveres támadását Szerbia ellen. Minthogy ez a jelentés a sarajevói tragédia *előtt* keletkezett, feltételeznünk kell, hogy akkor már Szentpétervárott lehetségesnek tartottak egy ilyen támadást, melynek esetén Szerbia mellé állnak. Egy további érdekes mozzanat az, hogy Sassonow már a sarajevói dráma után, de még az osztrák-magyar hadüzenet előtt, 1914. július 24-én megbeszélést tartott a szentpétervári francia és angol nagykövetekkel, *akkor belevonta abba a román követet is.* Mindezzel azt óhajtjuk aláfesteni, hogy a sarajevói gyilkosság alig történhetett volna meg, hogyha nemcsak a tettesként szereplő jelentéktelen fiatalok, hanem a nagypolitika balkáni irányítói is — támogatva orosz, francia és angol részről — nem lettek volna meggyőződve arról, hogy minden, a monarchia elleni lépés mögött jelentős hatalmi erők tömörülnek.

Rá kell mutatnunk a szerb kormánynak a komplottba való beavatottságát illetően Jovanovic Ljuba volt szerb közoktatásügyi miniszter közlésére is, amelyet eredetileg Belgrádban 1924-ben megjelent, majd a berlini *Kriegsschuldfrage* című folyóirat hasábjain 1925-ben egész terjedelmében közzétett „A szlávság válsága" című visszaemlékezése tár fel. Jovanovic 1914 nyarán a Pasic-kabinet tagja volt és elbeszéli, *Pasic június elején azt mondta neki,* hogy értesülése szerint néhány ember előkészületet tett, hogy rövidesen Sarajevóba menjen *s ott Ferenc Ferdinán-*

dot meggyilkolják (!) A minisztertanács erre a boszniai határ mentén levő határőrségekhez oly értelmű utasítás kiadását tartotta szükségesnek, hogy a nevezettek átkelését megakadályozzák. Ámde a határőrségek — Jovanovic szerint — maguk is benne voltak a komplottban, s azt jelentették, hogy *az utasítást későn kapták meg*, olyankor, amikor a fiatalemberek a határt már átlépték (!)

Azt a mesterségesen felizgatott hangulatot, melyet a monarchia ellenségei a sarajevói út előtt világszerte megszerveztek, élénken igazolja az az akkor elterjedt hír is, hogy Ferenc Ferdinánd és Vilmos császár a Szerbia ellen indítandó háború részleteit, legilletékesebb tanácsadóik bevonásával, Konopistban állítólag behatóan megbeszélte. Ennek a vakhitnek igazolására a külföldi illusztrált lapok hozták a vezető diplomaták arcképét, állítólag konopisti felvételek alapján. Morsey báró, aki akkor Ferenc Ferdinánd udvarába volt szolgálattételre beosztva, egészen másként világítja meg ezt az ügyet egy berlini folyóiratban, a sarajevói tragédia kétévtizedes fordulója alkalmával írt cikkében.

Morsey elmondja, hogy a külföldi lapokban közölt fényképek aláírásai szerint Vilmoson és Ferenc Ferdinándon kívül Bethmann-Hollweg német birodalmi kancellár és Berchtold gróf osztrák-magyar külügyminiszter is jelen volt Konopistban. Ezzel szemben Morsey báró megállapítja, hogy az, akit a külföldi monarchia-ellenes sajtó Bethmann-Hollwegnek állított, Wilczek gróf, a főhercegi család régi ismerőse, a Berchtold grófként szereplő úr pedig Waldstein gróf volt, ugyancsak családi vendég. Igaz, hogy a nevezettek és alteregóik közt van bizonyos hasonlóság, de mégis jellemző a szenzációéhes, sőt rosszindulatú, ellenséges propagandára, hogy ilyen eszközöktől sem riadt vissza. És hogy mennyire befészkelte magát akkoriban ellenségeinkbe az a gyanú, hogy Konopistban főzték ki a jövendő világháború tervét, arra nézve megemlítést érdemel, hogy amikor Konopist már a csehek uralma alatt állott, 1918 decemberében megjelent ott a prágai kormány két építészeti szakértője s az épület gondnokától a kastély tervrajzát kérte be, hogy megállapíthassa, vajjon melyik terem volt az, amelyben az említett *titkos beszélgetések lefolytak*. Felfogásuk szerint csakis olyan helyiség lehetett, *ahonnan a hang nem szűrődik ki* s ezt akarták — persze eredménytelenül — megállapítani.

Sarajevo véres napjának előzményeiről igyekeztünk lehető részletes képet festeni. Ezeket olvasva, bízvást megállapíthatjuk,

hogy *az 1914. június 28-i halálos merénylet nem volt elszigetelt bűncselekmény, hanem az ultraszerb faji érvényesülés vágyának szinte a paroxizmusig fejlesztett gyümölcse,* melynek aktív tettesei természetesen az ilyesmire könnyebben rávehető, fanatikus ifjúság köréből kerültek ki, míg a tulajdonképeni hátteret a hideg számítással megalkotott és a szerb közéletben jelentős szerepet játszó egyének hathatós részvételével működött titkos társaságok adták meg.

XXIV.

A TRAGIKUS VÉG GYANÚS ELŐJELEI

A trónörökös Sarajevóba utazása előtt több oldalról merült föl a kérdés, hogy az uralkodó, mikor tudomására hozták a boszniai politikai helyzet bizonytalanságát, miért nem ejtette el a trónörökös leküldésének tervét? Erre nézve egy olyan személyiség, aki a trónörökössel igen közeli viszonyban állt, s hivatalos állásánál fogva illetékes volt arra, hogy az aggodalomnak hangot adjon, a király főudvarmesteréhez, Montenuovo herceghez fordult, akinek elmondta, hogy milyen értesülések érkeztek a boszniai helyzetről. Megkérte a herceget, hozza ezeket a Felség tudomására. Röviddel ezután a főudvarmester közölte a bizalmi férfival, hogy az ügyről az uralkodónak jelentést tett, mire azt felelte, hogy *ő sem rábeszélően, sem eltiltóan nem kíván befolyni az ügybe, mert Ferenc Ferdinánd nagykorú, tudja, mit csinál.* Ma persze lehetetlen ellenőrizni, hogy Montenuovo milyen formában tett eleget kötelességének s *azt sem lehet hitelt érdemlően megállapítani, hogy az uralkodó valóban milyen szavakat használt,* de ismerve a főudvarmester averzióját a trónörökössel szemben — melynek a bizonyítására szomorú alkalmat adtak a trónörököspár eltemetésénél érvényesített felfogása és intézkedései is —, elgondolhatjuk, hogy nem nagyon exponálta magát.

A valódi helyzet akkor az volt, hogy politikailag — sajnos — meglehetősen alá volt már aknázva Bosznia és Hercegovina. Hiábavaló volt annak hangoztatása, hogy a monarchiának Szerbia ellen nincsenek ellenséges szándékai, a közhangulat ott már annyira meg volt fertőzve — legalább is a társadalom ultraszerb köreiben —, hogy róluk minden ellenérv visszapattant. Abban a körülményben pedig, hogy az osztrák-magyar hadsereg hadgyakorlatot tart Boszniában, a szerb irredenta körök tüntetést láttak, amihez csak hozzájárult, hogy a trónörökös sarajevói

ünnepies bevonulását éppen a rigómezei csatának, a szerbek történetében szomorú emlékű évfordulóján, június 28-án tartotta meg. A túlzó szerbek ezt egyenesen provokációnak tekintették. Mindez megmérgezte a légkört, ámbár az osztrák-magyar kormányzat hivatalos tényezői kitartottak állításuk mellett, hogy az atmoszféra nyugodt. Feltehető, hogy a bosnyák társadalom vezető körei, amelyek érintkeztek az osztrák-magyar közigazgatással és katonasággal, őszinte meggyőződésből, vagy opportunitásból meg voltak elégedve a rezsimmel. Ámde éppen a sarajevói merénylet főtárgyalása igazolta, hogy a gyilkos merényletet elkövetett, bármennyire alacsony műveltségű, fanatikus fiatalemberek mögött jól megszervezett és céltudatosan működő szerb erők állottak. Bizonyos, hogy a bosnyák közállapotok 1914 első felében mindennek inkább voltak mondhatók, mint nyugodtnak. A boszniai hangulatra jellemző egyébként az a lépés is, amelyet 1914 tavaszán Jovan Jovanovic, akkori bécsi szerb követ tett, s melyről Sarajevo tizedik évfordulójakor egy elterjedt bécsi napilapban visszaemlékezést is tett közzé. Ennek a cikknek az az előzménye, hogy az illető lap egyenesen felkérte Jovanovicot, aki a cikk megjelenésekor, 1924-ben a belgrádi parlament, a szkupstina tagja volt, hogy mondja el, mi az igaz az ő 1914-i ilyirányú szerepléséből? A volt követ előadja, hogy amikor meghallotta a trónörökös sarajevói útjának tervét — 1914 márciusában — és értesült arról, hogy a hadgyakorlat közvetlenül a szerb határ mellett fog lejátszódni, amelynek hadászati feltevése az, hogy az ellenségen Szerbiát kell érteni: ez időtől kezdve a szerb nép állandó izgalomban élt, mert a hadgyakorlatnak ilyen rendezését Szerbia függetlensége elleni tüntetésnek minősítette. Tény — mondja a volt követ —, hogy Ferenc Ferdinándot, mint a szerbek ellenségét ismerték ott lent. Az a körülmény, hogy ő a tervbevett nagygyakorlat vezetője, ezt a gyűlöletet csak kimélyítette. Mindezen felül az osztrák-magyar hadvezetőség részéről érthetetlen provokáló mozzanat volt az is, hogy a hadgyakorlatot június 27. és 28-ára, tehát a pravoszláv naptár szerint június 14. és 15-ére tűzték ki, amely nemzeti ünnepük, az úgynevezett Vidovdan, vagyis szent Vitus, a török leigázók ellen hősiesen megvívott rigómezei ütközet napja.

Jovanovic mindennek tudatában Bilinski lovag, akkori osztrák-magyar közös pénzügyminiszterhez fordult, aki egyúttal a bosnyák ügyek legfőbb intézője is volt. A követ 1914. június 5-én, három héttel a merénylet előtt, látogatta meg a minisztert, akinek egész őszintén elmondotta otthoni értesüléseit és egyúttal jelezte, hogy ha a gyakorlatokat tényleg így tartják meg, honfi-

társai veszedelmes provokációnak fogják tekinteni, sőt — folytatta — *a szerb fiatalság között akadhat valaki, aki a fegyverébe nem vak töltényt, hanem éles töltényt tesz, amely esetleg a provokálót találhatja.* Arra kéri tehát Bilinskit, tegye megfontolás tárgyává, hogy a trónörökös sarajevói útját ejtsék el és a hadgyakorlatokat ne Vidovdan-kor tartsák meg. Bilinski tudomásul vette a közlést, s megígérte, hogy erről a főherceget tájékoztatni fogja, de megjegyezte, hogy a hadgyakorlat veszedelmes hatásában nem hisz, sőt olyan információi vannak, amelyek szerint Boszniában teljes a nyugalom. Jovanovic néhány nappal később mégegyszer meglátogatta Bilinskit, azonban csodálkozással tapasztalta, hogy az eredeti utazási programmot, ismételt figyelmeztetései ellenére, egészében fenntartották.

Bilinski a tragédia után a trónörökös egyik családtagjának sírva vallotta be, hogy rosszul ítélte meg a helyzetet. Tisza István a katasztrófa után Bilinskihez levelet intézett, melyben a boszniai állapotok veszedelmes voltát szögezte le, s ezzel kapcsolatban az ottani hivatalos körök felelősségét hangoztatta.

Tiszának ez a levele nem figyelmeztetés, mert Sarajevó után írta, de ha tudjuk, hogy ő a merénylet előtt, éppen aggodalomra okot adó információi alapján, a budapesti államrendőrség megbízható közegeinek leküldését javaslatba hozta, mégpedig a hadgyakorlatok idejére, ami azonban *illetékes helyen* — némelyek szerint a katonai közigazgatás féltékenységéből — *visszautasításra talált:* akkor eggyel több adatunk van arra, hogy a gyilkosság idejében már eléggé dezolált boszniai helyzetről hű képet kaphassunk. Tiszának ezt a levelét Mousset Albert francia író a sarajevói merényletről írt könyvében facsimilében közli s ezen látható, hogy ez a M. Kir. Miniszterelnökség levélpapírján írva, Bécsben, 1914. július 3-án kelt. Fontosabb része így hangzik: „Kegyelmes Uram! Az Excellenciád június 30-i sürgönyében foglalt felvilágosítások után, melyek a bosznia-hercegovinai állapotokra vonatkoznak, *az ottani közigazgatásnak alig lehet joga ahhoz, hogy a felelősséget Szerbiára hárítsa,* holott *tétlenül nézte a saját országában kifejlődő agitációt, sőt ezt nagyranőni engedte* a nélkül, hogy megakadályozta volna, míg aztán a 28-i borzalmas tett fel nem ébresztette optimizmusából stb." Ez a levéltöredék bizonyítja, hogy a bosnyák helyzetről az akkori magyar kormányelnöknek szintén nagyon kedvezőtlen véleménye volt s az ottani közigazgatás vétkes gondatlanságát nem is habozott a Bosznia-Hercegovina élén álló legfőbb kormánytényező, a közös pénzügyminiszter előtt leszögezni.

Arra nézve, hogy a bizonytalan politikai helyzet ellenére még sem álltak el Ferenc Ferdinánd leutazásától, van olyan forrás, mely okul a következőt hozza fel. A boszniai hadgyakorlatokat Potiorek tábornok, katonai parancsnok vezette, az egész rendezés szálai az ő kezében futottak össze. Potiorek valósággal erőltette az eredeti terv megvalósítását s annak megváltoztatását, vagy elhalasztását a gyengeség beismerésének ítélte. Potiorek igen képzett katona volt, annakidején a bécsi Hadiiskolában *(Kriegsschule)* tanárként működött, ami egymagában is bizonyíték katonai kiválóságára. A Hadiiskolában tanítványa volt Bardolff is, aki érthető tisztelettel viseltetett egykori tanára iránt, sőt vele később is fenntartota az összeköttetést. Ebből sokan azt következtetik, hogy Bardolff akkor egészen Potiorek hatása alatt állott s így ő sem vette komolyan az alulról érkező, kedvezőtlen híreket. Lehet, hogy így volt s ennek folyományaként a trónörökösnek ez a bizalmasa — kétségkívül teljes jóhiszeműséggel — nem látott okot az utazás elvetésére. Viszont a röviddel később kitört világháború első, szerb földön lejátszódott eseményei az osztrák-magyar hadseregre, melynek Potiorek volt ott a vezére, szinte katasztrófálisakká váltak, úgyhogy a tábornokot sürgősen felmentették állása alól. Nemsokára aztán, előbb bizalmas körben, később a nagy nyilvánosság előtt is tárgyalni kezdték, hogy Potioreket súlyos agybaj támadta meg és alig férhet hozzá kétség, hogy a Sarajevó-környéki hadgyakorlatok előkészítésének idejében sem volt már szellemileg intakt, úgyhogy az egész helyzetet, minden esetleges következményével megítélni már akkor sem tudta.

De maga Ferenc Ferdinánd is, mintha érezte volna, hogy a végzet elháríthatatlan, makacsul elhárított magától nemcsak most, hanem élete előző szakaiban is, minden elővigyázatossági intézkedést.

Czernin Ottokár gróf beszéli emlékirataiban, hogy amikor a trónörökös, Ferenc József képviseletében, XIII. Alfonz spanyol király megkoronáztatásakor 1902-ben Madridban résztvett az ünnepségeken, a díszmenetben egy orosz nagyherceg volt a kocsitársa, akivel együtt ült a hintóban. Már előzetesen értesült arról, hogy a nagyherceg ellen merényletet szándékoznak elkövetni s ennek ellenére semmiféle lépést sem tett, hogy más beosztást kapjon. A merénylet a nagyherceg ellen nem következett ugyan be — maga a király ellen követtek el merényletet esküvője alkalmával —, azonban Ferenc Ferdinánd elszántságára, szinte fatalizmusára vall ez az elbeszélt eset is.

Ugyanezt illusztrálja az a jelenet is, mely már a Sarajevo felé vivő utazás alatt történt. Dalmáciából, a tengerpartról, a Narenta folyón hajókázott felfelé a trónörökös és a parton összegyülekezett dalmata lakosság, az ilyen ünnepies alkalmakkor nála megszokott üdvözlő lövéseket tett régi pisztolyaiból. A trónörököst ekkor figyelmeztette a kísérete, hogy ne álljon a hajó fedélzetére, mert esetleg baj érheti egy eltévedt golyó által. Ferenc Ferdinánd azonban így felelt: „Itt nem történhetik semmi bajom, ezek megbízható emberek, *de Szerbiában már igen veszedelmes a helyzet.*" Ez a bizalmas környezetéből kiszivárgott magatartása azt mutatja, hogy tisztában volt a helyzettel.

Tragikus végének gyanús előjelei misztikus módon is megnyilatkoztak. A nélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanánk neki, mégis megjegyezzük, hogy Czernin szerint egyszer egy jósnő megjövendölte a trónörökösnek, hogy ő fogja a nagy háborút kirobbantani *(entfesseln)*. Aztán közvetlenül a sarajevói út előtt, illetve az odautazás alatt is olyan mozzanatok játszódtak le, melyek mintha azt igazolnák, hogy sorsunk talán meg van pecsételve. Mik is voltak ezek a gyanús előjelek?

Az *Új Nemzedék*, akkor Milotay István szerkesztésében megjelent politikai napilap egyik számában olvashatjuk, hogy mikor Ferenc Ferdinánd Sarajevóba utaztában a bécsi *Südbahn*-pályaudvarra hajtatott és a kocsiban feleségével helyet foglalt — a hercegnő csak kikísérte őt —, az udvari fogat lovai megbokrosodtak, úgyhogy a kocsis csak nagynehezen tudta megfékezni. Ferenc Ferdinánd kihajolva a csukott kocsiból, megkérdezi a bakon ülő lakájt, mi történt, mire az jelenti, hogy a lovak oly nyugtalanok, hogy már alig lehetett befogni őket. Ferenc Ferdinánd erre kelletlenül jegyzi meg: „Végre is le fogunk késni, s odalenn várhatnak bennünket..."

Szinte misztikus az a hírközlés is, melyet szintén az *Új Nemzedékben* olvashatunk. A trónörökös elutazását megelőző tíz napon keresztül minden este egybegyüjtötte kastélya egyik termében családját és ő maga a következő imádságot mondta el, melyet a család tagjai utána mondtak. A németnyelvű imádság magyar fordításban így hangzik:

„Édes Istenem, Irántad való szeretetből szívem mélyén megbánom minden bűnömet, amit csak elkövettem. Irántad való szeretetből szívem mélyén megbocsátok mindazoknak, akik engem bármikor is megsértettek. *Kezedből a halált is elfogadom*, ahogyan azt akarod, ahol azt akarod és amikor azt akarod."

Vajjon nem a halálba menő imája volt-e ez?

Amikor a trónörökös a csehországi chlumeci állomásra érkezett, hogy onnan vasúttal Bécsbe, majd tovább Triesztbe utazzék, honnan hajóval folytatta az útját Raguzába s vonaton tovább Sarajevóba, akkor a chlumeci vasúti állomásfőnök szinte reszketve jelentette, hogy a szalonkocsit, amely számára volt megrendelve, az úton áttüzesedett tengelye miatt le kellett kapcsolni (a német szakkifejezés szerint: *heissgelaufen)* s így, más szalonkocsi nem állván rendelkezésre, a főherceg számára egy elsőosztályú fülkét tartott fenn. Már ez a kis incidens sem lehetett jó hatással az előkelő utasra. A trónörökös különben — és ezek is jóslatszerű szavak, a maguk, hirtelen haragban történt kitörésük ellenére is — Morsey elbeszélése szerint a chlumeci jelenetnél így szólt a feleségéhez: „Látod, így kezdődik. Először egy hőre futott vasúti kocsi, aztán egy merénylet Sarajevóban, s ha mindez nem használ, akkor egy robbanás a Viribus unitis-en" (hadihajó). *(Siehst Du, so fängt es an. Zuerst heissgelaufene Waggons, dann ein Attentat in Sarajevo, und wenn das Alles nichts hilft, eine Explosion auf dem Dampfer Viribus!")*

Bécsben a második, váratlan incidens játszódott le. Az indulás a Déli-pályaudvarról történt az esti órákban. Ott a trónörökös számára fenntartott szalonkocsi villamos világítása romlott el, s mivel az elutazás pillanata közvetlen küszöbön volt, más szalonkocsi pedig nem állott rendelkezésre, úgy segítettek a bajon, hogy a szalonkocsiban gyertyákat helyeztek el és ezekkel világították meg. El lehet képzelni, miként festett ez. Ferenc Ferdinánd, amikor a pályaudvarra érkezett, s az állomásfőnök jelentette neki a helyzetet, magunk elé vetíthetjük ezt a jelenetet. Fellépett a szalonkocsiba és szinte megdöbbentő szarkazmussal ezt a megjegyzést tette: „Valósággal úgy érzi itt magát az ember, mintha kriptába lépne." Baljóslatú szavak!

Olyanok, akik a trónörökös utazása alatt környezetében voltak, különösen a Sarajevo melletti Ilidzse fürdőben, ahol Ferenc Ferdinánd és felesége a hadgyakorlatok alatt lakott — Hohenberg hercegnő ugyanis nem utazott le a férjével együtt, hanem másnap vonattal tette meg az utat Budapesten keresztül Sarajevóba —, beszélik, hogy amikor a manőver már befejeződött, a trónörököspár, Rummerskirch báró főudvarmester tanácsára, nagyon is gondolkozott azon, hogy a sarajevói parádés bevonulást lemondja és egyenesen hazautazik, sőt a közvetlen környezetnek más tagjai is ezt tanácsolták. *A trónörökös nem is idegenkedett ettől a gondolattól,* azonban Merizzi alezredes, Potiorek szárnysegéde, aki aztán a másnapi sarajevói merénylet-

nél megsebesült, azt mondta, hogy a látogatás elmaradása a bosnyák vezető körökben igen rossz hatást tenne s így a tervet elejtették, annál inkább, mert Potiorek táborszernagy, tartományi főnök ismételten biztosította őket arról, hogy a lakosság hangulata kitűnő, tehát politikai szempontból káros lenne a már régen bejelentett látogatás elejtése. Az utolsó nap reggelén aztán — mint minden reggel — misét hallgattak a szálló egyik, kápolnává átalakított szobájában, s onnan indultak el végzetes útjukra.

Ha mindezeket a most vázolt mozzanatokat összevetjük, nem tudunk elzárkózni az elől, hogy valami fátumszerű előjelek figyelmeztették Ferenc Ferdinándot. De az események kerekét megállítani már nem lehetett. Ezt a sok misztikumot megkoronázta az a rejtélyes álom, melyről Lányi József címzetes püspök, a nagyváradi káptalan tagja tett annak idején bizalmas közlést. Olyan rejtélyes eset ez, hogy érdemes megemlékezni róla, mert valóban a tragikus vég gyanús előjelei közé tartozott. Lányi püspök közléséről a világsajtó már 1918-ban, egy balkáni újság híre alapján, megemlékezett, de aztán egy 1935-ben megjelent német könyv: „*Okkultismus, Täuschungen und Tatsachen*" behatóbban is foglalkozott ezzel az esettel. Mi itt a nélkül, hogy a rejtélyes álom lélektani magyarázatába bocsátkoznánk, leszögezzük ezt a mozzanatot is, mint a trónörökös egész életét körülölelő sokféle rejtély egyikét, s mint a sarajevói tragédia egyik gyanús előjelét.

Lányi esztendőkön keresztül volt Ferenc Ferdinánd udvarának tagja. Eredetileg mint a magyar nyelv tanára kapott alkalmazást, de később, amikor a trónörökösnek és feleségének bizalmát megszerezte, bevonták családi ügyeik megbeszéléseibe is, azonkívül papi minőségéből kifolyóan, mint gyóntatóatya, szintén sok bizalmas adatnak vált ismerőjévé. Később, amikor a főhercegi udvartól megvált, címzetes püspökké nevezték ki, a nagyváradi székeskáptalan tagjává lett és ott érte őt a sarajevói tragédiának a híre is. Ő beszélte el a következőket. 1914. június 28-án reggel fél 4 órakor — annak a napnak hajnalán, amikor délelőtt a trónörököspárt meggyilkolták — nyomasztó álomból riadt fel. Azt álmodta, hogy a reggeli órákban íróasztalához lépett, a beérkezett posta elolvasása végett. A levelek között legfelül feküdt egy feketekeretes, Ferenc Ferdinánd fekete pecsétjével és címerével ellátott levél, amelynek a trónörököstől eredő kézírását is nyomban megismerte. Amikor kinyitotta a levelet, akkor a papíron, mint egy képeslevelezőlapon, égszínkék tónusban tartott képet vett észre, amely egy szélesebb utat és egy szűkebb utcát ábrázolt, ahol a trónörökös és felesége egy autóban

ült, velük szemben egy tábornok, a soffőr mellett pedig egy katonatiszt. Az út mindkét oldalán nagy néptömeg volt látható. Egyszerre két fiatal suhanc ugrott elő és a fenségekre lőtt. Ezt ábrázolta a kép. Az álomban elolvasott levélnek tartalma pedig szószerint a következő volt: „*Ew. Bischöfliche Gnaden! Lieber Dr. Lányi! Teile Ihnen hiermit mit, dass ich heute mit meiner Frau in Sarajevo als Opfer eines Meuchelmordes falle. Wir empfehlen uns Ihren frommen Gebeten. Herzlichst grüsst Sie Ihr Erzherzog Franz. Sarajevo, 28. Juni 1914, ½ 4 Uhr morgens.*" Tehát a főherceg ebben a levélben a püspöknek előre bejelentette volna a merényletet és arra kérte, imádkozzék lelkiüdvükért.

Egész testében remegve és a sírást nem bírva visszafojtani, ugrott ki ágyából a püspök, megnézte az órát. Hajnali fél 4 órát mutatott. Azonnal az íróasztalához sietett — ezt a püspök a leghatározottabban és a legkomolyabban állítja — és leírta azt, amit álmában olvasott és látott, sőt a leírásnál még néhány betűnek alakját is megtartotta az emlékezetében, amint azokat a főherceg írta. Az izgatott álom után reggel ¾ 6-kor az inas lépett be a püspök dolgozószobájába, és ott holthalványan a karosszékben ülve találta őt, aki az olvasót pergette. Feltűnt neki a püspök ijedt külseje és megkérdezte, vajjon nem érzi-e betegnek magát, mire a püspök azt válaszolta neki, hogy azonnal hívja édesanyját, nemkülönben a náluk tartózkodó vendéget, mert nyomban misét akar mondani a fenségekért, mivel rettenetes álma volt. A hívottak megérkezése után azonnal a házi kápolnába siettek, ahol a püspök a misét elvégezte. Majd szörnyű izgalomban telt el a fél nap, míg végül délután ½ 4-kor megjött a távirati értesítés a trónörököspár meggyilkolásáról.

Az eset annál misztikusabb, mert az inas, valamint az édesanya és a vendég is megerősítették a rájuk vonatkozó mozzanatokat, 1916-ban pedig egy katolikus papnak, Donát atyának, Innsbruckba mindezt meg is írták s egyúttal szószerint közölték vele az annak idején történt feljegyzést.

Conrad vezérkari főnök elkísérte a katasztrófális sarajevói útra, illetve az ott tartott nagygyakorlatra a trónörököst, de a gyilkosság alkalmával már nem volt ott, mert a gyakorlatok befejeztével vezérkari utazásra távozott. És itt élt át olyan víziószerű lelki állapotot, amilyenhez hasonló Lányi püspök álma volt. A június 28-án történt merényletet két nappal megelőzően, június 26-i dátummal írja még Sarajevóból a feleségének: „Nem voltam képes lelki nyugalmamat megtalálni, olyan különösen érzem magamat, mintha valami rettenetes, valami igen szomorú dolog fenyegetne." A katasztrófáról a horvátországi Károlyváros-

ban értesült még aznap és a rettenetes hír hatása alatt ezt írta feleségének: „Szerbia és Románia fogja a monarchia koporsójába a szeget beverni és Oroszország mindkettőjüket hathatósan fogja segíteni!" Jóslatszerű szavak, a katonai helyzetet alaposan ismerő tábornok ajkáról, azonnal, a tragédia napján...

S ha mindezt végiggondoljuk, akkor érezzük, hogy véges az emberi tudás, mindent megfejteni nem képes, mint ahogyan Shakespeare is Hamletjét ekként szólaltatja meg: „Sok dolog van égen és földön, oh Horatio, mintsem véges elméd azt felfogni képes volna."

XXV.

SARAJEVO

1914. június 28-ának tragikus eseményéről az esztendők folyamán sokan, sokfélét, sokhelyütt írtak. Részben e különböző forrásművek alapján, részben bizalmas információink segítségével rajzoltuk meg az előzőkben a tragédia előzményeit s részben lefolyását. A következőkben szükségesnek véljük a részletek végett jelentőséggel bíró forrásaink folytatólagos felhasználását és közvetlen szemtanúk előadásait.

Szemtanúk többen votak, s például néhány évvel ezelőtt e sorok írójának alkalma volt hosszabb eszmecserét folytatni egy csehországi főúrral, a főtárgyaláson írásbeli vallomást tett és azóta már elhúnyt gróf Harrach Ferenccel, akinek autóján tette meg a trónörököspár a tragikus utat. Harrach az autó lépcsőjén állt, hogy saját testével fedje a főhercegéket.

A nyilvánosság számára írásbeli közléseket a résztvevők közül tudtunkkal kevesen tettek, jelentős részük pedig már nincs is az élők sorában. Kivételként szerepel a szemtanúk közül Bardolff, aki emlékirataiban ugyan rendkívül röviden emlékezik meg magáról a gyilkos merényletről, de mégis egyik, még élő szemtanúja volt. Az utolsó perceket is ott töltötte az áldozatok mellett. Aránylag szűkszavúan ír *magáról a merényletről*, ellenben igen érdekesen beszéli el, hogy milyen hatást tett a gyászhír a Felségre. Harrach grófon és Bardolff bárón kívül azonban most egy másik szemtanú emlékezéseit idézzük a szomorú esemény megrajzolásánál. Ez Morsey András báró volt, akire más helyütt is hivatkoztunk már s aki egy berlini folyóirat hasábjain írta meg erre vonatkozó visszaemlékezéseit. Mit mond ez a szem- és fültanú?

1914. június 26-án és 27-én a trónörökös a manővereken volt elfoglalva és megbízta Morsey bárót, hogy kísérje el azalatt

Hohenberg hercegnőt Sarajevóba, a város megtekintésére, ami meg is történt. A hercegnő ott különböző bevásárlásokat eszközölt. 27-én aztán, a hadgyakorlatok befejeztével, nagy udvari vacsora volt Ilidzsében, melyre a polgári hatóságok vezetői is meghívást kaptak. A vacsorán igen jó hangulat uralkodott s befejeztével Rummerskirch báró, a trónörökös főudvarmestere kezdett arról beszélgetni, hogy mivel az utazás tulajdonképeni célja, a manőver már lezajlott, legjobb lenne a másnapra tervbevett sarajevói látogatást elejteni és a legrövidebb úton, a hercegovinai Mostaron keresztül a tengerig vasúton utazni, s onnan a Viribus Unitis hadihajóval visszatérni Triesztbe, majd Bécsbe. A gondolat a trónörökösnek is a fülébe jutott, *aki nem is idegenkedett tőle*, de Merizzi alezredes ellenvetésére — mint említettük — elállott a gondolattól.

Június 28-án korán reggel, öltözködés közben hivatta Ferenc Ferdinánd Morsey bárót és megmutatta neki, hogy milyen új, patentzáros katonai nyakravalója van, amely igen praktikus. Ez a nyakravaló aztán szerepet játszott a merényletnél is, mert kinyitási módját csak Morsey ismerte, s tényleg ő segédkezett, amikor a halálos lövés után a trónörököst gyorsan le kellett vetkőztetni. Ezen a reggelen a főherceg és a hercegnő misén vett részt, sőt a hercegnő meg is áldozott. ½ 10-kor különvonaton a kísérettel együtt Ilidzséből Sarajevóba utaztak, ahol a pályaudvaron Potiorek táborszernagy, tartományi főnök fogadta a főhercegéket, akik megtekintették a katonai tábort, majd autóra szálltak, a következő sorrendben. Az első autóban foglalt helyet a főhercegi pár és Potiorek, míg a soffőr mellett ült Harrach Ferenc gróf, a kocsi tulajdonosa. A második kocsiban ült Boos-Waldeck gróf, mint a kocsi tulajdonosa, továbbá Lanjus grófnő udvarhölgy, aztán Bardolff ezredes, továbbá Rummerskirch főudvarmester és Merizzi alezredes, szárnysegéd. A harmadik autó Eggert főhadnagyé volt s rajta kívül benne ült Höger őrnagy, a katonai iroda tagja és Fischer kormánytanácsos, a polgári hatóság képviseletében. A negyedik kocsi a két Grein-fivéré volt, rajtuk kívül Hüttenbrenner őrnagy és Dithfurth báró százados volt az utasa, míg az utolsó — tehát az ötödik — kocsi vendége Starck katonai kormányzósági tanácsos, Pilz százados, parancsőrtiszt és Morsey báró volt. Az öt kocsiból álló oszlophoz egy hatodik, tartalékautó sorakozott.

Ennél a leírásnál bizonyára feltűnik, hogy amikor egy monarchia trónörököse hivatalos látogatásra megy, akkor nem udvari, vagy legalább is hivatalos autók állnak rendelkezésére, hanem csupa magánkocsi, melyek közül bizony a legtöbb meglehetősen

egyszerű jármű volt, amint ez arról a kocsiról is megállapítható, amelyet a trónörököspár használt. Ez a kocsi a bécsi Hadi Múzeum egyik szomorú érdekességű relikviája lett.

Amikor a kocsik a város belsejében haladtak, a postaigazgatóság előtt olyan kis durranást hallottak, mint amilyent egy Flaubert-puska okoz, s látták, hogy egy ember a vízbe, az ott folydogáló Miljacka-patakba ugrik. Egy pillanat mulva a második autónál nagy lármával egy bomba explodált. Ez volt az, amelyet Cabrinovic dobott a trónörökös kocsijára, de amikor Ferenc Ferdinánd meglátta feléje repülni a bombát, ritka lélekjelenléttel, *a kezefejével félrelökte* s így a bomba a második kocsi puha tetejére hullott, majd onnan a földre esett. Felrobbanva, a bomba egy szilánkja Merizzi szárnysegéd fejét találta, aki erősen vérezni kezdett. Ugyanakkor Lanjus grófnőt is érte egy bombaszilánk (a bomba ugyanis szögekkel és apróra vágott ólomdarabokkal volt megtöltve), mire a grófnő előrántotta zsebkendőjét s azzal fogta be vérző arcát. A kíséret tagjai természetesen azonnal kiugrottak kocsijaikból, de meggyőződtek róla, hogy a trónörököspárt sérülés nem érte, ellenben Boos-Waldeck gróf autója használhatatlanná vált, sőt a grófot magát is néhány bombaszilánk érte s felöltőjét is keresztülfúrta. Eggertnek sapkáját tépte szét a szilánk, autójának a védőüvege pedig összetört. Végül a járókelők közül többen — mintegy tíz-tizenöt személy — könnyebb sérülést szenvedett.

Ferenc Ferdinánd élénken tudakolja, hogy kíséretének tagjai közül megsebesült-e valaki. Morsey báró is a főherceghez siet, majd látva, hogy nincsen baj, a merénylő után veti magát. Ezalatt azonban egy fodrász a magas partról a vízbe ugrik Cabrinovic után és fejbe akarja lőni, de ebben egy rendőr megakadályozza. Ez a Sarajevóban letelepedett fodrász magyar ember volt, Marosinak hívták, akit sorsa később a krassó-szörénymegyei Oravicára vetett, ahol igen küzdelmes életet folytatott, jóllehet azt állítja — és ez valószínű is —, hogy akkor sok mindent ígértek neki bátor tettéért.

A trónörökösék menete aztán folytatta útját a városháza felé, ahol a polgármester, Fehim effendi Curcic, üdvözlő beszédbe kezdett, de a trónörökös félbeszakította: „Mi ez, polgármester úr? Ide jövünk a maga városába látogatóba és itt az embert bombával fogadják! Úgy, most tovább szónokolhat!" Képzelhető, hogy a szegény mohamedán milyen hangulatban fejezte be mondókáját. Hohenberg hercegnő Lanjus grófnővel együtt a városház emeletére ment, hogy fogadja a bosnyák mohamedán nők hódolatát, a trónörökös pedig magához intette Morsey bárót

és meghagyta, hogy Hohenberg hercegnővel és az udvari vadásszal Grein sértetlen autóján vagy Ilidzsébe, vagy a kormányzó palotájába, a konakba menjen. Morsey jelentette a kívánságot a hercegnőnek, de ő barátságos, mégis határozott hangon így válaszolt: „*Amíg a főherceg a mai nap folyamán a nyilvánosság előtt mutatja magát, el nem hagyom.*" Morsey kénytelen volt tudomásul venni és jelenteni a választ a főhercegnek, akinek még azt is ajánlották, hogy hajtasson egyenesen a konakba és ne kocsizzék a városon keresztül. A főherceg azonban mindenekelőtt a megsebesült Merizzi alezredest kívánta meglátogatni a helyőrségi kórházban. A használandó útvonalat Bardolffal pontosan megállapították, és a főherceg megkérte Gerber rendőrfőnököt, hogy a parancsot előtte ismételje is meg. *Ez azonban láthatólag csak felületesen figyelt oda* s mindenre csak azt mondta: „*Ja, ja, gewiss!*"

Morsey báró állítja, hogy *a rendőrfőnök felületessége katasztrófális volt, mert az autók aztán nem azon az útvonalon haladtak, amelyre Bardolff parancsot adott.* Most az első autóban Gerber és a polgármester foglalt helyet és az elkerülendőknek jelzett utcába hajtattak. Szándékosságról itt nem lehet szó, csak vétkes felületességről. Harrach gróf, akinek kocsijába szállt megint a főhercegi pár, most nem a soffőr mellé ült, hanem *az autó hágcsójára állt, hogy testével fedezze a fenségeket.* A főherceg csendesen tiltakozott is ellene, de a gróf kitartott elhatározása mellett. Persze, ki tudhatta akkor azt, hogy ha Harrach gróf nem a főherceg, hanem a hercegnő felőli oldal hágcsóját foglalja el, akkor a merénylet nem sikerülhetett volna — illetve annak minden valószínűség szerint ő lett volna egyedüli halálos áldozata —, mert éppen erről az oldalról dördült el mindkét halálos lövés. Potiorek észrevette, hogy nem a kijelölt útirányban haladnak és *állj*-t parancsolt a soffőrnek, mire az hirtelen fékezett, s ekkor *mintegy három lépésnyiről* lövések dördültek el. A hercegnő hirtelen férje mellére, majd az ölébe hanyatlott, a trónörökös pedig hátraesett az ülésben, s mindketten ebben a helyzetben maradtak egészen a konakig, ahova az autó a legnagyobb sebességgel tért vissza. Mikor megérkeztek az épület elé, a hercegnő látszólag sértetlennek mutatkozott, de a trónörökös szájából vérsugár lövellt ki Harrach gróf arcába, tábornoki fövege előrecsúszott, tollaiból később többet a kocsiban találtak meg, tehát a lövések valószínűleg azokat is érték.

Amint a kocsik a konak előtt megálltak, Rummerskirch báró, Bardolff és Hüttenbrenner a főhercegi pár kocsijához rohant. Az első pillanatban egyikük sem hitte, hogy halálos szerencsét-

lenség történt, sőt Hüttenbrenner sietve távozott katonaorvosokért. Morsey és Grein a merénylet után azonnal a gyilkosra, Principre vetették magukat és több kardvágást tettek feléje, a revolvert azonban alig tudták kicsavarni a kezéből, oly görcsösen szorította. A tömegből is többen ütlegelték Principet, *a rendőrség azonban* — legalább Morsey szerint — *meglehetősen gyámoltalanul viselkedett* és hiányzott belőle a gyors elhatározás, ami talán sokat megmagyaráz *a gyilkosságot megelőző időknek* és a gyilkosság napjának lanyha rendőri ellenőrzéséből is.

Tiszaváry Miksa nyug. ezredes figyelemreméltó visszaemlékezéseket közölt a Pesti Hírlap 1939. június 28-i számában, a tragédia negyedszázados fordulójakor. Szerinte, ámbár 1914 tavaszán napirenden voltak a bosnyákok és a szerbek közti összeütközések, mégis a hadgyakorlatok alatt, Sarajevóban az őrszolgálat ellátására mindössze a 12. (komáromi) közös gyalogezred egy zászlóalja volt helyőrségen. Ez megbízható magyar és kis részben jóérzelmű tót fiúkból állott, de már csekély létszáma miatt sem lehetett elegendő egy ilyen, lelkileg bizonyos fokig aláaknázott város katonai közbiztonsági szolgálatának elvégzésére. Tiszaváry említi azt a parancsot, hogy *a laktanyákból nem volt szabad a katonaságnak távoznia, csak külön rendelkezésre, holott az utcákon csupán néhány rendőr volt látható.* A könnyelműségig menő felületesség megdöbbentő bizonyítéka az is, hogy amikor a Cabrinovic által elkövetett sikertelen merénylet már megtörtént, *még akkor sem léptettek életbe megfelelő biztonsági intézkedést.* Ekkora könnyelműséget csak az magyarázhat meg, amire már többen rámutattak, hogy Potiorek tábornok, aki minden felelősséget vállalt, akkor már nem volt egészen beszámítható. Tiszaváry még azt is megírja, hogy a sarajevói *vasútvonal mentén* a kutatásra kiküldött katonai század több bombát talált.

A felületes elővigyázati intézkedésekre vonatkozóan szakértői véleményt adott egy olyan rendőrségi szakember, aki a boszniai szolgálatban később vezető szerepet töltött be. E sorok írója azt a kérdést vetette fel előtte, miként volt lehetséges egy fejedelmi látogatás alkalmával olyan kevés elővigyázati rendszabály megtartása. A válasz világosan érthető volt: „Rendőri intézkedések abban az értelemben, amint azok hasonló esetekben szokásosak voltak, egyáltalában nem történtek. *Megszervezett rendőrség nem működött* (szinte hihetetlen!), *mert a katonai hatóság kicsinyes féltékenységből magához ragadott minden intézkedési jogot, sőt a rendőrhatóság előtt még titkolódzott is.* Ez az eljárás tipikus esete volt a régi ármádiában a katonai tekintély túltengésének, mely mindent jobban akart tudni, mint a polgári

Ferenc Ferdinánd vérrel áztatott Waffenrockja.

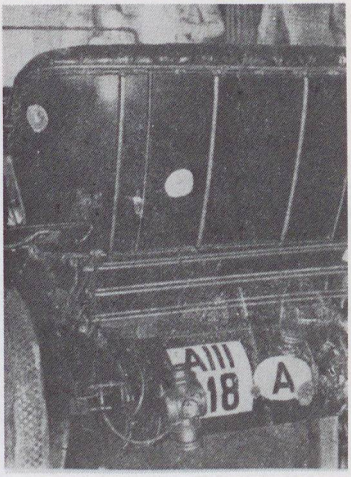

Az autó, melyben a trónörököspár Sarajevoba bevonult, a lövedékek nyomaival.

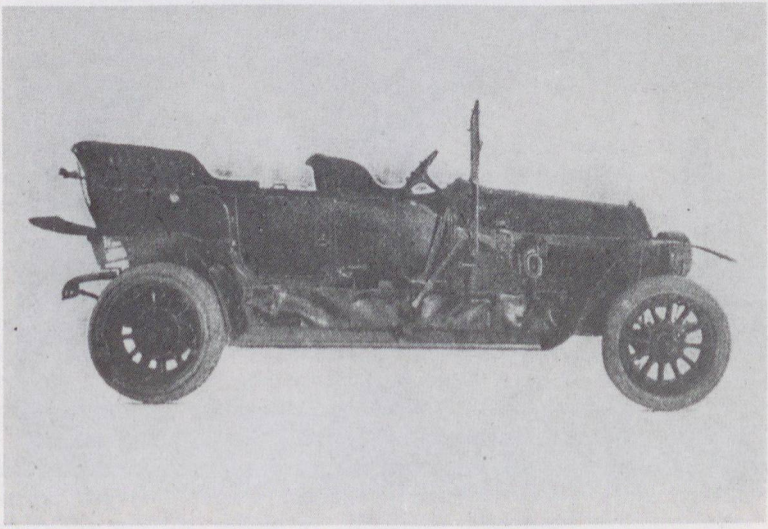

A trónörököspár sarajevoi autója a halálos lövedékek nyomaival.

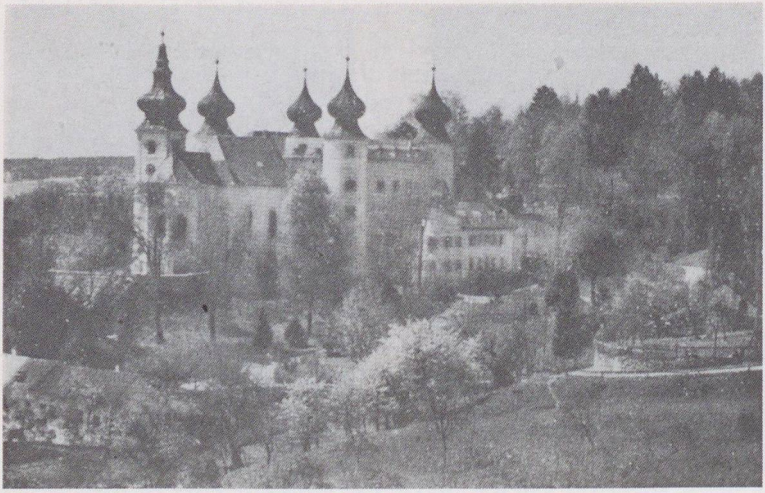

Az artstetteni kastély.

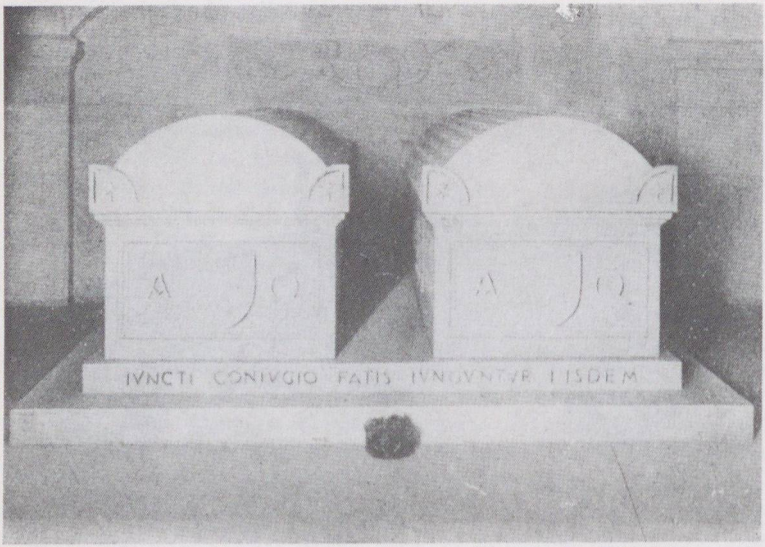

Ferenc Ferdinánd és felesége szarkofágjai az artstetteni kastély kriptájában.

hatóság. *Kellően megszervezett, és saját felelősségének tudatában levő rendőrség megakadályozhatta volna a halálos merényletet,* s csak azt kellett volna tennie, hogy az első, nem sikerült merénylet után kiüríttette volna az utcákat. Persze erről Ferenc Ferdinándnak nem lett volna szabad tudnia, de ezért az intézkedésért a rendőrfőnöknek természetesen vállalnia kellett volna a felelősséget, *talán még a kegyvesztés árán is.* És ezzel szemben mit tett a katonai hatóság? Egyenesen a trónörökös engedélyét kérte az útvonal megtartása, vagy megváltoztatása iránt, ami nemcsak ügyetlen, hanem tapintatlan eljárás volt, mert ismerve Ferenc Ferdinánd makacs természetét, kizárt dolognak látszott, hogy olyan választ adjon, amely távolról is a gyávaság látszatát kelthette volna."

Tisza István miniszterelnök aggodalommal tekintett a trónörökös sarajevói útja elé s *nagyobbszámú detektívcsoportot óhajtott Budapestről a trónörökös személyi biztonságának őrzésére leküldeni, ami elől azonban az ottani katonai hatóság kitért. Ez is azt bizonyítja, hogy az presztizskérdést csinált abból, hogy ezt a szolgálatot az ő közegei lássák el,* amint láttuk, végzetes felületességgel.

Amikor a két sebesültet felvitték a konak emeletére, a hercegnőn már nem lehetett segíteni, halott volt. A főherceghez siető Feuer ezredorvos mindent megkísérelt, a katonagallért késsel metszették le a sebesült nyakáról, ollóval felszakították a főherceg ingét. Az orvos pillanatnyilag még reménykedett, hogy a súlyosan sebesültön operációt lehet végrehajtani, de rövidesen kijelentette: „Itt minden emberi segítség lehetetlen már, Őfensége kiszenvedett!" A trónörökös megtört szemeit főudvarmestere, Rummerskirch báró zárta le, majd sietve megjelent Puntigam páter, hogy az elköltözöttnek megadja az abszolúciót. Stadler sarajevói róm. kat. érsek paptársaival a halottak mellett imádkozott.

A trónörökös halálának oka az orvosi látlelet szerint a nyak főütőerét ért lövés volt, feleségének hasütőerét roncsolta szét a golyó. Az esti órákban végzett boncolás megerősítette, hogy a hercegnő a merénylet pillanatában azonnal meghalt, a trónörökös pedig negyedórai haláltusa után.

Amikor e megrendítő tragédiánál időzünk, önkénytelenül az a kérdés tolul elénk, hogy a végzet milyen kifürkészhetetlen útja volt az, melyre Ferenc Ferdinánd és felesége akkor lépett, midőn Sarajevóba utazott, mikor az előző esti, ellenkező tanácsok ellenére az ünnepies bevonulást le nem mondta s midőn az első merénylet után szinte makacsul kitartott a mellett, hogy a meg-

szabott programmot teljességében végig csinálja. Aztán elénk tolul az a kérdés is, hogy milyen katasztrófális véletleneknek volt tulajdonítható, hogy a reájuk leadott két lövés mindegyike halálos volt. A trónörököst ért golyó közvetlenül a *Waffenrock* aranygallérja alsó széle alatt fúródott a nyakába, ha tehát egy centiméterrel magasabb lett volna az iránya, valószínű, hogy a kemény aranygalléron megcsúszik és pályáján kissé elferdül a golyó, s ez esetben aligha tudta volna a nyak főütőerét halálthozó vehemenciával érni. Hohenberg hercegnőt akként találta a golyó, hogy az az autó favázán alulról hatolt keresztül, s így fúródott a hercegnő altestébe, ahol egy főütőérbe hatolt, s ez okozta az elvérzést, illetve a halált. Mindkét golyó útja valóban végzetszerű volt. Az autó régimódi, *favázas* alkotmány volt, melyet azért vettek igénybe, mert Harrach grófnak eredetileg rendelkezésre bocsátott kocsiját valami hiba miatt javítás alá kellett venni, s csak ezt a második, gyengébb alkotást használhatták.

De tovább megyünk. Ha Ferenc Ferdinánd az első merénylet után nem jelenti ki egész határozottan, hogy okvetlenül meg akarja látogatni a kórházban a megsérült Merizzi alezredest, akkor talán nem lett volna egy második merénylet áldozata.

Elvégeztetett. A kettős monarchia trónjának örököse és felesége nem élt többé. Éppen tizennégy esztendővel az után a nap után, amikor — 1900. június 28-án — a bécsi Burgban komor külsőségek közt, letette a renunciációs esküt, sőt talán ugyanabban az órában, amikor II. Ferdinánd császár feszületére tett ujjakkal mondta el az eskümintát, amely nem csupán azt jelentette, hogy felesége és születendő gyermekei nem lesznek a dinasztia tagjai, hanem azt is, hogy ő maga felveszi a harcot úgyszólván az egész dinasztiával: megszűnt az ő és felesége élete.

És egy hónapra rá kitört az első világháború.

XXVI.

A BÜNTETŐBÍRÓSÁGI FŐTÁRGYALÁS

A trónörökösnek és feleségének gyilkosai 1914. október 13-án kerültek a sarajevói kerületi bíróság egyik büntető tanácsa elé, hogy ítélkezzék ebben a súlyos bűnperben. A bíróság elnöke Curinaldi volt, a neve után ítélve olasz származású, valójában dalmata egyén, akiről a főtárgyaláson végig jelenvolt magyarországi hírlapíró, Pásztor Árpád, egyébként is a főtárgyalás menetének élesszemű megfigyelője és értékes jegyzetek készítője, azt írja, hogy feltűnően feminin külsejű, lágy ember, aki a kihallgatások alkalmával is erélytelennek mutatkozott, úgyhogy a fiatalkorú vádlottak valósággal szemtelenül viselkedtek, anélkül, hogy rendreutasította volna őket. Viszont igaz, hogy mikor a főtárgyalás folyt, akkor annak a székhelyétől, Sarajevótól, hatvan kilométerre dörögtek a világháború ágyúi s ez a körülmény az atmoszférát érthetően befolyásolta. Az államügyész neve Svara, amely szláv eredetre vall. A tárgyalás az osztrák-magyar hatóságok boszniai hivatalos nyelvén, szerbül folyt, s több napon át tartott. Az ítéletet 1914. október 28-án hirdették ki. Fellebbezés folytán az a felsőbíróság elé került, mely az első bíróság ítéletét helybenhagyta. Magát a tényállást Wiesner már ismertetett hivatalos adatai alapján tanulmányozhatjuk, azonban közérdekű, hogy bepillantást nyerjünk a sarajevói *tárgyalás lefolyásába* is, mert az sok szempontból kiegészíti ismereteinket s általában közelebbi tájékozást ad arról a miliőről, amelyben 1914. június 28-ának a bűncselekménye lefolyt.

E tekintetben különös figyelmet érdemel egy, 1918-ban Berlinben megjelent könyv, melynek szerzője Pharos álnév alá rejtőzködik, a munka előszavát azonban egy ismert német professzor, Kohler József írta. A könyv a bűnügyi főtárgyaláson felvett eredeti vallomások alapján készült és Kohler mindenekelőtt a tette-

sek érdekes lélektani és kriminalisztikai fotográfiáját adja. Megállapítja, hogy a tettesek legnagyobb része fiatalkorú s ilyenekkel szemben a büntető törvények teljes szigorúsággal nem szoktak eljárni. Különleges elbírálást érdemelnek azonban a tettesek azért is, mert ezek az úgynevezett fanatikusok közé tartoznak, akiknél a bűncselekmény alkalmával rendszerint fennforgó önző indítóok helyébe egy idea, egy eszme lép. A fanatikus egész lényét és életét hajlandó feláldozni. Tudja, hogy reá a bűntett elkövetésével a halál vár, azért rendszerint inkább maga veszi be a halálos mérget. A sarajevói bűntetteseknek is volt méregadagjuk, de egyiknek sem volt már ideje azt bevenni, mert lefogták. Aki közülük mégis bevette a mérget, annál hatástalan maradt, csak hányást okozott. Valószínűleg már erejét vesztett, régi adagolás volt. Az ilyen fanatikusok rendszerint istentagadók is, az élettől nem remélnek semmit. Ők maguk nem számíthatnak arra, hogy gonosztettük gyümölcseit saját maguk élvezzék. A túlvilág nem rettenti vissza őket, mert fanatizmusukban megváltóknak érzik magukat, olyanoknak, akik saját népüket mentették meg.

Kétségtelen, hogy így, ebből a szemszögből nézve a dolgokat, sok mozzanat megvilágosodik előttünk. A tettesek nagyrésze — mert hisz összesen mintegy húszan állottak a bíróság elé, akik többé-kevésbbé súlyosan voltak belekeverve a bűntettbe — fiatal, húsz éven aluli egyén, bukott diák, a társadalom alacsony rétegében élő, szegény szülők gyermeke. Olyanok, akiknek már alacsony intelligenciájuk miatt sem lehetett helyes fogalmuk a politikai helyzetről, tehát ítéletet sem alkothattak arról, hogy Ferenc Ferdinánd barátja volt-e a szerb nemzetnek, vagy ellensége. Az értelmiségi osztályhoz tartozó egyént is gyakran elfogulttá teszik az érzelmek, a lelkesedés vagy a gyűlölet, de az intelligens ember többé-kevésbbé hozzáférhető a reálpolitikai lehetőségek megértése iránt. Sok minden fordulhat elő a politikai életben, ami nem fedi vágyainkat, azonban józan önmérséklettel vizsgáljuk meg, hogy a reményeink realizálására megjött-e a kellő időpont? Ezzel szemben a szükséges horizonttal nem rendelkező ember vakon megy vágyai után s mivel arra nincs neki elég műveltsége, hogy meg is tudja ítélni azok jogosságát, vagy lehetőségét, így játéklabdája lesz ügyes politikai ágenseknek, akik a maguk gondolatvilágát úgy tudják beléje gyúrni, mint a viaszba.

Ezek a fiatalemberek — inkább lehetne őket suhancoknak mondani — a nagyszerb gondolat megszállottjaivá lettek. Szinte magunk előtt látjuk a belgrádi kis, füstös kávéházat, ahol nagyhangú emberek vitáztak a világ sorsáról. A szerb különben is temperamentumos és politizálni szerető nép, az újság valóságos

életszükséglete. A beszélgetés, sőt állandó vitázás az ilyen fiatalemberekben — különösen, ha egyéni körülményeik az élettel amúgysem tették őket túlságosan megelégedettekké — beteges vágyakat ébresztett a meglevő helyzet azonnali megváltoztatására. De előbb bűnbakot kerestek. Ki annak az oka, hogy a szerbség nem tud igazán nagy nemzetként érvényesülni? Ki az, aki megakadályozza az összes szerbek egyesülését? Ki az, aki tehát ezáltal egyéni érvényesülésüknek, boldogságuknak is útját állja? A *svaba*, ahogy náluk az osztrákokat nevezték, az, aki affelett a Bosznia felett uralkodik, melynek hitük szerint az övékének kellene lenni és ezeknek a svabáknak most a trónörököse, de nemsokára császára lesz Ferenc Ferdinánd. Őt kell tehát elpusztítani. A kótyagosfejű ifjakat aztán munkába veszik a már tudatosan irredenta felfogású emberek, majd személyes kapcsolatba hozzák a hadsereg egy törzstisztjével is. Képzeljük el: ilyen sehonnai, az életben nullákként ténfergő fiúkkal szóba áll egy őrnagy, akire úgy tekintettek fel, mint egy istenségre. És pisztolyokat kapnak tőle, lövőgyakorlatokat tartanak velük. Micsoda utat tett meg ezeknek a szenvedélytől fűtött fanatikusoknak a lelke igen rövid idő alatt? Most már csak a végső cél lebeg szemük előtt: pusztuljon álmaik megrontója, még ha ők maguk is elpusztulnak! És a fiatal sihederek elindulnak Belgrádból Sarajevóba, közben látják, hogy a határon átsegíti őket a szerb határőrség. Bosnyák otthonukban ők senkik és semmik voltak, most pedig a szerb cár (így nevezik maguk közt a királyt, Dusán cár utódját) katonái megbecsülik és segítik őket. Egyszerre ott állnak a bosnyák főváros főutcáján. Most vonul be a svaba nagyúr. Itt az alkalom fajuk ellenségét eltenni a láb alól. Egy kézigránát, két lövés és a végzet kifürkészhetetlen akaratából holtan omlik össze a hatalmas Osztrák-Magyar Monarchia jövendő ura és hitvese. Ezt akarták. Aztán amikor hónapok telnek el, s a börtön cellájában ezerszer is átjár az agyukon tettük emléke, megbánást nem éreznek, mert nemzeti hősöknek tartják magukat, akik a fajuk jövendőjéért bűnhődnek. Valóban, ezeket a suhancokat nemcsak a büntetőkódex, hanem a pszichológia törvényei szerint kell megítélni.

Három fővádlott volt: Princip, Cabrinovic és Grabez. Mind a három még húsz éven aluli, tehát bizonyára tudja azt, hogy halálbüntetés nem fenyegeti s ez a körülmény a három fiatalkorú viselkedését és vallomását ellenszenvessé, sőt kihívóvá teszi. Viszont igaz, hogy szavaikból olyan fanatizmus és a szerb álmoknak olyan vak hite sugárzott a hallgatóság felé, hogy megértjük a bűnszövetkezet hátsó rúgóit és létrejöttét. Ezek a gyerekembe-

rek minden önmegtartóztatás nélkül mondták el a bíróság előtt, hogy miket és miként beszélgettek egymással az iskolában, a kávéházban, a cukrászdában arról, hogy mikor jön Boszniába a *svaba* trónörökös, akit el kell tenni láb alól. Az elnök nem egyszer megkísérelte kivenni a fiatal vádlottakból, hogy mire alapították féktelen gyűlöletüket, hiszen Ferenc Ferdinánd nem volt uralkodó, nem állott módjában kormányozni, tehát nem lehet megtalálni az okát annak, hogy miért éppen őt tekintették a szerb törekvések esküdt ellenségének? Az ifjú vádlottak erre egybehangzóan azt felelték, hogy Ferenc Ferdinándnak, mint az osztrák-magyar hadsereg legfőbb inspektorának kezében volt a katonai hatalom s habár régebben nem is őt gyűlölték annyira, mint inkább Potiorek táborszernagyot, a boszniai tartományfőnököt, de ha már egyszer lejött közéjük a messzi Bécsből a trónörökös, akkor okosabb dolog volt őt elpusztítani s ezzel előmozdítani régi álmukat, *Boszniának Szerbiával való egyesítését.*

Olyan szakadékot mutat az ilyen vallomás, amely mindennél bizonyítóbban igazolja, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának ott lent, bosnyák-hercegóc földön, már régesrégen vesztett ügye volt. Az előzően elmondottakból is láttuk, hogy nem éppen csak ezen a területen, hanem Horvát-Szlavónországban és Dalmáciában is, szóval az egész, úgynevezett délszláv területen gyakran merültek fel olyan súlyos jellegű nemzetiségi mozgalmak, amelyeket ideig-óráig el lehetett ugyan kendőzni, de ez az orvosszer nem hatolt a baj mélyére. A faji eszmének, a fanatizmusig hevített ultra-szerb gondolatnak mindinkább előretörő ereje ezeknél a primitív egyéneknél a maga primitív formájában nyilatkozott meg. A fiú, alig, hogy önállóan kezd gondolkozni, már a gimnázium padjain politizál és hozzá még állandóan összehasonlítást tesz a bosnyák, meg a szerb állapotok között. Boszniában mindig mellőzöttnek érzi magát, mert bármennyire előzékeny is a boszniai osztrák-magyar kormányzat nyelvi és faji sajátságaik iránt, a legfőbb hatalmat mégsem fajtestvérei, hanem egy idegen dinasztia megbízottjai gyakorolják. Milyen más ez Szerbiában, gondolják ezek a fiúk. Ott a nemzeti gondolat szabadon szárnyal, ott mindenki nemcsak büszke arra, hogy ehhez a fajhoz tartozik, de egyúttal ki is élheti magát minden téren fajiságában. S aztán olyan kisebb, jelentéktelenek látszó, de végső eredményben a közvéleményt mérgező tünetek is előfordultak, mint az, hogy a Boszniában elbukott diákot Szerbiában pótvizsgával minősítették, s akkor aztán megint visszamehetett pátriájába. Képzeljük el azokat a 15—16 éves diákokat, akiket a sarajevói, vagy tuzlai gimnáziumi tanár fegyelmezni akar, de akik visszafelesel-

nek, mert tudják, hogy a jövő félévben Belgrádban majd megkapják a bizonyítványt. S hozzá mennyi, a szerb királyság területéről származó ösztöndíj tette még könnyebbé ezt az utat a fiúk számára! És amikor hazamentek szüleik lakásába, mit tapasztalhattak ott? Az intelligens szülőknél folyton fokozódó szerb faji önérzetet, a műveletleneknél pedig semmiféle magasabb kérdést meg nem értő tompultságot. Egyfelől a fiúk szellemi fejlődésének iránya már a szülői ház atmoszférájában adva volt, másfelől bekövetkezett az a társadalmilag gyakran észlelhető jelenség, amikor a gyermek szellemileg túlnő szülei szintjén s ez olyan fölényességet fejleszt ki benne, amely az öregeket nem tartja méltóknak a maga gondolatvilágának a megismertetésére.

Ezek a fanatikus gyerekemberek csak úgy dobálóztak a hangzatos frázisokkal. Az egyik azt mondja, hogy ő anarchista, a másik, hogy pozitív nacionalista. Látszik, fejüket teletömték forradalmi ideákkal, melyeket megemészteni nem tudtak. Fizikai lényük külön tanulmányra érdemes. Amint béklyóba verve s egymáshoz láncolva végigmennek a kaszárnya udvarán, hogy a tárgyalási terembe jussanak, az ott beszállásolt öreg tiroli népfelkelők dühös pillantással mérik végig s ha az őrség meg nem akadályozza, inzultálják is őket. De így csak egy megvető kifakadás hangzik el az ajkukon: *Ihr Lausbuben!* Ebben benne van a törvényes rendhez szokott tiroli öreg katonának minden megvetése.

Princip Gavrilo mélyenülő szemű, mongolos orrú, abnormis fejalakú, 18 éves fiú. Az inge piszkos, a hangja rekedt, füle elálló, nyaka hosszú, ádámcsutkája erősen kiugrik. Degenerált benyomást tesz, de túltengő önérzetében nem egyszer kihívó. Hivatalból kirendelt védőjével szóba sem akar állni. Minden alkalommal hangoztatja, hogy ő a szerbség ellenségét igenis el akarta pusztítani és hiába mondja neki az elnök, hogy hiszen nem Ferenc Ferdinánd volt az uralkodó, az neki mindegy: ez a *svaba* lejött ide, hadgyakorlatot tartani *az ő szerb fajtestvérei ellen*, tehát meg kellett halnia. Az ember összecsapja a kezét: hát a boszniai titkos rendőrség nem tudott arról, hogy ezek az éretlen fiúk úgyszólván nyiltan hirdették, hogy a *svabának* meg kell most halnia? Kis korcsmákban, kávéházakban, cukrászdákban erről beszéltek s a hatóság nem figyelte meg? Vagy féltékenykedett a katonai igazgatás a polgárira és nem engedte beleszólni a magának fenntartott ügyekbe? Ki tudná ezt ma már megmondani? De fátumszerű volt, hogy ennek az izzó katlannak egy Potiorek állott az élén, aki a háború kitörése után, 1914 koraőszén, szégyenteljes szerbiai

vereségünket okozta, s aki nem sokkal később agybajban halt meg. Megdöbbentő. Hát így is lehetett kormányozni?

A másik vádlott Cabrinovic, ő dobta a bombát a trónörökös-párra, de a bomba célt tévesztett és Merizzi alezredest, Potiorek szárnysegédjét sebesítette meg, míg aztán Princip revolverének két lövésével két életet oltott ki, a trónörökösét és annak a feleségéét. Azért most Princip nemzeti hősnek érzi magát és gúnyosan néz merénylőtársára, Cabrinovicra, akinek nem sikerült a dolga.

Ez a Cabrinovic tipikusan félművelt, vagy talán még az sem. Nyomdász. Sokfelé volt alkalmazásban, összeférhetetlen. Ha munkájából szabadul, zugkávéházakban „menti a hazát". Bőbeszédű. Tudja — akár csak Princip —, hogy fiatal kora miatt nem vár reá akasztófa, tehát fennhéjázó. 19 éves. Külsejében azonban különb, mint a pajtása, elég jó fellépése és jó ruhája van. Két középiskolát végzett, aztán nyomdászinassá lett, de összeveszett apjával éppúgy, mint betűszedő főnökével. Anarchista újságot is szed, anarchistának és forradalmárnak vallja magát. Délszláv köztársaságot akar alapítani (egy 19 éves nyomdász!). De ha ez egyelőre nem is sikerül, legalább fajtestvéreit fel kell szabadítani az osztrák iga alól. Hiába, az önálló Szerbia szomszédsága, no meg az onnan állandóan szított irredenta ezt a folyamatot állandóan fűtötte! Cabrinovic a főtárgyaláson azt mondja az elnök szemébe, hogy Szerbia erős. „Maguk azt hitték, hogy Szerbiát néhány nap alatt le fogják verni, s íme, ez még mindig nem történt meg!"

És a bíróság elé állt aztán Grabez Trifko. Ez is diák, 19 éves, kihívó magatartású s talán az is emeli önérzetét, hogy a börtönben kinőtt a fekete körszakálla. Amikor az elnök kérdezi, bűnösnek érzi-e magát, szinte hencegve mondja, hogy: igen! Kérkedve beszél a kihallgatások során arról, hogy a tuzlai (Bosznia) gimnáziumból kicsapták, mert egyik tanárát arcul ütötte. Boszniában nem tanulhatott többé, tehát mit csinált? Azt, amit a többi kicsapott, vagy mègbukott bosnyák diák csinált: elment Belgrádba és ott egy év alatt két osztályból vizsgázhatott le, hogy időt se veszítsen. (És mindezt az abuzust tudták a boszniai hatóságok, de semmit sem tettek ellene!) Grabez vallomása további során elmondta, hogy Belgrádban barátkozott össze Princippel és Cabrinoviccsal. A többit már tudjuk. Zugkávéházak füstös levegőjében tanakodtak a szerbség felvirágoztatásáról, amelynek előfeltétele a gyűlölt *svaba* kormányzat elpusztítása, illetve most már egy látható legfőbb ember, a trónörökös megölése. Még csak azt jegyezzük meg, hogy Grabeznek a halálos merényletnél nem

jutott már aktív szerep, mert Cabrinovic sikertelen bombadobása után Princip két golyója halálra sebezte Ferenc Ferdinándot és hitvesét. De ott állott Princip közelében bombával és revolverrel, sőt állottak még mások is, pl. Cubrilovic és Popovic, hasonlóképen „felszerelve" az esetre, ha Princip merénylete nem sikerül. *Valósággal egy fanatikus diák-különítmény az emberi élet kioltására alkalmas eszközökkel — közvetlenül a rendőri kordon mögött!* Az embernek szinte az esze megáll, ilyen rendőri és katonai felületesség láttára. Hát nem tudták, hogy a lakosság fiatalabb részében milyen, mindenre elszánt vak gyűlölet tobzódott? Nem volt titkos rendőrség, amely az ilyesmit felderítse? Vagy olyan ártatlan handabandázásnak tekintették mindezt, ami ellen komoly rendőri intézkedést nem kell tenni? Hát amikor egy 52 milliós monarchia trónörököse megjelenik ilyen kényes helyen, akkor nem volt fegyver-ellenőrzés?

És most mégegyszer térjünk vissza a főtárgyalási elnökre, a dalmata Curinaldira, akinek a puhaságát már szóvá tettük. Mikor ez az elnök a sok vádlott közül Cubrilovicot hallgatta ki, akkor ilyen szelíd, szinte kedélyes stílusban beszélt hozzája: „Mesélje el nekünk, hogy jutott eszébe magának, egy 17 éves gyereknek az, hogy Ferenc Ferdinánd trónörököst meggyilkolja?" Mintha valami érdekes kaland elbeszélését kérte volna ettől a sihedertől, aki így válaszolt: „Mit meséljek magának? Amit elmondhatok, azt a vizsgálóbírótól úgyis megtudhatta!" Képzeljük el, hogy egy magyar büntetőtörvényszéki főtárgyaláson hangzik el ilyen impertinens válasz. Fegyelmi büntetés, sötét zárka és böjt ennek természetes következménye. Nem, nem tudunk elzárkózni az elől, hogy ez a Curinaldi s mindazok, akiknek akkor ott Szarajevóban, néhány hónappal a tragédia után, ezekkel a fanatikus, mindenre elszánt fickókkal hivatalosan dolguk volt, nemcsak azt sejtették, hogy a város közhangulata azok mellett van, hanem azt is tudták, hogy a Száva mellett ágyúszó hangzik, amikor a vitán felül erős harcias érzéstől fűtött szerb hadsereg méri össze erejét a Potiorek által oly kitűnően (!) vezetett osztrák-magyar haderővel, melynek akkor véres visszavonulásunk lett a sajnálatos eredménye. Nem lehet tudni, ki lesz a győztes! Régi, jó, osztrák beamter-gondolkodással a „*Fortwursteln*" receptje szerint: ne égessünk fel minden hidat magunk mögött. S aztán, amikor végül is ki kellett mondani az ítéletet, ezeket a főbűnösöket nem kell az akasztófa alá küldeni, hisz még olyan fiatalok, olyan naívak! És a még oly hosszú tartamú szabadságvesztésen nem világít-e keresztül az amnesztia reménye? Igaz, hogy a természet máskép határozott, mert a fiatalkorú bűntetteseket elvitte

a tüdővész, de hát ez a sors rendelése, ezért még a *másik oldalon* sem lehet felelőssé tenni az igazságszolgáltatás embereit...

De mielőtt a főtárgyalásnak ezeket a megdöbbentő részleteit befejeznők, a vallomástevőknek minden bűnös könnyelműsége ellenére is jól esik az a nyugodt hang, mely Potioreknek írásban megtett és a tárgyaláson felolvasott vallomásából száll felénk. Vallomása lényegében megegyezik azzal, amit a merénylet lefolyásáról a különböző adatok alapján már kifejtettünk. Elmondja, hogy Merizzi megsebesülése után, a trónörökös továbbhajtásra ad parancsot, és a városházára érnek, ahol a hivatalos fogadtatás volt programmba véve. Útközben azt a szinte cinikus megjegyzést tette Ferenc Ferdinánd, hogy *ő ilyesmire elő volt készülve.* Később a trónörökös megint szinte megdöbbentő fatalizmussal azt kérdi Potiorektől, hogy várható-e útközben egy második merénylet is? Erre pedig a tábornok azt felelte, hogy nem hiszi, *de ha közvetlen közelből történik ilyesmi, azt a legszigorúbb intézkedéssel sem lehet megakadályozni (!).* Épp azért tanácsolja, büntessék meg a polgárságot azzal, hogy az ünnepséget nem folytatják, hanem térjenek haza Ilidzse fürdőbe, ahol a fenségek szállva voltak. Azonban a főherceg mindenesetre meg akarta látogatni a kórházba vitt, megsebesült Merizzit és — ez fontos — *elfogadta Potiorek tanácsát,* hogy ne az eredetileg tervezett útvonalon, hanem a folyóparton át menjenek oda és pedig azért ezen az útvonalon, *mert erre az útvonalra senki sem volt elkészülve (!)*

Az ember nem képes megérteni a fejetlenségnek és a naivitásig menő őszinteségnek ekkora fokát, mely a trónörököst ebben az ellenséges légkörű városban, látszólagos jóhiszeműséggel, arra beszélte rá, hogy menjenek olyan útvonalon, ahol *aligha* lesz merénylet (!).

A kocsisort, amint tudjuk, a polgármester autója nyitotta meg. Úgy látszik azonban — mondja Potiorek —, hogy *a polgármesternek nem szóltak az útirány-változtatásról,* mert annak a soffőrje az eredetileg megállapított útvonalat követve, egy utcatorkolatnál befordult, mire Potiorek megparancsolta a saját soffőrüknek, hogy *ne kövesse a polgármester kocsiját,* hanem hajtson a megadott útvonalon. Ámbár ez az intézkedés kétségkívül pillanatok alatt történt, mégis valószínű, hogy a kocsisor kissé megtorpant és a kocsik menettempója átmenetileg meglassult. *Bizonyos, hogy ez a véletlen, a célpontoknak ez a pillanatnyi megrögzítődése lett a katasztrófa közvetlen oka.* Föltehető, ha a polgármester tudja, hogy az útvonal megváltozott és a soffőrjének így adja a parancsot, *akkor ez a megtorpanás*

nem áll be és a szerencsétlen trónörököspár nem ad a merénylőnek fix célpontot.

Potiorek vallomásával nagyjában egybehangzó Harrach grófnak ugyancsak írásban megtett vallomása és csak az az új mozzanat van benne, hogy amikor a hercegnő a lövések után férje térdére hanyatlott, az föléje hanyatlott és azt súgta neki: „*Sophie, Sophie, stirb nicht, bleibe für unsere Kinder!*" Ma már persze nem lehet megállapítani, hogy ez az öreg főúr valóban így hallotta-e a halállal vívódó trónörökös utolsó szavait, vagy pedig — ismerve a trónöröksöpár köztudomásúan mintaszerű családi életét — ennek benyomása alatt, hónapokkal az eset után, kétségkívül teljes jóhiszeműséggel adta a haldokló szájába ezeket a megható szavakat. De kétségtelen, hogy Harrach gróf írásbeli vallomásának ez a része mély benyomást tett a főtárgyaláson résztvettekre. Maga Curinaldi elnök átadta Harrach gróf vallomását az egyik bírónak, *mert előretörő könnyei miatt nem tudta már folytatni felolvasását*, majd hirtelen felfüggesztette a tárgyalást. A teremben általános volt a meghatottság, mindenki a tragikus esemény hatása alatt állt.

És elkövetkezett másnap a főtárgyalás befejezése. Cabrinovic védőbeszédet akart mondani, melyben emlegette, hogy a bűnösök nem Ferenc Ferdinándra néztek gyűlölettel, hanem a boszniai kormányzati rendszerre és úgy látták, Szerbiában azt hirdetik, hogy erőszak elleni merényletet csak idealista lelkületű emberek követnek el. Cabrinovicnak a védekezését haragosan, szenvedélyesen utasítja vissza Princip, aki — talán az utolsó szó jogán — azt kiáltja a terembe, hogy Cabrinovic hazudik, mert *őket senki sem kérte fel, ők szerették a népüket, ismerték annak a bajait, azért cselekedtek!*

A főtárgyalásról adható leírásunk ezzel véget is ért. Fárasztó és talán érdektelen is lenne a bűnügyi főtárgyalás egész lefolyásának a részletes ismertetése. Tényként szögezhetjük le, hogy a vádlottak jelentékeny része kihívóan viselkedett, vagy amelyik meg is tört, abból mégsem csinált titkot, hogy hazafias cselekedetet vélt elkövetni a gyilkos merénylettel. Az ítélet 1914. október 28-án a következő büntetéseket állapította meg:

1. Princip húszévi súlyos börtönt kapott, minden hónapban egynapi bőjttel súlyosbítva, azonkívül pedig minden esztendő június 28-án, tehát a gyilkosság évfordulóján, sötét zárkát, kemény fekvőhellyel.
2. Cabrinovic ugyanezt a büntetést kapta, úgyszintén
3. Grabez is.

Ezek a vádlottak fiatal koruk miatt nem voltak halálra ítélhetők.

4. Ilic,
5. Cubrilovic,
6. Kerovic,
7. Ivanovic és
8. Milovic büntetése kötél általi halál volt.

Ezek a bűntett végrehajtásánál bűnsegédi szerepet játszottak.

A többi vádlott vagy kisebb büntetést kapott, vagy pedig felmentették. A fellebbezési bíróság az ítéleteket jóváhagyta, csupán Kerovic halálbüntetését változtatta meg húszévi börtönre. A halálra ítéltek sorában megemlítést érdemel egy egyszerű szerb paraszt, aki a gyilkos fiúkat kocsiján fuvarozta akkor, amikor azok Boszniából Szerbiába titkosan mentek át a határon. Ez a paraszt hivatásszerűen foglalkozott csempészettel, tehát megszokta, hogy a „dugárut" az általa ismert, titkos hegyi utakon vigye át szerb területről Boszniába. Amikor felszólítást kapott, hogy két fiatalembert vigyen át, olyanokat, akiknél szintén vannak „csempészáruk" — hogy azok bombák és revolverek voltak, azt állítólag nem tudta —, akkor ezt az üzletet is vállalta. Rajtavesztett. Amíg máskor egy-egy ilyen tiltott fuvarért legfeljebb pénzbüntetéssel sujtották, addig most ez az üzlet az akasztófára juttatta.

A halálraítélteket, akik a sarajevói esetnél közvetlenül nem szerepeltek, csak az előkészítésben vettek részt, tehát mint bűnsegédeket ítélték el, 1915 február 2-án felakasztották. Principet, Cabrinovicot és Grabezt a csehországi Theresienstadtban lévő osztrák fegyházba szállították, ahol egyikük sem bírta sokáig a gyengébb fizikumú bűntetteseket utolérő hagyományos betegséget, a tuberkulózist. Mindhárman a börtönben haltak meg. Ugyanez a sors érte az eredetileg kötéláltali halálra ítélt Kerovicot is, aki az osztrák Möllersdorf fegyházában halt meg.

XXVII.

A GYILKOSSÁG HATÁSA FERENC JÓZSEFRE ÉS A KÖZVÉLEMÉNYRE

A trónörökös váratlan elmúlása felzaklatta a világ közvéleményét. Az egész földgolyó sajtója napokon keresztül az esemény hatása alatt állt. Az első pillanatban úgyszólván mindenütt az emberi érzésből fakadó részvét megnyilatkozásaival találkozhattunk, mely nem vizsgálta azt, hogy az, akinek az életét erőszakosan oltották ki, jövendő útján mit és minő céllal cselekedett volna, hanem őt is, meg a vele együtt másvilágra költözött hitvesét is őszinte megrendüléssel parentálta el. Mikor azonban a gyász első napjai elmúltak, mikor mind a közvélemény, mind a sajtó a tragédia politikai jelentőségével és következményeivel kezdett foglalkozni, akkor kettészakadt a társadalom, s voltak, akik továbbra is benső gyásszal kísérték a trónörököspár halálát, azonban voltak olyanok is, akik Ferenc Ferdinánd eltávozásában egy aggodalmas célzatú és jövőjű uralkodói élet elmúlását látták. Megkezdődött az elköltözött munkásságának bírálata, *pro* és *contra*.

Az ellenőrizhetetlen hírek szerint Ferenc József, aki szokásos nyaralóhelyén, Ischlben tartózkodott, mélyen megrendülve fogadta a gyászhírt, melyet egyik főhadsegéde közölt vele. Megjegyezte, hogy ettől a csapástól sem kímélte meg őt a sors. Mások szerint magába roskadva, némán fogadta a gyászhírt. Ellenben Bardolff beszéli, hogy 1914 július 2-án, a trónörököspár eltemetése után, mint Ferenc Ferdinánd utolsó katonai irodai főnöke, jelentéstételre jelent meg Őfelsége előtt. Az uralkodó külsőleg nem árulta el megrendülését, hanem most is, mint mindig, mikor egy alattvalójával állt szemben, megőrizte önmérsékletét. Mikor aztán Bardolff befejezte jelentését, fátyolozott hangon ezt kérdezte tőle: „*És miként viselkedett a főherceg?*“ *(Und wie hat sich der Erzherzog gehalten?)* „Mint egy katona, Felség!“ *(Wie ein Soldat, Majestät!)* — válaszolta Bardolff. És ekkor a 84 éves

uralkodó ezt a megjegyzést tette: „Ő császári Fenségétől nem is lehetett mást várni." *(Das war von Sr. kaiserlichen Hoheit auch nicht anders zu erwarten.)*

Ezzel lezárta a beszélgetésnek ezt a részét, s rövid szünet után az iránt érdeklődött, miként folytak le a boszniai manőverek.

Ez a jelenet, így elbeszélve, első benyomásra ridegnek, sőt talán szívtelennek tünteti fel Ferenc Józsefet, de ha ismerjük egyéniségét s tudjuk magas korát, akkor érthetővé válik a viselkedése. Azt az embertípust képviselte, melyet a német nyelv, nagyon találóan, *Pflichtmensch*-nek nevez, olyan embernek, aki csak kötelességének él. Uralkodó volt, temérdek csapást állt ki életében, aggastyánná lett — nagyon öreg emberek rendszerint különben sem szeretnek a halálról beszélni — s mindenekelőtt katona volt, 84 évvel a vállán is. Az öreg katona legnagyobb dícsérete, több: kegyelete volt ez a kijelentése elesett bajtársa iránt. S mint régi szokás szerint a katonai temetésről hazatérő ezredzenekar — mely ott gyászindulókat játszott — egyszerre világias melódiákba fog hangszerein: úgy Ferenc József is, az öreg katona, tisztelgett az elesett előtt, de az élet folyt tovább, a hadsereg harckészsége elsőrendű feladat volt, tehát a szakember, a legfőbb feljebbvaló, jelentést várt most alárendeltjétől.

Szívtelenség volt ez, vagy póz? Egyik sem. Hanem az úgyszólván személytelenné vált kötelességtudat, melynek a mását látjuk a tragikus véget ért trónörökösnek a sarajevói út előtt tett egy megjegyzésében is.

Ferenc Ferdinánd egyik, igen bizalmas embere beszélte e sorok írójának, hogy amikor a trónörökös sarajevói útja előtt utolsó kihallgatáson jelent meg Ferenc Józsefnél, családja megkérdezte tőle, hogy az uralkodó az aggasztó helyzet ellenére megparancsolta-e a leutazást, a trónörökös így válaszolt: „Nem *parancsolta* meg, hanem ez volt a *kívánsága* és ezek után okvetlenül leutazom, nemcsak azért, mert ő az én legfelsőbb haduram, hanem azért is, mert ő a császári ház feje." Ebben a kijelentésben kétségkívül a felsőbb parancsot minden esetben teljesíteni kész katona elhatározását és az uralkodóház feje iránt — minden személyes averzió ellenére — táplált feltétlen hódolatot kell megállapítanunk.

Fentebb mondtuk, hogy a közvélemény és a sajtó különbözőképen ítélte meg egyéniségét. Magyarországban a társadalom tapintatos viselkedése és az emberi sors iránt tanusított részvétele mellett hova-tovább kifejezésre jutott a jövő bizonytalansága miatti aggodalom is és nem titkolták, hogy Ferenc Ferdinánd

uralkodói tevékenysége elé aggódva, vagy legalább is bizonytalan jövő viselkedése miatt kétkedve tekintettek. A „birodalmi" eszme hívei, a hadsereg megrendíthetetlen egységének és német jellegének előharcosai ideáljukat, felfogásuk inkarnációját gyászolták benne. E megnyilatkozások közt érdemes megemlékezni a *Danzer's Armeezeitung*ról. Ez a Bécsben megjelenő katonai szaklap politikai jellegű cikkeket is szokott közölni és szócsöve volt a hadsereg megoszthatatlanságát hirdető, százszázalékos „osztrák birodalmi" álláspontnak. A lap a sarajevói tragédia után néhány csípős megjegyzést tett az akkortájt igen elterjedt bécsi napilapok némelyike — így a *Neue Freie Presse*-t illetően idézi William Stead-nek, a *Times* bécsi levelezőjének azt a megállapítását, hogy az osztrák emberre nézve az a legnagyobb megtiszteltetés, ha őt a *Presse* támadja, vagy agyonhallgatja — megállapítja, hogy két tekintélyes külföldi katonai szaklap és pedig a Berlinben megjelenő *Militärwochenblatt*, valamint a francia hadügyminisztérium hivatalos lapja, *La France militaire*, rendkívül elismerően örökítette meg Ferenc Ferdnánd *katonai* emlékét, sőt a berlini lap azt a megtisztelő megállapítást tette róla, hogy: „*Ein ganzer Mann, ein Soldat, vom Scheitel bis zur Sohle.*" Maga az idézett Danzer-féle katonai lap pedig olyan szárnyaló búcsúszavakat mond róla, hogy érdemes ezeket német eredetiben közölni annak illusztrálására, hogy mily elismerés és hódolat követte a trónörököst a régi osztrák katonai körök részéről. Ime e sorok:

„*Viel gehasst und nicht verstanden, Du dachtest zu gross für dieses kleine Geschlecht! Zu früh, oder zu spät warst Du geboren. Kampf war deine Losung und nur Gott deine Stütze! Nur ein Ziel schwebte Dir vor Augen, die Grösse Österreichs!*"

A hódolatnak ilyen szinte extatikus megnyilatkozása azt mutatta, hogy a monarchiában volt egy elég erős áramlat, mely Ferenc Ferdinánd jövendő uralkodása elé nagy bizalommal nézett, s a trónörökös tragikus halálával reményei összeomlását gyászolta. Nehéz lenne felmérni azt, hogy melyik irányzat képviselt nagyobb erőt, az-e, amely mögötte állt, vagy az, amely ellene fordult? Ma már idejét is multa az efeletti vita. Azt azonban az akkori helyzet józan mérlegelésével nyugodtan állíthatjuk, hogy óriási volt a szakadék a két felfogás közt, s az ellentétek kiegyenlítésére alig lehetett volna gondolni. Itt előbbutóbb összeütközésre került volna a sor s a küzdelem eredménye iránt jóslásba bocsátkozni céltalan és meddő dolog lenne.

Sarajevo után, a gyászszertartás befejeztével megkezdődött a politikai gyilkosság következményeinek a hivatalos felszámolása.

A monarchia felelősségre vonta a bűnösöket: a közvetlen tetteseket a büntetőbíróság előtt, a háttérben rejtőzködő felbújtókat pedig a diplomácia fegyvertárából vett eszközökkel. Ennek az akciónak a befejezése az az ultimátum lett, melyet az osztrák-magyar külügyminisztérium a szerb kormányhoz juttatott el. A szerbek nem adtak kielégítő választ, a belgrádi osztrák-magyar követ elhagyta a szerb fővárost, s röviddel rá megdördültek az ágyuk a Száva partján. Amíg azonban egy hónap alatt — 1914. júliusában — ide fejlődtek az események, a monarchia valóban tiszteletreméltó önmegtartóztatást tanusított, s ennek a bizonyítékai azok a feljegyzések is, amelyeket Musulin báró, a monarchia későbbi svájci követe, a sarajevói tragédia nyomában Szerbiának adandó diplomáciai jegyzékről mond el. Musulin akkor a bécsi közös külügyminisztériumba volt beosztva és Berchtold gróf külügyminisztertől megbízást kapott a jegyzék megszövegezésére. A diplomáciai iratban rámutatott arra, hogy Szerbia már az 1908-iki boszniai annexió után náluk észlelt izgatáskor is megígérte, hogy nem fogja tűrni a monarchia ellen irányuló ottani agitációt. Most tehát nem ígéreteket, hanem tényeket kívánunk tőle és bizonyos követelményeket állítunk fel. A jegyzék szövegét több bizalmas megbeszélésen vitatták meg, amelyeken Musulin is résztvett. A konferenciák tagjai voltak: a közös miniszterek, néhány főtisztviselőjükkel, aztán Ausztria és Magyarország miniszterelnökei és Burián gróf, aki akkor a Felség személye körüli miniszteri tárcát töltötte be. Többször megjelent azokon Conrad vezérkari főnök is. A megbeszélések folyamán a javasolt szövegen többféle módosítást ejtettek és Tisza István gróf kifejtette azt az álláspontját, hogy Szerbia területi integritása megvédessék. A jegyzék végül is oly konciliáns hangon került végleges megszövegezésre, hogy Musulin szerint nem számítottak arra, hogy elutasító választ kapjanak. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy amikor az elutasítás beérkezett hozzánk, akkor a monarchiában még nem is történt meg a mozgósítás. Különben Conradnak volt akkor az a találó megjegyzése, hogyha egy lovat háromszor egymásután egy akadály elé visznek, de ugrás előtt mindig visszatartanak, akkor az többé rá nem bírható arra, hogy az akadályt átugorja. Már pedig a monarchia 1908-ban, az annexió idejében és 1912-ben is, a balkáni háború idején, ilyen ugrásra készen állt, de a fenyegetés csak fenyegetés maradt, jó lesz tehát, ha most ezt meg nem ismétli. A jóslásszámba menő irónikus megjegyzést igazolták az események.

XXVIII.

A GYILKOSSÁG MEGÍTÉLÉSE A FRANCIA DIPLOMÁCIA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

A francia külügyminisztérium néhány esztendőn keresztül folytatólagosan közzétette azokat a diplomáciai okiratokat, amelyek az 1914—1918-i világháborúval függnek össze. A publikálás az újabb világháború kezdete óta szünetel, az addig közzétett anyag nem is ölelte fel a megvilágításra váró összes eseményeket, azonban a ma már nyilvánosságra került adatoknak is ma, történelmi távlatból vizsgálva, fokozott érdekességük van. Bemutatják egyrészt azt, hogy közvetlenül a sarajevói gyilkosság után, a különböző európai fővárosokban székelő francia diplomáciai képviselők, tehát egy akkor igen jelentős, vezető szerepet játszott európai nagyhatalom megbízottai, miként látták az ottani hangulatot, másrészt pedig az 1914 júliusában kiadott és a trónörökös haláláért elégtételt követelő osztrák-magyar jegyzékek s az ezzel összefüggő események hatására is fényt vetnek ezek a jelentések, illetve utasítások. A jelentéseket az egyes államokban működő francia nagykövetek, követek és főkonzulok, illetve konzulok küldötték, az utasításokat pedig az akkori francia külügyminiszter, Viviani adta meg, kétségtelenül az egész francia kormány hozzájárulásával. Ezeknek az aktáknak ismertetése tehát kiegészíti azt a helyzetképet, mely a sarajevói bűntény megítélése körül kialakult. Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának világpolitikai jelentőségét ezek a francia diplomáciai okiratok minden kétséget kizáróan aláfestik, de egyúttal bepillantást engednek abba a felfogásba is, mely az akkori világ egyik vezető nagyhatalmának, röviddel később egyik harctéri ellenfelünknek, irányadó köreiben uralkodott. Képet adnak ezek a diplomáciai jelentések arról is, hogy a különböző államok lakosságában szerintük milyen benyomást tett a gyilkosság.

A diplomáciai akták egyik legérdekesebbje Barrère római francia nagykövetnek 1914 június 30-án, Viviani külügyminiszterhez Párizsba küldött jelentése, mely szerint a sarajevói gyilkosság az első pillanatban nagy megdöbbenést keltett Rómában, de ez a hangulat csakhamar megváltozott, sőt a közönség az egyik mozgószínházban, amikor meghallotta a váratlan hírt, követelte, hogy játsszák el az olasz himnuszt s *ilyen kifakadások hallatszottak: „Az, aki eltünt, Itália ellensége volt!"* Ennek a magatartásnak magyarázatát adja az a felfogás, hogy Ferenc Ferdinánd az Ausztriához tartozó, olaszlakta területek Olaszországhoz csatolását a legélesebben ellenezte, sőt évégből a háborútól sem riadt volna vissza. A továbbiakban azt jelenti a nagykövet, hogy azok az olasz politikusok, akiknek elsősorban lenne hivatásuk az olasz-osztrák-magyar szövetségi gondolat ápolása, mert hisz akkor ez még hatályban volt, a sarajevói merénylet miatt nem mutatnak valami nagy meghatottságot, sőt San Giuliano márki olasz külügyminiszter a nagykövet szerint lelke mélyén *azonos felfogást vall Mérey római osztrák-magyar nagykövettel* abból a szempontból, hogy Ferenc Ferdinánd halála az olasz-osztrák-magyar viszony javulását könnyebbé fogja tenni(!) Barrère azt írja, hogy csupán a Vatikán reakciós körei azok, amelyekben a főherceg halála sok reményt rombolt szét, mert ezekhez a főherceget, vakbuzgalma miatt, szoros kötelékek fűzték. Barrère szerint Ferenc Ferdinánd az eretnekek és a pápai hatalom megdöntése ellen is, egyformán küzdeni akart, sőt azt lelkiismeretbeli kötelességének tartotta. Épp azért *az olasz nép az ő elmúlását nem tudja nagy fájdalommal szemlélni,* mert hiszen ezen a ponton az olasz és a vatikáni politika ellentétben áll egymással. A főherceg „elfogult bigottizmusának" jellemzésére a nagykövet még azt az állítólag megtörtént nyilatkozatot is idézi, hogy amikor Aehrenthal osztrák-magyar külügyminiszter a balkáni kérdés tárgyalása alkalmával — a boszniai annexió idején — felvetette azt a gondolatot, hogy a novibazári szandzsákot a monarchia adja át Törökországnak, akkor Ferenc Ferdinándot egyedül az érdekelte, hogy hány katolikus él ottan. Mikor azt a választ kapta, hogy ott nincsenek katolikusok, akkor a továbbiakban az ügynek semmi jelentőséget sem tulajdonított.

Bukarestben Blondel volt abban az időben a francia követ, aki ugyancsak Vivianihoz intézett jelentésében 1914 június 29-én ezeket írja: „A merénylet, amely Ferenc Ferdinánd főherceg és Hohenberg hercegnő életébe került, Bukarestben mély benyomást keltett, *s különösen Carol királyt rendítette meg,* mert ő azon a barátságon kívül, amely Ferenc Józsefhez fűzte, igen nagyra-

becsülte az osztrák-magyar trón örökösét is, aki Sinajában többízben meglátogatta. Carol király éppen lóversenyen időzött, amikor a szomorú hírt közölték vele. Eleinte nem is akarta elhinni, de amikor az bizonyossá vált, akkor a francia követ látta, hogy a király arcvonásai elváltoztak, s mély fájdalom tükröződött vissza rajtuk. Azonnal visszatért a királyi palotába és a miniszterelnököt, s a külügyminisztert kérette magához. A bukaresti lapok külön kiadásban közölték a sarajevói dráma részleteit és általánosságban részvét nyilvánult meg az áldozatok iránt, különösen azért, mert bennük „*az Erdélyre vonatkozó román aspirációk és a nemzetiségek ügye iránt hajlandóságot fedeztek fel*". A román szenátus és a képviselőház külön gyászülést tartott.

Ezek után Blondel a jelentésében rátér arra, hogy a bukaresti szerb követség tagjait nagyban foglalkoztatta az a kérdés, hogy milyen helyzet fog most már kialakulni Ausztria-Magyarország és Szerbia között? *A szerb követ azt mondta*, hogy a monarchia felelőssé teszi Szerbiát olyan bűnért, *melynek elkövetői őrültek voltak* s akiket a szerb ügy árulóinak és nem védőinek lehet tekinteni. Ristic követ, aki rövidesen a szerb külügyminisztérium miniszterhelyettese, *secrétaire général*-ja lett, nagyon tartott attól a hatástól, amelyet ez az esemény ki fog váltani és egyelőre attól félt, hogy a bécsi kabinet, Berlin által támogatva, általában a szerbek ellen fog bizalmatlanságot szítani. Ehhez Blondel hozzáfűzi azt, hogy általában a román sajtó most sokat foglalkozik a szláv elemekkel szemben a monarchia részéről tanúsítandó magatartással s azzal fejezi be jelentését, hogy kívánatos egyfelől Ausztria-Magyarországra nézve a mérséklet, másfelől Szerbia részéről az, hogy kerüljön mindent, ami ellenfeleit háborús állásfoglalásra indítaná. Persze nem hallgathatja el azt sem, hogy a bukaresti kormány egyik félhivatalosa szerint Sarajevóban szerbellenes tüntetések törtek ki. Azért a monarchiát újabb mérsékletre inti, mert a román sajtóorgánum szerint a nagyságot és egységet inkább a mérséklet jellemzi, mint az erőszak és a gyűlölet.

Külön érdeklődésre tarthat számot Descos belgrádi francia követnek 1914 június 27-én — tehát a gyilkosság előtti napon — kelt jelentése, amely rámutat arra, hogy Szent Vitus napján, szerbesen a Vidovdan-kor az egész szerbség gyászünnepet ül, mert ez a rigómezei csata emléknapja, amikor századokkal ezelőtt a szerbek a török hatalommal szemben megsemmisítő vereséget szenvedtek. Az emlékünnep egyik fontos része a szlavóniai pravanicai kolostorban lejátszódó ünnepély, ahol a szerb emigránsok már a XVIII. század végén elhelyezték Lázár szerb

cár koporsóját. A *Narodna Odbrana* nevű hazafias szervezet, amely Bosznia annexiója után létesült, ezen a napon mindig gyüjtést szokott rendezni, sőt kiáltványt is tesz közzé, amelyben azt mondja, hogy Kossovót (Rigómező) még nem bosszulták meg egészen. A törökök ugyan már leróttak adósságukat, *de vannak még más adósok is.* „Amerre a mi szerb, horvát és szlovén nemzeti nyelvünk zeng, *Kikindától* Monastirig, *Trieszttől* Carevo Seloig, minderre a vidékre kiterjed a Vidovdan és Kossovo emléke." *Ezt a kiáltványt a Srbske Novine című hivatalos laphoz mellékelték és három miniszter, köztük a hadügyminiszter is résztvett azon a lóversenyen, amelyet ennek az ünnepélynek a jegyében ezen a napon Kossovo versenyterén rendeztek.*

Descos fenti jelentése azért érdemel különös figyelmet, mert egy nappal a sarajevói események hatása *előtt* iródott és a jelentés későbbi folyamán kiterjeszkedik arra is, hogy szerb hivatalos közlés szerint százezer főnyi katonaságot összpontosítottak Boszniában, Hercegovinában és Dalmáciában s ekkora tömeg elhelyezése miatt iskolák kiürítése és kaszárnyákká átalakítása is szükségessé vált. Mivel ezt szerb körökben a mozgósítás kezdetének tekintik, annál inkább, mert a monarchia déli részén az utóbbi évek folyamán hasonló események többször megismétlődtek, az izgatott hangulat lecsillapítására a szerb hatóságok bizonyos rendszabályokat léptettek életbe. Kiemeli a francia követ azt is, hogy Ferenc Ferdinánd a Vidovdan hetét a boszniai hadgyakorlatoknak szenteli, s ez alkalommal az osztrák-magyar hadsereg jelképesen vissza fog verni egy szerb-montenegrói támadást. A hadgyakorlatoknak ekként való beállítását a követ azért hangsúlyozza, mert ezzel a szerb közhangulatot kívánja jellemezni, amely a hadgyakorlatot provokációnak tekintette. Ezzel szemben tárgyilagosan rámutat arra is, hogy az ausztria-magyarországi sajtó nem ellenséges hangú Szerbiával szemben, s külön is megemlíti a *Pester Lloyd*ot és a *Neue Freie Presse*t, amelyek a szerbekről tárgyilagosan, sőt szimpátiával írnak. Az a gazdasági háború, amely a monarchia és Szerbia között a sertésbehozatal okából már hosszabb ideje tartott, a követ szerint szintén enyhült, mert bár az idei sertéskontingens már kimerült, mégis Ausztria-Magyarország a régi tarifa alapján újabb 50.000 sertés behozatalát engedélyezte Szerbia részére. Végül leszögezi a követ, hogy bár szerinte az ökuméniai patriarchátusnak az ipekihez való csatolását az osztrák intrika akadályozta meg, de Bécsben mégsem tettek ellenvetést a szerb konkordátumnak Rómában leendő aláírása ellen, ami kétségkívül az osztrák-magyar külpolitika előzékeny gesztusának tekinthető.

Descos belgrádi követ 1914. július 1-én újabb jelentést küldött Vivianinak. Ebben leírja a Vidovdani ünnepségeket, de aztán rátér arra, hogy a sarajevói hír megérkezése után a vendéglőket este 10 órakor bezárták, ezzel a netáni tüntetéseket is meg akarták előzni. Descos szerint *a szerb nép szelíd s az eseményeket látszólagos közönnyel fogadja*, bár a király és a kormány megtette kötelességét és Bécsbe részvétnyilatkozatot küldött, azonkívül 8 napos udvari gyászt rendeltek el. Pasic miniszterelnök nevében, aki éppen vidéken tartózkodott, az igazságügyminiszter látogatta meg az osztrák-magyar ügyvivőt. Érdekes azonban, amit a belgrádi francia követ az ottani sajtóról figyelt meg, s ezt abban a néhány szóban rögzíti meg, hogy a sajtó magatartásában semmiféle részvét sem fedezhető fel. Egyedül a *Samouprava* lap üt meg bizonyos könnyedén résztvevő hangot azért, mert annyi politikai és gazdasági kérdés vár most a két hatalom közt megoldásra. A legtöbb újság, amilyen a *Politika*, a felelősséget a *sarajevói eseményekért egyenesen az osztrák kormányzatra hárítja, de már a Piemont című lap* (mint már egyszer rámutattunk, az irredenta titkos szervezetek orgánuma, melynek már a neve is mutatja, hogy milyen politikai tendenciát követett: balkánpolitikát, robbantási szándékkal) *a fiatal „mártírt", Gavrilo Principet dícséri.* Valamennyi lap megegyezik abban, hogy az esetnek súlyos következményei lesznek, míg a belgrádi orosz követség lapja, a *Pravda*, megelégszik annak felemlítésével, hogy a magyar Függetlenségi Párt most majd a trónöröklés kérdéseit ismét napirendre hozhatja. A *Politika* elszigetelt esetnek állítja a sarajevói gyilkosságot, de a *Pravda* nem átallja azt a mesét feltálalni, hogy az egész esetnek egy összeesküvés volt az oka, amelyet egy másik főherceg szőtt a főherceg ellen(!) A követ aggodalmát fejezi ki, hogy a titkos szervezetek munkája napvilágra kerül, mert ezek az agresszivitás terére léptek, s így figyelni kell a továbbiakat is, mert a sarajevói diákok keze öntudatlanul is a jugoszlávizmus történetének egy periódusát zárta le.

Egészen különös érdekességű Dumaine bécsi francia nagykövetnek 1914 július 3-i jelentése, mert ő közvetlen közelből figyelhette meg nemcsak az előzményeket, hanem a monarchia irányadó tényezőinek a tragédia nyomán keletkezett hangulatát is. A nagykövet a francia kormány nevében részvétét fejezte ki Berchtold gróf osztrák-magyar külügyminiszternek, aki azt megköszönve, őszinte megrendüléssel beszélt arról a szoros kapcsolatról, amely őt hosszú idő óta a megboldogult főherceghez fűzte. Elmondta Dumainenek, hogy hasonló korúak lévén, gyermekkora óta barátságban állt Ferenc Ferdinánddal, amely viszony aztán

később mindinkább elmélyült, sőt a két férfi hitvestársai is meleg barátságban éltek egymással, s a főhercegi pár mindig elhalmozta Berchtoldékat a figyelem minden jelével. A nagykövetnek egyenesen feltűnt, hogy Berchtold milyen részletesen s milyen meghatottsággal beszélt minderről, ami annál inkább megemlítésre méltó, mert Berchtold máskülönben tartózkodó természetű volt. De elmondotta neki azt is, hogy a közvéleményben rosszul ítélték meg Ferenc Ferdinándot, mert igaz ugyan, hogy nehéz természetű, sokszor csökönyös volt, amivel ellenségeket szerzett, de nagy intelligenciája nagy tervek keresztülvitelére tette volna őt képessé. Igazságtalanul vádolták a főherceget azzal is, hogy Oroszország ellen agresszív politikát kívánt folytatni, sőt Berchtold határozottan állította, hogy szimpátiát táplált Oroszország iránt, s ebben csak követte atyjának példáját, aki, mióta császára megbízásából a szentpétervári udvarnál több küldetést teljesített, mindig nagy megbecsülést őrzött meg magában az orosz nép iránt, s barátságot kötött Miklós cárral is. A beszélgetésnek ezt a részét azzal fejezte be Berchtold, hogy meggyőződése szerint Ferenc Ferdinánd trónrakerülése esetén oroszbarát irányzatot folytatott volna.

Mindezekhez Dumaine a maga részéről hozzáfűzi egyéni benyomásait. A trónörökös kötelességének teljesítése közben, tehát dicsőséges halált halt. Most, elmúlása után, kedvezőbben ítélik meg a személyét, mint életében tették, azonban bizonyos, hogy azt lehetett róla feltételezni, éppen gyakran szenvedélyes elhatározásai alapján, hogy a monarchia egész szerkezetét felborítja, trónrakerülése után. Benne a gyűlölet érzése mindig erősebb volt, mint a szimpátiáé. *Gyűlölte a magyarokat és az olaszokat, s innen van az, hogy a szláv törekvéseknek a tengerpart felé érvényesülését támogatta, a magyar és olasz törekvések rovására.* Romániában, a nagykövet szerint, azt várták tőle, hogy javít a magyarok által elnyomott erdélyi románok sorsán, Szerbiában, szerinte, rokonszenveztek vele, mert azt remélték tőle, hogy megteremti Jugoszláviát, de itt igazán nem számoltak ultramontanizmusával. *Bent a monarchiában egyedül a csehek bizakodtak abban, hogy segítségükre lesz és* pedig *ama lelki hatás alapján,* amelyet az ősrégi cseh családból származó felesége tett reá. *Maga a nép alig ismerte őt, csak azt tudták róla, hogy fanatikusan klerikális és fösvény.* E két ok miatt nem is szerethették őt. Mindennek ellenére most, hogy örökre elment, félő, hogy egy fiatal, tulajdonképeni egyéniség nélküli uralkodó alatt (itt a későbbi Károly császárra céloz) csak folytatódni fog az eddigi tradicionális kormányzás, s a szenilitást a gyermekesség fogja felváltani.

Van tehát okuk aggódniok azoknak, akik a monarchia épületét egy igen közeli jövő veszedelmeitől féltik. A bécsi francia nagykövetnek közvetlen az esemény után küldött ez a jelentése olyan helyzetkép s a francia felfogásnak olyan, szinte klasszikus megnyilatkozása, amely nem kíván további kommentárt.

Egy másik jelentésében így ír ugyancsak a bécsi nagykövet: „Miután életében annyi ellenségeskedést szított estei Ferenc Ferdinánd főherceg, még halála után is nyugtalanító és fenyegető marad." A merénylet a Szerbia és Oroszország elleni gyűlöletet ébresztette fel s a gyilkosság megbosszulásának ürügye alatt az egész Balkán-kérdést felújították, a főherceg koporsója körül pedig folytatódott a harc csalódott párthívei és diadalmaskodó ellenfelei között. Azt a halotti pompát, amely a főhercegnek, a trónörökösnek s a hadsereg és haditengerészet fejének kijárt, az etikett nevében, a felesége miatt, mérlegelés tárgyává tették és sikerült megakadályozni azt, hogy a dinasztia valamelyik tagja elkísérje az áldozatok holttesteit Sarajevóból Bécsbe. *A hadsereg részvétele is elmaradt a temetésen* s az öreg uralkodó iránti kímélletre való hivatkozással több uralkodónak felajánlott személyes részvételét szintén lemondták. Dumaine idézi a főherceghez közel állott *Reichspost* című, tekintélyes bécsi napilap cikkét, amely elmondotta, hogy a halotti szertartás programmja meglepi az embert a szegénységével annál inkábbb, mert a testületeket, a fővárost és a helyőrség csapatait, amelyek pedig a nép érzelmeinek a kifejezői lettek volna, mellőzték s épp azért a lap nem is hiszi el, hogy őszinte az uralkodó magas korára és gyengélkedésére való hivatkozás, hanem ez a minden érzés nélkül szűkölködő udvari tisztviselőknek a munkája. Vilmos császár kijelentette, hogy részt akar venni a temetésen, hiszen rövid idő telt el azóta, hogy főhercegi barátjánál Konopistban járt, de a császár nagy kíséretttel akart jönni a temetésre s annak az ezrednek a tiszti küldöttségét is magával hozta volna, amelynek a főherceg volt a tulajdonosa. Különösen emiatt akadályozták aztán meg a császár személyes megjelenését, ki erre egy darabig testvéröccsével, Henrik porosz királyi herceggel kívánta magát képviseltetni, de később még erről is lemondott. Befejezésül még felemlíti a francia nagykövet ebben a bécsi temetés előtt keltezett jelentésében, hogy a diplomáciai testület sincs tisztában a temetés részleteivel, mert a résztvevőknek a sorát és a rangjuk szerint őket megillető helyet úgyszólván óránkint változtatják.

Laporte prágai francia konzul 1914 július 8-án — tehát szintén a sarajevói események hatása alatt — azt jelenti Vivianinak, hogy „a trónörökös meggyilkolása hivatalos és arisztokrata

körökben mély hatást keltett, de a cseh körök meglepetése, úgylátszik, nem alakul át megbotránkozássá". Szerinte a főherceg családjának Csehországgal való kapcsolatai alapján a jövőre nézve a korona jóindulatú semlegessége volt várható, de *Ferenc Ferdinánd személye a csehek szemében is talány maradt.* A cseh körök őt túlságosan katonának és ultraklerikálisnak tartották, s ez két olyan tulajdonság, amely a csehekre nézve, akik pacifisták s történelmi tradícióik alapján az egyházi gyámkodás iránt nagy bizalmatlansággal vannak, döntő jelentőségű. Tehát, bár a követ jelentése szerint *Prágában a mélyebb gyásznak nyomait alig lehetett felfedezni,* mégis semmiféle sajnálatos incidens sem fordult elő, a sajtó pedig az elparentálásnál a szokásos sablónt követte. A sarajevói gyilkosság ellenhatását, amely szerbellenes tüntetésekben és megtorlásokban jelentkezik, *a csehek elítélik.* Végül rámutat a konzul arra, hogy Csehországban máris beszélnek az új trónörökösről, Károly Ferenc Józsefről, akit ott tartózkodásakor közvetlensége, egyszerűsége és az, hogy mindenki számára hozzáférhető volt, rokonszenvessé tett.

Paléologue szentpétervári francia nagykövet 1914 június 30-án azt jelenti külügyminiszterének, hogy az orosz sajtó decens hangon ír a sarajevói merényletről, de abban valamennyi lap egyetért, hogy ez bűnhődés Ausztria azon bűnéért, amelyet a szlávok ellen Bosznia-Hercegovina annektálásával elkövetett. Ami pedig Ferenc Ferdinánd személyét illeti, *az orosz politikai körökben úgy vélekednek, hogy Oroszország őbenne legelszántabb ellenfelét vesztette el* és Sarajevo után Ausztria a magábaszállás politikáját fogja majd folytatni. (Kétségkívül jellemző, hogy arról a Ferenc Ferdinándról, akit sok szempontból lehetett bírálat alá venni, de akiről jól tudjuk, hogy elgondolása a három császár-szövetségnek minél szorosabbra fűzése volt, Paléologue információja szerint ilyen végzetesen elfogult véleménnyel voltak irányadó orosz politikai körökben!)

A francia diplomáciai jelentések közül utolsónak hagytuk d'Apchier le Maugin, a budapesti francia főkonzulátus vezetőjének a jelentését 1914 június 30-áról, mivel ez tükrözteti vissza minket magyarokat érdeklően a leghívebben azt, hogy a nálunk hivatalosan működő francia diplomata miként látta az eseményeket. Erről a jelentésről bővebben emlékezünk meg. Itt egyúttal megjegyezzük azt is, hogy a monarchia idejében a nagyhatalmak Budapesten akkreditált főkonzuljai, régi gyakorlat szerint, a szokásos konzuli jogkörnél sokkal szélesebb megbízással rendelkeztek, jelesen politikai jelentéseket is tettek. Így volt ez a francia főkonzulnál is, s ennek okát abban találjuk meg, hogy

az illető nagyhatalmak nagykövetei Bécsben székeltek, viszont közismert volt az, hogy a monarchia külpolitikájára a magyarországi események, különösen pedig a magyar parlament tárgyalásai jelentős befolyással vannak, s így az érdekelt nagyhatalmaknak is fontos volt a magyarországi események közvetlen figyelemmel kísérése, amit főkonzuljaik útján gyakoroltak.

Maugin főkonzul tehát két nappal Sarajevo után azt jelenti Viviani külügyminiszternek, hogy *a trónörökös és felesége meggyilkolásának híre Budapesten nem okozott olyan arányú megdöbbenést, melyet mély szomorúságnak lehetne nevezni.* A közönség nem érezte annak szükségét, hogy a gaztett miatti méltatlankodása miatt elveszítse a nyugalmát. A főkonzul gúnyoros francia modorban emlékezik meg arról, hogy a pesti ember délutáni szórakozása a tejeskávé mellett az újságok olvasása s most, amikor a vasárnapi munkaszünetet a sarajevói gyilkosság miatt felfüggesztették s az újságok rendkívüli kiadásokban jelentek meg, ezt a kedvelt sportját vasárnap is folytathatta. A közönség falja az újságokat, de bajos volna nála mélyebb érzelmeket felfedezni és szerinte csupán néhány, a középületekre kitűzött fekete lobogó jelzi a gyászt, no meg az, hogy a vendéglőkben és kávéházakban nem szól a katonazene, ami nélkül pedig Pesten nincs mulatság.

Ferenc Ferdinánd személyére azt jelenti Maugin, hogy kétségkívül egyéniség volt, s visszavonult élete ellenére is évek óta döntő befolyást gyakorolt az osztrák-magyar politikára. *Magyarországon azonban népszerűtlen volt, s a magyarok nemcsak ellenségüknek, hanem ami még rosszabb, hálátlannak tartották.* Keserűséggel emlékeztek meg arról, hogy amikor Ferenc Ferdinánd elvette Chotek grófnőt, a magyar parlament, ellentétben az osztrákkal, ünnepélyes ülésen foglalta el azt az álláspontot, hogy a magyar alkotmány szerint a jövendőbeli király feleségének semmi sem áll útjában, hogy Magyarország királynéja, gyermekei pedig a trón várományosai legyenek, s ez a manifesztáció mégsem hozta meg Ferenc Ferdinánd szimpátiáját Magyarország iránt, sőt úgy látszott, hogy *a főherceg egyetlen alkalmat sem mulasztott el arra, hogy az antipátiáját kifejezhesse a magyarokkal szemben. Túlságosan szembeszökő volt, hogy soha se jött ebbe az országba, ha csak nem kényszerűségből s amennyire csak lehetett, látogatását mindig rövidre fogta.* A főkonzul néhány hónappal ezelőtt már jelentette miniszterének, hogy a trónörökös a Szent István névre keresztelt hadihajónak Fiumében történt tengerre bocsátása alkalmával rendezett ünnepségektől is távolmaradt. (Ezzel arra célzott Maugin, hogy a magyar tengeri ki-

kötő s az első magyar király neve volt a távolmaradás oka.) Igaz, hogy egy verzió szerint a trónörökös azért maradt akkor távol, mert nem akart gróf Tiszával találkozni. Azonban legutóbb is, — jelenti tovább — és ez nem először történt meg, *amikor a királyt a delegációk megnyitásakor képviselte Budapesten, közvetlenül csak a megnyitás órájára érkezett ide s megbízatása befejeztével azonnal visszautazott Bécsbe.* Mindenesetre úgy látszik, *Ferenc Ferdinánd a magyarságban a monarchia egységének legveszedelmesebb ellenfelét látta,* sőt — mint a magyarok állítják — a trializmus híve volt, s elgondolásainak megvalósulása a magyar alkotmány megsemmisülését jelentette volna. Tényleg, többször úgy látszott, hogy olyan politikát akar követni, amely a monarchia szláv népeinek kedvez. Viszont ez a felfogás nehezen egyeztethető össze germanofil magatartásával, sokkal inkább a híres *divide et impera* elv alkalmazása, melyben az osztrákok régóta nagy mesterek. S Ferenc Ferdinánd szembehelyezve a szláv elemet a magyarral, a trializmust a dualizmussal, nem minden ok nélkül számíthatott arra, hogy ez megkönnyíti diadalát mindkettő függetlensége fölött, s biztosítani fogja Ausztriában a német elem elsőbbségét. Ez az a veszély, amit a magyarok felismertek, s amely megmagyarázza a bizalmatlanságot a trónörökös iránt, különösen a Függetlenségi Párt részéről. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy *a zsidók is gyűlölték őt,* mert a harcias katolicizmus képviselője volt, s hogy viszont *Ferenc Ferdinánd gyűlölte Tiszát és pártját, amely nagyobbára kálvinistákból és zsidókból állott,* hogy végül a trónörökös házassága cseh nővel a magyar arisztokrácia ellenszenvét váltotta ki vele szemben, akkor meg lehet érteni, hogy *szívbelileg senki sem gyászolja.* Ellenkezőleg! Sokan vannak, akik azt gondolják, bár ezt nem merik nyiltan mondani: Ferenc Ferdinánd távozása az ország javára válik, mert ezzel elmultak a nehézségek, amelyek nem egyenrangú házassága miatt a trón megnyílása esetén előállottak volna.

Maugin aztán rámutat arra, hogy ámbár a főherceg és Tisza szívük mélyén gyűlölték egymást, végeredményben azonos politikát folytattak: mind a kettőnek az volt a politikája, hogy az intranzigens magyarokat sakkban tartsák, s a többi nemzetiséget favorizálják (!). Viszont tény, hogy az a mód, ahogy a boszniai szerbek a budapesti kormánynak a horvátok iránt tanúsított előzékenységére válaszoltak, a magyar ellenzéknek kapóra jött, hogy még jobban elítélje Tisza politikáját. Ferenc Ferdinándot a szerbek és szlávok éppoly kevéssé szerették, mint a magyarok, mert egyrészt nem bocsátották meg neki, hogy Bosznia-Hercegovina

annexiójának, tehát a monarchiába való végleges bekebelezésének ő volt fősugalmazója, másrészt a szerb nacionalisták nem bíztak trialisztikus terveiben sem, mert ha azt valóra váltotta volna, akkor az itt élő szerbeket a szerb királyságban élt fajtestvéreitől elválasztotta volna.

A főkonzul ezután áttér annak a kérdésnek a boncolására, hogy Szerbiát és a szerb kormányt felelőssé lehet-e tenni a sarajevói drámáért? Elmondja, hogy az újságok és pedig a félhivatalosak éppúgy, mint az ellenzékiek, s a magyarországi lapok éppúgy, mint a bécsiek, egyhangúlag hirdetik Szerbia felelősségét. Mindegyik hozzá akar járulni egy kis adattal ennek a megállapításához. Beszélnek Jovanovic bécsi szerb követ előzetes figyelmeztetéséről, beszélnek arról, hogy némelyik szerb földbirtokos Sarajevóban a gyilkosságkor szerb zászlót tűzött ki, sőt a „Magyarország" című lap egy incidensről is beszél, amely hat héttel ezelőtt Hercegovina fővárosában, Mostarban történt s amelyről hallgattak az újságok. Ott a színházban egy vígjátékot adtak elő, amely tele volt a szerb irredentizmusra vonatkozó szatirikus megjegyzésekkel, ami ellen a szerb diákok tiltakoztak s az előadáson jelenlevő, mintegy húsz osztrák-magyar tiszt erre a diákokra rohant s közülük többet meg is sebesített. Íme, ilyen volt a hangulat és az izgatás ott lent. Más lapok megjegyzik, hogy a *Vidovdan* mindig alkalmul szolgált Ausztria-Magyarország elleni tüntetésekre. „Az Újság" című budapesti lap felhívta Szerbiát, hogy söpörje ki a maga szemetjét a Konakból, nehogy Ausztria-Magyarország legyen kénytelen megtenni azt. A „Budapesti Hírlap" sajnálja, hogy Obrenovics Sándor király meggyilkolása után az osztrák-magyar csapatok nem árasztották el azonnal Szerbiát s nem vetették vissza a szerbeket egészen Nisig. Ha ezt megteszik, akkor az igazság és a történelmi jog alapján cselekedtek volna.

Amikor Maugin ezeket a lapidézeteket felsorolja, gúnyorosan jegyzi meg, hogy a szeretetreméltóságokból, az antiszerb allúziókból csak egy csokrot szedett össze, amilyenektől hemzseg a magyar sajtó. Végül leszögezi, hogy nem sírhatnak a franciák sem a trónörökös elmúltán, mert Franciaországnak nem igen volt barátja, s hogy mit hoz a jövő, arra csak azt jegyzi meg, hogy az új trónörökös ismeretlen még Magyarországon. Ismeretlen és fiatal, talán túlságosan is fiatal.

Hasonló érdeklődésre tarthat számot az a kérdés is, hogy milyen álláspontot foglaltak el ezek a diplomáciai megbízottak akkor, amikor már *1914 július folyamán* a Szerbia által adandó elégtétel ügye állott homloktérben? Tudjuk, a sarajevói események

és a Szerbiának küldött ultimátum között egy hónap telt el, s az 1914 június végétől július végéig lejátszódott események mind arra vetnek fényt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia igyekezett elkerülni a világháborút, de józan ésszel nem lehetett azt kívánni, hogy amikor *bizonyítékai* voltak a súlyos agitációról, amelynek a *következményeként* kellett megítélnie Principék gyilkosságát, akkor Szerbia részéről egy *tessék-lássék magyarázattal* elégedjék meg. Ámde ma már tudjuk azt is, hogy a hosszas tárgyalások alatt Szerbia biztosította Oroszország s ezzel a vele szövetségben lévő Franciaország segítségét, viszont Németország mellénk állása sorompóba állította ellenünk Angliát, s így *akkorra, amikor az ultimátum ideje elérkezett, tulajdonképen erőnket meghaladó világblokkal álltunk szemben.* Néhány szóval rá kell tehát mutatni arra, hogy az Európa különböző államaiban akkreditált francia diplomáciai képviselők jelentései részben gunyoros hangúak, részben pedig azt a leplezetlen tendenciát szolgálják, amely mindjobban Szerbia mellé állt.

Maugin budapesti főkonzul 1914. július 11-én azt jelenti Viviani külügyminiszternek, hogy bár még csak két hét telt el a sarajevói esemény óta, Budapesten már alig beszélnek róla. „Olyan volt ez a részvét — írja — mint amikor Keleten a siratók asszonyok megfizetett fájdalmukkal ékesen szóló gesztusokban akarják kifejezni azt, hogy őket mennyire megrendíti a halál és fájdalmuk lassankint a jelenlévőkre is hatással lesz". Feltűnő azonban — mondja — hogy milyen általános itt a gyűlölet Szerbia ellen. Küld néhány újságkivonatot, pl. a Budapesti Hirlapot, amely a *Narodna Odbrana* nevű hatalmas szerb szervezetet is megvádolja, sőt *vádaskodásában* eljut Pasič miniszterelnökig, aki a monarchia elleni gyűlölet megszemélyesítője, a jugoszláv jellem tipikus megtestesítője.

A parlamentben az ellenzéki vezérek, Andrássy, Apponyi és Rakovszky szerinte tisztán a kirakatnak tartották beszédeiket, vagyis avval a céllal, hogy az európai újságok megemlékezzenek róla s elismerjék konciliáns hangját. De Tisza válaszából önmérséklet csendült ki, kérte a képviselőházat, hogy ne azonosítsa a bosnyák merénylőkkel az egész szerbséget, mert azok lojálisak és békeszeretők. (Itt a monarchia területén élő szerbekre is gondolt, de különösen horvát kedvencei számára kért kiméletet, mert a főkonzul szerint attól tart, hogy különben az általa kezdeményezett kibékülési mű csorbát szenved).

A demars ügyét illetően Maugin azt írja, hogy azt nem valami nagy lelkesedéssel fogadták Budapesten, a magyarok

haragja elpárolgott, tehát egyelőre inkább békés a hangulat, mert a nagy nyilvánosság itt fél a háborútól (?)

1914. július 27-én ismét jelentést küld Maugin Párizsba és közli, hogy villámcsapásként jött előző éjjel az a hír, hogy Ferenc József a szerb kormánynak Giessl báró belgrádi osztrák-magyar követ útján, Maugin szerint merevhangú jegyzéket adatott át, amelyben felsorolja azokat a feltételeket, amelyek teljesítésével „ez a gyilkosok országa talán kegyelmet, vagy legalább is halasztást kaphat nagylelkű szomszédjától". Ezt a gúnyos hangot a jelentés további során sem vetkőzi le Maugin, amikor elmondja, hogy a klubokban és kávéházakban emiatt mámoros a lelkesedés, „csakhogy közeledik az este 10 óra, ezután pedig a házmesterek-nek 20 fillér kapupénzt kell fizetni, tehát mindenki inkább gyorsan hazasiet" — folytatja ismét gúnyolódásait. A másnap reggeli lapok aztán közölték a jegyzék szövegét s erre nézve Maugin azt állítja, hogy Tisza és Forgách János Berchtoldot kényszerítették arra, hogy engedjen álláspontjából. Úgy látja, *a végleges szöveg megszerkesztője Tisza volt (?)*, amivel nagyon büszkélkednek a magyarok, akik azt hirdetik, hogy az osztrák-magyar politikában ez alkalommal ők játszották a döntő szerepet.

Ami a parlamentet illeti, Tisza, aki néhány nappal ezelőtt még a mérséklet hirdetője volt, a világ legnyugodtabb hangján jelentette ki, hogy a „monarchia hidegen mérlegelte demarsának minden lehető következményét s minden eshetőségre készen áll". A főkonzul azt mondja, hogy a parlamenti hangulat és lelkesedés megkettőződött, amikor az ellenzéki Andrássy Gyula gróf jelentkezett szólásra, aki azt mondta, hogy a parlamenti pártok között meg kell teremteni a *treuga deit* és hogy az egész ellenzék a kormány mellé áll, mikor az a haza becsületét védelmezi. Érdekes és jellemző a francia mentalitásra, hogy amikor sorsdöntő órákban a magyar ellenzéknek ez az integer vezére félretesz minden pártpolitikai elgondolást és a kormány mögé áll — amit hasonló esetben Franciaországban valószínűleg szintén megtett volna az ellenzék — akkor efelett is gúnyolódik és mindjárt leszögezi azt, hogy Andrássy mindig azon ellenzéki képviselők közé tartozott, akik nem tagadták a Hármasszövetség iránt való érzelmeiket. Kétségtelen tehát, hogy azért fájt Andrássy állásfoglalása ennek a francia diplomatának, mert Andrássy a német szövetségnek volt egyik intranzigens híve s *a francia az egész kérdés-komplexumot, trónörökös-gyilkosságot, jövendő háborút, stb. mind csak ebből az egyetlen szempontból vizsgálta, hogy vajjon ez Németország melletti, vagy elleni állásfoglalást jelent-e?*

Bizonyára nincsenek minden pikantéria nélkül Mauginnek azok a további szavai sem, amelyekben sajnálkozva állapítja meg, hogy Károlyi Mihály gróf ezekben a napokban az Északamerikai Egyesült Államok területén tartózkodik. „Nem tudjuk, hogy mit érez — írja —, de ha őszinte, s ezt szívesen elhiszem neki, akkor jobb neki, hogy nem volt itt s nem látta, hogy *a hívei miként gyalázzák Franciaországot* (?) *és dicsőítik Németországot.*" Ez a néhány szó kétségkívül jellemző nemcsak a francia felfogásra, hanem Károlyira is.

„*A kormány tudatában van annak* — írja tovább Maugin —, *hogy a döntő fordulat rossz benyomást tett* (?), tehát ellensúlyozni igyekszik azt s este katonai zenekarok járják be a várost, *mert itt minden zenével történik. Általában a magyar hadseregben a legnagyobb gondot mindig ezekre a zeneszámokra fordítják*", — gúnyolódik tovább a főkonzul. A Nemzeti Kaszinó előtt elég tekintélyes gyülekezet jött össze, de itt szerinte a német elem dominál, már t. i. *birodalmi németek* (?). Egy hirtelen összetákolt emelvényre fellép Zichy Aladár gróf és beszél. Az ott levő németek ugyan nem értik, de azért buzgón tapsolnak s *egy brémai konzervkereskedő felugrik az emelvényre és biztosítja Zichyt, a magyar mágnásokat és az egész kettős monarchiát, hogy Németország helyesli ezt az állásfoglalást* (!)".

Másnap már olvasni lehetett a falakon a mozgósítási parancsot és a tömeg kommentálta azt, az ablakokon *néhány* zászlót lengetett a szél, a *veteránok* recsegő fúvós-zenekaraikkal végigmentek az utcákon s a lapok néhány (a főkonzul szerint állítólag megtörtént) kellemetlen incidensről hallgatnak. Ilyen volt pl. az, hogy két őrmester olvassa egy újság kirakatában az osztrák-magyar jegyzék szövegét, mire megfordulnak s a tömeg felé azt kiáltják: *Zivio Petár!* (?) De már abban a pillanatban a földön feküsznek, ütlegelik őket s nemsokára a katonai fogház lakói. (Hogy micsoda őrmesterek lehettek azok, akik azokban a mámoros órákban Budapesten Petár szerb királyt éltették, erre nem ad választ az élénk fantáziájú főkonzul.)

Nemsokára jelentést kap, hogy a kelenföldi pályaudvaron letartóztatták Putnik tábornokot, a szerb hadsereg vezérkari főnökét, aki a stájerországi Gleichenbergből jött vissza a leányával s azt az ügyetlenséget követte el, hogy Magyarországon keresztül tért vissza a hazájába, „bízva a magyaroknak a nemzetközi jog iránt való tiszteletében". A tábornokot ideiglenesen a Tiszti Kaszinóban internálták — Maugin szerint majdnem brutális módon (?) —, míg a leánya egy szállodában várta be az események kialakulását, „meggondolva azonban a dolgot — folytatja —, a

Tisza-kormány ma reggel a legnagyobb udvariassággal megengedte a továbbutazást". A magyar közvélemény egyébként megalkotta a maga nézetét erről a francia felfogás szerint helyes eljárásról, amely lehetővé tette, hogy *ugyanaz a Putnik néhány nap mulva, mint a szerb vezérkar főnöke s a már régebben kidolgozott haditerv szellemi atyja, osztrák-magyar hadseregnek a Száván aluli operációját olyan, reájuk nézve előnyös módon kudarcba fullassza.* (Azt hisszük, nem akadt volna még egy nemzet a világon, amely az úgynevezett nemzetközi udvariasságot és jogot ilyen öngyilkos módon gyakorolta volna!)

Mauginnek utolsó jelentése 1914. július 29-éről van keltezve. Elmondja, hogy a magyar parlamentet elnapolták, a mesterkélt (!) lelkesedés lelohadt, de a magyar Hivatalos Közlönyben ma megjelent Berchtold gróf aláírásával a Szerbiának küldött hadüzenet francia nyelven is s azért ezt már ő is egészen megértette. Ferenc József is közzétette felhívását „Népeimhez" és ez a történeti okirat, amely egy súlyos megpróbáltatásokon keresztülment aggastyán uralkodó nehéz lelki küzdelmek árán megfogamzott elhatározását tartalmazza, Mauginnek újból alkalmat ad a könnyű gúnyolódásra. Mi nagyon jól tudjuk, hogy Ferenc József mindenképen el akarta kerülni a háborút, hiszen ha az előző esztendőkben, amikor a monarchia sokkal kedvezőbb körülmények között bocsátkozhatott volna ebbe bele, mindig elhárította az ilyen irányú javaslatokat, akkor az öreg ember természetes nyugalomvágya csak még inkább kifejlesztette benne ezt a felfogást. Azzal tisztában lehet mindenki, hogy Ferenc József nem könnyelműen és nem hatalomvágyból tette meg ezt az elhatározását. De Maugin azt mondja, a manifesztumot olvasva: „A mostani idő nem alkalmas arra, hogy elmefuttatást tartsunk az igazságról és a jogról s épp azért nem is igyekszem *az igazságtól való idegenkedést és hipokrízist, amely e sorokból kiviláglik* (!), még inkább kidomborítani. Magyarország népére nézve az igazság az marad, hogy a szerbek kezdték a dolgot, ők gyilkolták meg a főherceget s hogy *a* 4 millió lakossal bíró Szerbia szét akarta darabolni a 49 millió lakosú Ausztria-Magyarországot, tehát ki kellett rántani a kardot s ez az, amit vérző szívvel, de hősiesen követve a súlyos kötelesség szavát, az öreg császár elhatározott, vagyis talán — gúnyolódik tovább — nem is ő, hanem a Gondviselés határozta el. De mi úgy hisszük, hogy ez a Gondviselés Budapesten, vagy Bécsben, *Tisza grófban*, és Forgách grófban öltött testet."

Ennyi malícia és a való tényeknek az elferdítése karakterisztikus az egész francia politikára a világháború alatt, sőt talán az után is.

Igen jelentős Dumaine bécsi francia nagykövetnek az a Párizsba küldött levele, amely 1914. július 23-án kelt. Ebből már kicsillan a francia politikának az az iránya, amely a monarchiát ért eseményt tisztán abból a szempontból ítéli meg, hogy vajjon az az őáltala ápolt orosz, vagy szerb barátságra vészthozó lenne-e, vagy sem? Azt mondja a nagykövet, hogy a bécsi katonai körök, valamint azok, amelyek nem tudnak belenyugodni abba, hogy Szerbia a Balkánon a sajátmaga által kibővített pozíciót foglalja el, Sarajevo után *a gyűlölet minden mértékét felülmúló agitációt folytatnak* (!). Az a tanácskozás, amelyből *a belgrádi kormány méltóságát sértő, valóban tűrhetetlen feltételeket* (!) követeltek, visszautasítás esetén fegyveres beavatkozásra adna okot. *Az a beszéd, amelyet Tisza gróf tartott, békés megoldást enged ugyan remélni,* és a nagykövet információja szerint a Belgrádban átadandó jegyzék elfogadhatatlan feltételeket ugyan nem tartalmaz — ez a jelentés természetesen még a Belgrádban átadott jegyzék előtt lett Párizsba küldve —, de ő mégis kénytelen a nála látogatáson levő Macchio báró osztrák-magyar követ előtt súlyos aggodalmát kifejezni a miatt, ha a monarchia Boszniában katonai intervenciót kívánna megvalósítani. Erre a követ azt felelte, hogy a monarchia presztizsének a megóvása mindenek felett való érdek és Szerbia kétségkívül megfelelően fog eljárni, mire a nagykövet megjegyezte, hogy arra volna nagy szükség, hogy *a németek agresszivitása szintén mérséklődjék* (!), mert e nélkül nincs igen kilátás a békés megoldásra.

Különös figyelmet érdemel az a jelentés is, amelyet Dumaine 1914. október 1-én Párizsból intézett Delcassé akkori francia külügyminiszterhez. Az időpont mutatja, hogy akkor már a bécsi francia nagykövetség működése megszűnt, hiszen a két nagyhatalom háborúban állott egymással, de úgy látszik, hogy Dumaine Bécsben szerzett többéves tapasztalatai alapján, esetleg felszólításra adott hosszabb jelentést a francia külügyi kormánynak a helyzetről, illetve az előzményekről. Jelentése azzal kezdődik, hogy *Ausztria-Magyarországnak a főtörekvése Szerbia megszüntetése* (!) *és a trónörökös meggyilkolásáért való részességet mindenképen igyekszik Szerbiára rábizonyítani* (!). A sarajevói merénylet azonban csak *ürügy*, mert Berchtold gróf külügyminiszter másfél esztendeig tartó diplomatizálás, csűrés-csavarás után nem tudott már ellentállni a katonai körök kívánságának, amelyek Szerbia ellen határozott lépést kívántak. Általában Berchtold egyrészt indolenciából, másrészt a felelősségtől való félelemből inkább pacifista. Ezzel szemben Tschirsky gróf bécsi német nagykövet Dumaine szerint már régóta azon dolgozott, hogy az osztrák-magyar-szerb

háborút elkerülhetetlenné tegye (!) s egyúttal biztosítsa azt is, hogy Németország a rá nézve legkedvezőbb időpontban lépjen közbe. A Tschirskyvel való személyes érintkezést Dumaine már régebb idő óta éppúgy *megszüntette, mint ugyancsak nem érintkezett vele Bunsen bécsi angol és Sebeko bécsi orosz nagykövet sem,* de a *Ballhausplatzon* — tehát az osztrák-magyar külügyminisztériumban — nagy befolyása volt, aminek az okát Dumaine az ő fékevesztett szerbgyűlöletében véli megtalálhatni. Épp azért Dumainenek meggyőződése, hogy az 1914. július 28-i osztrák-magyar ultimátum megszerkesztésére Tschirskynek igen erős befolyása volt, máskülönben pedig az *ultimátumról* beavatott körökben az a hír van elterjedve, hogy annak a szellemi atyja rajta kívül Tisza (!) és Forgách volt, míg a tulajdonképeni felelős tényezőnek, Berchtold gróf külügyminiszternek a szerepe csak abban állott, hogy ezt elfogadtatta Ferenc Józseffel. Azonban sem az uralkodó, sem Berchtold nem határozta volna el magát Szerbia megtámadására, ha olyanok, akikre hallgattak, meg nem győzték volna őket arról, hogy Oroszország *nem* fog közbelépni. Sebeko bécsi orosz nagykövet a bécsi szerb követtel egyetértően azon az állásponton volt, hogy Szerbia röviddel előbb viselt két háborút s azért sokkal inkább ki van merülve, semhogy egy újabba belebocsátkozhatnék. Dumaine jelentését azzal zárja be, hogy *a történelem előtt az eseményekért a legnagyobb felelősséget Berchtold grófnak kell viselnie,* akinek azonban a tehetsége és jelleme nem volt olyan, hogy a németek sürgetése ellen védekezni tudott volna (!).

A román kormányzat kebelében szerinte két irányzat uralkodott, az egyik, amely Carol király felfogását követi, akit személyes érzelmei a hármaszszövetséghez fűznek s a másik, amely ellene van annak, hogy a monarchiával együttműködjenek. A király ez utóbbit igyekezett meggyőzni a hármasszövetség fölényéről és arról, hogy ebből Romániára miféle előnyök fognak származni s kiemelte, hogy Ferenc József iránt való kötelezettségei is arra kényszerítik, hogy vele haladjon, mert a monarchia Besszarábiát, vagy annak egy részét lekötötte neki. Ezzel szemben a kormány több tagja hangsúlyozta, hogy *Romániának sem érdeke az, hogy lemondjon Erdélyről,* már pedig Oroszország segítsége nélkül erről a nemzeti ideálról nem is ábrándozhatnak. *A francia követ mind a két pártnak az okoskodását megfontolva, arra igyekezett, hogy Romániának a semlegesség mellett való állásfoglalását vigye keresztül* s bár a bukaresti orosz követ ennek ellene volt, a francia követ igyekezett neki bebizonyítani azt, hogy ez a megoldás még Oroszországra nézve is kedvezőbb, mint a nyilt ellenállás. Az orosz követ végre belátta, hogy a román hadsereg fel-

készültségének még nem jött el az ideje s azért engedett a francia felfogásnak. Amikor aztán az Oroszország elleni német hadüzenet nyilvánosságra került, a király koronatanácsot hívott egybe, amelyen rajta, aztán a trónörökösön és a kormány tagjain kívül a parlamenti ellenzéki pártok vezérei, továbbá a képviselőház elnöke s néhány volt miniszter is résztvett. A koronatanács négy óra hosszat tartott, igen viharos lefolyású volt, s végül olyan rezolúciót hozott, amelyet hivatalos formában is közzétettek, hogy „Románia minden szükséges rendszabályt megtett határainak a biztosítására". Ebben tehát nincsen kifejezetten kimondva a semlegesség, de lényegében ez. Jelentése végén azonban Blondel megírta azt is, hogy *Románia csendben mozgósít (!)*

Befejezésül néhány szóval emlékezzünk meg arról a jelentésről is, amelyet Cambon berlini francia követ küldött Bienvenu Martin helyettes francia külügyminiszterhez 1914. július 24-én. A nagykövet azt mondja, hogy ausztria-magyarországi ismerősei szavaiból tudja, Ferenc Ferdinánd halálát nem tekintették nemzeti katasztrófának, sőt Magyarország megmenekült oly eseménytől, amelyekbe a főherceg „megvetése" sodorta volna őt, *a liberálisok és zsidók pedig valóságos lidércnyomástól szabadultak meg.* Ma hőst csinálnak ebből az erőszakos főhercegből — úgymond —, akinek trónralépésétől pedig féltek. Azután áttér Cambon az osztrák-magyar külpolitikának a Balkán-kérdésben tanusított magatartására, rámutat a szandzsák-probléma jelentőségére és oda konkludál, hogy ha rövidesen fegyveres konfliktus törne ki — a háborúról, vagy pláne világháborúról akkor még nem beszéltek —, ennek oka a szandzsák lesz, amely Montenegró és Szerbia között a Vadar völgyét uralja. Ami Németországot illeti, bár itt a vezetőköröknek a monarchia iránti bizalma néhány év óta csökkent, mégis a monarchikus szolidaritás, tehát a császárok szövetsége hatással van a fejleményekre, hiszen Vilmos császár Sarajevo előtt csak néhány nappal volt Ferenc Ferdinánd vendége.

Bizonyára érdemes volt ezt a diplomáciai jelentés-szemlét megejteni, hogy megtudjuk, miként vélekedett a francia diplomácia Ferenc Ferdinándról? A jelentésekből egy körülmény kétségtelenül kiviláglik, és ez az, hogy a megrendítő gyászeset első benyomásainak elmúlásával a francia felfogás semmi megértést nem mutatott a monarchia iránt, hogy elvégre, ha egy nagyhatalom trónörökösét meggyilkolják, annak erkölcsi kötelessége a legnagyobb erélyel kinyomozni s a lehetőség szerint megállapítani azt, hogy kik és milyen erők állanak a merénylet mögött, — viszont mind világosabban fejezte ki azt a nézetét, hogy a monarchia részéről csak ürügyet keresnek Szerbia elleni háborúra.

XXIX.

PRINCIP, MINT SZERB NEMZETI HŐS

A sarajevói gyilkosok osztrák börtönök rabkórházaiban lehelték ki lelküket. Akiknek életét a földi bírák a törvény szava értelmében megkímélték, mert hiszen még nem voltak húsz esztendősek, amikor a kettős merényletet elkövették, azok néhány év mulva odakerültek égi bírájuk elé, aki hitünk szerint ítél elevenek és holtak felett. Amíg az 1914—18-i világháború tartott, addig a sarajevói drámának ezek a szomorú, utolsó akkordjai talán még a nyilvánosság elé sem kerültek: elkönyvelték a börtönök anyakönyvében, és a halottakat elhantolták temetőjükben. De aztán jött a háború vége, a hatalmas Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, az utódállamok keletkezése, s ezekben a faji öntudat szinte féktelen fellángolása. Ez a mozgalom volt észlelhető azokban az esztendőkben mindenütt. A szerb nemzeti öntudat Principben nemzeti hőst látott, aki egy gyűlölt uralom megszemélyesítőjét taszította le.

Már 1919-ben mozgalom indult meg a szerb körökben, hogy Principnek szobrot állítsanak, s gyüjteni kezdtek rá. Majd némileg elhallgatott a propaganda, hogy néhány esztendő mulva megint fellángoljon. Az emlék felállításának a gondolatát a sarajevói *Orjuna* nevű egyesület propagálta különösen. Ellene a belgrádi *Politika* című napilap 1925-ben erélyesen tiltakozott, azonban nem azért, mintha magát az eszmét nagyon is nem helyeselte volna, hanem mert véleménye szerint Princip az egész szerb nemzetért cselekedett, tehát emlekművét nem csupán egy egyesületnek, hanem az egész országnak kell felállítania. „*Hadd álljon Princip örökre heroikus tettének színhelyén, szemtől-szembe, azon a helyen, ahonnan elindította jugoszláv nemzetének feltámadását*" — írta a lap. Emlékszobor ugyan nem lett a mozgalomból,

csak emléktábla, de egyúttal haza is hozták az akkor önállóvá lett Csehszlovákiában fekvő theresienstadti temetőből Princip holttestét.

Az emléktábla elhelyezésekor, 1930. február 2-án Sarajevóban nagy ünnepséget rendeztek. Fényes gyászistentisztelet előzte meg, amelyen a boszniai görög keleti metropolita is résztvett. Az emlékbeszédet mondó Grgic Vasa szónoklata után a fekete márványtábláról lehullott a lepel s olvashatóvá vált azon a következő szerb szövegű felírás: „*Ezen a történelmi nevezetességű helyen 1914. Vidovdán ünnepén Gavrilo Princip megüzente a szabadságot.*" Az emléktábla elhelyezése azonban még nem elégítette ki a szerb önérzetet. 1939 májusában közölték a belgrádi lapok, köztük az *Obzor*, hogy a Princip emlékére emelendő ház alapkőletételét Sarajevóban nagy ünnepélyességgel hajtották végre. Ez a ház — írták a lapok — hivatva lesz szolgálni azt az eszmét, melyért az ifjú nemzeti hős életét áldozta fel. Ennek a háznak építésére 1 millió 300 ezer dinárt irányoztak elő.

Azt a hidat, amely a merénylet szomszédságában, a Miljacka folyócskán vezet keresztül, s melyet az osztrák-magyar közigazgatás idejében *Lateinerbrücke*-nek hívtak, Princip-hídnak nevezték el. Nem lephet meg bennünket az sem, hogy a skupstina, a szerb parlament annak idején ötezer dinárnyi ajándékot szavazott meg Princip apjának, Jovan nevű testvére pedig éveken keresztül helyet kapott a skupstinában, mint képviselő. A jugoszláv posta 1934-ben, a sarajevói tragédia huszadik évfordulóján, Princip-emlékbélyegeket bocsátott ki.

De a merénylet többi tetteséről sem feledkezett meg a szerb közvélemény. Nemcsak Princip emlékét örökítették meg, hanem Grabezét is, aki egy Sarajevo melletti faluban született. Ott emlékoszlopot emeltek neki, szintén dicsőítő felirattal. Mindezeken felül pedig, amikor a theresienstadti temetőből hazaszállították a gyilkosok holttesteit, nagy ünnepségek között díszes sírhelyekben temették el őket. És amikor 1939 őszén enyhült a magyar-jugoszláv viszony, sőt mindkét részről elég barátságos nyilatkozatok hangzottak el, a *Vreme* című belgrádi lap hosszabb cikket írt a sarajevói bűnügyi főtárgyalás évfordulója alkalmából és névszerint felsorolta az akkori vádlottakat. Közöttük volt Cubrilovic is és a *Vreme* újra közölte kivégzése előtt tett nyilatkozatát, mely szerint ők a nemzeti ügyért halnak meg, ezért emlékezetük a szerb nemzet körében örökké élni fog. 1940 áprilisában pedig azt írta a *Politika* című szerb újság, hogy rövid időn belül Sarajevóban nemzeti kultúrházat építenek Princip emlékének, s kiemelte, hogy gyorsan és közadakozásból gyűlt össze a szükséges

összeg. A kultúrház — fejezte be cikkét a lap — hivatva lesz azt az eszmét szolgálni, amelyért *az ifjú nemzeti hős* feláldozta életét.

Különben érdemes a megemlítésre, hogy a Jugoszlávia megalakulása utáni első esztendőkben ott lent oly erős volt az ultranacionalista propaganda, hogy még a Magyarországtól elszakított Szabadkán, tehát egy túlnyomórészt magyar lakossággal bíró nagyvárosban is, 1921—22-ben az *Orjuna* nevű szélsőséges szerb egyesület „Princip" néven lapot adott ki, amely — mint gondolható — a legféktelenebb izgatást fejtette ki Magyarország ellen. A *Narodna Odbrana* sarajevói tagozata ugyancsak Princip ről volt elnevezve. A merénylet évfordulóján, amely összeesik a Vidovdan-ünneppel, úgynevezett Sokol-, vagyis sólyom-ünnepeket is szoktak tartani, amely alkalommal mindig külön bélyegeket árusítottak. Az 1934-ben, Sarajevo huszadik évfordulóján kibocsátott szerb postabélyegek — melyekről fentebb szóltunk — ilyenek voltak: egy sólyom karmaiban tart egy bombát és hogy még kevésbbé legyen kétséges a jelkép értelme, Angyelinovic nevű miniszter az ünnepen azt mondta, hogy íme, a kis igénytelen szerb sólyom kivájta a hatalmas kétfejű sas szemeit, és halálos csapást mért rá.

Az emléktábla annak idején még a különben a szerb körökkel rokonszenvező külföldi sajtó nem egy orgánumában is visszatetszést szült. A londoni Times-nak 1930. február 1-i számában maga Seaton Watson, akit ugyancsak nem lehet az Osztrák-Magyar Monarchia iránt érzett nagy barátsággal vádolni, azt írta, hogy az ilyen eljárás minden rendesen gondolkozó ember nyílt arculcsapásának tekinthető, ugyanannak a lapnak egy február 4-i számában pedig egy, a laphoz beküldött levél írója Princip emlékének ilyetén megörökítését a civilizáció elleni otromba merényletnek minősítette.

A sors kereke azonban forgandó. A trónörökös gyilkosának emléktáblája sem maradt örökké azon a sarajevói utcán, ahol a halálosvégű merénylet lejátszódott. 1941 áprilisában Németország balkáni hadserege fergetegként nyomult előre és úgyszólván néhány nap alatt legyőzte Jugoszlávia katonai erejét. A német katonaság megszállta Sarajevót, s Hitler vezér és kancellár parancsára eltávolította helyéről a Principet dicsőítő emléktáblát, melyet Berlinbe vittek és ott a német hadsereg hadi emlékeit őrző *Zeughaus*-ban helyeztek el.

A gyilkosságot dicsőítő emlékből — múzeumi tárgy lett. Ez is olyan sorsfordulat, amelyen érdemes elgondolkozni.

XXX.

AZ ARTSTETTENI KRIPTA

Aki Bécsből Salzburg felé utazik, a Német Birodalmi Vasútnak azon a vonalán, melyet eredetileg Nyugati Vasútnak *(Westbahn)* neveztek, és a kis Pöchlarn állomáson kiszáll, s a dunai kompon átviteti magát a folyam túlsó oldalára, ott egy kis falut talál, amelynek Artstetten a neve. Körülbelül háromszáz lelket számlál ez a község, melynek egyedüli nevezetessége egy régi kastély s annak az előterében egy kripta. A kastélyt, s a hozzátartozó kis birtokot Károly Lajos főherceg szerezte meg a mult század hatvanas éveiben. Családi birtoka volt, amelyet halálával elsőszülött fia, Ferenc Ferdinánd örökölt.

Néhány évvel ezelőtt, egy nyári nap alkonyatán látogattuk meg a kriptát s mondhatom, az ott szerzett komor benyomásoktól sokáig nem tudtam szabadulni. Egyszerű, pompanélküli sírhely ez, amelynek bejárata a kastélykertből vezet egy vasrácsos ajtón keresztül. A kastélynak barokk-stílusú, fehérre meszelt temploma is van, amelyben Ferenc Ferdinánd által beszerzett, több bibliai tárgyú, antik képet is őriztek. A kastély maga Ferenc Ferdinánd elsőszülött fiára, Hohenberg Miksa hercegre szállt, aki nyáron át gyermekeivel együtt rendszerint ott is lakott. A templom falán emléktáblát pillantottunk meg német felírással, amely azt mondja, hogy *a világháború két első áldozatának, Ferenc Ferdinándnak és feleségének,* saját világháborús áldozataikra való kegyeletes emlékül, emelték ezt a táblát 1928-ban a máriazelli német-magyar búcsújárók. A kastélykert előtt szerény kivitelű hősi emlék és a rajta megörökített *hősök névsorát ugyancsak a főherceg és felesége kezdi meg.*

Lépéseinket a kastély alá sziklavájások útján beépített kripta felé irányítjuk, s ennek ajtaja felett kettős címert látunk, a főhercegét és a Hohenberg-címert. A sekrestyés elmondja, hogy

a kriptában, az ott felállított oltár előtt, esztendőnkint kétszer szoktak csendes misét mondani, a tragédia évfordulóján, június 28-án, és Mindenszentek napján. Azt is elmondja a templom őrzője, hogy aránylag kevesen jönnek ide megnézni, hol pihenik örök álmukat a sarajevói áldozatok. A kripta tulajdonképen egy kis kápolna, melynek a hátterében két, fehér márvány szarkofág áll. Felírásukat csak nehezen lehet kibetűzni, latinul van szövegezve: *Juncti coniugio fatis junguntur eisdem.* (Akiket a házasság kötött össze, azokat összeköti a végzet is.) Mindegyik szarkofág egyik oldalán a görög alfa, a másikon a görög omega — tehát a Kezdet és a Vég — bevésve, középütt pedig a címer. A két szarkofág felett egy kis angyalt ábrázoló relief, amely a főhercegi párnak egész kicsi korában, közvetlenül születése után elhúnyt kis lánya emlékét jelképezi, aki szintén itt van eltemetve.

A kriptát Ferenc Ferdinánd kezdte építtetni 1909-ben és csak 1912-ben fejezték be, mert a sziklás talaj miatt a munkálatok nehezen haladtak. Szemtanuk beszélik, hogy a főherceg gyakran járt akkor itt és figyelemmel kísérte a munkát, közben nem egyszer egy-egy keserűen tréfás megjegyzést is tett. Mikor például az aránylag keskeny bejáratot vizsgálgatta, azt mondta, hogy vigyázzanak ám majd a koporsók bevitelénél, nehogy leüssék a falat. Mindez azonban nem változtat azon a komor tényen, amely a főherceg elhatározásának a rúgója volt. Egy sok évszázados dinasztiának a sarja és jövendő feje, akit éppúgy megilletett volna az, hogy a bécsi kapucinusok sírboltjában nyugodjék, mint családjának annyi többi tagját, azért, mert feleségének ugyanott nem biztosíthatott helyet, lemondott erről a jogáról, még halálában is a szeretett asszony mellett tartott ki és százados tradíciókkal szakítva, a maga konok akaratát valósította meg itt, oly helyen, amelyet családi birtokának tekintett, ahol tehát őt semmiféle udvari, vagy etikett-kötelezettség nem terhelte. Komor benyomást tesz ez a kripta, de látszik, hogy olyan ember alkotása, aki akaraterős volt, aki szándékait keresztülvitte és aki tudatosan kerülte a pompát. Amikor eltávoztam erről a helyről és utolsó tekintetem a carrarai márványból kifaragott Megváltóra esett, aki a kripta halottjai fölött lebeg, nem tudtam elzárkózni az elől a benyomás elől, mintha egy őskeresztény katakombában jártam volna, ahol fanatikus emberek emlékétől nehéz a levegő.

És amíg Ferenc Ferdinánd eljutott idáig, az is mennyi küzdelembe, mennyi harcába került, hiszen még mint halott sem tudta a rangjához illő egyének megszokott útját járni. Montenuovo herceg, a császár főudvarmestere mindent elkövetett, hogy már a bécsi temetés is láthatóvá tegye azt a tényt, hogy Ferenc

Ferdinánd nem egyenrangú házasságban élt a feleségével. A köztudatban forgott annak idején az a hír, hogy Ferenc Ferdinánd temetésére Vilmos német császár is el akart jönni Berlinből, azonban éppen az említett okok miatt eltanácsolták. Ugyancsak az udvari ceremoniális eljárásnak tulajdonítható az is, hogy a temetésen egyéb idegen fejedelmi személy sem vett részt, hiszen Montenuovo — milyen gúnyja a sorsnak, hogy a főudvarmester leszármazója volt annak a Neipperg tábornoknak, aki a férjét a száműzetésbe nem követő Mária Lujzát, a Nagy Napoleon hitvesét vette később nőül — még arról is gondoskodott, hogy a főherceg és felesége bécsi ravatalán is ki legyen fejezve a kettőjük közti rangkülönbség, amennyiben Hohenberg hercegnő ravatala férjéé mellett alacsonyabbra lett helyezve. El lehet mondani, hogy amit az adott körülmények közt a temetés egyszerűsítése végett megtehetett, azt meg is tette a főudvarmester, s ezzel lehet megmagyarázni azt is, hogy még a katonai tiszteletadás is a szokottnál szerényebben alakult ki, holott a trónörökösnek igen magas katonai rangja volt: az osztrák-magyar haderő főfelügyelője, lovassági tábornok és tengernagy, tehát ez is megokolta volna a nagyszabású temetést.

Minderről azonban szó sem volt. A Bécsben történt beszentelés után — a monarchia főnemességének sok képviselője legalább azzal tüntetett akkor, hogy a halotti menetben a vasúti pályaudvarig tömegesen, egy csoportban vett részt — a holttesteket feltették a vonatra és csak a legszűkebb család tagjai kísérték el végső nyugvóhelyükre. Amikor a vonat a dunamenti Pöchlarn állomásra ért, egy csendes, megtört férfi fogadta ott a gyászmenetet anélkül, hogy a tulajdonképeni gyászoló csoportba vegyült volna: Burg Ferdinánd volt, a száműzetésbe ment egykori Ferdinánd Károly Lajos főherceg, *Ferenc Ferdinánd egyetlen édes testvére.* Nem is egészen egy esztendővel később ő is meghalt. A pöchlarni pályaudvaron levették a koporsókat a vonatról és egyszerű egyházi szertartással akarták felravatalozni, majd kompon átszállítani a Duna másik partjára, Artstettenbe. Azonban alighogy a koporsókat hozó vonat befutott az állomásra, óriási záporeső keletkezett, amelyet csakhamar hatalmas mennydörgés és villámlás kísért. A családtagok és a kevésszámú halottas kíséret kénytelen volt az állomásépület várótermébe menekülni, ahova áthallatszott a szomszédos vasúti vendéglő zaja. A vihar aztán mind erősebbé vált, csattogott a villám, beledördült a mennydörgés. A koporsókat hozó vasúti kocsi ezalatt kint állt az állomás egy külső vágányán s lassankint egész kis tenger választotta el a gyászolóktól. Mikor aztán kissé enyhült a vihar,

akkor kiemelték és gyászkocsira helyezték a koporsókat, amely lassan megindult a dunai komp felé. Abban a percben, amikor a szomorú menet a Duna közepére ért, a vihar újult erővel kezdett tombolni, s a gyászkocsi lovai úgy megijedtek ettől, hogy a kocsit félrerántották, és csak az utolsó pillanatban sikerült megakadályozni, hogy az a Dunába ne forduljon. Így értek el lassan Artstettenbe és így került pihenőhelyére az a férfi is, akinek most már a kripta lett örökös lakóhelyévé. Ott pihen Ferenc Ferdinánd és Hohenberg Zsófia holtteste és ma, annyi esztendővel 1914 után, a gondolkozó ember elmélkedhet arról a latin mondásról: *Sic fata tulere.* A századokon keresztül világhatalmi pozíciót élvezett Habsburg-dinasztia trónörököse, a harcos természetű, kevesek által kedvelt, sokak által gyűlölt, de kétségkívül keményvágású Ferenc Ferdinánd örökre csendes emberré lett és halotti álmát együtt alussza hitvesével, akit igazán szeretett, s akinek elnyeréséért úgyszólván az egész világgal dacolni tudott.

XXXI.

ZÁRÓAKKORD

Mikor Ferenc Ferdinánd egyszer katonai irodájába új tisztet vett fel, s az szolgálattételre jelentkezett nála, alaposan kikérdezvén mindenről — ámbár csakis nagyon körülményes eljárás és az illető személyes viszonyainak mélyreható megvizsgálása után jutott el bárki is eddig a pontig — hirtelen így szólt hozzá:

— Én tudom, hogy az emberek engem így neveznek: *szfinx*. De jól van ez így, ne is tudják meg soha, hogy mi van bennem, mit gondolok és mit akarok. Ekként legalább félnek is tőlem.

Ebben a néhány szóban benne van a trónörökös egész lénye: zárkózottság, bizonyosfokú titokzatosság, bizalmatlanság és a jelentőségét értékelő gőg. Ez jellemezte őt kifelé, a külső világgal szemben. Befelé, családja iránt más volt. Szemtanúk beszélik, hogy a feleségéhez élete utolsó pillanatáig az igazán szerető férj gyengéd magaviseletét tanúsította, gyermekeivel pedig jó pajtásként tudott eljátszogatni, de később sem mulasztott el úgyszólván egyetlen alkalmat sem, hogy a maga közelében tartsa őket. Még ha vendégek voltak nála, akkor is benn időztek a gyermekei. Családi köre egyszerű polgári család képét mutatta, s nem is vágyott más környezetbe. Amikor Bécsben időzött, amikor a Belvedere-palota a császárváros fényét, de egyúttal árnyékát, és felesége szinte ferde helyzetét vetítette szeme elé, akkor ideges lett, nem egyszer türelmetlen, mert nem tudta, hogy honnan röpül feléje egy-egy éles nyíl, s legalább is azt hitte, hogy állandóan támadás leselkedik reája.

Kevés olyan ember akad, aki a nagyvilág előtt és otthonában egészen egyforma. Ferenc Ferdinánd egyéniségét és jellemét vizsgálva, megtaláljuk ezt a kettős arculatot: kifelé rátartós, szinte gőgös, sokszor gunyoros, elég gyakran kellemetlen modorú, de befelé — mintha örülne, hogy leteheti az álarcot — jó családapa, gondoskodó férj, azt lehetne mondani, nem egyszer igazi bieder-

mayer kispolgár. Melyik volt most már az igazi énje, vagy talán így tehetnők fel a kérdést: szfinx volt-e ő valójában lelke mélyéig? Nem ismerte-e ki őt igazában senki? Családja előtti polgárias viselkedése őszinte volt-e? Lehetséges-e, hogy egy férfi ennyire ellentétes egyéniséget mutasson kifelé és befelé?

Hogy erre megfelelhessünk, végig kell tekintenünk még egyszer egész élete folyásán, csak akkor tudunk a felvetett kérdésre választ adni.

Tudjuk, Ferenc Ferdinándot gyermekkorában nem nevelték arra, hogy valamikor hivatva legyen egy nagy monarchia élén állni. Károly Lajos főherceg családi élete, különösen a Rax lábánál fekvő Reichenau melletti Wartholz-kastélyban, a nyugalmas, jobbmódú polgári családi élet típusa volt. Az atya maga is foglalkozott gyermekei nevelésével, az anya pedig gyengéd lelkével, szerető gondoskodásával elfeledtette, hogy Ferenc Ferdinándnak és fivéreinek csak mostohaanyja. Ez a minden nagyobb hullámzástól mentes családi idill kitörölhetetlen nyomokat hagyott Ferenc Ferdinánd lelkében, úgyhogy az egyszerű családi élet bensősége iránti vonzalma mindig megmaradt és lelki életének egyik természetes vágya lett. Igaz, hogy öccsének, Ottónak bizony kevés érzéke volt a szerinte nyárspolgárias hangulatok iránt, másik öccse, Ferdinánd Károly pedig, szintén inkább bohém hajlamokkal rendelkezett, morganatikus házassága meg más vizekre vitte, s így a gyermekkor emlékei őnála is bizonyára elmosódtak. Amde Ferenc Ferdinánd, éppen zárkózott természeténél fogva, jobban megőrízte magában azokat, amihez kétségkívül nagy mértékben járult hozzá az a körülmény is, hogy mostohaanyja, Mária Terézia főhercegnő, végtelen gyengédségével a már férfikora teljességében levő mostohafiát is éppoly odaadással szerette, mint kisgyermek korában. Hiszen amikor házassága miatt úgyszólván az egész dinasztia Ferenc Ferdinánd ellen fordult, amikor alig volt szélesebbkörű családjának, az uralkodóháznak, olyan tagja, akivel bensőségesen érintkezett volna, mostohaanyja mindig mellette maradt és amikor a trónörökös annyi küzdelem után oltárhoz vezethette Zsófiáját, akkor is Mária Terézia tartott csak ki mellette, s két édes leányával együtt ők képviselték a násznépet a kis reichstadti templomban. A hivatalos világ visszamaradt a bécsi Burg ódon falai közt és a trónörökös a renunciáció után csak a neki legkedvesebb családtagokkal utazott otthonába. Csoda-e hát, ha ennyi családi szeretet láttára, az anya és a leánytestvérek ilyen ragaszkodásának a tudatában még inkább megerősödött benne a családi érzés, az a meggyőződés, hogy a zavartalan boldogságot, amire végül is minden ember vágyódik, csakis

szűkebb családja körében találhatja meg? És ez a máskülönben rideg, gúnyolódó ember a családi környezetben felolvadt, annál inkább, mert ez volt az a miliő, amelyet ő alkotott magának s amelynek ő volt nem csupán a családi törvény és a hagyományok, hanem a mélységes szeretet és a vérségi kötelék révén is igazi feje, de egyúttal ura és parancsolója is, ahol nem kellett neki alakoskodástól tartania, ahol a vele szemben megnyilvánuló szeretetet és ragaszkodást őszintének tarthatta.

Ferenc Ferdinándban a súlyos betegség évei kettős nyomot hagytak: egyrészt kifejlődött benne a keserűség amiatt, hogy fiatal élete körül ott leselkedik a korai elmúlás réme, másrészt meg a rideg külső alatt is megmaradt benne a szeretet azok iránt, akikről tudta, érezte, hogy szeretik őt. A keserűség bizalmatlanná tette az emberek iránt. Nem hitt sokszor még az orvosának sem, ámde még kevésbbé hitt azoknak, akiket hivatali kötelességük állított melléje, de akikben csak olyankor kezdett bízni, mikor feltétlen megbízhatóságukról már meg is győződött. Mikor aztán elmúltak a betegség okozta megpróbáltatás évei, lelke mélyén még mindig ott maradt továbbra is az a gyanú, hogy az emberek nem őszinték hozzá és csak önérdekből hízelegnek neki. De nem lett volna ember, ha nem vágyódott volna szeretetre. Betegsége alatt, Egyiptomban is türelmetlenül várja édesatyját és anyját, hogy meglátogassák, és ugyanez az érzés, a szeretet utáni vágyódás vezette akkor is, mikor jövendőbelijéért olyan szívós küzdelmet folytatott. Kívánt magának olyan lényt, aki csakis hozzája vonzódik s akit egészen a magáénak mondhat, mert szerelmük egymásban talált kielégülést.

Így alakult ki férfikorában a jelleme: befelé, családja irányában, a szerető és gondoskodó családfőé, aki akkor érzi magát igazán jól, mikor maguk közt vannak. Az élet többi megnyilvánulásában, különösen pedig közszereplései alkalmával már eltűnt a vonásairól ez a meghitt kifejezés. Ő maga tüntette el, mert nem is akarta, hogy az idegenek meglássák rajta. Parancsolni, uralkodni akart s aki vállalja ezt a szerepet, az nem lehet érzelmi behatások rabja. És ekként alakult ki benne, ambíciói teljesülésének folytonos halogatásával, a mindinkább autokratikus gőgben jelentkező, jövendő uralkodó egyénisége, aki halandó embernek nem tartozik felelősséggel. Ha érdekei úgy kívánták, akkor még nyilvános szereplésében sem mutatta magát teljesen őszintén, illetve ha időnként egy-egy meggondolatlan kijelentésében, sőt némelykor valóságos dührohamában el is árulta legbensőbb gondolatait, azok nem egyszer ellentmondtak előzetesen kifejezett eszméinek. Az emberek, különösen pedig azok, akik távol éltek tőle, tehát

látták az egyik oldalon a kényurat, aki senkivel sem törődik, aki csak sajátmaga elgondolásai szerint akar nemcsak élni, hanem majdan uralkodni is, a másik oldalon meg azt hallották a lassankint kiszivárgó házi hírekből, hogy otthon milyen jó, milyen mintaszerű férj és családapa. Hogyan lehetséges ez? Reá valóban el lehetett mondani a nagy költő szavait: *denn zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust?* Melyik az igazi Ferenc Ferdinánd? És megszületett a szállóige: Ferenc Ferdinánd valódi szfinx, rejtélyes ember, akinek igazi egyéniségét senki sem ismeri.

Közéleti szereplésének vezérmotívuma az volt, hogy uralkodó nagybátyja rendszerét idejétmultnak tekintette külpolitikai, belpolitikai és katonai téren egyaránt. Minthogy szívből gyűlölte az olaszokat, a velük való szövetséget perhorreszkálta, ellenben az oroszokkal való szövetségi viszonyt minden körülmények közt megvalósítandónak ítélte. Az már aztán csak másodrendű ok, hogy a németekkel és az oroszokkal megkötendő szövetségi viszony kiépítésénél a dinasztikus, hogy ne mondjuk, az autokratikus elv megvalósítása milyen nagy szerepet játszott nála s az ideáljaként kitűzött osztrák-orosz-német szövetséget tulajdonképen és lényegében a három császár, mint három autokrata allianszát tekintette volna. A döntő, hogy ezen a téren már szembehelyezkedett Ferenc Józsefnek a meglevő helyzetet felborítani nem akaró irányzatával.

Belpolitikai téren elutasította a dualizmust, mert idejétmúlt intézménynek ítélte, amelynek őszerinte csakis a Königgrätz után beállott helyzet, a dinasztia magárahagyottsága adott *akkor* magyarázatot. Ellenben a lelki szemei előtt a régi, tradicionális német birodalmi eszme lebegett, azért szerette magát nem Ferenc Ferdinándnak, hanem csak Ferencnek nevezni — leveleit mindig így írja alá: *Erzherzog Franz* — s azért akart ezen a néven majd a trónra is lépni, mert a Napoleont legyőző nagyhatalmak közt oly előkelő szerepet játszott Ferenc császár, a bécsi kongresszus vendéglátója, a megszűnt német-római szent birodalom után létrejött Nagy-Ausztria monarchája volt politikai ideálja. Bizonyára nem mint nagy uralkodó, mert hiszen a történelem az egyébként lelkileg jóindulatú Ferenc császárt nem sorolta az uralkodói lángelmék közé, azonban tagadni nem lehet, hogy az ő uralkodása alatt tört meg a nagy *usurpatornak*, Napoleonnak a hatalma és alatta alakult ki az az Ausztria, melynek a népeiről a költő úgy énekelt, hogy: *in deinem Lager ist Österreich!* Ez a Ferenc volt az, aki azokat az örökké forradalmaskodó magyarokat is megregulázta, aki esztendőkön át nem hívta össze a rendek országgyűlését, aki tehát ebben az irányban is megmutatta — hála Metternich rutin-

jának —, hogy nincs külön magyar államiság, csupán az egységes birodalom létezik: ez a Ferenc mintaképül állott előtte. Félre tehát az alkotmányosdival, de nemcsak Magyarországban, hanem Ausztriában is, ahol a szocialisták, a zsidók és a szabadkőművesek annyi galibát csináltak.

És gyökerében elítélte Ferenc József felfogását a katonai kérdésben is. Fokozódó, fojtott dühvel szemlélte az uralkodónak ezen a téren a magyar követelésekkel szemben tanúsított bizonyos fokú megértését, melyet ő gyengeségnek ítélt. Ha így folytatódik ez — gondolta —, akkor atomizálódik a monarchia hadereje, a magyar honvédségből kisarjad a magyar hadsereg s ettől vérszemet kapva, a monarchia többi „néptörzsei" hasonló követelésekkel lépnek fel, és akkor — így képzelte el szinte lázálmában — a monarchia és a dinasztia sorsa meg lesz pecsételve. Mivel pedig ő is, mint minden Habsburg, elsősorban dinasztiája érdekeit tartotta szem előtt, s legfeljebb e mögött sorakoztak a népek jogos törekvései, azért eleinte ellenszenvvel, majd valóságos gyűlölettel nézett azokra, akik a nemzeti követeléseket képviselték. A látszólag az úgynevezett „nép" érdekeit szolgáló általános választójogot is csak azért erőltette, hogy ezzel ledöntse a hatalmi polcról azokat, akik a nemzeti — szerinte nem létező, vagy legalább is nem jogos — aspirációkért harcoltak.

Külpolitikában, belpolitikában és a hadsereg kérdésében tehát nem volt szfinx!

Annak, aki a trónörökös egyéniségéről a bírálatot kiálló, objektív képet akar festeni, nem könnyű a helyzete, különösen, ha az illető magyar ember. A nyomtatott források úgyszólván kivétel nélkül bizonyos fokig elfogultak, vagyis már azzal a céllal íródtak, hogy az olvasót mellette, vagy ellene hangolják. Vegyük hozzá ehhez, hogy magyar embernek — olvasva azt a sok, nemzetünk és politikánk ellen tett megjegyzést, mely ajkát elhagyta — még nehezebb megőrizni objektivitását. Ismétlem, magyar embernek felette nehéz, mert Ferenc Ferdinánd életében nem tett olyan gesztust, amely arra irányult volna, hogy megnyerje magának a magyar nép szeretetét. És mégis kötelesek voltunk Ferenc Ferdinánd életének, cselekedeteinek és jellemének rajzánál a mérleg mindkét serpenyőjének a súlyát figyelembe venni. Bármennyire nem volt is ő az életében és így nem lehetett a halála után sem szimpatikus a magyar közvélemény előtt, emberi értékei előtt szemet mégsem húnyhatunk. Munkánk során más helyeken módunkban állott már szellemi tulajdonságaira is rámutatni, kiemelni határozott keresztény-katolikus nézeteit, gyors felfogását, szinte villámszerű elhatározási készségét, tetterejét, kötelesség-

érzetét és hivatása iránti odaadását. A kötelességérzet a közéleti férfinak különösen értékes és elengedhetetlen tulajdonsága, ez pedig őbenne erősen ki volt fejlődve és hasonló szigorú kötelességteljesítést követelt alárendeltjeitől is. Egyszer a katonai irodájának egy tagja, egy máskülönben igen képzett és használható tiszt, arra kapott megbízást, hogy egy nagyjelentőségű, fejedelmi látogatás alkalmából a rendezési teendők tervét dolgozza ki, és mivel a látogatás közvetlen küszöbön állott, addig ne is mozduljon el az irodából, míg ez el nem készül. Az illető katonatiszt elkészítette a tervet, s azt gondolta, hogy most már főhercegi ura engedélye nélkül is berándulhat Bécsbe, ahol akkor nagy sportesemény játszódott le: akkor futották az osztrák Derbyt. Ott azonban, a lóversenytéren, véletlenül mégis megpillantotta őt Ferenc Ferdinánd, aki mérhetetlen dühbe jött s azonnal hozzáküldte a szárnysegédjét, hogy távozzék haza. Mondani is felesleges: a tisztet haladéktalanul felmentette a szolgálat alól.

Tehát íme, ismét egy kis adat arra, hogy milyen lelki és jellembeli tulajdonságai voltak a főhercegnek. Hogy aztán ezekkel a képességekkel szemben sajnálatos fogyatkozások is jelentkeztek, hogy pl. gyűlöletében elhagyta a mértéktartást s hogy éppen e miatt befolyásolható volt, aztán, hogy igen gyakran csak egyoldalú befolyások alapján kialakult ítéletét majdnem megfellebbezhetetlennek tartotta, ez jellemének igen nagy hibája, de azért megtagadni tőle minden értékes tulajdonságot mindenesetre elfogult és igaztalan eljárás lenne.

Munkánkban részletesen beszámoltunk magyarellenes érzésének okairól, s keletkezéséről, s kivált lelki fejlődéséről. Most tegyük föl a kérdést: vajjon van-e valami, ami habár nem is menthető, de legalább érthető oka lelki fejlődésének? Alighanem van. Csak vessünk vissza egy pillantást arra a korra. A liberalizmusnak szinte korlátokat nem ismerő fénykora volt az, amidőn nemcsak a Lajtán innen, hanem azon túl is a politikában olyan felfogás érvényesült, mely sokszor már kacérkodott a szélső radikalizmussal. Elméleti téren a szabadgondolkozók, gyakorlati téren leginkább a szociáldemokrácia és a falak mögött a szabadkőművesség volt ennek a szélsőséges irányzatnak aktív, sőt harcos képviselője. Hogy aztán ez az irányzat híveinek jelentős részét a zsidóságtól kapta, az érthető, hisz ez biztosította folyton fokozódó befolyását közéletünkre. És ha megvizsgáljuk a kor sajtóját, különösen napilapjait, akkor *sine ira et studio* meg kell állapítanunk azt is, hogy azok nagy része is hasonló befolyás alatt állott, sőt kifejezetten ilyen befolyások irányították lapjaink legnagyobb részét. Azért mondta nem egy ízben Ferenc Ferdinánd,

hogy ő nem gyűlöli a magyar népet, „csak azokat a zsidó ügyvédeket és liberális politikusokat", akiknek akkora hatalmuk van nálunk. Lehetett, aminthogy volt is ebben túlzás és egyoldalúság, meg környezetének a befolyása megtette itt is a magáét, azt azonban tagadni nem lehet, hogy a főherceg álláspontjának megvolt a maga alapoka, mely aztán valósággal megmerevedett akkor, midőn a katonai kérdés mindinkább kiéleződött. A birodalom egységének fétisszerű védelme annyira kijegecesedett benne, hogy minden olyan megnyilatkozást, mely a magyar álláspont védelmét hirdette, már szuverén jogai elleni tüntetésnek minősítette.

Ezekkel a politikai megítélésekkel szemben aztán — melyek Brosch visszavonulása után Bardolff idejében sem gyengültek — elégtelen volt az a jóakaratú ellenállás és felvilágosítás, amely a trónörököshöz a nála oly nehezen elérhető bizalom útján kívánt hozzáférkőzni. Ilyen volt Lányinak, a későbbi címzetes püspöknek dícséretes munkássága, aki mint magyar nyelvoktató és házipap valóban elismerésre méltó, szinte missziós munkát végzett a trónörökös udvarában, amikor tapintatosan megragadott minden alkalmat, hogy főhercegi urának a magyarság valódi érzelmeiről helyes képet adjon. E tekintetben figyelmet érdemel a Pester Lloyd hasábjain 1932. szeptember 4-én névtelenül megjelent cikk, melynek a szerzőjéről a szerkesztőség csak annyit árul el, hogy a szerző egy politikus, aki összeköttetésben állott a trónörökös kevésszámú bizalmasával, tehát jól volt tájékozva. Szerinte Lányi egyszer így nyilatkozott baráti körben: „A trónörökös ezerszer jobb, mint a híre. Nem ellensége a magyaroknak, sőt szeret magyarul beszélni (!). Folyékonyan beszél magyarul. Mindig magánál hordja német-magyar szótárát (!). Engem kért fel, hogy szerezzem be neki Kossuth Lajosnak azt a beszédét, amelyben a Habsburgházat trónfosztottnak nyilvánította. Előttem olvasta el a beszédet s akkor azt mondta a maga sajátos módján: „*Doch ein ganzer Kerl!*", amivel Kossuth elszántságát és politikai céltudatosságát akarta jellemezni. Lányi tudniillik állítólag — ugyane forrás szerint — a Kossuth-kultuszt is megvédte Ferenc Ferdinánd felfogásával szemben, aki erre vendégei előtt azt mondta, hogy a *Monsignore*-nak (így titulálta Lányit) alapjában igaza van (!). Mindezt az ismeretlen politikus írta meg a Lloydban, de beállítása s ez az általánosan elfogadott megítéléssel homlokegyenest ellenkező jellemrajz kétségkívül érdekes adat.

Amint azonban Lányinak vitán felül jóindulatú s nem egyszer talán eredményes felvilágosításai is bizonyos fokig szolgálatot tettek a magyar ügynek, éppúgy nincs kétségünk abban sem, hogy ugyanezt a nemes hivatást teljesítette Lányi utóda, Bor-

siczky kanonok is. De vajjon mindez ellensúlyozhatta-e a másik oldalt? És aztán a trónörökös szinte hermetice el is zárkózott az elől, hogy *illetékes* magyar tényezőktől kérjen és kapjon felvilágosításokat. A neki nem tetsző magyar minisztereket egyáltalában nem fogadta, hiába kértek azok kihallgatást. Magyar könyveket és újságokat, hiányos nyelvtudása miatt, alig olvashatott. A magyar tudomány és közélet reprezentánsait nem ismerte. Nem csodálhatjuk tehát, bár nagyon fájlalhatjuk, hogy mind mélyebb lett a szakadék közte és a magyarok közt.

Sarajevo évében itt állott egy ötvenéves férfi, aki jövendő uralmának népeit, különösen pedig a magyart alig ismerte, mert hisz egy igen szűk körön, egy-egy vadászaton, vagy hasonló alkalmon kívül képviselőivel nem is érintkezett. Bizonyos, hogy ez óriási hiba volt, mely később, uralkodása éveiben, sok keserű órát szerzett volna neki is, azoknak is, akik felett uralkodott, s különösen a magyaroknak, mert azok a fejtegetések, melyekben lelkivilágának a fejlődését vázoltuk, távolról sem kívánják őt a történelmi felelősség alól mentesíteni. Igaz, hogyha ez a férfi uralomra került volna, minden valószínűség szerint revízió alá vette volna nem egy nézetét, de ismerve csökönyös természetét, lehetséges az is, hogy elleneszegült volna minden ilyen kísérletnek. És hogy akkor mi történt volna: erről ma, egy gyökeresen megváltozott világban, elmélkedni meddő dolog. Ámde alakjának bemutatásával, jó és rossz tulajdonságainak a vázolásával — azt hisszük — nem végeztünk hiábavaló munkát. Ferenc Ferdinánd vitán felül erős egyéniség volt, aki készült az uralkodásra. Volt rá ideje. Édesatyja halála és az ő tragédiája közt közel két évtized telt el, volt tehát erre módja és lehetősége is. Hogy aztán a valóság milyen uralkodói sorsot juttatott volna neki, az a végzet sötét árnyékában marad, melybe emberi szem bele nem pillanthat. Egyénisége azonban, noha trónra nem került, azok közé a Habsburgok közé sorolja őt, akiknek határozott irányvonalaik voltak.

Az artstetteni kripta a márványkoporsóban erős egyéniséget őriz, akinek a lelkét letűnt korok Habsburgjainak céltudatossága, sőt erőszakossága töltötte be. Mi magyarok minden valószínűség szerint csak súlyos alkotmányválság, esetleg egy önvédelmi harc megpróbáltatása árán tudtuk volna vele szemben történelmi igazságunkat megvédeni. Kegyetlen vég jutott neki osztályrészül, de kegyetlenül sujtott a végzet keze azokra is, akiknek fanatizmusa az ő erőszakos elmúlásának az oka volt. A Gondviselés, mely a nemzetek sorsát is irányítja, elhárította tőlünk a vele megvívandó harcot, de az ember, az élők sorából tragikus módon távozott férfi megérdemli tárgyilagos ítéletünk részvétét.

FORRÁSOK

E munka bevezetésében rámutattam már arra, hogy évek hosszú során át igyekeztem sok olyan egyénnel megismerkedni, akik Ferenc Ferdinándot személyesen ismerték s vele hosszabb-rövidebb ideig érintkezésben álltak. Ezek közül azoknak a közléseit, akikkel szemben a köteles diszkréció nem kötött, könyvem különböző helyein a forrás megnevezésével mondtam el. A dolog természete szerint azonban voltak olyan kapcsolataim is, amelyeket illetően a diszkréciót megőrizni erkölcsi kötelességemnek ítélem. Azokról a szóbeli információkról, amelyeket ily egyénektől kaptam, a beszélgetés nyomán azonnal feljegyzéseket készítettem és adataikat ez alapon használtam fel.

Közel háromszázra rúg azonkívül azoknak a nyomtatásban megjelent közleményeknek — hivatalos kiadványoknak, memoároknak, tanulmányoknak, folyóiratokban és napilapok hasábjain megjelent cikkeknek — a száma, melyeket az egyik vagy másik fejezetben kifejtettek további forrásaként dolgoztam fel. Ezek magyarul, németül, franciául, angolul, olaszul és románul láttak napvilágot. Egyenkénti felsorolásuk ennek a munkának a terjedelménél és céljánál fogva — mely a nagyközönség tájékoztatására irányul — itt mellőzhetőnek látszott. Legyen elég arra hivatkoznom, hogy igyekeztem mindegyiket a megbízhatóság szempontjából is megvizsgálni. Úgy vélem, ez megnyugtathatja az olvasót a tekintetben, hogy lelkiismeretes munkát végeztem, ami egy ilyen jellegű könyvnél fontos mozzanat.

A SZERZŐ

TARTALOM

		Lap
Bevezetés		5
I.	Ferenc Ferdinánd ősei, szülei és testvérei	9
II.	Ferenc Ferdinánd nevelése és jellemfejlődése	24
III.	A katonáskodás évei	47
IV.	Az Este-örökség	54
V.	A Nádasdy-huszároknál	58
VI.	A földkörüli út és a betegség évei	65
VII.	A trónörökös küzdelme házassága érdekében és Széll Kálmán bizalmas iratai	75
VIII.	A renunciáció és a házasságkötés	100
IX.	A házasság becikkelyezése a magyar törvények közé	106
X.	A szerző egykorú vezércikke a trónörökös házasságáról	113
XI.	Boldog házasság, — további harc a feleség rangjáért	117
XII.	Alexander Brosch von Aarenau	129
XIII.	Dr. Karl Freiherr von Bardolff	142
XIV.	A trónörökös műhelyének munkatársai. A trónralépési kiáltvány előmunkálatai	156
XV.	A trónörökös román bizalmasai	167
XVI.	A trónörökös és Hodzsa Milán	178
XVII.	Magyarország és Ausztria belpolitikai helyzete és a trónörökös	184
XVIII.	A trónörökös külpolitikai tervei	222
XIX.	Ferenc Ferdinánd és az orosz orientáció	242
XX.	A németnyelvű, egységes hadsereg, mint a trónörökös ideálja	261
XXI.	A trónralépési manifesztum és föderalisztikus tervek	282
XXII.	Ferenc Ferdinánd kedvtelései	298
XXIII.	A trónörököspár meggyilkolásának politikai előzményei	308
XXIV.	A tragikus vég gyanús előjelei	327
XXV.	Sarajevo	336
XXVI.	A büntetőbírósági főtárgyalás	343
XXVII.	A gyilkosság hatása Ferenc Józsefre és a közvéleményre	353
XXVIII.	A gyilkosság megítélése a francia diplomácia szemüvegén keresztül	357
XXIX.	Princip, mint szerb nemzeti hős	375
XXX.	Az arstetteni kripta	378
XXXI.	Záróakkord	382

FÜGGELÉK

Az alábbi személyek visszaemlékezéseikkel — nagy részben a szerzővel folytatott személyes beszélgetés alapján — a könyvben közölt adatokhoz hozzájárultak, és nyilatkozatukat megmaradt feljegyzések tartalmazzák.

Ezekből válogattam néhány adatot, gondolatot, melyeket a könyv nem tartalmaz.

Vannak e személyiségek között olyanok, akik annak idején a szerzőtől diszkréciót, névtelenséget kértek. Ennyi év után azonban nevüket fel lehet már fedni.

Beck, Wladimir, volt osztrák miniszterelnök
Brosch, Theodor, ny. tábornok
Coffin Géza, ny. tábornok
Diettrich Alfréd, m. kir. folyamőr vezérfőkapitány
Doré, Robert, Ferenc Ferdinánd konyhafőnőke
Funder, Henrik dr., főszerkesztő (*Reichspost*, Bécs)
Gömöry-Laiml László, rk. követ és meghat. miniszter
Heinz Ferenc, ny. ezredes
Homer Imre, ny. rendőrfőnök
Hönsch István, ny. tüzérezredes
Janaczek, Franz, főkomornyik
Mária Terézia főhercegnő, Ferenc Ferdinánd mostohaanyja
Nagy Emil, ny. miniszter
Rémy-Berzenkovich László, ny. ellentengernagy
Rummerskirch, Karl br., főudvarmester
Sosnosky, Theodor, publicista
Straaten, Rudolf van der gr., első kamarás
Tiszaváry Miksa, ny. ezredes
Turba Gusztáv, professzor.

A szerző az adatgyűjtés során egyébként az előbb felsorolt személyiségeken kívül még számos más, olyan közéleti szereplővel is beszélt, aki Ferenc Ferdinánddal személyes — vagy rokoni — kapcsolatban állt (példaként Berchtold Lipót gr. volt külügyminisztert említem), azonban a velük folytatott beszélgetésekről készült feljegyzések — illetve e személyiségek levelei — a könyv első kiadása óta eltelt időben elkallódtak, megsemmisültek.

A forrásul szolgált feljegyzések, cikkek, levelek száma több százra rúgott. Ezekből mindössze 89 maradt meg.

Ebből a megmaradt anyagból idézem fel a könyvben nem szereplő érdekesebb részleteket.

Turba Gusztáv profeszorral a könyv több helyen foglalkozik. Az ő közléseihez hozzátartozik még a következő:

Vaida-Voevod (alias Vajda Sándor) volt román miniszterelnököt személyesen ismerte, ő is tagja volt az id. Steinacker Ödön toborozta kis társaságnak. Itt közölte Vaida-Voevod Turbával bizalmasan az idősebb Károly román király szavait, aki neki (Vaidának) a következőket mondotta egy kihallgatás alkalmával az I. világháborút követő összeomlás előtt (az eredeti német szöveg fordítása):

„Mi itt Romániában egyáltalán nem kívánjuk Erdélyt. — Tudja ön, hogy miért? — Az ottani egyenes román lakosság a mi 'királyi' románjainkba politikai-gazdasági igényeket csepegtetne, és így nekünk a 'királyi' románjainknál nehézségeket okoznának."

Érdekes vélemény, amellyel az uralkodó — bár nem egyedül, de — kisebbségben volt.

Rummerskirch Károly br. főudvarmester mondotta el emlékeiből a következő epizódot, mely tulajdonképpen nem is Ferenc Ferdinándra vonatkozik, de megörökítésre itt feltétlenül érdemes:

„Köztudott, hogy Ferenc Ferdinánd és Vilmos császár kölcsönösen nagyra becsülték egymást, sőt, azt lehet mondani, hogy imponáltak egymásnak. Ferenc Ferdinánddal nem történt volna meg, ami szegény Károly királlyal, aki tele jóakarattal, szinte kipirulva közölte velem is: megy a német főhadiszállásra, hogy Vilmos császárt rábírja a béke megkötésére. Néhány nap múlva azután hosszú orral jött vissza, mert brüszk visszautasításban részesült. Ferenc Ferdinánd, ha akart valamit, azt keresztül is vitte."

Diettrich Alfréd folyamőr vezérfőkapitány a 900-as években — akkoriban még tengerésztiszt volt — Ferenc Ferdinánddal bizalmas viszonyban állt és hosszabb időn át rokonszenvét élvezte. 1934-ben mondta el a következőket:

„A birodalmon belül a főherceg esetleg — majd, ha trónra kerül — legidősebb fiát Magyarország, másodszülöttét pedig a Monarchiába bekebelezendő délszláv tartományok királyává koronáztatta volna, míg a tulajdonképpeni osztrák örökös tartományok trónjára unokaöccsének, a később uralkodóvá lett Károly főhercegnek fiát szánta."

Ehhez közel álló elképzelést vázol Wickham Stead: *Through thirty years* (Harminc éven át) című könyvében. Stead egyébként 15 éven át a *Times* bécsi levelezője volt.

Dr. Funder Henrik főszerkesztő szintén Ferenc Ferdinánd bizalmasa volt. Az előbbiekkel szemben álljon most itt az ő véleménye, mely ugyancsak a főherceg nyilatkozata alapján alakult ki:

„A főherceg gyermekei részére soha nem akarta a trónt. Vágya csak az volt, hogy felesége viselhesse a 'császárné és királyné' címet. Azt a felfogást vallotta, hogy a Habsburg-örökség igen terhes, ettől gyermekei inkább megkímélendők, mint azzal megterhelendők."

Lehet — sőt igaznak fogadható el —, hogy mindkét nyilatkozat — illetve visszaemlékezés — hiteles, hiszen egyik fültanúnak sem állt érdekében valótlan állítás több mint húsz évvel az események után. Az ellentmondás Ferenc Ferdinánd néha kapkodó, impulzív és bizonyos vonatkozásokban nem következetes magatartásával függ össze, illetve útkeresésének különféle állomásaira jellemző.

Nostitz János gróf előbb Ferenc Ferdinánd nevelője, majd főudvarmester, illetve Ferenc Ferdinánd házassági tanúja volt. Leánya, N. Aglája grófnő, egy beszélgetés során idézte Ferenc Ferdinándnak egykor édesapjához intézett szavait, melyek újabb színt adnak a főherceg politikai arculatának megismeréséhez:

„Én becsülöm a magyarok politikai érzékét és tudni fogom ezt kifejezetten tekintetbe venni és felhasználni."

E vélemény első részét támasztja alá — kissé nyersebb formában — az a megjegyzése, melytől Wekerle Sándor miniszterelnök — akinek mondta — igen elkeseredett. Ez szó szerint így hangzik: „Önök minden hájjal meg vannak kenve."

Egy trónörökös részéről ilyen megállapítás a későbbiekre nézve nem sok jót ígér.

A szerző egyik fontos informátora *Wladimir Beck br.*, ny. osztrák miniszterelnök volt. Többek között ő is kérte, hogy — mint informátor — ne említtessék. A beszélgetések során azt is megjegyezte, hogy bár Ferenc Ferdinándtól sok levele van, melyek az évek folyamán gyűltek össze, ezeket közzétenni nem fogja, mert véleme-

nye szerint levelet nyilvánosságra hozni csak írójának beleegyezésével szabad. Éppen ezért — halála előtt — a leveleket el fogja égetni. (1943-ban hunyt el.)

Vajon valóban elégette-e a leveleket?
Mindenesetre, ma már inkognitóját fel lehetett fedni.

Ugyancsak felfedhető *Mária Terézia főhercegnő* inkognitója is, aki — mint Ferenc Ferdinánd mostohaanyja — a szerzőnek értékes adatokat szolgáltatott. A beszélgetések idején már igen idős főhercegnő bámulatos szellemi frissességről tett tanúságot.

Érdekes idézni *Tiszaváry Miksa* ny. ezredesnek a szerzőhöz írt leveléből:

„Néha elgondolkozom, hogy lehetett volna ezt a háborút megakadályozni. Ha engem akkor — a bombamerénylet után — kiengednek a laktanyából, ha nem fogadok szót annak a vezérkari őrnagynak, aki a fél zászlóaljammal visszaparancsolt a laktanyába?... Nem hiszem, mert én, aki az ottani korrupt viszonyokat ismertem, tudom, hogy mindenféleképp, ha akkor nem, máskor meggyilkolták volna a trónörökspárt. Hiszen az egyik századom a vasút mentén szedte össze a bombákat."

Hönsch István ny. ezredes 1943-ban kelt észrevétele alapján a 279. oldalon írtakhoz helyreigazítás tartozik.

1903-ban a honvédtűzérség még — mint szervezet — nem létezett, mert az 1912. évi XXX. és XXXI. törvénycikkek alapján csak 1913 januárjában alakult meg. Beck Frigyes gróf viszont csak 1906-ig volt vezérkari főnök.

Glaise-Horstenau megállapítása tehát — ebben a formájában — nem helytálló. Egyébként Beck gr. 1908-ban hunyt el.

Tovább tallózva a megmaradt feljegyzések között:

Ferenc Ferdinánd törvénytelen fiának, *Kurt Hahn*nak pere — a *Temps* című francia újság bécsi jelentése szerint — fellebviteli bíróságon folytatódik (1937-ben). K. Hahn Ferenc Ferdinánd fiától, Hohenberg hercegtől ellátást követelt, mert Ferenc Ferdinánd 1902-ben a prágai hatóságok előtt hivatalosan elismerte, hogy K. Hahn az ő fia. Ezért a bíróság az Amerikából betegen visszatért férfi javára havi 160 schilling járadékot ítélt meg, de miután ez az összeg a nagybeteg ember részére elégtelennek bizonyult, a bíróság a járadékot 320 schillingre emelte. Ez ellen fellebbezett Hohenberg herceg a fellebbviteli fórumhoz.

E. v. Glaise-Horsteanu a *Die Tragödie von Sarajevo* című kiadni szándékozott, de meg nem jelent mű részére szánta azt az írását, melynek kefelenyomatán az 1925-ös évszám látható és amelyet Corti Egon gróf — a tervezett mű szerkesztője — 1935-ben e könyv szerzőjének ajándékozott. Innen származik a következő részlet:

„1909. január 1-jén a szentpétervári szerb követ, dr. Spalajkovič, szó szerint ezt írta Pasič miniszterelnöknek: Ha háború lenne, annak nem szabad Szerbiában kezdődnie. A háború oka nem lehet egy ostoba határincidens, Forgáchné sérelme vagy más csekélység. A háborúnak Bosznia-Hercegovinában kell kezdődnie. A világnak bizonyítékot kell szolgáltatni, hogy ez a nép ott a háborút akarja... Ausztria kell felelős legyen a világ előtt a háborúért: ezt kell embereinkbe lehetőleg jól bevésni."

Glaise-Horstenau így folytatja: „Ez a levél világosan jellemzi azt a szerepet, melyet Bosznia a szerbség nemzeti politikájában játszott és amelyet nemcsak az irredenta szervezetek, a Narodna Odbrana, a Fekete kéz ítéltek meg így, hanem — jól-rosszul — hivatalos körök is."

Constantin Graur újságíró 5 éven át az *Adevarul* című román lap bécsi tudósítója volt. Az ő *Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban* című — román nyelvű — művében érdekes részletre bukkantunk.

Egy legenda szétoszlatása címmel *Jon Grecu* közíró az *Adevarul* 1915. január 9-i számában írja: „Ferenc Ferdinánd a Monarchia több millió polgárában reményt és rettegést ébresztett, melyeknek semmi pozitív alapjuk nem volt, csak szóbeszéd és ellenőrizhetetlen legenda... A Habsburgok mindig megcáfolták a beléjük helyezett bizalmat és talán Ferenc Ferdinánd sem lett volna kivétel. Legalábbis az erdélyi románokat illetően az ő uralma sem jelentett volna új korszakot. Lehet, hogy az erdélyi románok vélt barátjukban a valószínű holnapi ellenséget veszítették el. Az erdélyi románok reménykedése is csak legendára, azokra az állítólagos dicsérő szavaira: 'Ezek az én derék románjaim' — épült. Dicsérő szavak, amiket sohasem mondott... Hogyan született a legenda? Elmondja Jon Grecu, annak kovácsolója... 1903 nyarán, mint a császár képviselője, Ferenc Ferdinánd trónörökös jött le a Lippa környéki nagy császári hadgyakorlatok vezetésére... Ahol elhaladt Ferenc Ferdinánd főherceg, a sáncokból, vetésekből száz és ezer ünneplő ruhába öltözött román bukkant fel, akik lelkesen, ujjongva fogadták őt. A lippai állomáson a főherceg fogadására csak a megye főispánja és a két helybeli pap jött ki, azon túl, kivéve az újságírókat, senki sem. A pályaudvarra tilos volt bemenni. A községben mintegy 300 román

várta a vonat érkezését,* akik a korlátokon keresztültörve a peronra jutottak.

Hideg fogadtatás. Néhány szó a főispán részéről, amire a főherceg ugyancsak néhány szóval válaszol és egyetlen éljen sem. Amikor a vonat indulni készül, a 300 román erős üdvrivalgásban tör ki, amit a pályatest melletti kívülállók is megismételnek. Ferenc Ferdinánd megáll egy pillanatra a kocsi lépcsőjén, azután leszáll, anélkül, hogy valamilyen mozdulatot tenne, a jelenlévőkhöz fordul, hidegen köszön, különben egy szót sem szól. A románoknak azonban egy elismerő, vígasztaló szó kellett (volna). Ezért találtam ki akkor a szerkesztőségben a legendát, amit most lerombolok.

Akkor olyan szavakat közöltem a lapban, amiket nem mondott — de mondhatott volna —, amit kellett volna mondania: 'Ezek az én derék románjaim.'

Nem, ez a Habsburg sem adta tanújelét a hű erdélyi román nép iránti hálájának."

Műve utóiratában C. Graur a már idézett Vaida-Voevod „numerus valachicus"-mozgalmáról mondja a véleményét.

„Abban a tényben, hogy Vaida megváltoztatta nézeteit, nem lenne semmi különös, ha tisztán elméleti nézetekről lenne szó. Különös furcsaság azonban, hogy Vaida feladta hajdani nézeteit, miután bebizonyosodott, hogy azok helytállóak és igazak voltak — és az egykori ellenfelek eszméit tette magáévá. Mert: éppen Vaida volt az, aki egykor rámutatott arra, hogyan kell egy ország kisebbségeivel bánni.**

Mi történt azóta? Az egykori uralkodó nemzet, mely magasabb uralkodó osztályán keresztül elnyomó nemzet volt, ma kisebbség. Természetesen Vaidának úgy *kellene* bánni a kisebbségekkel, amint akkoriban tudta, hogy mint kell velük bánni."

Ismét egy bizonyíték arra, hogy új nincs a nap alatt!

Egy bizonyos *dr. Zibert*ről szól a szerző a könyv 207. oldalán és soraiból kiolvasható: nem nagyon hisz abban, hogy Zibert (a Belvederében) valóban Hohenberg hercegnő gyóntatója volt. E ki nem mondott kételyt támasztja alá annak a kutatásnak az eredménye, mely szerint ilyen nevű gyóntatópap az udvarnál a szóban forgó időben valóban nem volt.

* 1910-ben Lippának 7864 lakosa volt. *(E. T.)*

** Ti. amikor még *magyar* országgyűlési képviselő volt. *(E. T.)*

Mivel műve Ljubljanában, a Monarchiának az I. világháborút követő összeomlása után jelent meg, nem lehet elzárkózni a gondolat elől, hogy álnéven megírt, a politikai heccelés célját szolgáló olyan kiadványról van szó, melynek megállapításai messze járnak a tényleges valóságtól.

AZ ELŐSZÓ ÉS A FÜGGELÉK ÖSSZEÁLLÍTÁSÁNÁL FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

Amerikai Magyar Népszava, 1937. 01. 09.
Borovička, V. P.: Híres politikai merényletek. Pozsony, 1985.
Dessewffy-család feljegyzései, kézirat
Evans, R. J. W.: Das Werden der Habsburgmonarchie 1550—1700. Wien, 1986.
Galántai József: A Habsburg Monarchia alkonya. Bp. 1985.
Glaise-Horsteanu, E. von: Die Tragödie von Sarajevo, kézirat
Gonda I.—Niederhauser E.: A Habsburgok. Bp. 1977.
Gothaischer Genealogischer Hofkalender megfelelő kötetei
Gothaisches Genealogisches Taschenbuch megfelelő kötetei
Graur, C.: Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban, Adevarul, 1935. (román nyelven)
Handbuch des Allerhöchsten Hofes und des Hofstaates Seiner k. u. k. Apostolischen Majestät, für 1906. Wien.
Jugoszláv Enciklopédia. Zágráb, 1985. (szerb nyelven)
Kertész J.: Bibliographie der Habsburg-Literatur. Bp. 1934.
Kurir, 1984. 07. 01. (Bécs)
Leipold, Ägyd: O. M. Graf von Attems (in: Bischöfe v. Graz-Seckau 1218—1968. Graz, 1969)
Magyar Könyvbarátok Diáriuma 1937. XI—XII.
Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. XLIII. évf. Bp. 1935.
Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine. Wien.
Supka G.: Habsburg-krónika. Válogatás. Bp. 1986.
Temps, 1937. 07. 07. (Párizs)

A kötetben szereplő idegen nyelvű szavak, mondatok magyar feloldását és a sajtóhibák javítását a következőkben adjuk.

18:1 „A kicsi erős, egészséges gyermek."
24:20 tehát a föntebb említett udvari nevelés
28:32–3 kb. bájkert, ill. bajkert
29:1 udvari ketrec
13 Hirtelen Károly
37:36 erős kifejezés
38–9 Agyonlőni! Leverni! Bevonulni!
42:30 díszkabát
40 „Hát nem vagyok fess?"
45:23–5 „A hadsereg az egyetlen összetartó erő, amely ebben a zűrzavarban fenntartja a birodalmi gondolatot: a hadsereg nagyosztrák."
49:14 az Ennsen túli és inneni nagyhercegség
15 ma, vagyis az Anschluss után: felső-, ill. alsó-dunai tartomány
51:30 mondúr = mundér
74:18 kb. aki szelet vet, vihart arat
91:37 a díszkíséret tagja
95:21 „Kedvem szerinti fogalmazás."
98:22 valamint az 1723. évi 1. és 2. tc. értelmében
121:1 „De hiszen Esténk hívják."
23 „a belvedereiek"
25 „a schönbrunniak"
27 „a múmiakormány"
126:20 „Ez az Este önfejű, makacs, saját személyétől igencsak eltelt, ellentmondást nem tűr, és a sajátjától eltérő vélemény hallatán azon nyomban felfortyan."
153:13 tetőtől talpig
159:20 „Népeimhez"
181:24 „Hrvátjaimat (sic!) és bosnyákjaimat kedvelem."
192:26 meghalunk királyunkért
36 tisztességes

195:2 Helyesen: Von Wahrheit einen Kern
Schliesst jeder Irrtum ein.

Az igazságból egy picike mag
Minden tévedésben akad.
F. Rückert: *A brahminok igazsága*

40 A Belvedere-palota szerepének említése az I. bécsi döntésre vonatkozik.

197:5 „Talán az uralkodót akarod játszani?"

37 „Eszembe sincs!"

204:35 A magyarok a kellő pillanatot ragadták meg, hogy a kést a kimerült, szétzilált Ausztria nyakának szegezzék és a régi Habsburg Monarchiából egy új, független magyar királyságot szakítsanak ki.

207:5 Laibach = Ljubljana

6 A szarajevói gyilkosság és Tisza világháborús bűnössége

210:11 Szabaduljunk meg Ausztriától!; nagynémet

12 össznémet

13 Szabaduljunk meg Rómától!

39 tovább vacakol, pepecsel

213:14 a csinos Karl

28 külön menetelni, együtt ütni

30 zászó- helyett zászló-

218:38 „A Ballhausplatz [ti. a Monarchia külpolitikája] egyenlő a kossuthizmussal."

224:17 kormányzó

225:35 mendemonda

232:25 érdektelenség, közömbösség

261:20 Táborodban ím Ausztria. (F. Grillparzer: *Feldmarschall Radetzky*)

264:14 „Menekülni ebből az elviselhetetlen környezetből!"

266:33 Ha ketten teszik ugyanazt, az már nem ugyanaz.

276:15 „A Habsburg-ház hálája"

279:11 „csőcselék"

296:36 a nagyosztrák helyett nagymagyar birodalmi eszme

303:7 udvari vadász

26 revier = vadászterület

322:25 Lausanneben helyett Lausanne-ban

334:5 „Nagyságos Püspök Úr! Kedves Dr. Lányi! Ezennel közlöm Önnel, hogy a mai napon, feleségemmel együtt, Szarajevóban orgyilkos merényletnek esem áldozatul. Kérem, emlékezzék meg rólunk egyes imáiban. Szívélyes üdvözlettel: Ferenc főherceg, Szarajevó, 1914. június 28-án, hajnali fél négykor."

347:22 Csirkefogók!

351:6 „Sophie, Sophie, ne halj meg, maradj meg gyermekeinknek!"

355:20 „Igazi férfi, tetőtől talpig katona."

26 „Sokan gyűlöltek és nem értettek meg téged, aki túl nagyra tartottad esendő fajunkat! Túl korán vagy túl későn jöttél e világra. Jelszód a

harc volt, egyedüli támaszod Isten! Egyetlen cél lebegett előtted: Nagy-Ausztria."

381:10 Így akarta a sors.

383:1 mayer helyett meier

385:6 Az én lelkemben két lélek tanyáz,
S az egyik és a másik válni vágyik.
W. Goethe: *Faust*, I. felv. 3. jelenet
(Sárközi György ford.)

38 bitorló

388:31 „Mégiscsak derék fickó!"

NÉVMUTATÓ

A névmutatóban a kereszt- és vezetékneveket abban a formájukban tüntettem fel, ahogyan azok a könyvben szerepelnek.

A könyvben nem szereplő — itt pótolt — személyneveket azonban már eredeti alakjukban, illetve úgy közlöm, ahogy azok az egyes forrásmunkákban találhatók.

Ez utóbbiak szerint néhány név helyesírását is korrigáltam.

Abrudeanu, Jon Rusu 170
Aehrenthal, Alajos gr. 33, 40, 162, 181, 218, 223, 241, 252, 254, 259, 358
Ágost, lengyel király 110
Albert hg. (Este) 10
Albert, Württembergi hg. 20, 35
Albrecht főhg. (Frigyes főhg. fia) 48, 78
Albrecht főhg. kat. par. 61
Albrecht (Habsburg Rudolf fia) 208
Albrecht, III., gr. (Habsburg) 10
Albrecht, IV., gr. (Habsburg) 10
Alfonz, XIII., spanyol király 330
Alfonz, I., hg. (Este) 10
Alfonz, III., hg. (Este) 10
Aljinovič 322
Ambrózy István br. 111
András atya 105
Andrássy Gyula gr. id. 195, 223, 225, 289, 292, 295
Andrássy Gyula gr. ifj. 172, 173, 182, 194, 196, 197, 205, 368, 369
Angyal Dávid 295
Angyelinovič, Budislav Grga 377
Apchier le Maugin, Frédéric Auguste comte d' 364—371
Apis, alias Dimitrijevič, Dragutin 313, 319
Apponyi Albert gr. 191, 194, 202, 262, 263, 368
Ariosto, Lodovico 10
Árpád-dinasztia 55
Artstetten gr. (Ferenc Ferdinánd álneve) 55, 102, 137
Attems, Ottokar Maria gr. 17
Auersperg Antal gr., alias Anastasius Grün 131
Auguszta főhgnő 48

Babenberg-dinasztia 208
Bach, Alexander Anton br. 13
Badeni, Kasimir gr. 210, 211
Bánffy Dezső br. 168, 174, 194, 277
Barabás Béla 110
Bardolff, Karl br. 35, 40, 128, 142—145, 148—156, 186, 254, 256, 293, 294, 314, 330, 336, 337, 339, 353, 388
Barrère, Camille 358
Batthyányi Lajos gr. 164
Batthyányi Tivadar gr. 187
Batthyány-Strattman László hg. 30
Beatrice királyné (Mátyás király felesége) 55
Beck Frigyes gr. 256, 257, 275, 276, 278, 279
Beck, Wladimir br. 33, 37, 38, 40, 157, 161, 255, 272, 279, 280

Benedek Lajos 276
Berchtold Lipót gr. 162, 254, 256, 260, 273, 325, 356, 361, 362, 369, 371—373
Bercsényi Miklós gr. 110
Bernatzik, Edmund 158
Bethlen Gábor 192
Bethmann-Hollweg, Theobald 325
Beust, Friedrich gr. 14, 19, 292
Bibl, Viktor 39, 45, 220
Bielič, Peter 264
Bienvenu, Martin 374
Bilinski, Leo lovag 328, 329
Bismarck, Otto hg. 229, 255
Björnson, Björnstjerne 175
Blondel, Kamill 358, 359, 374
Bolfras, Arthur br. 80, 121, 269, 270, 274
Boos-Waldeck, Alexander gr. 337, 338
Borgia, Lucrezia 10
Borsitzky Oszkár 32, 301, 303, 389
Braganza hg., alias Dom Miguel 22, 23
Brandl, Franz 231
Brandsch, Rudolf 158
Branicka grnő 249
Bratianu, Jonel 234—237, 324
Brehm, Bruno 42
Bresnitz von Sydacoff, Philipp Franz (álnév?) 203, 204
Brosch Ágost 131
Brosch József 131
Brosch Sándor 35, 38, 128, 129, 131—135, 138, 140—144, 148, 155—157, 159, 161, 166, 167, 169—171, 180, 186, 187, 218, 219, 241, 254, 280, 287, 388
Brosch Tivadar 131, 141
Bunea Ágost 169, 171, 173—175
Bunsen, Maur, W. S. sir 373
Burg Ferdinánd 19, 380, 383
Burián István gr. 223, 356
Bülow, Bernhard hg. 258
Bünting, Michael 245—253

Cabrinovič, Nedjeljko 311, 314, 322, 323, 338, 340, 345, 348, 349, 351, 352
Cambon, Paul 374
Capeting-dinasztia 11
Carl (álnév) 170
Carmen Sylva, lásd: Sylva, Carmen
Carol (Károly), román kir. 174, 233, 237, 324, 358, 359, 373
Catilina, Lucius Sergius 174
Cavriani, Ladislaus gr. 105
Chlumezky Lipót br. 122, 139, 158, 217—219, 255, 256
Chotek, Bohuslav gr. 76, 77, 100
Chotek Károly gr. 105
Chotek Zsófia grnő 39, 66, 76, 78, 81, 99, 100, 102—104, 106, 109, 115, 123, 126, 147, 365
Christea, Miron 169—178
Ciganovič, Milan 311, 312, 314, 315, 323
Clam-Martinitz, Heinrich gr. 66, 302
Coburg-dinasztia 23
Colloredo, hercegi család 77
Conrad von Hoetzendorf, Franz br. 33, 38, 55, 151, 153, 154, 161, 163, 184, 186, 206, 228, 254, 263—265, 269—271, 275, 334, 356
Coreth Károly gr. 30
Crna Ruka szervezet, lásd: Fekete Kéz
Cubrilovič, Valjko 311, 349, 352, 376
Curcič, Fehim 338
Curinaldi, Luigi von 343, 349, 351
Cuvaj, Slavko 311, 316, 320, 321
Cyrill nagyherceg 256
Czernin, Ottokár gr. 32, 33, 39, 50, 158, 161—163, 186, 191, 196, 220, 223, 224, 300, 302, 322, 330, 331
Czillei Borbála 109
Czuber, Berta 19, 70

Csanády Sándor 220
Csáky Albin gr. 111

Dacič, Zivojan 310
Danzer, Alfonz 207, 355
Darányi Ignác 107
Davidovič, Ljuba 310
Deák Ferenc 195, 220, 292
Degenfeld Ferdinánd gr. 30
Degenfeld Henrik gr. 30
Delcassé, Théophile 372
Déroulède, Paul 34

Derussi, G. C. 235
Descos-Coullard, L. 359—361
Dessewffy Valéria grnő 268
Dimitrijevič, Dragutin 42, 194, 313, 314, 316, 319 (lásd még: Apis)
Dithfurth, Nikolaus br. 337
Dojcič István 321
Dolgorukoff, Alexander hg. 251
Dom Migue, lásd: Braganza hg.
Donát atya 334
Dula Máté 178
Dumaine-Chilhaud, Alfred 259, 260, 361—363, 372, 373
Dusán, szerb cár 345
Dzieduszycki, Wladimir gr. 17

Edward, walesi hg. 44
Edward, VII., angol kir. 75, 76, 95, 231, 245
Eggert, Carl 33, 338
Egry József 204
Eichhof, Hans Andreas br. 40, 159, 284, 285, 287, 288, 292, 293
Eisenmenger, Viktor, dr. 68—70, 191, 192, 301, 302, 306
Elie (fedőnév) lásd: Christea, Miron 171
Endre, II., kir. 55, 165
Engelmayer József 107
Eötvös Károly 110
Ernő (Ferenc Ferdinánd fia) 118
Erzsébet (I. Rudolf császár nővére) 10
Erzsébet fhgnő 23, 104
Erzsébet királyné (Ferenc József hitvese) 27, 41, 48, 77, 119
Erzsébet királyné (Nagy Lajos hitvese) 108
Eulenburg, Philipp hg. (Eulenburg-Hertefeld) 81, 255, 302

Fabianusok 157
Fadrusz János 114
Falkenegg br. 9 (lehetséges, hogy írói álnév)
Fejérváry Géza br. 107, 148, 157, 189, 203, 279
Fekete Kéz szervezet 314, 319, 320
Ferdinánd főhg. 19, 25, 26, 29, 30, 78, 102
Ferdinánd főhg. (I. Ferenc fia) 11, 56
Ferdinánd Károly főhg. lásd: Burg Ferdinánd
Ferdinánd, I., osztrák csász. 10, 208, 291
Ferdinánd, II., szicíliai kir. 14
Ferdinánd, II., osztrák csász. 104, 302
Ferdinánd, V., osztrák csász. 12, 27, 164, 213
Ferdinánd, toscanai hg. 102
Ferenc, I., osztrák csász. 11, 13, 15, 17, 56, 72, 199, 208, 221, 224, 281, 385, 386
Ferenc József, I., osztrák csász 11, 12, 14, 18—20, 25, 27, 33, 40, 41, 43—48, 52, 53, 55, 58, 60, 74—77, 79, 80, 87, 91, 94, 96—98, 100, 101, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 135, 137, 138, 144—146, 149, 150, 162, 164—166, 168, 170, 178, 179, 184, 191, 195, 197, 198, 200, 201, 210, 212, 213, 219, 222—228, 230, 231, 233, 242, 243, 245, 246, 248—251, 255, 258, 259, 262—266, 268, 269, 271, 274—276, 280, 284, 285, 288—292, 295, 327, 330, 353, 354, 358, 369, 371, 373, 385, 386
Ferenc Károly főhg. 11, 12, 17, 20, 27, 70
Ferenc Szalvátor főhg. 102
Festetich Tasziló hg. 81, 95, 182, 187
Feuer, Egon, dr. 341
Fidus (álnév, Vaida-Voevod álneve) 171
Filipescu, Nicolae 234
Fischer 337
Flórián atya 105
Forgács János gr. 369, 371, 373
Forst Ottó 11
Francesco, szicíliai trónörökös 15
Franck 17
Frank Ivó 158
Fredericksz, Waldemar br. 246, 251
Friedjung, Heinrich 39
Frigyes, Hohenzollern, Burggraf 10

Frigyes fhg, 48, 77, 78, 102, 114
Frigyes, kir. hg. (később III. Frigyes, német csász.) 80
Frigyes, III., német csász., 10
Fugger, grné, (Fugger, Karl gr. neje) 63—65, 71
Funder Henrik dr. 122, 158, 191
Fülöp, II., spanyol kir. 10

Gacinovič, Vladimir 322
Garibaldi, Giuseppe 230, 319
Gerber 339
Giessl, Wladimir br. 251, 258
Gizella főhgnő, 48
Glaise-Horsteanu, Edmund von 32, 40, 138, 256, 266, 275, 276, 279
Gleispach, Johann gr. 17
Golubič, Mustafa 322
Goluchowski, Agenor gr. id. 13
Goluchowski, Agenor gr. ifj. 40, 71, 73, 74, 84, 87, 88, 94, 95, 100, 103, 104, 126, 215, 223
Gottschalk, Egon 324
Görgey Artur 277
Grabez, Trifko 311, 312, 314, 345, 348, 351, 352, 376
Grassalkovich Antal hg. 77
Grbič, Radivoj 311
Grein, Edvard és Robert 337, 339, 340
Gruscha, Anton 103, 147
Guntram, Nordgau grófja 9
György, V., angol kir. 127
György, hannoveri fejedelem 44
György, szerb trónörökös 318

Habsburg-dinasztia, 11
Hadik János gr. 172, 301
Hamilton hgnő 81
Handel Viktor br. 17
Harnoncourt, Félix de, gr. 187, 262, 301
Harrach Ferenc gr. 336, 337, 339, 342, 351
Haus Antal 53
Haynau, Julius Jakob br. 272
Hegedűs Lóránt 194
Hengelmüller László 164
Henke 31
Henrik főhg. 17
Henrik, porosz hg. 363
Henrik Ferdinánd főhg. 102
Henrik, V., csász., 9
Hentzi, Henrik 46
Herberstein, grófi család 16
Herkules, II., d'Este 10
Herkules, III., d'Este 11, 56
Herr (Ferenc Ferdinánd álneve) 171
Hessen-dinasztia 11
Hikisch 105
Hippolyt bíboros (Este) 11
Hitler, Adolf 377
Hlinka, Ondrej 182
Hohenberg-család 18
Hohenberg gr. (Ferenc Ferdinánd álneve) 66
Hohenberg hgnő 35, 101, 102, 123, 124, 125, 154, 160, 207, 220, 233, 234, 299, 332, 337, 339, 342, 358, 380, 381, 383
Hohenberg, Miksa hg. 20, 378
Hodzsa, Milan 148, 158, 167, 178—183
Hohenlohe, Gottfried hg. 66, 254
Hohenlohe, Konrad hg. 204
Hohenlohe Nóra hgnő 63 (lásd még: Fugger grné)
Hohenzollern-dinasztia 11
Holló Lajos 108
Horánszky Nándor 110
Horváth Jenő 174, 194
Hoványi Ferenc 13
Höger, Paul 337
Hrvojič, Ivo 316
Hummel, Carl 137, 186
Hussarek, Max br. 159
Hüttenbrenner, Erich 337, 339, 340

Ilič, Danilo 311, 314, 322, 352
Irányi János 140
Iswolsky, Alexander Petrovics 251, 252
Ivanovič 352 (azonos Jovanovič Miskóval l. ott)
Izabella fhgnő 77, 78, 80

Janaczek, Franz 38
Jankovič, Bozo 310
Jasomirgott, Henrik hg. 208
János, szász kir. 13
János főhg, (Orth) 78, 224, 304

János, II. (Lichtenstein) 21
Jeftanovič, Gligorije 318
Jenő főhg. 102, 133
Jeszenszky Sándor 174
Jevtič, Borivoj 313
Jókai Mór 192
Jonescu, Take 234, 237
Jorga, Nicolae 234
Jovanovič, Jovan 328, 367
Jovanovič, Ljuba 310, 319, 324, 325
Jovanovič, Misko 312 (lásd Ivanovič is)
József, II., o. csász. 80
József főhg. 13, 48, 102, 199, 270, 298
József nádor 13, 48, 60, 199
József Ferdinánd főhg. 102
József Ferenc főhg. 48
Jukič, Luka 311, 316, 320, 321
Juriga Nándor 179

Karagyorgyevics-dinasztia 239, 318
Kárász Ernő 264, 268
Károly, V., csász. 10
Károly, VI., csász. 285
Károly főhg. ill. IV. Károly kir. 15, 18, 29, 30, 48, 60, 62, 79, 150, 151, 159, 160, 175, 223, 271, 296, 323, 362, 364
Károly, román kir. lásd: Carol
Károly István főhg. 48
Károly Lajos főhg. 11—28, 31, 35, 37, 39, 44, 47, 56, 57, 70, 72, 79, 120, 186, 196, 259, 276, 378, 383
Károly Róbert, kir. 109
Károlyi Mihály gr. 187, 370
Kary Béla 269, 270
Kerzl, Josef dr. 80, 121
Kerovič, Nedjo 352
Kinsky Ferdinánd gr. 66
Kinsky Vilma grnő 76, 100
Klopp Onno 31, 43, 44, 61, 62, 186, 193, 225
Knauer 31
Kohler, Josef 343
Kossuth Ferenc 107
Kossuth Lajos 189, 192, 205, 230, 277, 388
Kotrománovics István 108
Körber, Ernst 87, 88, 99, 101
Kristóffy József 148, 156—158, 180, 187, 240, 271
Kuhn, Franz br. 266
Kun László, kir. 10, 208
Kürenberg, Joachim 119

Lajos, II., magyar kir. 208
Lajos, XII., francia kir. 11
Lajos, XIV., francia kir. 193
Lajos, XVI., francia kir. 150
Lajos Viktor főhg. 11, 12, 17, 40, 41, 102
Lammasch Henrik 159—166
Lanjus Hilda, Dóra grnő 337, 338
Lanzelin 9
Lányi József 32, 301, 333, 334, 388
Laporte, F. 363
László Elemér 53
Laudon, Gideon Ernst br. 275
Lázár, szerb cár 359—360
Liechtenstein Alajos hg. 23
Liechtenstein Ferenc hg. 253
Liechtenstein Zsófia hgnő, 21, 125
Lindenheim, Alfred 12, 16
Liga Culturale egyesület, 174
Linder Béla 187
Linder György 187
Lipót, II., osztrák csász. 291
Lipót, belga kir. 143
Lipót, bajor hg. 48
Lipót Ferdinánd főhg. 102
Lipót Salvator fhg. 48, 102
Lloyd-George, David 32
Lobkowitz, Moritz hg. 34, 57
Lónyay Elemér hg. 301
Lothringen-dinasztia 11
Löwenburg, Adelhaide hgnő 22
Löwenstein, Karl hg. 21, 105
Lučich Károly 53, 298
Lueger Károly 169, 211—214, 218
Lukács László 107
Lunacsarszkij, Vasziljevics Anatol 322
Luxemburgi Zsigmond, kir. 109

Macchio Károly br. 372
Majláth László gr. 182, 187, 215, 301
Malliard de Chatonnaye, Anna brnő 105
Maugin, lásd: Apchier le Maugin, F. A.

Maniu Gyula 169, 174, 178, 235, 236
Margit fhgnő. (Margit-Zsófia) 26, 35
Margit, szász kir. hgnő. 13, 14
Margit, cseh királyné 208
Margit, tescheni grnő 109
Margutti, Albert br. 201, 202, 226
Mária, burgundi hgnő 10
Mária Annunziata főhgnő 11, 14, 15, 18—21, 23, 64, 104, 125
Maria Beatrice, hgnő 11, 56
Mária Jozefa főhgnő 18, 28, 29
Mária Lujza, főhgnő 15, 124, 380
Márai Terézia, császárnő 59, 76, 77, 80, 114, 165, 208, 275, 281, 291
Mária Terézia főhgnő 15, 18, 21—23, 25, 26, 28, 29, 35, 80, 104, 105, 299, 388
Marosi 338
Marschall, Gottfried 33, 38, 39, 41, 44, 81, 99, 101, 186
Martsenko 257—259, 362
Mary kir. hgnő 75, 127, 231
Mátyás I., kir. 55, 291
Mehmedbasič, Mohamed 311, 322
Menghin, Alois 39
Mensdorff-Pouilly, Albert gr. 127, 186, 223
Mérey Kajetán 164, 223, 358
Merizzi, Erich 332, 337—339, 342, 348, 350
Metternich, Klement Lothar hg. 14, 72, 385
Metternich, Richard hg. 14
Metternich, Paulina hgnő 81
Mezőssy Béla 108, 109
Migazzi-grófok, 77
Miguel, Dom, portugál kir. 21—23
Mihályi Viktor 173
Mikes Imre 234, 236
Miklós, I., cár 249
Miklós, II., cár 245—247, 250, 252, 254
Miksa (Maximilian), csász. 10
Miksa (Ferenc Ferdinánd fia) 118
Miksa főhg., mexikói csász. 11, 12, 17, 48, 66, 298
Milotay István 186, 331
Milovič, Jakov 352
Mircea, T. 235
Miron, Christea lásd: Christea
Mitis Oszkár br. 44—46, 304
Mittrowsky, Anton, Friedrich gr. 17
Mlada Bosna szervezet 313
Montecuccoli, Rudolf gr. 53
Montenuovo Alfréd hg. 124, 125, 327, 379, 380
Morsey András br. 256, 325, 332, 336—340
Mosch Károly 16
Mousset, Albert 329
Muret, Maurice 33, 34
Mussolini, Benito 54, 227
Musulin, Alexander br. 356

Nádasdy Ferenc gr. 59
Nagy András (hunyadmegyei) 108
Nagy István 107
Nagy Lajos, kir. 108, 109, 275, 291
Napóleon, Bonaparte 15, 73, 124, 151, 193, 232, 240, 263, 380, 385
Nassau-dinasztia 11
Neipperg, Adam Adalbert gr. 124, 380
Nenadovič, Nikola 323
Nikita, montenegrói fejedelem 318
Nikolajevics, Nikolaj nagyherceg 257
Nostitz János gr. 30, 105

Oberdank, Wilhelm 230
Obrenovics-dinasztia 239, 318, 319
Odbrana Narodna szervezet 310, 312, 313, 315, 316, 319, 322, 360, 368, 377
Oldenburg-dinasztia 11
Omladina szervezet 318
Oppenheimer, Ludwig br. 158
Oriens nagypáholy 315
Orjuna egyesület 375, 377
Orlič, dr. 322
Orth, J. lásd: János főhg.
Otbert őrgr. 10
Ottó főhg. 18, 19, 25, 26, 28—31, 37, 50, 60, 62, 64, 70—73, 79, 92, 102, 125, 383
Ottó hg. 208
Ottó, I., német csász. 9
Ottó, II., (Habsburg) 9
Ottokár, II., cseh kir. 10, 208

Őrült Johanna 10

Paar Ede gr. 80, 121
Paléologue, Maurice 259, 260, 364
Pallavicini János őrgr. 164
Pallavicini Sándor őrgr. 187
Pasič, Nikola 317, 323, 324, 361, 368
Pálffy János bán 108
Pálffy János tábornok 111
Pálffy Miklós 108
Pásztor Árpád 343
Pedro, Don, brazil csász. 23
Perczel Dezső 107
Pernerstorfer, Engelbert 207
Pethő Sándor 196, 197
Petrovič-dinasztia, 318
Péter, szerb kir. 318, 370
Péter Ferdinánd főhg. 102
Pharos (írói álnév) 343
Pilz, Gustav 337
Planinčak 321
Plener, Ernst br. 304
Plósz Sándor 107
Pogány Béla 220
Poincaré, Raymond 245
Polónyi Géza 110, 111
Polzer-Hoditz, Arthur gr. 271, 296, 323
Popovič, Cvjetko 311, 349
Popovič, Rade kapitány 312
Popoviči Aurél 68, 158, 167—169, 180, 207, 233, 235, 295
Potiorek Oszkár 314, 322, 330, 332, 333, 337, 339, 340, 346—351
Potocki, Andreas grné 125
Praznovszky Iván 272—274, 284
Pribicevič, Milan 310, 312
Princip, Gavrilo 311, 312, 314, 322, 323, 340, 345, 347—349, 351, 352, 361, 368, 375—377
Probratimstvo szervezet 318
Prosvjeta szervezet 318
Prónay Gyula 66
Prvanovič 312
Pulszky Ágost 111
Puntigam, Anton 341
Putnik, Radomir 370, 371

Rad szervezet 319
Radbot 9
Rainer főhg. 99, 102, 196
Rákóczi Ferenc, II., 110, 111, 192, 193, 199, 200, 290
Rakovszky István 111, 368
Rauch Pál br. 158
Récsey Ádám 164
Redl, Alfred 212, 213
Rehák 178
Rémy-Berzencovich László 136, 137, 274
Renan, Ernest 34
Renata 11
Renner, Karl 207
Ripper, Julius 299
Ristič, Michael 359
Rudnay Béla 83
Rudolf csász. 10, 208
Rudolf (Rudolf csász. fia) 208
Rudolf hg. 102 (a Habsburgok őse)
Rudolf trónörökös 11, 24, 27, 30, 44—46, 50, 53, 79, 119, 120, 125, 126, 185, 215, 225, 274, 276, 301, 304
Rudolf, IV., hg. 208
Rummerskirch Károly br. 155, 332, 337, 339, 341

Salm grófok 77
Salten, Felix 43
San Giuliano, Antonio márki, 358
Sapieha, Adam Stefan hg. 185
Sarolta főhgnő 17, 48
Sassonov, Sergej 324
Savoyai Jenő hg. 126, 134
Sándor, III., cár 246, 251, 252
Sándor, szerb kir. 317, 318, 367
Sándor grnő, lásd: Metternich (Paulina) hgné
Scapinelli, Leguigno, conte di 201
Schaffer, Albrecht 266
Schemua, Johann 186, 270
Schlauch Lőrinc 102
Schlitter, Hans 225, 254, 303
Schönaich, Franz br. 40, 197, 272
Schőnburg, Alois hg. 151
Schratt Katalin 119—121, 125
Schrötter, Leopold lovag 66, 68
Schwarzenberg Károly hg. 66, 93, 186, 223, 296
Schweiger-Lerchenfeld, Hyazinthe brnő 131
Scurtu 235
Sebeko, von 373

Seefried br. 115
Sefer, Jakov 311, 317, 321
Seipel Ignác 159
Seton-Watson, R. W. 313, 314, 377
Shakespeare, William 335
Sieghart, Rudolf, Gustav 98
Simič 320
Sinaiusz (Rákosi Viktor) 267
Skerlecz Iván br. 311, 317, 321
Slovenski Jug szervezet 318
Sokol szervezet 310, 318
Spalajkovič, Miroslav 317, 318
Spaun, Hermann, br. 53, 274
Sperl, Hans 159
Spitzmüller, Alexander br. 158, 161, 163
Stadler József 341
Stauff-nemzetség 10
Starck 337
Stead, William 355
Stefánia főhgnő 115, 301
Steinacker, Ödön 148, 158, 161, 162, 167
Stenojevič, Stanoj 313
Stere, Constantin 234
Strassoldo, Michael gr. 17
Strobl, Karl Hans 41
Stürgkh József gr. 244
Stürgkh Károly gr. 244
Svara 343
Sylva, Carmen (I. Károly román kir. hitvese) 233
Sylva-Tarouca, Ernst gr. 77, 159, 186, 223, 302

Széchenyi Béla gr. 192
Széchenyi Gyula gr. 91—93
Széll Kálmán 82, 83, 87, 91—100, 107, 110—112, 115, 147, 197, 199, 263
Szt. György 49, 306
Szt. István 194, 275, 296, 365
Szép Fülöp 10
Szeps, Moriz 44, 45
Szilágyi Dezső 107, 110, 111
Szirmay István br. 110, 111
Szluha Ferenc 108, 110, 111
Szőgyény-Marich, László gr. 164, 165, 223, 244

Taaffe, Eduard gr. 35
Talleyrand, Charles-Maurice gr. 73, 240
Tankosič, Voja 310—316, 319, 320
Tartaglia Oszkár 317
Tasso, Torquato 10
Tatiscseff, Nicolaus 251
Tegethoff Vilmos br. 52, 268
Thaly Kálmán 110, 111, 200, 290—292
Thököly Imre 290
Thun, Franz Anton gr. 118, 220, 221
Tiso, Jozef 78
Tisza István gr. 30, 36, 110, 181, 194, 200, 202, 207, 223, 225, 329, 341, 356, 366, 368, 369, 371—373
Tisza Kálmánné 30
Tiszaváry Miksa 340
Todorovič, Kosta 320
Trapani Ferenc gr. 15
Treu 186
Treutler, Karl Georg von 314
Trockij, Leo Davidovics 322
Tschirschky, Heinrich 254, 372, 373
Turba Gusztáv 158, 161, 287
Türr István 230

Uexküll-Gyllenband, gr. 66
Ugron Gábor 111
Ujedinjenje ili smrt szervezet 319
Ulászló, kir. (Jagelló) 208
Umberto, olasz kir. 227
Urbanski, August 257

Vajda Sándor lásd: Vaida-Voevod illetve Fidus
Vaida-Voevod, Alexandru 148, 158, 169, 170, 177, 178, 180, 236, 237
Varagič, Jovan 323
Varesanin, Marian 316, 320
Vasa, Grgič 376
Vaszary Kolos 102, 103, 147
Vecsera Mária 11
Viktória, angol királynő 44
Vilmos, I., ném. csász. 44, 80
Vilmos, II., ném. csász. 33, 53, 59, 127, 165, 194, 209, 220, 222, 223, 225, 226, 243—245, 263, 293, 302, 313, 314, 325, 363, 374, 380

Viviani, René 259, 357, 358, 361, 363, 365, 368
Vogelweide, Walther von der 20
Vutkovich Sándor 114

Wajfert 315
Waldstein, Adolf gr. 325
Wallenstein, Albrecht Wenzel hg. 34, 57
Wallis György gr. 30
Wegerer, Alfred 309, 317, 320
Wekerle Sándor 173, 200, 272
Welf-dinasztia 11
Wendl, Hermann 313
Werner 9
Wettin-dinasztia 11
Wiesner Frigyes lovag 309, 314, 315, 343
Wilczek Frigyes gr. 325
Wilson, Thomas Woodrow 32
Winder, Ludwig 15
Windischgrätz, Alfred hg. 268, 277
Windischgrätz Lajos hg. 268, 269, 274
Windisch-Graetz, Otto hgné (Elisabeth fhgnő) 125
Wittelsbach-dinasztia 11
Wojnarovits, Alexander 280
Wörndle, August 31
Wukelič, Natalia 140
Wurmbrandt, Franz gr. 66

Zankiewič, Michael 258
Zápolya János kir. 192
Zerajič, Bogdan 316, 320
Zibert, J. A. 207
Zichy Aladár gr. 370
Zichy János gr. 91—93, 111, 187
Zichy Nándor gr. 111, 112
Zivkovič, Ilia 316
Zora szervezet 319, 320

Zsófia (Ferenc Ferdinánd leánya) 118
Zsófia főhgnő 11, 12, 14, 15, 17, 26, 27

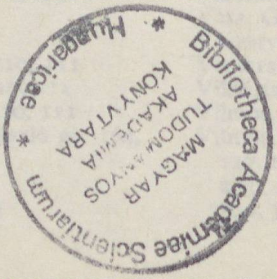
Bibliotheca Academiae Scientiarum
Hungaricae
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5925 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1942

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1991 · Eöttevényi Olivér jogutódja

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991
Nyomdai táskaszám: 91.19689
Felelős szerkesztő: Barabás József
Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné
A fedélterv: Hodosi Mária
Kiadványszám: 2876
Megjelent 26,25 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0237–6458

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.
Printed in Hungary

Az utóbbi években a Habsburgokkal kapcsolatos irodalom reneszánszát éli. E sorba tartozik ez a mű is, mely a tragikus sorsú — és magyar szempontból általában negatívan értékelt — trónörökös életét mutatja be. A szerző kortársak, szemtanúk, családtagok vallomásai, visszaemlékezései alapján jellemzi Ferenc Ferdinándot, a politikust és az embert. A könyv lapjain megelevenedő századforduló időszakában már baljós jelek utalnak a nem is túl soká bekövetkező tragikus eseményekre, melyek nemcsak az uralkodóházat, hanem vele együtt a történelmi Magyarországot is elsodorták.

Ez az írójának jelleme szerint szigorú tárgyilagossággal megírt könyv a „boldog békeidők" korszakának utolsó évtizedeit életközelbe hozva kínál a történelem lapjai mögé is szívesen néző olvasónak új ismereteket.

Ára: 280,– Ft

508167

Eötvényi Olivér • Ferenc Ferdinánd